

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.К.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
Yesirkerova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы..... 7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру 21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері 35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер..... 46
ZHAMBULOVA K.K. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography 57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері..... 71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language..... 87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі 102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері..... 113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы..... 128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты 143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні 154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы..... 167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway..... 179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б. ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б. ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т. МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д. САҒЫНАДИН Г.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж., КУРМАМБАЕВА К.С.	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан» бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р. НУРМАНОВА Ж.К.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының «Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С. БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік ерекшеліктері.....	297
---------------------	--	-----

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312
-------------------	--	-----

XGTAP 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.01>

*Ж.А. АҒАБЕКОВА¹

Ш.Ш. ЖАЛМАХАНОВ²

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан¹

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан²

(e-mail: zhazira.agabekova@gmail.com¹ , zhalmakhanov@bk.ru²)

***АЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУҚАДДИМАТ АЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ**

Аңдатпа. Мұхаммад Өз-Замахшари – өз заманының ірі тарихшысы, географы, әдебиеттанушысы, лингвисті, педагогы және ақыны. Қазіргі тілмен айтқанда қоғам қайраткері, кейінгі ұрпаққа логика, грамматика, дін, сөздіктер, әдебиет, әдебиеттану, педагогика, тарих және географияға арналған жұмыстар қалдырған. Аз-Замахшаридің бізге алпысқа жуық еңбектері жеткен. Оның ұрпаққа қалдырған асыл мұраларының бірі – «Мұқаддимат әл-Адаб» атты еңбегі. Осы мақалада Аз-Замахшаридың «Мұқаддимат әл-Адаб» атты еңбегіндегі сөз тіркестерінің құрылымы туралы айтылады. Әлемдегі бірегей төрт тілді араб-түркі-моңғол шығармасының қолжазбасы қазіргі уақытта Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы әдебиет мұражайында сақтаулы тұр.

Зерттеушілердің айтуынша ғұламаның «Мұқаддимат әл-Адаб» араб-парсы-түрік-моңғол тілдерін қамтығанымен түркі бөлімі аяқталмаған. Сөздіктің қазіргі екі тілдік сөздіктерден айырмашылығы, біріншіден, оның бірнеше тілді қатар алып отыруында болса, екіншіден тек сөздер тізбесін емес, оны сөз тіркестерімен қоса отырып жасаған. Осы мақалада «Мұқаддимат әл-Адаб» сөздігіндегі сөз тіркестері туралы айтылады. Олардың берілу құрылымдары көрсетіледі. Сөз тіркестерінің қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерімен ұқсастығы салыстырылады. Сөздікте сөз тіркестері түбірлі ұяшық арқылы берілген. Бұл жағына келгенде мұсылман өркениеті кезеңінде жасалған сөздіктердің құрылымына сәйкес келетіндігі анықталып отыр. Орта ғасырлардағы сөздіктердің көбінде сөздер мен сөз тіркестері араб тілінің фонетикалық құрылымына ұқсас ұяшықтар (модельдер) арқылы құрастырылған. Алдымен сөз түбірі көрсетіледі де, сол сөзден жасалған тіркес беріледі. Сөздер мен сөз тіркестері мағаналарына емес, сөздің сыртқы формасына қарай реттелген. Сөздікте тұрақты сөз тіркестері де берілген. Бірақ олардың аудармаларында

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09260486 «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахшаридың «Мұқаддимат әл-әдәб» сөздігі (XIIғ.)материалы негізінде) ғылыми жобасы және «AP08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» ғылыми жобасы аясында жазылған.

аударылған тілдегі тұрақты тіркеске сәйкестендірілмегендігі байқалады. Біртүбірден бірнеше сөз құрастырып, олардан құралған әртүрлі сөз тіркестерін шоғырландырған. Бір сөздің аясында құрастырылған сөз тіркестері бір топ ретінде жинақталған. Осы бағыт бойынша мақалада сөздіктерден алынған тіркестер көрсетіледі. Бұл мақалада жинақталған материалдар сөздіктегі тіркестерге жалпы сипаттама ретінде айтылады. Болашақтағы зерттеулерімізде олардың фонетика-морфологиялық аспектісімен бірге қарау жоспарланып отыр.

Түйін сөздер: Аз-Замахшари, «Мұқадимат әл- Әдәб», түркі сөздігі, түркітану, қазақ тілі, сөз тіркестері.

Кіріспе. Қазақ тілі тарихы өзінің бастауын тереңнен алады. Мұсылман өркениетінде түркі тілдес ғалымдардың рөлі өте күшті болды. Түркі жерінен шыққан мұсылмандар ғылымның барлық саласында зерттеулер жүргізіп, ғылыми еңбектер шығарды. Орта ғасырлардағы ғылыми еңбектер өркениет тілі араб тілі болғандықтан, сол тілде шығып отырды. Сондай еңбектердің бірі - Аз-Замахшаридің «Мұқадимат әл- Әдәб» сөздігі. Бұл сөздікті ғылыми айналымға ХХ ғасырдың басында алтаистика ғылымының негізін салушы, монғолтанушы - түркітанушы ғалым Николай Николаевич Поппе шығарады [1]. Ғалымның жазуы бойынша бұл төрт тілдік сөздік: арабша-парсыша-түрікше-монғолша. Н.Н. Поппенің тұжырымдауына негіз болатын себептер бар. Қазіргі санамен ойласақ ортағасырлық ғылыми ортаның потенциалы өте жоғары болған. Ғылыммен айналысқан ғалымдар бірнеше тілді еркін меңгеріп, ғылымның түрлі салаларымен қатар айналысып отырған. Нәтижесінде энциклопедияға сиятын еңбектер шығарған. Басқа өлке ғалымдарын алмай-ақ екінші ұстаз атанған Әл-Фараби мен медициналық трактаттардың атасы Әбу Әли ибн Синаны атауға болады. Ұлықбек обсерваториясы мен Әл-Фарабидің музыкалық трактаттары, Махмұт Қашқаридің «Диуани Лұғат ит Түрік» еңбегі мұсылман ренесансының бет бейнесін көрсетеді. Осындай ортада өмір сүрген Замахшаридің бірнеше тілдегі сөздікті жазып шығуы жаңалық емес. Ұлы ойшыл және аудармашы ғалым Махмуд Абдулкусим ибн Омар аз-Замахшари – орта ғасырлардағы діни іліммен терең сауаттанған, діннің философиясын айшықтап, түсіндірген ғұлама энциклопедист ғалым. Ол 1075 жылы Хорезм облысы Замахшар қаласында дүниеге келген. Аңыздарда оның жас кезінде аттан құлап, бір аяғын сындырғаннан кейін әкесінің тігін тігу кәсібін игергісі келгенін туралы айтылады. Аз-Замахшари деген тегі оның Замахшар қаласынан екендігін білдіретін арабтық кісіні атау құрылымынан келген. Аз-Замахшари өмірінде бірнеше қалаларды аралаған. Ғалым 1100-1122 және 1127-1139 Марва, Нишопур, Исфахан, Бағдад, Хижаз, Дамаск және Меккедегі Хорасан, Иран, Арабия, Ирак, Йемен, Шам (Сирия) қалаларына барып, өз жұмыстарына бай дереккөз жинаған. Елдерді осылай еркін аралауынан ғалымның тілдерді жақсы меңгергенін байқауға болады. 1109 жылы Аз-Замахшари Бағдатқа барды. Онда

ол әртүрлі әдебиеттермен танысып, білімін тереңдетеді. Бағдадта өмір сүрген кезінде ол ислам әлемінің көрнекті ғалымдарымен көп пікірлеседі. Бұл оның кейінгі ғылыми жұмысына әсер етті. Бағдадта біраз уақыт тұрып, ғалым Меккеге барып, шамаға (Сирия), бірқатар араб қалалары мен Йеменде болды. Дерек көздеріне сүйенсек, ғалым өзінің көптеген еңбектерін Меккеде жазған және мұнда ұлы ғалым ретінде танылған. Әбул-Қасим Махмуд әз-Замахшаридың «Әл-Муфассал» атты грамматикалық ғылыми жұмысы қазіргі таңда классикалық араб тілінің ең басты және танымал жауһары. Марсин Гродскийдің айтуы бойынша [2] «Әл-Муфассалдың» араб грамматикасының зерттеу тарихындағы орны үлкен болды. Автор бұл еңбекте осы уақытқа дейін оны зерттеген еуропалық шығыстанушылар жұмыстарының нәтижелеріне сараптама жасайды. Еңбектің басында Әбул-Қасим Махмуд әз-Замахшари өміріне де қысқаша сипаттама береді. Автордың айтуынша, «Әл-Муфассал» ғасырлар бойы классикалық араб тіліне қатысты көптеген интерпретацияларды жинақтаған үлкен форматты жазбаларының бірі болған. Дегенмен, ертедегі араб грамматикалық зерттеулерінің құнды тарихи көзі ретінде еуропалық шығыстанушы ғалымдар «Әл-Муфассалды» осы уақытқа дейін өте аз мөлшерде пайдаланған [2, 128]. Әбул-Қасим Махмуд ибн Омар ибн Мұхаммед ибн Омар әз-Замахшари – Құран тәпсірі, теология және араб тіл білімі салаларында маңызды үлес қосқан, танымал және көрнекті ханафи мутазилит ғалымдарының бірі [3,369]. Ғалымдар арасында «Джар Аллах» атағы оған бекер берілмесе керек. Оның атақ-даңқы Құран тәпсірін айшықтайтын «әл-Кашшаф» еңбегімен де белгілі болды. Оны шығыстың, батыстың ғұлама ғалымдары жан-жақты зерттеп, жоғары баға берген. Әз -Замахшаридің «әл-Кашшаф» еңбегін зерттеп диссертациялық жұмыс қорғаған бұл еңбектің мутазилит тәпсіршілерінен қабылданған мутазилиттік ілімнің квинтэссенциясы ғана емес, сонымен бірге оның Құран тәпсірі арқылы бес негізді баяндағанын да біржақты дәлелдеп көрсетеді. Әз-Замахшаридің мутазилиттік тәпсірі тек мутазилиттер арасында ғана танымал болмай, медресе оқу бағдарламаларында жазылған. Сондай-ақ шииттер мен зәйдиттер де осы тәпсірге сілтеме жасап, қабылдаған болатын. Негізінде, тәпсір тарихында ешбір кітапқа «әл-Кашшаф»-тан артық глосс, суперглосс және мұхтасар түрінде түсіндірме берілген емес деп баға береді [4,15]. Кітаптың қосымшасында автор әз-Замахшаридың өмірі туралы, әл-Кашшафа туралы толығырақ ақпарат көрсеткен. Осындай талдану арқылы берілген бағалардан кейін әз-Замахшаридің еңбектерінің өміршеңдігін атап айтуға болады. Ғұламаның зерттеліп, ғылыми қолданысқа түспеген көптеген еңбектері бар. Дионисиус Аджиустің көрсетуі бойынша қазіргі таңдағы батыс ғалымдары, негізінен немістер, француздар және славяндар жүргізген зерттеулері аз-Замахшаридің еңбектеріне толық талдау өткізу үшін жеткіліксіз [4,89]. Оның үстіне бұл еңбектердің үштен екісі ғана жарық көрген. Ғалымның еңбектерін әрі қарай зерттеу болашақ ұрпақ үшін маңызды екенін айтқан

Дионисиус Аджиус оның еңбектерін жинақтап, библиографиялық тізім түзеді. Бұл мақалада өз-Замахшаридің лексикографиялық еңбегі, ондағы сөз тіркестеріне талдау жасалады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Өз-Замахшаридің «Мұқаддимат әл Әдәб» еңбегі араб-парсы-түркі және араб-парсы-түркі-моңғол нұсқасы сияқты көптеген даналарда сақталған көп тілді сөздік. Ол зат есімдер, етістік, көмекші сөздерге қатысты грамматикалық ережелер, зат есімдердің септелуі және етістіктердің конъюгациясы сияқты бөлімдерден тұрады [5,17]. Еуропаның, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресей, Түркия сияқты ортағсырлық мұраларға бай кітапханаларда бұл еңбектің әр ғасырларда жинақталып, көшірілген сөздік және грамматикалық бөліктері қолжазбалар түрінде кездеседі. Он үшінші-он төртінші ғасырларда жазылған алпыстан аса түрі бар. Ең алғашқы қолжазба 1257 жылы Хорезмде (Қазіргі Түркиядағы Сүлеймания қорында) құрастырылған араб-парсы-түркі сөздігі болып саналады [6, 30]. 1492 жылы шығарылған араб-парсы-түркі-моңғол сөздігінің қолжазбасының жалғыз данасы Өзбекстандағы Әлішер Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайда (№ 202) сақтаулы. Бұл сөздікті ашу, зерттеу және жариялау тарихы өте күрделі. ХХ ғасырдың басында өзбек тарихшысы, филолог, жазушы және аудармашы Абдурауф Фитрат Бухарадағы Авиценна кітапханасында араб, парсы, түркі және моңғол бөліктері бар Мукаддимат әл-Адаб сөздігінің қолжазбасын тапты. 1928 жылы кітапхана сақшылары Николай Поппенің қолжазбасын Ленинградқа жіберді, онда ол суретке түсіп, Бұқараға қайта жіберілді. 1938 жылы Поппе моңғол және түркі сөздері мен бұрылыстарының транскрипциясы мен талдауы бар кітабын шығарды. 2004 жылы жапон ғалымы Хирооми Канно Бұхарада жасалған қолжазбаның көшірмесі қазір Ташкенттегі Әлішер Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайға тиесілі екендігі белгілі болды, ал қолжазбаның түпнұсқасы жоғалып кетті. 2005 жылы екі жапон ғалымы Есио Сайто мен Хирооми Канно, екі өзбек ғалымы Захид Исломов пен Хамидбек Хасановтың қолдауымен, Алтай тілдерін үйрену үшін ғылымды дамытуға жәрдемдесу жөніндегі жапон қоғамының грантының қолдауымен 2008 жылы аяқталған қолжазбаның факсимильді басылымын дайындау жұмыстарын бастады [7,10]. Осы жұмыста талданған материалдар Н.Н. Поппенің жариялаған нұсқасы арқылы жасалды. Поппенің негізінен моңғолтанушы екенін ескеретін болсақ кейбір тіркестер мен сөздерді аударуда түркі тілдегі мағынасымен сәйкес келмейтіні кездеседі. Ол туралы автор осы еңбектің кіріспесінде өзі де ескертіп айтып кетеді. Аз-Замахшаридің аталған еңбегіндегі глоссалар жайлы 1962 жылы А.К. Боровков «Тюркские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимату аль-адаб» атты мақаласын жазады. Ол зерттеуде еңбектегі кейбір сөздердің түркілік немесе моңғолдық екенін нақты айтылмағандығы, сол кездегі экстралингвистикалық факторлардың әсерімен байланыстыра отырып түрлі тұжырымдар береді [8,10].

Сөз тіркестерін жинақтап салыстыру үшін тіл білімінің салғастыру-салыстыру әдістері қатар қолданылды. Туыстас емес тілдердегі элементтерді, бірліктерді зерттеу барысында типологиялық әдіс жақсы көмектеседі. Осы сөздіктегі тіркестердің қолданылуын ашу мақсатында тарихи әдістермен қоса, типологиялық әдіс те қолданылды. Сөз тіркестерін реттеу, түбірлік әліпбилік кестесін түзу үшін структуралық әдіс те пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілінде «сөз тіркесі» ұғымы ХХ ғасырдың орта кезінен бастап ажыратыла бастады. Оған дейін жай сөйлем құрамында немесе фразеологиялық тұтастық ретінде зерттеліп жүрген. Қазақ тілінің грамматикасын зерттей бастаған шет ел ғалымдары сөз тіркестерін синтаксистің объектісі ретінде қарастырған мысалдары кездеседі. И.П. Мелиоранский «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген зерттеулік жұмысының жай сөйлемдерді қарастырған бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатыны туралы айтып, мысалдармен көрсетеді [9,7]. Ал септіктерге жеке-жеке тоқтай келіп, онда әрбір етістіктің мағыналық топтарының қайсысы қандай сөздерді меңгеретінін анықтаған. Меңгеру туралы айта келіп, онда үміттену, берілу, бағыну, келісу, мақтану, күлу, шыдау, жылау, мұқтаж болу т.б. етістіктер барыс жалғаулы сөздерді меңгеретінін дәлелдеген. Ал қабыса байланысу туралы ешбір сөз қозғалмайды. Бірақ автордың «Определение» деген бөліміндегі мынадай мысалдар: «ақ тас – белый камень; жақсы кісі – хороший человек; үшінші жыл – третий год» дегенде сөздердің қатар келіп, орналасатынын сөз етеді. Мұның өзі қабысу терминінің жалпы орыс тілінде де көп уақытқа дейін енгізілмеу себебіне байланысты ма деп ойлауға болады. Қазақстандық ғалымдар Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, С. Жиенбаев, Т. Сауранбаев Қ. Басымов еңбектерінде сөз тіркестері туралы түрлі пікірлер айтып, оларды жай сөйлем құрамынан ажырата бастайды. 1930 жылы Т. Сауранбаев, С. Аманжолов бірігіп жазған «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегінде сөз тіркестеріне бірнеше рет тоқталған [10, 95]. Бұл еңбегінде авторлар сөз тіркестерін «синтаксистік қатынастар» деп атай отырып, оларды субъекті, предикаттық, объектілік атрибуттық және сипаттауыштық қатынас деп бірнеше түрге бөледі. Профессор М. Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в Казахском языке» атты еңбегі қазақ тіліндегі сөз тіркестерін ғылыми тұрғыдан зерттеп тұжырымдаған жұмыс болды. Ғалым аталған еңбек арқылы ғылыми ортаға қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері, есімді, етісті сөз тіркестерін шылаулы меңгеру мен септікті меңгеру ұғымдарын енгізді. М. Балақаевтың аталған еңбегі сөз тіркестеріне байланысты алғашқы ғылыми өнім болғанымен бүгінге дейін өз күшін жоймады. М. Балақаев сөз тіркестерін жалпы есімді, етістікті етіп екіге бөліп, оның әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін олардың басыңқы компоненті мен бағыныңқы компонентінің қандай сөз таптарынан болатындығын және ондай кездегі тіркесу қабілетін дұрыс қорытындылайды [11,92].

Замахшаридің аталған сөздігінде сөз тіркестері арнайы ұяшықтар арқылы берілген. Бір түбірге қатысты тіркестерді беріп отырған.

Кесте 1

ағыз	ауыз	آغۇز	отверстие (сосуда) , рот
ағыз ачты рузе тутқан	ораза тұтқан ауыз ашты	آغۇز اچى روزە تۇتقان	постившийся открыл рот
ағыз ачты рузедар	оразашы ауыз ашты	آغۇز اچى روزە دار	постник открыл рот
ағыз бірле ікті суны	ауызбен су ішті	سوزى بېرال اچى آغۇز	пил воду ртом
ағыз суйы	ауыз су	آغۇز سۇيى	вода для рта
ағыз учы	ауыздың езуі	آغۇز اوجى	угол рта
ағыз іді	ауыз иісі	آغۇز اپدى	запах рта
ағызы бірле төкер дару	ауызға құяр дәрі	اغزى بېرال توكار دارو	лекарство, которое льют в рот
ағызы тувақлық ыбрық	аузы тесік құмыра	ابرىق تۋوارلىق اغزى	кувшин с крышкой на носике
ағырсыз	Қадірсіз	آغۇر سىز	неуважаемый
ағыршақ	ұршық	آغۇر شاق	прялка
адабдын рузисіз	әдебсіз қалған	ادب دېن روزى سېز	не удостоенный обычая
адап өгренді	әдеп үйренді	اولگرازدى ادب	изучил благонравие
адап өгретті анқа	оған әдеп үйретті	اززه اولگرائى ادب	преподавал ему учтивость
адаплық	Әдептік	ادب لىق	учтивый
адасқа	Тулақ	اداسۇه	старая шкура (м)
адіна күні	жұма күні	ادپزه كۋوزى	пятница
адіна месджіді	жұма мешіт	ادپزه مسجدى	пятничная мечеть
айақ	Аяқ	اياق	нога
айақ ағрықы	аяқ ауруы	اياق آغرىقى	болезнь ног
айақ арқасы	аяқтың арты	اياق ارقاسى	тыл ноги
айақ астықа башты йерні	жерді аяқ астына басты	اياق اس تۋه باسنى	попирал под ногами землю
айақ білезүк	аяқ білезік	اياق بالزوك	ножной браслет
айақ білезүкнің йері	аяқ білезігінің орны	پرى اياق بىالزوك دېن ك	место ножного браслета
айақ маңды	аяқпен адымдады	اياق مازلكدى	шагал ногами
айақ тамуры	аяқ тамыры	اياق تامورى	ножная жила

Бірінші кестеде «ауыз» және «әдеп», «аяқ» сөздерінен бастау алатын сөз тіркестері берілген. Ауыздың түрі мағынасы арқылы берілген сөз тіркестерін көрсетеді: ауыздың физикалық мүше екендігі, оның оразаға байланысты тұрақты тіркестігі және сумен байланысты тұрақты мағыналары. «Аяқтың» да бірнеше тіркесі берілген. Оның физикалық қасиеті, тұрақты тіркесте және қабыса байланысып кездескен түрін көрсетеді. Сөздікте сөз тіркестерінің қазақ тілінде қазіргі уақытта қолданылып жүрген барлық түрі кездеседі.

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің байланысу тәсілдері бойынша бөлінетін 5 түрі бар: қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, және жанасу осы сөздікте кездеседі.

Қиысу сөз тіркестері сөз бен сөздің жіктік жалғауы арқылы немесе жіктелу ретімен бастауыштық және баяндауыштық қатынаста үйлесе байланысқан түрі Мысалы, бақа бақылдады, қасқыр ұлыды, қасқырлар бір-біріне ұлыды, есек ақырды, қалам сықырлады, қарға қарқылдады, қарлығаш шықылдады сөз тіркестерінде зат есім бастапқы формасында тұрып бастауыш болып, бағыныңқы етістіктер баяндауыш ретінде үйлесіп тұр. Бұл сөздер араб тілінде ج ارالدى باق فا (чарлады бақа), ج ارالدى بوى (чарлады бөрі), ج ارالدى ايثاك (чарлады ешек) деп берілсе, оларды қазақ тіліне аударылған кезде басыңқы және бағыныңқы сөздердің орны ауысады. Ал اوردوم من (урдум мен) мен ұрдым, اوردوق (урдуқ бізлер) біздер ұрдық, اولشئى الر ال (үлештілер алар) олар бөлісті есімдіктер мен етістіктерден үйлесуінен тұратын қиысуларда да араб тілінен қазақ тіліне ауысқанда сөздердің орындары ауысады. Яғни, Замахшари сөздігінде кездесетін қиысу сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне ауысқанда сөз тіркестердің сыңарларының орны ауысады.

Матасу сөз тіркестері ілік септігі және теуелді жалғаулы сөздерден құралып, сөз тіркесі кімнің, ненің сұрақтарына жауап береді. Қазақ тілінде матасуды меңгерудің құрамына қосатын, ал М.Б. Балақаевтың еңбегінен кейін ілік септігінің жалғауларынан тұратын сөз тіркестері жекеше түр болып, матасу сөз тіркестері деп белгіленді [11,78]. Матасу сөз тіркестері жасалуы бойынша үш топқа бөлінеді [11,76]. Бірінші топта сөз тіркесіндегі бағыныңқы және басыңқы сөздердің екеуі де жалғаулы болып келеді. Мысалы, ڧاى باغرى (йай бағры) садақтың бауыры, ڧاى ڧولاغى (йай ғұлағы) садақтың құлағы, ڧاى ڧولدوز (йай йулдуз) садақтың жұлдызы, ڧاى ڧاچى (йай йығачы) садақтың ағашы сөз тіркестерінде екі сыңардың да жалғаулары бар. Ал екінші топта сөз тіркесінің бір сыңары жалғаусыз байланысады. كىكس اس ڧدمه والدى ايكى ايثار (кеңс қалды екі іш арасында) екі істің арасында дал болды, كوز نيكور كوجى اير (көз тегүргүші ер) еркектің қадалған көзқарасы сөз тіркестерінде басыңқы сөз ілік септік жалғауларымен беріліп, бағыныңқы сөз еш жалғаусыз берілген. Соңғы топта тәуелді жалғаулы сөз сөз тіркесінің сыңарында ілік септігінің жалғауы болмаса да логикалық байланыста болады. ڧاى توتقاسى (йай тутқасы) садақ тұтқасы, ى ارقى (арық башы) арық басы, ڧولج (қылыч бағы) қылыш бауы мысалдарында ілік септігінің жалғауы жасырын түрде болғандықтан, сөздер еш жалғаусыз үйлесіп, матасуды құрап тұр. Матасу

сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылған кезде сөздердің реті өзгермей аударылады. Сондай-ақ, араб тілінде матасу сөз тіркестерінің екінші сығары тәуелдік жалғауымен берілсе, ілік септігін жалғауы түсіп, матасу сөз тіркестерінің үшінші түрімен жазылады, ал қазақ тіліне бірінші не үшінші түріне ауысады. Айтылған өзгерістер келесі мысалдарда көрінеді: *اوتوك اسناری* (өтүк астары) етіктің астары, *اوتوك اپی* (өтүк іпі) етіктің жібі, *سؤال باشی* (сақал башы) сақалдың ұшы, *سرای اورناسی* (сарай ортасы) сарайдың ортасы.

Меңгеру сөз тіркестері атау және ілік септігінен басқа, барыс, табыс, жатыс, шығыс, және көмектес септік жалғауларымен үйлескен сөз тіркестер. Меңгеру сөз тіркесінің сығарларының сөз табына байланысты етістікті меңгеру, есімді меңгеру және ортақ меңгеру болып бөлінеді [11, 110]. Ортақ меңгеру деп басыңқы сөзі етістіктен де, есім сөзден де тұратын сөз тіркестерін айтады [11,121]. Ендеше әрбір септік жалғаулары бар меңгеру сөз тіркестерін қарастырайық.

Барыс септігі кімге, неге, қайда деген сұрақтарға жауап береді. Замахшари сөздігінде *سوغیزدی بپرکا* (сығынды йерге) жерге тығылды, *انبار بپردی بپرکه* (анбар берді йерге) елге астық қорын берді, *کورکوزدی اپت که* (көргүзді ітке) итке көрсетті, *سجده بولدی تپنکرپکا* (седжде қылды тенгірге) тәңірге табынды мысалдары барыс септігі жалғауларымен берілген етістікті меңгеру болып табылады. *کونکا* (күнге тапынғучы) күнге табынушы, *نابن غوجی* (қарындағы оғлан) жатырдағы бала, *اوجاق اوچاق نیکراسی* (очақ тегресідекі йығач) ошақ айналасындағы ағаш мысалдары есімді меңгеруге жатады. Араб тілінен аударған кезде етістікті меңгерудің сөз тіркесі сыңарларының орны ауысса, есімді сөз тіркестерінің сөз реті өзгермейді. “Оған” есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен аударылғанда оның реті басыңқы сыңарымен ауысады: *بأندی ازوه* (бақты анқа) оған қарады, *بپردی ازوه بپکلیک* (берді анқа беглік) оған бек атағын берді, *بپردی ازوه پارم اقلرنی* (берді анқа йармақларны) оған қарыз ақша берді.

Табыс септігі кімді, нені деген сұрақтарға жауап береді. Көбінесе табыс септегінің жалғауларымен етістікті меңгеру берілген. Мысалы: *سوردی انی* (сурды аны) оны сұрады, *سوزدی جاغیزدی* (сүзді чарықны) шарапты сүзді, *سوردی بپرنی* (сүрді йерні) жерді жыртты, *سپیندی اوزوم نی* (сықты үзүмні) жүзімді сықты. Аударма кезінде барыс септігімен берілген меңгеру секілді табыс септігімен берілген меңгеруде де етістік пен басыңқы сөз орны ауысады. Сондай-ақ, “оны” есімдігі бар сөз тіркестері араб тілінен қазақ тіліне аударылғанда басыңқы сөзбен орны ауысады: *اروق بولدی انی* (аруқ қылды аны) оны арықтатты, *اربق سوز بولدی انی* (арықсыз қылды аны) оны былғады, *اتنی انی* (атты аны йавуқдын) оны жақыннан атты.

Жатыс септігі кімде, неде, қайда деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы, *ازدی بابان ده* (азды йабанда) жапанда адасты, *ج بولدی ناق فا* (ашты таққа) тауға шықты, *احتمال بولدی ایشپکا* (іhtімал қылды ішіге) ісінде ықыласты болды, *يوزدی سووه* (йүзді суқа) суда жүзді. Шығыс септіктігі сөздер кімнен, неден сұрағына жауап береді. Мысалы, *ايریلدی айسرک* (айрылды есік) есінен айрылды, *ايریلدی بپرنی* (айрылды йерідін) жерінен айрылды, *ايریلدی نيمه نيمه دپن* (айрылды неме немедін) нәрсе

нәрседен бөлінді, ازادېن بېال نوق ۋان ساج (анадын біле тоққан сач) анасынан туғаннан бар шаш, نى تون نى (андын тонны) одан тонды. “Одан” есімдігі бар сөз тіркестерінде басыңқы сөз бен бағыныңқы сөз араб тілінен қазақ тіліне аударғанда орындары ауысады: بېراق بولدى ازادېن (йырақ болды андын) одан жырақ болды, كېن الدى ازادېن (кейін алды андын) одан кейін шегінді, كېزان بوردى ازادېن (кенен болды андын) одан бейқам болды.

Көмектес септігі кіммен, немен деген сұрақтарға жауап береді. ۋارى الدى تون نى (қарытады тонны) тонды (қолдың) қарымен өлшеді, بېر بېرى بېله ال ايكى ۋان بېلېشى نى (қатылыштылар екі неме бір бірі бірле) екі нәрсе бір-бірімен бірікті, نېسارالدى ازى (қысарлады аны суалда) оны сауалмен қыспаққа алды. Көбінесе, “онымен” есімдігімен жазылған меңгеру сөз тіркестері кездеседі және оларды қазақ тіліне аударылғанда есімдік етістіктің орнымен ауысады: كېن كاشى ازېنك بېال (кеңешті аның біле) онымен кеңесті, كوراشى ازېنك بېرله (көрешті аның бірле) онымен күресті, كولوشى ازېنك بېرله (күлүшті аның бірле) онымен бірге күлді.

Меңгеру сөз тіркестері есімдіктермен берілген жағдайларда аударма кезінде сөз тіркестің сыңарларының орны ауысады. Сондай-ақ, сөз тіркестерінде бірнеше септік жалғаулары бар ортақ меңгеру сөз тіркестері кеңінен қолданылған.

Қабысу сөз тіркестері сөздердің орналасу тәртібі бойынша ешбір жалғаусыз байланысатын сөздер [11,81]. Көбінесе, сын есімдер, есімшелер мен көсемшелерден құралады7 Сөздікте бір ғана “ақ” сын есімі арқылы қабыса байланысқан ондаған сөз тіркестері бар: اق باش اط (ақ баш ат) ақ бас ат, اق باشلىق ۋوى (ақ башлық қой) ақ басты қой, اق بوز اط (ақ боз ат) ақ боз ат, اق بولوت (ақ булут) ақ бұлт, اق اېنم اكا (ақ етмек) ақ наң, يوشاق اق (ақ йумшақ таш) ақ жұмсақ тас. Көсемше сөздерден құралған қабысу: كېچە كېلدى يا باردى (кече келді йа барды) түнде келіп кетті, اشوقوب بارماق (ашуқуп бармақ) асығып бармақ, بوغازى توشولغان (боғазы тутулған) тамағына тұрып қалған, بېر بېرى ساقون الدى ال (бір бірі сатқун алдылар) бір-бірінен сатып алды. Есімше сөздер арқылы қабысқан сөз тіркестері: ايكى بېم غور (екі йамғур йаққан йер) екі рет жаңбыр аққан жер, بېزان نېمه (йыққан неме) түскен нәрсе, كېلدى بېزكا كېزانه (кенете келді бізге) бізге кенеттен келді, كوزدا توشكان چوب (көзге түшкен чоп) көзге түскен шөп. Берілген мысалдарға сүйене отырып, қабыса байланысқан сөз тіркестері қазақ тіліне аударылғандағы сыңарларының орналасу реті, сөз тіркесінің байланысу түрі өзгермейтіндігі анықталды.

Жанасу сөз тіркестері сөздердің еш жалғаусыз байланысып, кейде іргелес тұрып байланысады. Жанасу сөз тіркестерінің қабысудан басты айырмашылығы сыңар сөздер бір-бірінен алшақ орналасып байланысады. Жанасатын сөздер шылау арқылы байланысады: انقالشى ازى فالن نېمه بېرله (анқлатты аны фiлан неме бірле) оны бір нәрсе туралы аңдатты, سويالشى ازېنك بېرله سوزنى (сөзлешті аның бірле сөзні) онымен сөз жайлы сөйлесті, كېچى سادېن (кечті сайдын) сайдан (бөрене) арқылы өтті, كون اولى (күн еввелі, күн ауели) бір күн бұрын, بېر جېزېشى ساجېشدا (бірге бір чықышты санчышда) шайқаста бірге бір шықты. Жанаса байланысқан сөздердің сыңарларының бір-бірінен алшақ орналасуына байланысты олардың

қазақ тіліне аударылғандағы синтаксисі өзгеріске ұшырайды, алайда оның әр жағдайда қандай сөз тіркесіне ауысатыны кездейсоқ болады.

Нәтижелер. Осы мақаладағы сөз тіркестері Н.Н. Поппенің түпнұсқадан жазған сөздігі бойынша алынды. Ол сөздікте сөздер мен сөз тіркестері арнайы құрылым бойынша берілген.

Автордың көрсетуі бойынша сөз тіркестеріндегі сөздердің тек бірінші әрпі ғана емес, екінші және одан кейінгі фразалар ерекше әліпбилік ретпен берілген. Олардың құрамында латын графикалы ағылшын әріптерінен басқа *ā, ö, š, ū, ä* әріптері де бар.

Сөз тіркестеріндегі алғашқы сөз ұяшықтағы екінші, үшінші сөздерде кездесіп жатса, оның тек бірінші әрпін жазуды қалдырған. Автордың осындай түсіндірмелерді, сөздердің қысқартып берулерін жазуда жер үнемдеуді және сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің өз ретімен келгендіктен қиындық келтірмейтінін көрсетеді. Сөздіктегі араб әріптерімен жазылған түркі сөз тіркестерінде сөздердің орны «сөз тіркесі» ретінде жасалған. Оны орыс тіліне аударғанда көбінесе бастауышы мен баяндауышы бар сөйлемдер болып аударылады. Мысалы, екінші кестеде көрсетілген.

Кесте 2

бұлт ашылды (сейілді)	ачылды булут	بولوط اچیلدی	туча раскрылась
есік ашылды	ачылды ешік	آچیلدی ایشیک	дверь открылась
жүзі ашылды	ачылды йүзі	يوزی آچیلدی	его лицо прояснилось
көкірегі ашылды	ачылды көкүс	آچیلدی كوكوس	грудь раскрылась
нәрсе ашылды	ачылды неме	نيزمه آچیلدی	вещь раскрылась

«Мұқаддимат әл-Адаб» сөздігінде араб әріптерімен берілген сөздер мен сөз тіркестерін түркі тіліне аударып жазғанда кейбір дауысты дыбыстардың оқылуында ерекшеліктер болды.

Қорытынды. Аз-Замахшари сөздігінде бір сөздің аясында құрастырылған сөз тіркестерін бір топ ретінде жинақтайды. Сондай-ақ, бір түбірден бірнеше сөз тапты құрастырып, олардан құралған әртүрлі сөз тіркестерін шоғырландырған. Мысалы, «ащы» сөзінен қабысу сөз тіркестері ащы сүзбе, ащы сірке суы, ащы дәрі, ащы айқайлады құрастырылса, меңгере байланысқан «ащыны жұтушы» секілді сөз тіркестері де үйлеседі. «Қылыш» сөзінен матасқан «қылыштың гауһары, қылыштың жарасы, қылыштың жүзі, қылыштың қыны, қылыштың сабы» сөз тіркестері және меңгеру арқылы үйлескен «оны қылыштады, онымен қылыштасты, қабысу қылышты еркек» секілді сөз тіркестері берілген.

Әдебиеттер

1. Поппе Н.Н. Монгольский словарь «Муқаддимат ал-адаб». Часть I. –Москва-Ленинград: АН СССР, 1938. – 214 с.
2. Grodzki M. The Grammatical Treatise Al-Mufaṣṣal fī ṣanʿat al-īrāb of Abū al-Qāsim az-Zamaḥṣarī (Died 1144 A.D.) – a Masterpiece of Arab Grammar // *R o s z n i k o r i e n t a l i s t y c z n y*. – T. – lxiv. – Z. 1. – 2011. – P. 43–51.
3. Фролов Д.В. Введение Замахшари (ум. 1144) к его комментарию к Корану «ал-Кашшаф» // *Minbar. Islamic Studies*. – 2020. – 13(2). – С. 365-377.
4. Agius DA, Zamakhsharī. Some bio-bibliographical notes on Abū ʿl-Qāsim Maḥmūd b. ʿUmar al-Zamakhsharī // *AlʿArabiyya*. – 15(1982). – P. 108
5. Поппе Н. Н. Монгольский словарь Муқаддимат ал-Адаб / Ответственный редактор В. В. Струве. [В 2 выпусках.] М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. Части I-II: iv с., с. 1–452. Ч. III: с. 453-566. (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XIV.)
6. Saito Y., Kanno X., Kuribayashi H., Islamov.M.Z.,Khasanov K., Lexical and Grammatical Study of Mongolian and Chagatay in the Muqaddimat al-Adab. – 3. 2008, <https://www2.u-gakugei.ac.jp/~saito/Articles%20and%20Materials.pdf>
7. Боровков А. К. “Тюркские глоссы в Бухарском списке «Муқаддимату аль-адаб”».” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15, no. 1/3, 1962, pp. 31–39. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23682784>. Accessed 29 Jan. 2023.
8. Түймебаева Н.Қ. П.М. Мелиоранский зерттеуіндегі синтаксистік жүйе: филол. ғыл. канд дис. Авторефераты. – Алматы: ҚазҰУ, 2005. – 60 б.
9. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық. 2-бас. – Алматы: Санат, 2000. – 265 б.
10. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Санат, 1971. – 340 б.

Ж.А. АГАБЕКОВА

Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан

Ш.Ш. ЖАЛМАХАНОВ

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова,
Караганда, Қазақстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ ИЗ СЛОВАРЯ АЗ-ЗАМАХШАРИ «МУКАДДИМАТ- АЛЬ-АДАБ»

Аннотация. Аз-Замахшари – историк, географ, литературовед, лингвист, педагог и известный поэт для своего времени. Он оставил труды по логике, грамматике, религии, литературе, литературоведению, педагогике, истории и географии.

Одним из его заметных трудов является работа «Муқаддимат аль-Адаб». В этой статье рассказывается о структуре фраз из произведения Аз-Замахшари «Муқаддимат аль-Адаб». Рукопись уникального в мире четырехязычного

арабо-тюрко-монгольского произведения в настоящее время хранится в Литературном музее имени Алишера Навои в Ташкенте.

По словам исследователей, тюркский отдел гуламы «Мукаддимат аль-Адаб», охватывающий арабо-персидско-турско-монгольский язык, не завершен. Словарь отличается от современных двуязычных словарей тем, что, во-первых, он затрагивает несколько языков, а во-вторых, создает не только перечень слов, но и объединяет их в словосочетания. В этой статье рассказывается о фразах из словаря «Мукаддимат аль-Адаб», показаны их структуры передачи и сходство со словосочетаниями современного казахского языка. В словаре словосочетания представлены через корневую ячейку, это соответствует структуре словарей, созданных в период мусульманской цивилизации. В большинстве словарей средневековья слова и фразы строились с использованием ячеек (моделей), похожих на фонетическую структуру арабского языка. Сначала указывается корень слова, а после этого дается фраза, образованная из этого слова. Слова и фразы выстроены в зависимости от формы слова. Словарь также содержит регулярные выражения, но в их переводах наблюдается несоответствие в переводе. Словосочетания, составленные в рамках одного слова, собраны в одну группу. В статье также указываются фразы из словарей. Материал, собранный в этой статье, упоминается как общая характеристика словосочетаний в словаре. В будущем планируется рассмотреть их сквозь призму фонетико-морфологического аспекта.

Ключевые слова: Аз-Замашари, «Мукаддимат аль-Адаб», тюркский словарь, тюркология, казахский язык, словосочетание.

Zh.A. AGABEKOVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Sh.Sh. ZHALMAKHANOV

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

USAGE OF PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE IN THE AZ-ZAMAKSHARI'S DICTIONARY "MUKHADIMAT AL-ADAB".

Annotation. Az-Zamakhshari is a great historian, geographer, literary critic, linguist, teacher and a poet of his time. In modern terms, as a public figure he left to the next generation invaluable works on logic, grammar, religion, dictionaries, literature, literary studies, pedagogy, history and geography. Many of his writings have reached us. One of his precious legacies left to the generations is his dictionary, titled «Muqaddimat al-Adab». This article discusses the structure of phrases in Az-Zamakhshari's work «Muqaddimat al-Adab». The manuscript of his unique four-language Arabic-Turkish-Mongolian work in the world is currently kept in the Alisher Nauai Literature Museum in Tashkent.

According to the researchers, the scholar's «Muqaddimat al-Adab» includes Arabic-Persian-Turkish-Mongolian languages, however the Turkish section is not finished. The difference between the dictionary and the modern bilingual dictionaries is, firstly, that it includes several languages, and secondly, it was created by combining it with phrases, not just a list of words. This article talks about phrases from the dictionary «Muqaddimat al-Adab». Their transmission structures are shown and the similarity with modern Kazakh phrases is analyzed. In the dictionary, phrases are represented by a root cell. In this regard, it is discovered that it corresponds to the structure of the dictionaries created during the period of Muslim civilization. In most dictionaries of the Middle Ages, words and phrases were created using cells (models) similar to the phonetic structure of the Arabic language. Here, the root of the word is shown first, followed by a phrase made from that word. Words and phrases are arranged not according to their meaning, but according to the external form of the word. Phrasal verbs are also listed in the dictionary. However, it can be seen that their translations are not aligned with the phrasal verbs in the translated language. Several verbs are formed from one root, and various phrases formed from them are concentrated. Phrasal verbs formed within one word are collected as a group. From this aspect, the article considers phrases taken from dictionaries. The materials collected in this article are given as a general description of the phrases in the dictionary. In our future studies, it is planned to consider them together with the phonetic-morphological aspect.

Keywords: Az-Zamakhshari; «Mukhadimat al-Adab»; turkish dictionary; Turkic studies; Kazakh language; phrases.

References.

1. Poppe N.N. Mongölski sloväř «Mukaddimat al-adab». Chäst I. –Moskva-Leningrad: AN SSSR, 1938. – 214 с.
2. Grodzki M. The Grammatical Treatise Al-Mufaššal fī šan’at al-i’rāb of Abū al-Qāsim az-Zamaḥšarī (Died 1144 A.D.) – a Masterpiece of Arab Grammar // *R o c z n i k o r i e n t a l i S t y c z n y*. – T. – lxiv. – Z. 1. – 2011. – R. 43–51.
3. Frolov D.V. Vvedenie Zamaḥšari (um. 1144) k ego komentariu k Koranu «al-Kaššaf» // *Minbar. Islamic Studies*. – 2020. – 13(2). – S. 365-377.
4. Agius DA, Zamaḥsharī. Some bio-bibliographical notes on Abū ‘l-Qāsim Maḥmūd b. ‘Umar al-Zamaḥsharī // *Al’Arabiyya*. – 15(1982). – R. 108
5. Poppe N. N. Mongölski sloväř Mukaddimat al-Adab / Otvetstvennyi redaktor V. V. Struve. [V 2 vypuskah.] M.; L.: İzdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1938. Chasti I-II: iv s., s. 1–452. Ch. III: s. 453-566. (Trudy İnstituta vostokovedenia Akademii nauk SSSR. XIV.)
6. Saito Y., Kanno X., Kuribayashi H., Islamov.M.Z.,Khasanov K., Lexical and Grammatical Study of Mongolian and Chagatay in the Muqaddimat al-Adab. – 3. 2008, <https://www2.u-gakugei.ac.jp/~saito/Articles%20and%20Materials.pdf>
7. Borovkov A. K. “Türkские glossы в Бухарском списке «Mukaddimatu äl-adab”».” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 15, no. 1/3, 1962, pp. 31–

39. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23682784>. Accessed 29 Jan. 2023.

8. Tümebaeva N.Q. P.M. Melioranski zertteundeǵı sintaksistik jüie: filol. ǵyl. kand. ... dis. Avtoreferaty. – Almaty: QazÜU, 2005. – 60 b.

9. Amanjолоv S. Qazaq ädebi tılı sintaksisiniñ qysqaşa kursy: oqulyq. 2-bas. – Almaty: Sanat, 2000. – 265 b.

10. Balaqaeв M., Qordabaev T. Qazırǵı qazaq tılıniñ gramatikasy. – Almaty: Sanat, 1971. – 340 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Ағабекова Жазира Ағабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Ағабекова Жазира Ағабековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор кафедры казахского языка и тюркологии Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Agabekova Zhazira Agabekovna – candidate of philological sciences, assistant professor of the department of Kazakh language and Turkic studies, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Жалмаханов Шапағат Шарапатұлы – филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Жалмаханов Шапағат Шарапатович – доктор филологических наук, профессор Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Zhalmakhanov Shapagat Sharapatovich – doctor of philological sciences, Karaganda Buketov University, Department of Kazakh Linguistics, Karaganda, Kazakhstan.

XҒТАР 16.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.02>

Ғ.А. БАЙТИЛЕУОВА¹

*М.П. ЕШИМОВ²

Р.И. ДҮЙСЕНБАЕВА³

¹AlmaU Тілдер орталығы, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

(e-mail: adai75@mail.ru, baitileuova@mail.ru, raihan-kz@mail.ru,)

ФРЕЙМ АРҚЫЛЫ СӨЗДІК ҚОРДЫ АРТТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқытудың когнитивті мәселелері фрейм тұрғысынан қарастырылады. Мақаланың мақсаты – зерттеліп отырған фреймнің слоттарын жіктеп, олардың семантикалық өрістерін айқындау арқылы тілдік қорды арттыру тәсілін ұсыну, сонымен қатар қазақ тілін меңгертудегі фреймдердің рөлін анықтау және олардың ерекшеліктерін көрсету. Қазақ тілін үйренуші студенттер үшін бастауыш деңгейде отбасы туралы білім жиынтығын құру қабілетін қалыптастыруға когнитивті модельдер қажеттілігін ескеру. Талдау барысында құрылымдық-семантикалық және салыстырмалы, фреймдік талдау әдістері пайдаланылды. Семантикалық мағыналар фрейм модельдері түрінде құрылып, 9 слот қарастырылды. Когнитивті модельді бейнелейтін фрейм білімді игеру процесін жеңілдетеді. Тілді меңгеру мақсатына қарай фреймді модельдеу мақалада келтірілген мысал сияқты белгілі бір концепциямен немесе фрейм деңгейінде берілуі мүмкін. Сөйлеуді дамыту сабақтарында лексиканы оқыту кезінде фрейм арқылы сөйлеу қаңқасын құрудың, слоттар картасын пайдаланудың тиімділігі сипатталады. Тілді меңгеру қоршаған әлемнің барлық аспектілерін білу сияқты, танымның бүкіл аясын қамтиды: сөздер мен фразаларды есте сақтау, тәжірибені қолдану, тілдік байланыстар арасындағы заңдылықтарды, концептуалды схеманы және мысалдарды вербализациялау арқылы сөйлеу процесін ықшамдау мүмкіндігін береді.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, дүниетаным, фрейм, фреймдік модель, фреймдік семантика, білім жиынтығы, слоттар.

Кіріспе. Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде ғылыми бағыттардың терең, астарлы, жан-жақты талдануына зор мүмкіндік беретін саланың бірі когнитивті лингвистика кең өріс алып келе жатыр. Осы бағыттың негізгі артықшылығы тілді дүниетаныммен тығыз байланыста зерттеуінде, тіл мен танымның тұтастықта қарастырылуында. Бұл – әлем бейнесін тіл арқылы модельдеудің бірден бір тиімді жолы. Себебі әлемді тану барысында адам санасында пайда болған түсініктер тіл арқылы таңбаланатыны көптеген зерттеушілерге мәлім. Сонымен қатар маңызды мәселе – білімді қалай ұйымдастыруға болады?

Мақаланың мақсаты – когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі «фреймді» қарастыра отырып, оны тілдік бірліктерді бекітудегі қажетті әрі тиімді тәсіл ретінде қолдану үлгісін ұсыну.

Таным мен тілдің байланысы қалыптасқан заңдылық екені анық: тіл білімін зерттеуде тілтанымдық аспектіге көп мән беріліп келеді, біздің ақыл-ойымыз танымдық аппараттардың көмегімен білім қорын жинай отырып, өзара байланысқан ақпараттың үлкен көлемін сақтай алады, американдық ғалым Ф. Бартлетт терминдерін қолдана айтатын болсақ «ақпарат схемасы» немесе адамның «есте сақтау схемасы» іспетті құрылымданған тілдік қолданыстар пайда болады. Адамның есте сақтау механизмінің бірден бір мақсаты – өзін қоршаған орта туралы білім жиынтығын үнемі арттырып отыру. Осы тұрғыдан алатын болсақ, біз фреймдер стандартталған құрылым болып табылғандықтан, оны жинақталған білімді белгілі бір иерархия арқылы ұйымдастыратын кластер немесе модель деп қарастырамыз. Дәлірек болсақ, фреймді ұйымдастырылған ақпараттар ретінде сипаттағымыз келеді.

Фрейм («fram» «fram work») ағылшын тілінен аударғанда бірнеше мағынаны білдіреді, яғни 1) жиектеу, рамкаға салу, бірнәрсені тұрғызу; 2) каркас, қаңқа, ферма (құрылыс термині, шатырды жабу ерекшелігі); 3) кино саласында «кадр» дегенді; 4) fram-up – сот кезінде жүргізілетін инсценировка деген мағынаны білдіреді.

Фрейм туралы XX ғасырдың соңында XXI ғасырдың басында ерекше жиі айтыла бастады. Әсіресе, қазақ тіл білімінде бұл тақырып бүгінгі таңда «дүрмекті» нысанаға айналған. Оның да себебі бар, өйткені жоғарыда айтып кеткеніміздей, фрейм адамның жадында сақталған барлық білім қорының өлшемі мен сипаты болып табылады. Бізді қоршаған әлем сан қырлы болғандықтан, біз үшін кез келген фрейм – тәптіштеліп құрылымданған өте қажетті ақпарат үзігі. Яғни фреймнің тілді меңгертудегі тиімділігі оның өз құрылымы мен түйіндері бар болуында. Фреймнің жоғарғы сатысы – гештальт, құрылымы – сценарий, шексіз түйіндері – слоттардан құрала отырып, кез келген жағдаяттың мазмұнын ашуға негіз бола алады. Әрине, бізге қолайлысы стандартты тақырыптарды фреймдік кестелерге айналдыруымызда, қажетті слоттарды анықтау арқылы оларды мазмұнға толықтыруымызда болып тұр. Сондықтан фреймді білімді ұсынудың, оны жүйелі ұйымдастырудың басты құралы деп танымыз.

Әдістеме мен зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында сипаттама әдісі, жинақтау, семантикалық талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Тіл білімінде ғаламның тілдік бейнесін зерттеу мәселелері кеңінен қарастырылып келеді, шетелдік ғалымдар да (М. Минский, И. Стенгерсом, М. Хандеггер, Л. Витгенштейн, Г. Геру, Дж. Холтон, А.Я. Гуревич, П.И. Дышлевый), отандық ғалымдар да (Е. Жанпейісова, Ж. Манкеева, Н. Уәли, Г. Сағидолда, Э. Оразалиева, Қ. Жаманбаева, С. Жапақов, А. Ислам, Б. Ақбердиева, Б. Тілеубердиев) ғаламның тілдік бейнесінің адам танымында алатын орны зор екенін атап көрсетеді. Дегенмен, М. Минскийдің фрейм туралы

түсінігі көмескі сипатталған деп есептей отырып, «... человек, пытаясь познать для себя новую ситуацию или по-новому взглянуть на уже привычные вещи, выбирает из своей памяти некоторую структуру данных (образ), называемую нами фреймом...» дей келе, ғалым өз кітабында кейбір тәсілдерді атап кеткенмен, қоршаған орта моделін беруден бас тартқанын байқаймыз [1, 7]. Ал, Ирвинг Гофманның қолдануында фрейм «болжаланып тұрған оқиғаның матрицасы» немесе «интерпретациясы» деп беріледі. Гофман «барлық типтік жағдайлар үшін белгілі бір сөйлеу «матрицалары» бар: телефон арқылы сөйлесуді бастау үшін, әңгімені аяқтауға арналған оралымдар қаншалықты маңызды болып көрінсе де, олар әлеуметтік әлемді қабылдауды құрылымдайды» деп көрсетеді [2, 18]. Кез келген күрделі, ауқымды нәрсені құрылымдау көбіне фрейм жиынтықтары арқылы оңтайландырылады, бізге тиімдісі – фрейм модельдеуге тез келеді.

Жоғарыда атап кеткеніміздей, фреймнің түпкі мағынасы қаңқа, тірек дегенді білдіргенмен, оның өзі «төл фреймдер» шеңберінде табиғи және әлеуметтік фреймдер деп екіге бөлінеді. Мәселен, С.А. Жаботинская фреймді 5 түрге бөледі: заттық фрейм, акционалды фрейм, посессивті фрейм, сәйкестендіру фреймі, салыстырмалы фрейм деп. Сонымен қатар, ғалымның пікірі бойынша, статикалық және динамикалық жіктеу бар [3, 8]. Яғни статикалық фрейм адамның жинақтаған білімін жүйелеп, белгілі бір модельге келтіру, ал динамикалық фрейм адамның тілдесім барысындағы дискурстық әрекетінің мағыналық қаңқасы.

Фрейм ұғымын қолданудағы барынша мән беретін ұғым – слоттар, яғни түйіндер, олардың өзара байланысы. Ең маңыздысы әрбір түйін белгілі бір түсінікке баланады. Нақтыланған түйіндер жиынтығы (фреймдер) кез келген оқиғаны, үзікті, жағдаятты «түсіну» үшін қажетті негіз болып табылады. Яғни біз тіл үйренушіге ұсынатын тақырыптың аясында қандай әрекеттер? (етістік), неге? (себеп-салдары), ол қай жерде? (мекені), қашан? (мезгілі), кім арқылы? (арадағы байланыстырушы) не үшін? (мақсаты) қандай? (сипаты) нақты әрекетті баяндығысы келеді деген сияқты сұрақтарды қамти аламыз. Тағы атап кеткіміз келетіні әрі маңызды акцент – сол бірнеше түйін үзіктерінің (слоттардың) фреймде сатылы қолданылып, қажетті ақпаратты жүйелеуге, ақпаратты ұйымдастыруға, жеңілдетуге мүмкіндік беретіні болып тұр.

Т.А. Ван Дейк фрейм мен тілдік актіні танымның кешенді бір бөлігі деп есептеп, «фрейм – бұл аморфты емес жалпы білім, ол – концептуалды жүйе ретінде ұйымдастырылған білім. Фреймдер білімнің еркін бөлініп алынған бір ғана бөлшегі емес. Біріншіден, олар белгілі бір концепті айналасында ұйымдастырылатын бірліктер» деп сипаттайды [4, 16]. Байқағанымыздай, ғалым фреймді конвенционалды (шартты) бірлік деп тұжырым жасайды.

Отбасы фреймінің ерекшелігі, слоттарға бөлінуі.

Қазақ тілін меңгеру барысында қамтылатын тақырыптарды фрейм түрінде берген жағдайда тілдік бірліктерді визуализациялауға келеді, яғни фрейм – кестені пайдалануға болады, екіншіден, материалды ықшамдай аламыз, слоттар арқылы

қажетті сөздер мен сөз тіркестерінің қисынды байланысын көре аламыз. Әрине, нақты бір тақырыпқа берілетін мәтіндердің жасырын мақсаты – грамматикалық категорияларды, қажетті лексиканы, синтаксистік құрылымдарды қолдана отырып, слоттар реті арқылы тілдесімге келу. Біз мақаламызда қазақ тілінен кез келген курсты бастайтын «Отбасы» тақырыбын қарастырғмыз келеді.

Орыс тіл білімінде ғалым Н.Ю. Шведова отбасы концептісін басты немесе ұлы концепт деп қарастырады екен. Оның пікірі бойынша, отбасы концептісі тарихи қалыптасқан адамның рухани әлеміне қатысты тұтас ілдік ұғым. Ал қазақ тіл білімінде «Отбасы» концептісін Ж.Б. Амантай «Қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы концептісінің қолданысы» мақаласында жан-жақты талдап, оны көпсемалы концепті деп сипаттайды [5].

Б.Құсбекова «Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық» сөздігінде: отбасы – қоғамның негізі және оның барлық мүшелерінің, әсіресе балалардың өсуі мен аман-есендігіне арналған табиғи орта деп анықтайды [6, 237].

Қазақ тілінде «отбасы» сөзіне мағыналас сөздерге үй-іші, шаңырақ, шаңырақ асты, отау, әулет деген сөздерді жатқызамыз. Қазақ халқының ұлттық санасында отбасы сөзі мәдени маңызды ұғым, ол үш ұрпақтан тұрады: ата, әке, бала.

Отбасы сөзін сөздік құрамына талдайтын болсақ, ол екі түбірден құралып, от деген бірінші бөлігінің білдіретін негізгі мағынасы іс-әрекеттен туындайтын жану құбылысы, яғни от жағу, от тұтату, от шашу деп берілсе де, «от» – барлық зұлымдықты жоятын, рухты тазартатын қасиетті күш.

«ОТ» сөзінің негізгі семасын – «жылу/жылу көзі», «жарық» деп қарастыра келіп, доминанты «от» сөзімен қолданылатын фразеологизмдерді де қарастыруды жөн көрдік. Мәселен, отау үй, ақ отау, отау құрды (отасты), отаса алмады, отауы бұзылды, отау тікті, келіннің отауы, отауы бөлек деген сияқты.

Сонымен қатар отбасы концептісінің семантикалық аясының бірі ретінде үй/шаңырақты алып, қазақтардың санасында оның ең маңызды концептілер қатарына жататынын көрсету болмақ. Ескеретін жағдай, отбасы мен шаңырақ фреймдері қазақ тілінде синонимдік қатар құрап, эквивалентті мағынаға ие бола алады. Отбасы фрейміне кіретін слоттарды айқындау, жіктеу қажеттілігі болғандықтан, слоттың екі элементтен тұратын конструкция екенін атап кеткіміз келеді, бірінші – ұяшық атауы және екіншісі- ұяшық мәндері. Слот фрейм арқылы ұсынылған негізгі ұғымды сипаттайтын түсініктерді анықтау үшін пайдаланылады. Слоттар тақырыптық қағида бойынша бір немесе басқа қосалқы ұяшықтарға біріктіріледі. Әрбір ұяшық белгілі бір когнитивтік ерекшелікті білдіру формасы болып табылады.

Нәтижелер. Тілді меңгерту мақсатында біз отбасын туыстық, некелік немесе ата-анамен қарым-қатынастардың негізінде құрылатын макросценарий ретінде алып отырмыз. Тілді меңгеру деңгейіне байланысты төмендегідей семантикалық өрістерді келесідей слоттар түрінде жіктедік: шаңырақ, ата-ана, қариялар, бала-шаға, ағайын-туыс, некелесу, отау иесі, отбасылық дәстүр,

сыйласу сияқты 9 слотқа бөлдік. Олардың лексикалық бірліктерімен қатар жіктемесі төмендегідей болды:

1) шаңырақ слоты, яғни «баспана, үй-жай» мағынасындағы слот, осы слоттың аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: баспана, қара шаңырақ, дүние-мүлік, үйлі-күйлі болу, үй-жайы болу, үй-іші, әулет, түтін түтету, бірге тұру;

2) ата-ана слоты, яғни «қамқоршы» мағынасындағы слот, осы слоттың аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: әке, ана, бала-шаға, туыс, бауыр, ағайын, аға, жеңге, әке болу, ана болу, табыскер, ата-баба, мұрагер, ұрпақ, немере, жиен, бөле, өгей, қамқорлық, құдалық.

3) қариялар слоты, яғни «ақсақал» мағынасындағы слот, бұл слоттың аясында жиі кездесетін лексикалық бірліктер: ата, әже, қария, қарт адам, ақсақал, әулеттің үлкені, дана, ата-баба, құрмет, қазына, көпті көрген, жасы ұлғайған адам, ақыл-кеңес беруші, ақылгөй, қамқорлық.

4) бала-шаға слоты, яғни «перзент» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: ұл, қыз, тұңғыш, ортаншы, кенже бала, нәресте, бөпе, сәби, жас иіс, перзент, немере, жиен, жетім бала, дүниеге келу, өсу, жетілу, ер жету, бойжету, туу, дүниеге келу, үйлі-баранды, әке атану;

5) ағайын-туыс слоты, яғни «жақын адамдар» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: ағайын-тума, алыс туыс, жақын туыс, тума, қандас, қай елсің, жекжат, құда-жекжат, жұражат, бауырлас, қайын жұрт, өз жұрты, нағашы жұрты.

6) некелесу слоты, яғни «неке» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: неке, некеге тұру, шаңырақ құру, отау құру, шаңырақ көтеру, некені бұзу, енші алу, құда түсу, құда болу, үйлену, тұрмысқа шығу, 13 жаста отау иесі, күйеуге шығу, қалыңдық, келін, күйеу бала, ерлі-зайыпты, той, неке қию, тойға шақыру, қалың мал, алып қашу, көңіл қосу, қара шаңырақ иесі, тойлау, жесір қалу.

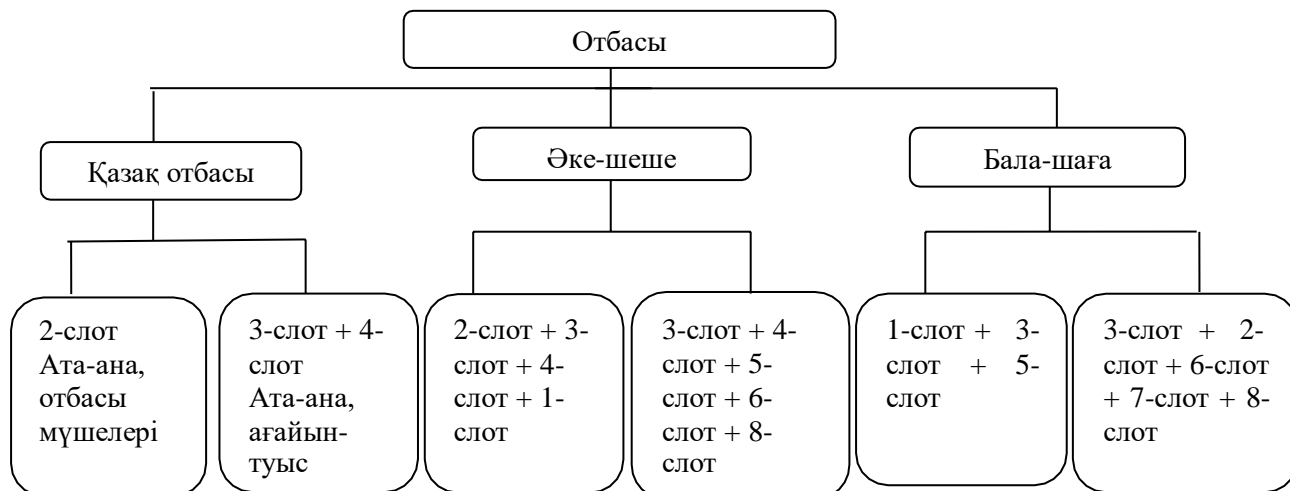
7) үй иесі, шаңырақ иесі слоты, яғни «басшы» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: отағасы, отанасы, әке, қожайын, қамқоршы, қорған, көке, бедел, ықпал етуші, табыскер, бата беруші;

8) отбасылық дәстүр слоты, яғни «салт» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: қонақжайлылық, салт-дәстүр, құт келу, құтты қонақ, енші беру, үлкенді құрметтеу, төрлету, қонақасы, қазан көтеру, дәм тату, дастарқан жаю, қолға су құю, бата сұрау, бата беру;

9) сыйластық, сыйласу слоты, яғни «қадірлеу» мағынасындағы слот, оның аясында жиі қолданылатын лексикалық бірліктер: құрмет көрсету, құрметтеу, сыйлау, сәлем салу, сәлем беру, орын беру, бағу, қарау, көмектесу, қолғабыс көрсету, қонақ күту (ухаживать), қонақ ету, сый тарту, тыңдау, қарсы келмеу, бағыну.

Берілген 9 слотты сипаттай отырып, Отбасы фрейміндегі басты мағыналық компоненттер «бірігу», «көбею», «сыйласу» деген ойға келдік. Оған халқымыздың «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деген мақалы дәлел.

Сонымен отбасы концепті бойынша фреймді және оның слоттарын төмендегідей кластер үлгісінде құрылымдап көрдік.

1-сурет – Отбасы концепті бойынша фрейм-сценарий.

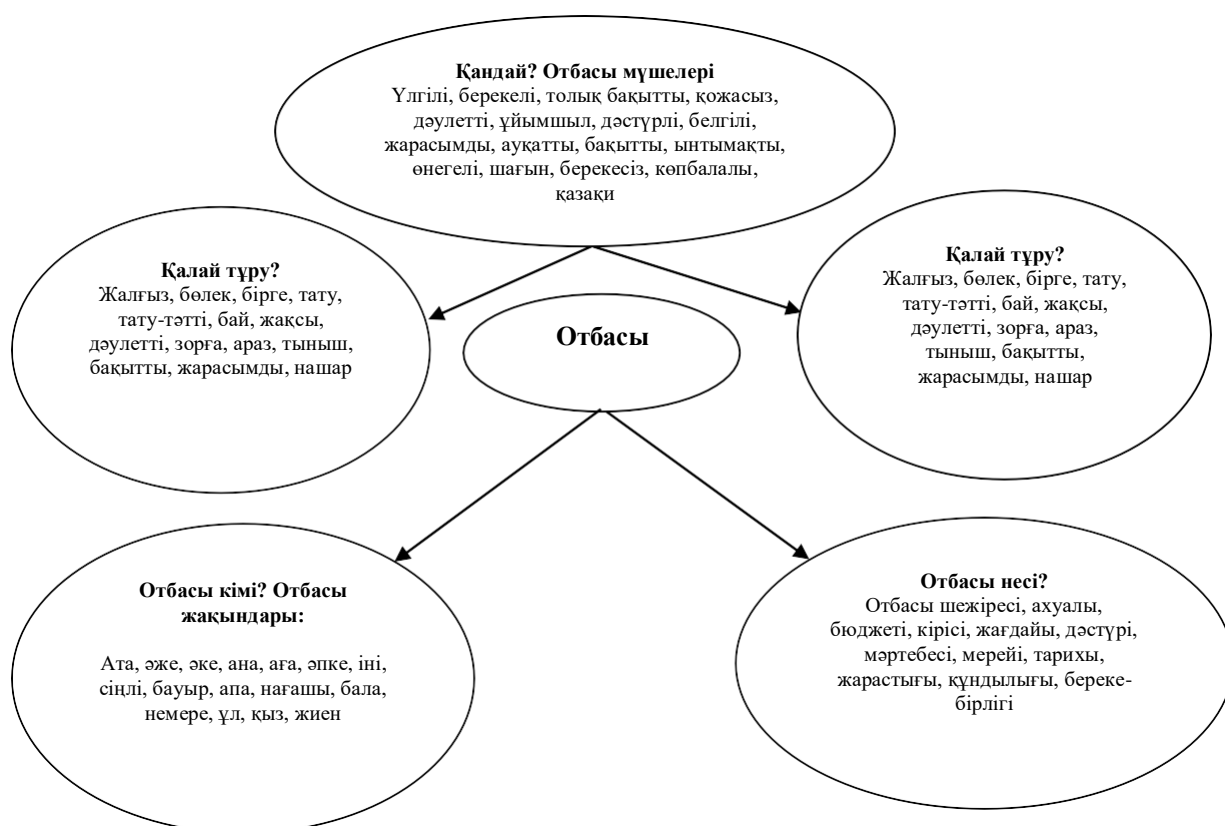
Осы фрейм-сценарий негізінде слоттарға қажет тірек сөздер қатарын құрамыз. Бұл слоттар белгілі мағынаны, олардың байланысын көрсетеді. Бұл құрылымдардың мәні көп модельді қамтуында емес, маңыздысы – тілдік фреймдер үлгілерінің құрылуы. Тағы ескеретін жағдай, слоттарда жиірек қайталанатын немесе студенттер шатастыратын сөздермен жалғастыра отырып, кластер құруға болатындығында.

Кез келген адам ақпаратты жағдаятқа қарай фрейм түрінде қабылдайтынын психологтер жиі айтады [7, 29]. Психологиялық тұрғыдан фрейм жинақталған тәжірибенің жалпыланған құрылымы болып табылғандықтан, фрейм арқылы адамның санасы сыртқы әлем объектілерінің қалпын қалай өзгертуді, оқиғалардың дамуы мен мазмұнын, олардың өзара байланысын болжайды. Неліктен сөйлеу және жазу фреймдері студенттер үшін тиімді идея болып табылады? Себебі студенттерге басқа тілде сөйлеу мен жазуды құрылымдау, жаңа тілдік құрылымдар мен модельдерді дәйекті түрде пайдалану өз бетінше қарым-қатынас жасауға ынталандырады, фрейм семантикасына мән беру қажеттілігі пайда болады. Мәселен, Ч. Филлмор фрейм семантикасын «сөз мағыналарын талдаудың ерекше тәсілі, сонымен қатар жаңа сөздер мен сөз тіркестерін жасау принциптерін сипаттау тәсілі» деп анықтайды [8, 54]. Сөздер біздің жадымызда кездейсоқ сақталмайтыны анық. Олар тек құрылымдық семантикадағы қатынастар негізінде ұйымдастырылып қана қоймайды, сонымен қатар олар бір-бірімен байланысты.

Студенттерге фрейм слоттарында қандай да бір мағына сақталатынын үнемі ескеру керек. Көбіне слоттардағы мағына атаумен және жағдаяттармен байланысты. Фрейм-сценарийі бойынша «Отбасы» тақырыбына қатысты ақпарат алу үшін немесе керісінше, мәлімет беру үшін студенттердің базалық

білімін пайдалана отырып, көптеген сұрақтарға жауап беруге болады, мәселен, Отбасыңыз қандай? Отбасыңызда мұрагер бар ма? Ата-бабаңыз туралы не айтасыз? Бала-шағаңыз аман-есен бе? Отбасы дәстүрлерін сақтайсыз ба? Отбасыңызда ең құрметті адам кім? Отбасында қазақша дәстүрді қалай сақтайсыздар? Неше жастарыңызда некелестіңіздер? Қашан әке атандыңыз? Сұрақтар тізбегін студенттер осылай жалғастыра береді.

Расында, ғаламның концептуалды тілдік бейнесі біздің белгілі бір түрде әрекеттерімізді ұйымдастырады және басқа адамдардың мінез-құлқын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Осыған орай атап кететін жағдай, фреймдер өзара байланысты оқиғалар туралы ақпаратқа тәуелді болып келеді, шектеулі ақпарат қате фрейм тудыруы мүмкін. Егер солай болса, онда орынды сұрақ туындайды: қандай жағдайларда ақпараттың ең аз мөлшері арқылы фрейм құруға болады? Кез келген ақпарат тек фактіні ғана емес, сонымен қатар жанама түрде сөздер мен сөз тіркестерін таңдау арқылы жасалған мәтінді көрсетеді. Нәтижесінде нақты факті маңыздырақ рөл атқарады, дегенмен, сол фактінің астарындағы сипаттау, толықтыру арқылы ақпарат пен шынайы жағдаят объективті ғана емес, сонымен қатар субъективті реңктерге ие болып, белгілі бір фреймдерді қолдануға (құруға) мәжбүр болады. Дж. Кайперс те «Фреймдер соншалықты күшті, олар бізді әлемді сүзгіден өткізіп алып, қабылдауға итермелейді» [9, 181] деген пікірді ұсынады.

2-сурет – Отбасы концепті бойынша фреймдік слоттар мазмұны

Жоғарыдағы лексикалық бірліктерді жүйелей келіп, қажетті топтарға бөліп (атрибуттық, қимыл-әрекеттік, изофеттік мағынадағы, үстеулік), отбасы фреймі құрылымының негізгі слоттарын толтырдық. Олар осы концептінің белсенді сөздік қорына айналады, сондықтан оларды студенттер үйренуге және меңгеруге тиіс болады. Студенттер белгілі бір жағдаятта өзіне қажетті лексиканы қолдану үшін, әрине, өз жадынан сәйкес келетін слоттарды іздейді, қажетті лексиканы қолданады, активтендіреді. Осы топтағы бір сөздің мағынасын түсіну үшін бүкіл слоттағы сөздермен жұмыс істеуі керек. Осы фреймдік құрылым арқылы лексиканы меңгеру Отбасы концептісі аясында ойды құрылымдап, коммуникацияға жетуге мүмкіндік жасайды. Олар арқылы мәтін түзуге болады (монолог түрінде). Минскийдің пікірі бойынша, әр фрейм арқылы түрлі ақпаратты байланыстыра әрі толықтыра аламыз.

Мәселен, Қандай отбасы? 1. Көпбалалы отбасы \ Қалай тұрады? Тату-тәтті тұрады. \ Көпбалалы отбасы неге тату-тәтті тұрады? Көпбалалы отбасы тату-тәтті тұрады, себебі береке-бірлігі мол. 2. Шағын отбасы \ Қалай тұрады? Жарасымды тұрады. \ Шағын отбасы неліктен тату-тәтті тұрады? Шағын отбасы жарасымды тұрады, себебі сыйластық бар. 3. Жас отбасы \ Қалай тұрады? \ Бақытты тұрады. \ Жас отбасы неліктен тату-тәтті тұрады? Жас отбасы бір-бірін жақсы көргендіктен бақытты тұрады.

Көңіл бөлетін жайттың бірі, слоттарды тек дайын мән деп түсінбей, оларды белгілі алгоритм түріндегі мән-мағынаны анықтауға мүмкіндік беретін процедуралар атауы деп те қарастыруға болады. Практика жүзінде студенттерге дайындаған монологтері бойынша төмендегі кестемен жұмыс жасау ұсынылады. «Отбасы» фреймі бойынша слоттарда берілген сөздерді түрлендіріп қолдануға дағдыландырып, синтаксистік қатынастарды меңгертуге мүмкіндік жасалады. Студенттер сөздік кестесін толтыру барысында сөздерді тек синонимдік, антонимдік эквиваленттер түрінде ғана емес, сонымен қатар қосымша синтаксистікті байланыста қолдануға, тілдік қорын байытуға мүмкіндік алады. Әрі «Отбасы» фреймінің слоттары арқылы сөздік картасын құрастырады. Тиімділігін, ізденушілік дағды қалыптастыратынын ескере отырып, бұл жұмыс түрін студенттерге өздік жұмысқа беруге болады деп ойлаймыз.

1-кесте – «Отбасы» фреймі бойынша сөздік кестесінің үлгісі

Слотта берілген сөз	Мағынасы	Есімді сөз тіркесі	Етістікті сөз тіркесі	Тұрақты сөз тіркесі	Синтаксистік құрылым
1-слот: шаңырақ	шаңырақ – 1. этн. киіз үйдің уықтарын біріктіріп	қара шаңырақ; жас шаңырақ;	шаңырақ көтеру; шаңырақты ұстау;	шаңырақ көтеру, шаңырағы биік болу;	1. Біреудің шаңырағына ақыл айта барма. 2. Қазақ даласы -

ұстап тұратын күлдіреуіштері бар дөңгелек шеңбер; 2. ауыс. Өзінің туған тұрғын үйі; 3. ауыс. Орда, мекен; 4. ауыс. Әулет, үрім-бұтақ; 5. ауыс. Отбасы, жанұя.	берекелі шаңырақ; көп балалы шаңырақ; шаңырақ иесі;	шаңырағын таныстыру; шаңырағын а ие болу;	шаңырақты сыйлау; шаңырағы ортасына түсу; шаңырағы шайқалу	Ұлы Түркі елінің қара шаңырағы. 3. Шаңыраққа қара, қайда отырғаныңды ұмытпа.
---	---	---	--	--

Фрейм ұғымына әртүрлі көзқарастарды ескере отырып, біздің фреймге мынадай анықтама бергіміз келеді: фрейм – бұл танымдық білім, белгілі иерархиялық құрылымы бар лексикалық қор; фрейм бір-бірімен өзара байланысты тақырыптық рамалар.

Сонымен, отбасы концептінің фреймдік құрылымы басты үш жоғарғы гельштаттан тұрады: 1) «Қазақ отбасы», ол 9 слоттан құралған, 2) «Ата-ана», бұл фрейм 5 слоттан және соңғы фрейм 3) «Бала-шаға» 6 слоттан құралған деп жіктелді.

Нәтижелер. Жоғарыда талданған семантикалық өрістер, фрейм мен слоттар әртүрлі мағыналармен қатар тілдік бірліктерді қамтитынын көріп отырмыз, олардың басқа семантикалық өрістермен қиылысуы және байланысуы да мүмкін әрі лингвистикалық жүйе құра алатынын анықтадық. Адамдардың санасында ерекше орын алатын отбасы фреймінің ішкі мәні терең әрі қайшылықтарға толы екенін сөздік қордың өзінен де байқауға болады.

Отбасы фреймін талдау барысында посессивті фреймдердің басым екенін байқадық: негізінен адамдарға қатысты иелік ету қатынасын білдіретін шаңырақ иесі, отбасы берекесі, ата-ана үміті, шаңырақ қожайыны іспетті сөз тіркестерін мысалға келтіруге болады; заттар мен құбылыстар арасындағы нақты байланыстарды білдіретін заттық фреймге «әке – асқар тау», «бала – бауыр етің», «өз жұртың – күншіл» сияқты қолданыстағы мақалдарды атауға болады.

Студенттер өз ойларын вербализациялау барысында, мағынасы нақты слоттарды айналадағы әлеуметтік ортамен қарым-қатынас жасаудың әрі оны бейнелеудің тәсілі ретінде пайдаланады. Әрине, шынайы әлем күрделі, ал фреймдік модельдеу - нақты тақырыптар мен процестерді жүйелеуге, визуализациялауға қажет ықшам құрал.

Сөз ұғымдарының семантикасын бейнелеу үшін фреймнің қажетті және тиісті жағдай екенін шетелдік зерттеушілер дәлелдеді [10, 3]. Сонымен, фрейм модельдері берілген тақырып бойынша коммуникацияға қажетті тірек сөздерді реттейді, сонымен қатар меңгеріп жатқан материалды жаңаша жеткізуге, тілдік

оралымды өңдеп беруге мүмкіндік жасайтынын көруге болады. Отбасы фреймінің паремиологиялық бірліктерін құрайтын «Үйлену оңай, үй болу қиын», «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды», «Анасына қарап, қызын ал», «Жақсы әйел – теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас», «Жақсы жұбай-жарым бақыт», «Екі жақсы қосылса, ай мен күндей жарасар. Екі жаман қосылса, ырылдасар, таласар», «Отбасы бірлігі-татулықта», «Күйеу – жүз жылдық, құда – мың жылдық», «Үй болған соң, ыдыс-аяқ сылдырламай тұрмайды» мақалдары студенттердің тілдік қорын арттыруға, оларды бейнелік фрейм ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Отбасы концептінің фреймдік құрылымы тарихи, этнографиялық, мәдени мәнмәтінді қамтиды әрі адамдардың өмір сүру ерекшеліктерін, халықтың менталитетін сипаттайды. Тілдік фреймдерді пайдаланудың артықшылықтарына мына факторларды жатқызуға болады деп ойлаймыз:

- түсініксіз сөздер азаяды;
- дайын модельдерді құрастыруға ынталандырады;
- коммуникацияға қажетті сөйлеу модельдері пайда болады;
- сөздік қорлары артады.

Қорытынды. Фреймдік құрылым арқылы студенттер базалық білімге негізделген сөздік қорды жүйелі түрде меңгеріп, сол фреймдік модельді тақырыптық қағида бойынша лексикалық категорияларға бөліп, оларды жағдаяттарға қатысты тиімді пайдалана алатынына сенімдіміз.

Мәселен, С.А. Кенжеғалиев сөз мағынасын жағдаяттық тұрғыдан қарастырудың маңыздылығын айқындай отырып, тілді қолданушы санасындағы сөз мағынасының қандай да бір ауқымды, көлемді бірлікке (мысалы, пропозиция, фрейм, сцена, сценарий, оқиға, ділдік үлгіге) енгізу арқылы жұмсалатыны жағдаяттық, оқиғалық тәсіл (событийный подход) бойынша тексеріледі деп пайымдайды [11, 70]. Зерттеушілердің пікірлері бойынша фреймдер біздің қабылдаудан туындайды. Адамдардың жай ғана тұжырымдамалар құруға арналған білім жиынтығы тіл арқылы сөйлеу әрекеттерін немесе экспрессивті әсер ету мүмкіндіктерін береді [12, 126-128]. Дегенмен, көптеген ғалымдар фреймді құрылымдық мәнмәтіндер құрастыру үшін де пайдалануға болатынын алға тартады [12, 175].

Қорыта келе, «Фрейм семантикасы сөздік қорды оқыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, лексикалық бірліктерді конгитивтік құрылымдармен байланыстыруға мүмкіндік береді және оларды түсіну, сондай-ақ оларды сақтау, еске түсіру және дәл пайдалануды жеңілдететін әдістер болып саналады» [13, 766].

Тілдерді үйренуде фрейм әдісі тиімді бірегей әдіс екенін көптеген ғалымдар мойындайды. Біздің қосарымыз – тілдік фреймдер студенттердің сөздік қорын жүйелі дамытуға арналған тиімді модель.

Әдебиеттер

1. Минский М. Структура для представления знаний // Перевод с английского. – М.: Энергия, 1979. – 152 с.
2. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта: Пер. с англ. / Под ред. С. Батыгина! – М.: Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
3. Жаботинская С.А. Ономаσιологические модели и событийные схемы // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. – 2009. – № 837. – С. 3-14.
4. Ван Дейк Т.А. Язык, познание, коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
5. Шведова Н.Ю. К определению концепта как предмета языкознания // Языковая личность: Текст – Словарь – Образ мира. Сб. в честь 70-летия члена-корреспондента РАН Ю.Н. Караулова. – М., 2006. – С. 506-510.
6. Құсбекова Б. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (білім беру саласы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 304 б.
7. Мирзоева Г.Т. Когнитивная лингвистика // Современная филология: материалы VI Междунар. науч. конф. (Казань, март 2018 г.). – Казань: Молодой ученый, 2018. – С. 27-29.
8. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка /пер. с англ. Сост. и ред.: В.В. Петров, В.И. Герасимов. – М.: Прогресс, 1988. – 320 с. Ч. Филмор. Фреймы и семантика понимания. Пер. с англ. Л.Н. Баранова. – С. 52-92.
9. Kuypers J.A. Rhetorical Criticism: Perspectives in Action. Jim A. Kuypers, ed. (Lanham, MD: Lexington Books, 2009). – P. 181-204.
10. Löbner S. Frames at the Interface of Language and Cognition. Annual Review of Linguistics, 7(1). – P. 261-284.
11. Кенжеғалиев С.А. Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №4. – 67-76 бб.
12. Language, Cognition, and Mind. Volume 7. Sebastian Löbner • Thomas Gamerschlag • Tobias Kalenscher • Markus Schrenk • Henk Zeevat Editors Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology. (2021). – P. 445.
13. Smirnova O., Rackevičienė S., Mockienė L. Frame semantics methodology for teaching terminology of specialized domains // Institute of Humanities, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania. The journal of teaching English for specific and academic purposes. – Vol. 9, No 4, Special Issue, 2021. –P. 765–773.

Г.А. БАЙТИЛЕУОВА

AlmaU Центр языков, Алматы, Казахстан

М.П. ЕШИМОВ, Р.И. ДУЙСЕНБАЕВА

КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

УВЕЛИЧЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА С ПОМОЩЬЮ ФРЕЙМА

Аннотация. В статье рассматриваются когнитивные проблемы обучения казахскому языку с точки зрения фреймов. Цель статьи – рассмотреть способы обогащения словарного запаса путем классификации слотов изучаемого

фрейма и определение их семантических полей, а также определить роль фреймов и их особенностей в обучении казахскому языку. Когнитивные модели необходимы для формирования у студентов, изучающих казахский язык, набора знаний о концепте семьи на начальном уровне. При анализе фреймов и слотов использовались структурно-семантические и сравнительные методы, фрейм-анализ. Семантические значения строились в виде фрейм-моделей и рассматривались девять слотов. Фрейм, представляющий когнитивную модель, облегчает процесс приобретения знаний. В зависимости от цели овладения языком моделирование фреймов может быть представлено конкретным понятием или на уровне фреймов, как в примере, приведенном в статье. На уроках развития речи описывается эффективность создания речевого оборота посредством фреймов, использованием карты слотов при обучении лексике. Изучение языка, как и знание всех аспектов окружающего мира, охватывает весь спектр познания: запоминание слов и фраз, использование опыта, концептуальной схемы дает возможность упростить речевой процесс путем вербализации.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, мировоззрение, фрейм, фреймовая модель, набор знаний, слоты.

G.A. BAITILEUOVA

AlmaU Language Center, Almaty, Kazakhstan

M.P. YESHIMOV, R.I. DUISEN BAYEVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

TO ENRICH VOCABULARY USING FRAMES

Abstract. The article deals with the cognitive problems of teaching the Kazakh language from the point of view of frames. The purpose of the article is to consider ways to enrich the vocabulary by classifying the slots of the studied frame and determining their semantic fields, as well as to determine the role of frames and their features in teaching the Kazakh language. Cognitive models are necessary for the formation of a set of knowledge about the concept of family at the initial level among students studying the Kazakh language. When analyzing frames and slots, structural-semantic and comparative methods, frame analysis were used. Semantic meanings were built in the form of frame models and 9 slots were considered. A frame representing a cognitive model facilitates the process of acquiring knowledge. Depending on the goal of mastering the language, frame modeling can be represented by a specific concept or at the level of frames, as in the example given in the article. The lessons of speech development describe the effectiveness of creating a speech turnover through frames, using a slot map when teaching vocabulary. Language learning, as well as knowledge of all aspects of the surrounding world,

covers the entire spectrum of knowledge: memorizing words and phrases, using experience, a conceptual scheme makes it possible to simplify the speech process through verbalization.

Key words: cognitive linguistics, worldview, frame, frame model, knowledge set, slots.

References

1. Minskij M. Struktura dlja predstavlenija znanij // *Perevod s anglijskogo*. – M.: Jenergija, 1979. – S. 152.
2. Gofman I. Analiz frejmov: jesse ob organizacii povsednevnogo opyta: Per. s angl. / Pod red. S. Batygina! – M.: Institut sociologii RAN, 2003. – 752 s.
3. Zhabotinskaja S.A. Onomasiologicheskie modeli i sobytijnye shemy // *Vestnik Har'kovskogo nacional'nogo universiteta im. V.N. Karazina*. – 2009. – № 837. – S. 3-14.
4. T.A.van Dejk. Jazyk, poznanie, kommunikacija. – M.: Progress, 1989.
5. Shvedova N.Ju. K opredeleniju koncepta kak predmeta jazykoznanija // *Jazykovaja lichnost': Tekst – Slovar' – Obraz mira*. Sb. v chest' 70-letija chlenakorrespondenta RAN Ju.N. Karaulova. – M., 2006. – S. 506-510.
6. Kusbekova B. Oryssha-қзақша terminologijalyқ anyқtamalyқ sөzdik (bilim beru salasy). – Almaty: Memlekettik tildi damytu ortalyғы, 2010. – 304 b.
7. Mirzoeva G.T. Kognitivnaja lingvistika // *Sovremennaja filologija: materialy VI Mezhdunar. nauch. konf. (Kazan', mart 2018 g.)*. – Kazan': Molodoj uchenyj, 2018. – S. 27-29.
8. Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. XXIII. Kognitivnye aspekty jazyka / per. s angl. Sost. i red.: V.V. Petrov, V.I. Gerasimov. – M.: Progress, 1988. – 320 s. Ch. Fillmor. Frejmy i semantika ponimaniya. Per. s angl. L.N. Baranova. – S. 52-92.
9. Kuypers, Jim A. *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*. Jim A. Kuypers, ed. (Lanham, MD: Lexington Books, 2009). – 181-204.
10. Löbner, S. (2021). Frames at the Interface of Language and Cognition. *Annual Review of Linguistics*, 7(1). – 261-284.
11. Kenjeraliev S.A. Tildik tylfaniң sөleu әreketi jәne leksikoni // *Қарafandi universitetiniң habarshisi. Filologiya seriyasi*. – 2021. – №4. – 67_76 bb.
12. *Language, Cognition, and Mind. Volume 7*. Sebastian Löbner • Thomas Gamerschlag • Tobias Kalenscher • Markus Schrenk • Henk Zeevat Editors *Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology*. (2021). – P. 445.
13. Smirnova O., Rackevičienė S., Mockienė L. Frame semantics methodology for teaching terminology of specialized domains // *Institute of Humanities, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania. The journal of teaching English for specific and academic purposes*. – Vol. 9, No 4, Special Issue, 2021. – 765–773.

Авторлар туралы мәлімет:

Байтилеуова Ғалия Алишовна – Алматы Менеджмент университеті, Тідер орталығының аға оқытушысы, Алматы қаласы, Қазақстан.

Байтилеуова Ғалия Алишовна – старший преподаватель Алматы Менеджмент университета, Центра языков, Алматы, Казахстан.

Baitileuova Galiya Alishovna – Senior Language Instructor, Almaty Management University, The Language Center, Almaty, Kazakhstan.

Ешимов Мұхтар Парахатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы, Алматы қаласы, Қазақстан.

Ешимов Мухтар Парахатович – кандидат филологических наук, старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Eshimov Mukhtar Parakhatovich – candidate of philological sciences, senior lecturer Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Дүйсенбаева Райхан Исатайқызы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы, Алматы қаласы, Қазақстан.

Дүйсенбаева Райхан Исатаевна – старший преподаватель КазНУ им аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Duisenbayeva Rayhan Isataevna – senior lecturer Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

ҒТАХР: 16.31.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.03>

Б.Р. ЕСІМСЕЙТОВ

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы, Қосшы, Қазақстан
(e-mail: 571-70-33@mail.ru)

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТЕРМИНІ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН СӨЗДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Сыбайлас жемқорлық ұғымының отандық әдебиеттерде жазыла бастауын 1970 жылдардан бастауға болатын шығар. Дегенмен осы «Сыбайлас жемқорлық» ұғымның қоғамда қарқынды қолданыс табуын кеңестік заңнамада лауазымдық қылмыстар ретінде қарастырылып келген кейбір қылмыс түрлерінің сыбайлас жемқорлық қылмыстары деп танылуымен байланыстыруға болады.

Бір бақылағанымыз ресми тілде болсын, мемлекеттік тілде болсын осы терминге берілген сипаттамалар бұл ұғымның латын тіліндегі «коррупция» деген сөзден қазақшалағанда «параға жығу» деген мағынада жұмсалатындығымен баяндалып, ұғымға басқа елдердегі берілген анықтамалар мен тұжырымдарға сипаттама жасалынады.

Сонымен «Сыбайлас жемқорлық – тұлғаның лауазымдық өкілеттіктері мен қызметіне байланысты құқықтарын мемлекеттің, қоғамның, сондай-ақ жеке адамдардың мүдделеріне қарсы өзінің жеке баю мақсаты үшін пайдалануынан тұратын қылмыстардың жиынтық аты». Бүгінгі таңда аталмыш термин заң мәтіндерде кеңінен қолданылып жүр. Қазақ тіл білімінде термин жасауда негізгі құрал ретінде пайдалануға болатын тілші-ғалымдарымыздың жасаған терминінің негізгі қасиеттеріне және оларға қойылатын негізгі талаптар мен қағидаларға сәйкестігін байқаймыз.

Автор мақалада «Сыбайлас жемқорлық» термині негізінде жасалған туынды сөздерді аударудағы мәселелерге нақты мысалдар келтіру арқылы талдау жасайды.

Түйін сөздер: Сыбайлас жемқорлық, лингвистикалық талдау, термин, заң термині, аударма мәселесі.

Кіріспе. Әр саланың қалыптасуы, дамуы барысында салалық ғылыми айналымға жаңа терминдердің келуі заңдылық. Терминдердің қолданысы сол саладағы жаңа сөздердің жасалуына негіз болады. Олардың салалық термин сөздер болуы міндетті емес. Олар алғашқы терминнің түрлі аспектідегі сипатталуына байланысты жаңа сөзжасамдық сипаттағы туынды сөздер ретінде

қолданылады. Кез келген жаңа мәселені зерттеу барысында басқа елдердің салалық ғылымынан термин сөздер еніп жатады. Ондай терминдерге көптеген мысалдар келтіруге болады. Осындай халықаралық терминдердің бірі заң саласындағы «коррупция» сөзінің баламасы ретінде қолданыста жүрген «сыбайлас жемқорлық» туынды түбірі.

Термин және терминология мәселесі туралы іргелі зерттеулер жүргізіп жүрген ғалым Ш. Құрманбайұлының және осы саладағы жас ғалым А.Ж. Құрманбаеваның еңбектеріндегі «Халықаралық термин» атау сөзіне берілген анықтамасын келтіріп өтейік. Сонымен, «Халықаралық термин (интернационализм) – бірнеше ұлттардың тілдерінде қолданылып жүрген, ғылым тілінде кең тараған термин. Көбінесе латын, грек текті терминдер халықаралық термин мәртебесіне ие болған» [1, 493]. «Халықаралық термин – арғы тегі латын, грек сөздері негізінде пайда болған еуропа тілдерінің сөздері. Ол сөздер орыс тіліне еніп, орыс тілінің тілдік заңдары бойынша аздаған өзгерістерге түсіп, қалыптасып кеткен. Бұл сөздер қазақ тіліне (түркі тілдеріне) енген жағдайда, олар ешқандай өзгерістерге түспей, орыс тілінде қалай айтылса, солай айтылуы, қалай жазылса, солай жазылуы керек. Өйткені бұл сөздер дүниежүзі халықтарына ортақ сөздер» [2, 53].

Халқаралық терминдерді баламасыз өз қалпында қалдыруды қолдайтындар және ұлттық терминдердің қалыптасуын ойлайтындар болып екіге бөлінген ғалымдардың пікірлерінің қай-қайсы да орынсыз емес. Сондай даулы терминдердің бірі осы «Сыбайлас жемқорлық» ұғымы.

«Коррупция» терминінде латынша «*corruptio*» – параға жығу, гректік түбірінде «*katalysis*» – бұзу, ыдырату, тоздыру, жою мағынасы жатыр. Бұл мағыналардың ертеде латын, грек тілдерін пайдаланған халықтардың болмысы, танымы негізінде қалыптасқандығын да ескеруіміз керек. Қоғам дамыды. Қоғамдағы адамның болмысы да, танымы да өзгерді. Оны осы ұғымға берілген мына терминдер мен бүгінгі ғалымдардың зерттеулері барысында келтірген анықтамаларынан да көруге болады.

А.Б. Барихин авторлығымен 2004 жылы жарық көрген «Большой юридический энциклопедический словарь» атты сөздікте бұл терминге «(лат. *Corruptio* – подкуп) сращивание государственных структур со структурами преступного мира в сфере экономики, а тж. Продажность и подкуп политических и общественных деятелей, государственных чиновников» [3, 266].

Осы бағытта арнайы қазақ тілінде жазылған Е.О. Алаухановтың «Сыбайлас жемқорлықпен күрес: теория және практика» оқулығында терминге «Сыбайлас жемқорлық дегеніміз – мемлекеттік қызметкерлер, мемлекеттік функциялар орындауға уәкілетті адамдар, жеке сектордың басшылары өз қызмет бабын жеке басының баюы, басқа адамдардың мүддесі үшін пайдаланса қоғамды да, мемлекетті де бұзатын әлеуметтік құбылыс» [4, 175] деген анықтама берген.

Профессорлар Н.Дулатбеков пен Б.Сыздықтың «Тілі нақ, рухы ұлтқа жақ заңнамаға қалай, қайтіп қол жеткізуге болады?» деген ойбөлісінде де осы терминге қатысты пікірлерін төмендегіше білдіріпті: «Коррупцияны» «сыбайлас жемқорлық» деп жүрміз, ол онша орынды емес. «Сыбайластық» – бірлесіп жасалатын қылмыстардың бәріне тән сипат, белгі. «Жемқорлық» меншік құқығына қатысты пайдакүнемдік, пайдақорлық деген сөздерге мәндес (синоним). Жемқорлық – коррупцияның зардаптарының, оның жүзеге асу нысандарының бір түрі ғана. Негізгісі лауазымды тұлғаның, саяси және қоғам қайраткерлерінің мемлекет пен қоғам ісіне адал болмауы [5, 3].

«Сыбайлас жемқорлық» – коррупцияның мемлекеттік билік пен қоғамдық саяси жүйені ыдыратуға, әлсіретуге, қиратуға, бұзуға алып келетін аса қауіпті сипатын ашып бере алмайтын, оны өзге пайдақорлық сыбайлас қылмыстармен орынсыз шеңдестіруге, шатастыруға алып келетін, қате ұсынылған, бұрыс қолданылып жүрген термин. Біздің ойымызша, «сыбайлас жемқорлық» «коррупцияның» баламасы бола алмайды. Коррупциялы қоғам дегеніміз лауазымды тұлғасы сатылған, ниеті бұзылған, адалдығынан айныған, антынан аттаған, имандылық қалыбы тозған қоғам болса керек. Осы сипаттарға сай келетін термин табылуы тиіс. Әзірге дұрысы – сол күйінде, яғни «коррупция» деген халықаралық нұсқасында қалдыру керек» [6].

«Сыбайлас жемқорлық» – коррупцияның мемлекеттік билік пен қоғамдық саяси жүйені ыдыратуға, әлсіретуге, қиратуға, бұзуға алып келетін аса қауіпті сипатын ашып бере алмайды» деген пікірге де келісу оңай болмай отыр. Мәселен, сөздіктерде беріліп жүрген «Коррупция» – параға жығу, сатып алу мағынасын білдірген. Осы терминге берген ғалымдардың жоғарыдағы анықтамаларында бұл мағынаның аясы кеңіп, параға жығу, сатып алу деген мағыналар осы қылмыстың сараланған бір түрі ретінде сипатталатындығын бақылауға болады.

Ұғымның термин сөз болғанға дейінгі сөз ретінде қалыптасуы, алғашқы мағынасы, оның дамуы, сөзжасамдық қасиетіне, яғни бүгінгі талдау нысаны болып отырған туынды сөздердің негізі болатын Сыбайлас жемқорлық терминіне лингвистикалық талдау жасаумен бастағалы отырмыз.

Кез-келген сөз белгілі бір ұғымды бейнелейді. Көру, есту, дәм, иіс сезу сияқты сезім мүшелері мен ойлау қабілеті арқылы қалыптасқан ұғымды біз мағына арқылы түсінеміз. Сөздің қолданылу аясының ұлғаюына байланысты оның ұғымдық белгілерінің артуы болады. Тіл білімінде бұл құбылыс «сема» деп аталады. Сема дегеніміз – сөз мағынасының әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші бөлшегі [7].

Мәселен «сыбай» сөзі төмендегідей 2 семадан тұрады. 1. жақын; 2. аралас-құралас. **Сыбай** сөзінің негізінде жасалған **сыбайлас** туынды түбір сөзі – **лас** сөзжасамдық жұрнағының негізінде синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Мысалы, сыбай+лас=сыбайлас. -лас (-лес) сөзжасамдық жұрнағы арқылы

жасалатын туынды сын есімдердің мағыналары жұрнақ жалғанатын негіздердің мазмұндарына сәйкес бірлестікті, теңдестікті, ұластықты, қарымдастықты, мерзімдестікті білдіреді.

Келесі кезекте жемқорлық сөзіне талдау жасайық. **Жемқор** туынды түбір сөзі мынадай семалардан тұрады. 1. жемге үйренген құс, мал; 2. жем тілегіш; 3. жегіш; 4. парақор, пара алғыш.

Жемқор сөзінің негізінде жасалған **жемқорлық** туынды түбір сөзі –**лық** сөзжасамдық жұрнағының негізінде синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Мысалы, жемқор+лық=жемқорлық. -лық сөзжасамдық жұрнағы бірқатар туынды зат есімдерге жалғанып, олардан кәсіп түрімен, мамандықпен, адамның бірдемеге деген икем-білімімен байланысты туынды зат есімдер жасайды. Жемқорлық сөзінің мағыналық құрамындағы семалардың қалыптасуына жемқор сөзінің мағыналық құрамындағы (жем тілегіш, жегіш, парақор, пара алғыш) деген семалары негіз болған.

Сөз мағынасының құрамына кіретін семалардың және оған жалғанатын сөзжасамдық жұрнақтардың сөзжасамдық мағынасының негізінде туынды сөздер жасалады. Яғни, сөз жасау барысында сөз құрамындағы семалардың барлығы түгелдей қатыса бермейді. Мәселен, Сыбайлас, жемқорлық сөздерінің алғашқы семаларының (Сыбайлас – шектес; қатарлас; көршілес. Жемқорлық - жемге үйренген құс, мал; жем тілегіш; жегіш) бұл терминнің сөзжасамдық мағынасына қатысы жоқ. «Коррупция» терминінің баламасы ретінде «сыбайлас жемқорлық» туынды сөзінің алынуына екі сөздің (сыбайлас, жемқорлық) мына семалары негіз болған:

1. ауыз жаласқан; 2. парақорлық.

Профессорлар Н.Дулатбеков пен Б.Сыздықтың «Тілі нақ, рухы ұлтқа жақ заңнамаға қалай, қайтіп қол жеткізуге болады?» деген ойбөлісінде «Негізгісі лауазымды тұлғаның, саяси және қоғам қайраткерлерінің мемлекет пен қоғам ісіне адал болмауы» [5] деген сипаттама бар. Яғни айналасындағылармен аузжаласып, жемқорлықпен айналысқан, парақор адамды біз қалай қоғам ісіне адал деп сипаттай аламыз. Әрі қарай талдайтын болсақ, осы ойбөлістегі мына пікірдегі «Коррупциялы қоғам дегеніміз лауазымды тұлғасы сатылған, ниеті бұзылған, адалдығынан айныған, антынан аттаған, имандылық қалыбы тозған қоғам болса керек» авторлардың санамалап көрсетіп отырған «лауазымды тұлғасы сатылған, ниеті бұзылған, адалдығынан айныған, антынан аттаған, имандылық қалыбы тозған» - деген адамның азғындық мінездерін жемқор адамның бойындағы қасиеттерге неге жатқызбасқа. Қоғамға адамдардың (лауазымды тұлға, саяси және қоғам қайраткерлері) заңсыз әрекеттері негізінде келтірілетін қылмыс зардаптарын сыбайлас жемқорлық деуге неге болмайды.

Сондықтан қазіргі заң саласында қолданылып жүрген «Сыбайлас жемқорлық» термині «Коррупция» ұғымының мағынасын толық аша алады. Бүгінгі таңда термин заңи мәтіндерде кеңінен қолданылып жүр. Термин

жасауда негізгі құрал ретінде пайдалануға болатын тілшілер жасаған терминнің негізгі қасиеттеріне, оларға қойылатын талаптарға да сәйкестігін байқаймыз.

Бүгінгі мақала жоғарыда лингвистикалық талдау жасалынған туынды түбір негізінде жасалған «Коррупционный, коррумпируванный, коррупционер, антикоррупционный, коррупциогенный» сөздердің қазақ мәтініндегі аудармасы жайында.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Сонымен бүгінде әртүрлі басылымдарда, әсіресе БАҚ-та «Коррупция» терминімен түбірлес «Коррупционный, коррумпируванный, коррупционер, антикоррупционный, коррупциогенный» сөздерін ғалымдар, журналистер әртүрлі қолданып жүр. Осы туынды сөздердің баламаларын мәтін ішінде бірізді және тиімді қолдану қажет.

Сөзді тікелей түп нұсқада немесе/және аударма ретінде қолдануға болады. Кез келген сөзді, оның ішінде терминдерді түп нұсқада қолдануда аса қиындықтар жоқ. Мәселен, 1) **Сыбайлас жемқорлық тәуекелі** – сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі [6]. 2) **Жемқорланған** байланыстар саласына полиция қызметкерлерінің де тартылатын кездері болады [8]. 3) Осы Заң **сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл** саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруға бағытталған [6]. 4) «Білім, денсаулық сақтау және мемлекеттік сатып алулар саласы **сыбайласа жемқорлық** жасаудан көш бастап тұр. Соңғысына қатысты 18 қылмыстық іс қозғалды», - деп хабарлады А. Аманбаев. 5) «Транспаренси Интернешнл» ұйымының жүргізген мәліметтеріне қарағанда, Қазақстандағы **сыбайласқан жемқорлық** жылдан жылға өсіп келеді. Бұл жерде мемлекеттердің **жемқорлығын** анықтайтын басты нәрсе болып, тізімдегі орын ғана емес, индекс саны да есептеледі». Келтірілген мысалдар аударуды қажет етпейтін, қазақ тілді оқырман үшін түсінікті. Сыбайлас жемқорлық терминімен түбірлес сөздер бірде толық **сыбайласқан жемқорлық** бірде бір сыңары **жемқорлығын** түсіріліп қолданылған. Дегенмен, оқырман оның мағынасын түсініп тұр.

Барлық мәселе аударылған мәтінді оқудан басталады. Бүгінде аударма мәтіндердің құжат айналымындағы қолданысы жоғары. Және олардың екі тілдегі сәйкестілігі міндетті түрде сұралады. Аударма мәтіндегі сөйлем құрамындағы сөз санының тең болуы талаптардың бастысы. Тілдердің, біздің жағдайда орыс-қазақ тілдеріндегі аудармада екі тілдің өзіндік ерекшеліктерін түсіне тұрып жасандылыққа бару басым. Оған жоғарыда айтып кеткен аударма құрамындағы сөз санының тең болу талабы себеп.

Жоғарыда берілген сөздердің ішінде екі сөз ғана ресми құжаттарда кездеседі. Олар: коррупционный риск - сыбайлас жемқорлық тәуекелі, антикоррупционные меры - сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар. Екі терминнің де теңдік сипаты сақталмай құқықтық актілердің мәтіндерінде

қолданылып жүр. Қалған сөздер мен сөз тіркестері (коррупцированные, коррупционер, коррупционерный, коррупционерность, коррупционерский) БАҚ жаңалықтар мен баяндама мәтіндерінде кездеседі.

Алғашқы екеуін аударуда қиындық байқалмайды. Себебі олардың терминдік мәні анықталған. Сыбайлас жемқорлық тәуекелі – сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі. Осы Заң сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруға бағытталған [7].

Талқылау мен бақылау. Келесі кезекте бүгінгі басылым беттеріндегі коррупцированные, коррупционер, коррупционерный, коррупционерность, коррупционерский туынды сөздеріне аударма жасаудағы тәжірибеге тоқталайық.

Аудармашылар: «А компании, которые устраивают обструкции или пытаются корруптировать судебные органы, действуют вразрез с принципами своей ответственности за уважение прав человека» -деген сөйлемдегі «пытаются корруптировать судебные органы» тіркесін «сот органдарын сыбайлас жемқорлықтандыруға итермелеу» немесе «сот органдарын сыбайласқан жемқорлыққа итермелеу» - деген нұсқаны ұсынады.

«Государственная безопасность – коррупцирование сектантами государственных служащих с целью сокрытия ими противоправных действий деструктивных организаций» - деген сөйлемдегі «коррупцирование сектантами государственных служащих» тіркесін «мемлекеттік қызметкерлерді сектанттармен сыбайластыру» немесе «мемлекеттік қызметкерлерді сектанттармен сыбайлас жемқорлыққа тарту».

Самый коррупцированный чиновник последних десятилетий – Мухаммед Сухарто, который возглавлял страну с 1967 по 1998 год. В КНР коррупцированный чиновник сел пожизненно. - деген сөйлемдердегі «коррупцированный чиновник» тіркесін «жемқор шенеунік» немесе «сыбайласа жемқорланған шенеунік».

Посмотреть трейлеры к фильму Коррупционер онлайн вы можете совершенно бесплатно в хорошем качестве. Поэтому важно определить уязвимые для коррупции сектора и повысить вероятность того, что коррупционер будет пойман на месте преступления и разоблачен - деген сөйлемдердегі «коррупционер» тіркесін «жемқор» немесе «сыбайлас жемқор».

Самые коррупцированные регионы назвали в АДГСПК (сыбайласа жемқорласқан өңірлер немесе сыбайлас жемқорлық деңгейі жоғары өңірлер). Самые коррупцированные президенты Америки (сыбайласқан жемқор президенттері немесе жемқор президенттері). Пять самых коррупцированных госорганов в Кыргызстане по версии Генпрокуратуры (сыбайласқан мемлекеттік органдар немесе сыбайласа жемқорланған органдар) деген сөйлемдердегі

коррупцированные сөзін осылай аударуды ұсынады.

Коррупциогенные факторы (сыбайлас жемқорлық деректері немесе сыбайлас жемқорлық тудырушы деректер), устанавливающие для правоприменителя необоснованно широкие пределы усмотрения или возможность необоснованного применения исключений из общих правил. Она отметила, что по итогам 8 месяцев самой коррупциогенной (сыбайлас жемқорланған немесе жемқорлы) оказалась сфера строительства. Здесь выявлено 157 коррупционных (сыбайлас жемқорлық) правонарушений деген сөйлемдердегі аударма осылай беріледі.

Украина доказала коррупционность контракта Путина и Тимошенко. Украина Путин және Тимошенко келісімшартының (сыбайлас жемқорлықты немесе сыбайласқан жемқорлығын) **екенін** дәлелдеді.

Антикоррупционный прокурор назвал попытку Саакашвили пройти тест на коррупционность пиаром. Региональных чиновников проверяют на коррупционность. Депутаты поручили проверить газовый контракт 2009 года на коррупционность деген сөйлемдердегі коррупционность сөзі барлық жағдайда сыбайлас жемқорлыққа деп аударуды ұсынады. Мысалы: Сыбайлас жемқорлыққа қарсы прокурор Саакашвилидің сыбайлас жемқорлыққа сынақтама тапсыру талпынысын пиар деп атады. Өңірдің шенеуніктерін сыбайлас жемқорлыққа тексеруде. Депутаттар 2009 жылғы газ келісімшартын сыбайлас жемқорлыққа тексеруін тапсырды.

Осындай жағдайларда аудармаларда сөздердің орысша нұсқасы кейде баламасы бірнеше нұсқада беріліп жатады. 1) Сложность определения понятия **«коррупционный риск»** связана с исключительной динамичностью самого явления коррупции. **«Сыбайлас жемқорлық тәуекелі»** ұғымын анықтаудың күрделілігі сыбайлас жемқорлық құбылысының ерекше серпінділігімен байланысты.

Депутат назвал министерство сельского хозяйство Казахстана «Кормушкой для коррупцированных чиновников» и призвал министра подать в отставку. Депутат Қазақстан ауыл шаруашылығы министрлігін «сыбайласқан шенеуніктер үшін жемқор» деп атады және министрді отставкаға жіберуге шақырды.

Коррупцированные чиновники нанесли Киргизии ущерб почти на миллиард рублей. Сыбайлас жемқорлық жасаған шенеуніктер Қырғызстанға миллиард рубльге жуық шығын келтірген.

Высокопоставленный китайский коррупционер лишился всего и заплатил сверху. Жоғары лауазымды қытайлық сыбайлас жемқор бәрінен айрылды және үстеме төледі.

Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған.

Уход чиновников в бизнес будут проверять на коррупционность. Шенеуніктердің бизнеске кетуі сыбайласқан жемқорлыққа тексеріледі.

Современный этап развития системы государственных закупок Российской Федерации: «эффективность» аукциона и коррупционность конкурса. Ресей Федерациясының Мемлекеттік сатып алу жүйесін дамытудың қазіргі кезеңі: аукционның «тиімділігі» және конкурстың сыбайлас жемқорлық.

Нәтижелер. Бұл өз кезегінде аударманы оқуды, қабылдауды күрделендіреді. Оның арты заң мәтінінің орысшасын оқып, түсінумен аяқталып, қазақ тіліндегі мәтіннің сапасыздығы жайлы кері көзқарастарды қалыптастыруда. Кейбір аудармалар түп нұсқаның мәнін толық ашып тұрғанмен оның формалық жақтары сәйкес келмей жатады. Сол себепті аудармалардың тепе-теңдігі аутентичност редакцияланып жатады. Әдеби тіл стилдерінің ішінде ресми және ғылыми стилдерде жазылған құжат тілдерінің ерекшелігі де сол болса керек, неғұрлым мәтіндердегі әр сөздің өз орнында тұрып қолдануын талап етеді. Мәселен публицистикалық стилдегі мәтіндерде мағына ашылса жеткілікті деп есептеледі. Себебі ол стильдерде тілдік құралдар көбірек қолданылады. Ал біздің жағдайда ақпараттың нақты артық айшықтау сөздерінсіз түсініктілігі қажет.

Аудармашы емес маман үшін мәтін аудармасының сенімділігі түрліше сипатталады. Алғашқыларына - дәлдік, келесілеріне – тиімділік, ал енді біреулеріне осы қасиеттердің қандайда бір ара қатынасының үлесі маңызды. Яғни аудармашы емес мамандардың біреулері дәлме-дәл анықтылықты, ал енді біреулері қабылдаудың жеңілдігіне үмтылса, ал өзгелерге осының барлығының жиынтығы қажет. Жоғарыда келтірілген журналистердің мақалаларынан, қызметкерлердің пресс-релиздерінен алынған мысалдар осыған дәлел.

Қорытынды. Қазіргі қоғамда мемлекеттік тілдің қолданыс аясы аудармамен шектеліп тұрғаны белгілі. Нормативтік-құқықтық актілердің, бұйрықтар мен хаттамалардың көпшілігі орыс тілінде дайындалып, қазақшаға аударылады. Жуық арада мемлекеттік органдар аудармасыз қадам жасай алмайтыны да ащы шындық. Ендеше, мемлекет үшін сауатты, сапалы аударманың маңызы өте зор. Сауатты, сапалы аударма жасау - аударма тілінде туындаған басты мәселе. Сондықтан болашақ қызметтері жазумен байланысты мамандарға кәсіби қазақ, орыс, ағылшын тілдері курстарында аударма ісінің негіздері тақырыбына айтарлықтай көңіл бөлінуі керек. Яғни екі тілді еркін меңгерген, ісқағаздарын екі тілде де сауатты жазатын мамандар керек. Тілдің қыр-сырын еркін меңгермеген маман көпке түсінікті мәтін жасай алмайды. Қазіргі уақытта жоғары оқу орнында аударманың теориясы мен тәжірибесін оқыған бірді-екілі аудармашы мамандар ғана болуы мүмкін. Негізінен, журналистер, филологтар, мектептерде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін мұғалімдер. Нақтылап айтсақ, қазақ тілінде жаза алатын, орыс тілін білетін әртүрлі мамандық иелері.

Әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 926 б.
2. Құрманбаева А.Ж. Термин, терминжүйе және терминологиялық өріс ұғымдарының маңызды белгілері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы. – 2018. – №3 (65). – 150-156 бб.
3. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. –М.: Книжный мир, 2004. – 720 с.
4. Алауханов Е.О. Сыбайлас жемқорлықпен күрес: теория және практика. Оқулық. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 240 б.
5. Дулатбеков Н., Сыздық Б. Тілі нақ, рухы ұлтқа жақ заңнамаға қалай, қайтіп қол жетер? // Егемен Қазақстан. – 31 наурыз, 2010. – 5 б.
6. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. – 18 қараша, 2015. –№ 410-V ҚРЗ.
7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1991. - 384 б.
8. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
9. Атаханова Г.М. Меншікке қарсы қылмыстармен күресу тенденциясы. Оқу құралы. «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы ЖШС. – Алматы, 2013. – 90 б.
10. Кадырова Б.М., Ағалиева Н.Б., Жуманбаева Р.О. Қазақ тіліндегі әскери терминдердің лингвистикалық сипаты // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 3. – Б. 75-86.
11. Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш. Қазақ тіліндегі будан терминдердің жасалу жолдары // Торайғыров университетінің хабаршысы, Филология сериясы. – 2022. – № 4. – 40-45 бб.
12. Жұмағали А. Проблемы аутентичности уголовного законодательства Республики Казахстан на казахском и русском языках. // Материалы международно-практической конференции «Актуальные вопросы развития уголовного законодательства в рамках разработки нового уголовного кодекса РК». – Алматы: Орда, 2012. – 154 с.

Б.Р. ЕСИМСЕЙТОВ

Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, город Косшы, Казахстан.

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СЛОВ ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ ТЕРМИНА
КОРРУПЦИЯ**

Аннотация. Начало написания понятия коррупция в отечественной литературе можно было начать с 1970-х годов. Однако интенсивное применение этого понятия в обществе можно связать с признанием некоторых видов преступлений, рассматривавшихся в советском законодательстве как должностные преступления, коррупционными преступлениями.

Одним из наблюдений является то, что характеристики данного термина,

будь то на официальном языке или на государственном, выражаются в том, что это понятие употребляется в переводе с латинского слова «коррупция» на казахский язык в значении «подкуп», и дается описание определений и выводов, данных понятию в других странах.

Таким образом, «коррупция – это совокупное название преступлений, заключающееся в использовании лицом своих должностных полномочий и прав, связанных с деятельностью, в целях собственного обогащения против интересов государства, общества, а также отдельных лиц».

Сегодня термин широко используется в юридических текстах. Мы наблюдаем соответствие термина основным свойствам, предъявляемым к ним требованиям, созданным корреспондентами, которые могут быть использованы в качестве основных средств при создании термина.

В статье анализируются проблемы перевода слов, построенных на основе термина «коррупция», с помощью конкретных примеров.

Ключевые слова: Коррупция, лингвистический анализ, термин, юридический термин, проблема перевода.

B.R. YESSIMSEITOV

Academy of law enforcement agencies under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Kosshy, Kazakhstan

PROBLEMS OF TRANSLATION OF WORDS BASED ON THE TERM CORRUPTION

Annotation. Probably, the beginning of writing the concept of corruption in Russian literature can be traced back to the 1970s. However, the intensive use of this concept in society can be attributed to the recognition of corruption crimes as some types of crimes that were considered official crimes in Soviet legislation.

One observation is that the characteristics given to this term, whether in the official language or in the state language, indicate that this concept is used from the Latin word «corruption» in the sense of «bribery», and the concept is characterized by definitions and conclusions given in other countries.

Thus, «corruption is the aggregate name of crimes that consist in the use of a person's official powers and rights related to his / her activities for the purpose of his / her personal enrichment against the interests of the state, society, and individuals».

Today, the term law is widely used in texts. We can see that the basic properties of the term created by journalists, which can be used as the main tool in creating a term, also correspond to the requirements imposed on them.

The author analyzes the problems of translating words created on the basis of the term «corruption» in the article, giving specific examples.

Keywords: corruption, linguistic analysis, term, legal term, translation problem.

References

1. Qurmanbauly Sh. Qazaq terminologiasy: zertteýler, oqýlyq, sózdik, bibliografiya. Almaty: «Sardar», 2014. - 928+16 japsyrma bet.
2. Qurmanaeva A.J. Termin, terminjúie jáne terminologualyq óris úgymdarynyń mańyzdy belgileri // Abai atyndaǵy QazUPÝ-niń Habarshysy, «Filologua» seriasy. - 2018. - №3 (65). – 150-156 bb.
3. Barin A.B. Bolshoi úydicheskiı entsiklopedicheskiı slovar. –M.: Kniznyi mir, 2004. 720 s.
4. Alayhanov E.O. «Sybailas jemqorlyqpen kúres: teoriya jáne praktika: Oqýlyq, - Almaty: Zan ádebieti, 2009. -240 b.
5. Dýlatbekov N., Syzdyq B. Tili naq, rýhy ultqa jaq zańnamaǵa qalai, qatip qol jeter? // Egemen Qazaqstan. – 31 naýрыз, 2010. – 5 b.
6. Sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qımyl týraly Qazaqstan Respublikasynyń Zańy 2015 jylǵy 18 qarashadaǵy № 410-V QRZ.
7. Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. –Almaty: Ana tili, 1991. -384 b. Qazaq tiliniń túsendirmeli sózdigi /Jalpy redaktsuasyn basqarǵan T. Januzaqov. – Almaty: Dak-Press, 2008. – 968 b.
8. Atahanova G.M. Menshikke qarsy qylmystarmen kúresý tendentsuası. Oqý quraly. «KIE» lingvoeltanı innovatsualyq ortalyǵy JShS. – Almaty, 2013. – 90 b.
9. Kadyrova B.M., Agalieva N.B., Jýmanbaeva R.O. Qazaq tilindegi áskerı terminderdiń lingvistikalyq sıpaty // Toraǵyrov úniversitetiniń habarshysy. Filologualyq seriya. – 2022. – №3. – B. 75-86.
10. Ahmet A.N., Qurmanbauly Sh. Qazaq tilindegi býdan terminderdiń jasalı joldary // Toraǵyrov úniversitetiniń habarshysy. Filologualyq seriya. – 2022. –№ 4. – B. 40-45.
11. Jumaǵalı A. Problemy aýtentichnosti ýgolovnogo zakonodatelstva Respubliki Kazahstan na kazahskom i rýsskom iazykah. Materialy mejdýnarodno-prakticheskoi konferentsı «Aktýalnye voprosy razvıtıa ýgolovnogo zakonodatelstva v ramkah razrabotki novogo ýgolovnogo kodeksa RK» (Almaty, 20 sentyabıa 2012 goda).

Автор туралы мәлімет:

Есімсейтов Бауыржан Рақымжанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әділет кеңесшісі, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының доценті, Қосшы, Қазақстан.

Есимсейтов Бауыржан Рахымжанович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, советник юстиции, доцент Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Косшы, Казахстан.

Yessimseitov Baurzhan Rakhymzhanovich – candidate of philology science, associated professor, counselor of justice, associated professor Academy of law enforcement agencies under General prosecutor office of the Republic of Kazakhstan, Kosshy, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.43

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.04>*Ж.А. ЖАҚЫПОВ¹ О.М. АМАНДЫКОВ²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: zhan.zhak58@gmail.com¹, amandykovolzhas@gmail.com²)

СӨЙЛЕМ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЫҢҒАЙЛАСТЫРУШЫ ЭЛЕМЕНТТЕР

Аңдатпа. Функционалдық-синтаксистік қатынастардың бірі – ыңғайластық қатынас. Оның сөйлем құрамындағы негізгі межесі – бірыңғай мүшелер. Қазақ тіл білімінде бірыңғай мүшелер арасындағы қатынас біраз зерттелсе де, тиісті деңгейде ескерілмей жүрген ыңғайластырушы элементтер бар. Бұған дейін қазақ тіл білімінде қарастырылмай келген «цетера», «тантум» сияқты сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер бірыңғай мүше категориясы аясынан шығып, жеке тілдік бірлік ретінде қарастырылып, түрлі аспектіде зерттелгенде ғана синтаксистік жүйедегі орнын табады. Бұған дейін цетера қызметін атқарушы сөздер жалпылауыш сөздер қатарына жатқызылып келген. Шын мәнінде, жалпылауыш элементтер тек салалас элементтерді ғана жалпылайды. Цетера сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне жақын, бірақ онымен бірдей емес, себебі ол салалас элементтерден бөлек өмір сүре алмайды және тек қана әрекеттің не құбылыстың көп екенін нұсқайды. Цетера ортақ элемент те, жалпылауыш сөз де емес. Оның салалас құрылымдағы қызметі мүлде басқа. Цетерадағы ұқсастық мәні эксплицитті және имплицитті жолмен берілуі мүмкін. Мақалада осындай ыңғайластырушы элементтер мен жалпылауыш сөздің ара-жігін ажыратып көрсетіліп, сараланады. Сондай-ақ, олардың сөйлемде берілу жолдары талданып, сөйлемдегі қызметі анықталады.

Түйін сөздер: ыңғайластық қатынас, тең дәрежелі байланыс, цетера, тантум, жалпылауыш сөз, ортақ элемент, бірыңғай мүше, синтаксис.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде бірыңғай мүшелер арасындағы қатынастар едәуір зерттелді, Академиялық грамматикалардан да тиісті орын алды [1], [2], [3], бірақ назарға ілінбеген жайттар баршылық екенін байқауға болады [4]. Зерттеулерде салалас конструкциялардың құрамына толыққанды семантикалық талдау жасамай-ақ, оларды семантикалық біртекті бірліктер ретінде түсіндіру бар [5], [6].

Алайда көп жағдайда тең дәрежелік құрамдастардың семантикалық біртектілігі салалас конструкцияның құрамында ғана байқалады [7].

Көбінесе тең дәрежелі құрамдастардың біртектілігі келтірілген конструкциялардағыдай анық көрінбейді. Мысалы: Қақаған аяз бен анасы

үйден шығуға мүмкіндік бергенде, ол аулаға жалғыз серуендеуге шығатын. Осы сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің (аяз және ана) ортақ семалары жоқ. Ерекше контексті және сөйлеу жағдаятын ескере отырып қана оларды салалас конструкцияларда тең дәрежелі құрамдастар ретінде қарастыруға болады.

Бұл категория біраз уақыттан бері зерттелсе де, бірыңғайлық ұғымы әлі де анық емес. Лингвистикалық сөздіктерде бірыңғайлық (однородность) термині жоқ. Бұл ұғым сөйлемнің бірыңғай мүшелері терминінде тұспалдануы мүмкін. Алайда олар жай сөйлемнің бөліктері ғана емес, құрмалас сөйлемнің де бөліктері бірыңғай болуы мүмкін. Семантикалық бірыңғайлық әрқашан айқын көрінбейді. Оның барлығы зерттеушіні бірыңғайлық негізін іздеуге ұмтыдырады. Әдетте, бірыңғайлықтың формалды негіздері тең дәрежелі құрамдастардың бір типтік морфологиялық ұйқасуы, бірдей синтаксистік функция, синтаксистік позицияны қайталаумен шектеледі.

Құрамында «тағы басқа, сол сияқты» тіркестері бар салалас конструкциялардың құрамдастары салалас элементтердің семантикалық ортақтығын табуды талап етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу әдіс-тәсілдерін мақала нысанының грамматика-семантикалық ерекшеліктері айқындады. Синтаксистік ыңғайластықты талдау үшін дәстүрлі құрылымдық-сипаттамалық әдіс ұтымды болады. Алайда семантикалық аспектіні зерттеу үшін “құрылымнан – мағынаға” қарай пайымдау аздық етеді, сондықтан функционалдық грамматиканың тәсілі “мағынадан – құрылымға” қарай талдау әдісін пайдаланған ұтымды болды. Осы әдісті қолданудың нәтижесінде мұнан бұрын қазақ тілінде синтаксистік санатқа енгізілмеген бірліктер - цетера, тантум – синтаксистік жүйедегі орнын тапты.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі уақытта лингвистикада тең дәрежелі компоненттер мен салалас жалғаулықтар барынша жан-жақты зерттелген.

Тең дәрежелі компоненттер салалас құрылымның негізгі шарты болып табылады. Олар – салалас қатынастардың негізгі көрсеткіштері.

Салалас туралы екі түсінік бар: тең дәрежелі компоненттер және салалас элемент. Зерттеулерде осы терминдер синонимдер ретінде жиі қолданылады. Алайда олардың арасында айырмашылық бар.

Салалас элементтер ретінде сөйлемнің бірыңғай мүшелерін (Таңертеңгілік күннің көзі күлгін, жасыл, сары жапырақтар арқылы күркеге түсіп тұрады), сондай-ақ құрмалас сөйлемнің бөліктерін мысалға келтіре аламыз: Автокөлік қиылыстан бұрылып кеткенше, көліктің соңынан көтерілген шаң сейіліп, жоқ болып кеткенше, ауыл балалары оның соңынан қарап тұрды. Содан кейін әрбір оқушыға қарап, барлық ерекшеліктерді байқады: біреуінің маңдайы мен самайы басының ішіне қарай кіріп кеткен, біреуінің беті біршама алға шығып кеткен, тағы бір екі баланың бірінікі оң жағында, бірінікі сол жағында маңдайында орайланған шаш өскен т.б. бәрін қарап, зерттеп тұрды.

Бірінші сөйлемдегі салалас элементтер: күлгін, жасыл, сары сөздері бір синтаксистік тұрғыда тұр, бір нәрсені анықтап, бірыңғай семантикалық сипатқа ие. Екінші сөйлемнің құрамында жалпы уақыт мәнімен біріктірілген кеткенше баяндауышының қайталануы арқылы байланысып тұрған үш ыңғайлас бағыныңқы сөйлем бар.

Құрмалас сөйлемдегі бағыныңқыдан бөлек, жалғаулықсыз құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер де тең дәрежелі компоненттер болуы мүмкін: Қала маңындағы электрлі темір жол вагондарында орындықтар, автобустарда әйнектер, үйлерде пошта жәшіктері т.с.с. күннен күнге азаюда, оның бәрінің себебі – оларды сындыру фактісі көбеюде.

Бұл сөйлемдегі тең дәрежелі үш компонент арасындағы ыңғайластық қатынас цетерамен тұйықталады. Аталған бірыңғай мүшелер мен салалас байланыстағы құрмалас сөйлемнің мүшелері тең дәрежелі компоненттер ғана емес, олар сонымен қатар салалас элементтер болып табылады.

Тең дәрежелі компонент ұғымы салалас элемент ұғымына қарағанда әлдеқайда кең [10, 56]. Тең дәрежелі компоненттердің қатарына салалас элементтер, цетера, тантум кіреді. Тең дәрежелі компоненттердің бұл түрлері мәні мен функциясы жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Салалас элементтер – нақты заттарды, әрекеттер мен құбылыстар атайтын тең дәрежелі компоненттер, мысал келтірейік: Бүгін мектепте жаңа жылға арналған мерекелік концерт өтті, оған Азамат, Арман, Мағжан, Баян және т.б. қатысты. Берілген сөйлемдегі салаластың қатарында 4 бірыңғай мүше бар, олар тең дәрежелі компонент – т.б. цетерасымен тұйықталған.

Цетера заттарды, әрекеттерді, құбылыстарды атамайды, бірақ заттарды, әрекеттерді, құбылыстарды тұспалдайды, нұсқайды. Мысалы: Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның ЮНЕСКО, ЮНИДО, ИКАО және т.с.с. бірқатар мамандандырылған мекемелердің мүшесі.

Бұл сөйлемдегі т.с.с. цетерасы бірыңғай мүшелердің қатарын бірнеше сөздермен жалғастыра беруге болатынын көрсетеді. Алайда, цетера және жалғаулығы арқылы бірыңғай мүшелермен байланысып тұрса да, оны салалас элемент деп атауға болмайды.

Тантум – бұл да салалас элементтерге жатқызуға болмайтын салалас құрылымның басты компоненттерінің бірі. Бұл тең дәрежелі компонент санамаланып көрсетілген элементтерден басқа салалас элементтердің болуы мүмкін емес екенін көрсетеді, мысалы: Жаңдос келгісі келіп еді, бірақ келе алмады, Айнұр, Асылан, Данияр болды және олардан басқа ешкім болмады.

Одан басқа ешкім тантумы тең дәрежелі компоненттерді тұйықтап, оны жалғастыруға мүмкіндік бермейді. Тантумды да цетера сияқты салалас элементтердің қатарына жатқызу мүмкін емес, өйткені бұл тең дәрежелі компонент болуы мүмкін элементтердің біреуін де атамайды. Бірақ бұл жерде бағыныңқы байланыс бар: Одан басқа ешкім тең дәрежелі компонент пен оны

байланыстырып тұрған және салалас жалғаулығы бар.

Бұл ретте жалпылауыш сөздер ұғымы да үлкен маңызға ие. Дәстүрлі түрде жалпылауыш сөздер «бүтін-бөлік» қатынастарының құрамдас бөлігі ретінде қабылданады. Бұл компонент осы құрылымдағы барлық тең дәрежелі компоненттерді семантикалық тұрғыда жалпылап көрсетеді. Мысалы: Айналамызда ыстықтан өлген шөл дала: қураған шөптер, өмір белгісі жоқ сортаңдар, алыс жақтағы қорған үстінде байқалатын көгілдір сағым және т.б. Небір ақыл-кеңестер легі басталды: қаладағы үйден қай жиһазды, қандай заттарды, қандай суреттерді көшіру керек; оларды қайда орналастыру керек; кәдесыйлар мен гүлдерді қалай қою керек? және т.б. Соңғы мысалдан байқағанымыздай, жалпылауыш сөздер салалас құрылым ішінде цетерамен бірге де қолданылады.

«Цетера» ұғымын Е.Ф. Троицкий [8] енгізген. Оған дейін т.б., басқалар деген сияқты цетералардың қызметін атқарушы сөздер жалпылауыш сөздер қатарына жатқызылған. Жалпылауыш элементтер тек салалас элементтерді ғана жалпылайды. Ал цетераның қызметі мүлде басқа. Мысалы: Ол адамдар тобы әлеуметтік, мүліктік және т.б. белгілері бойынша емес, олар өмірге деген көзқарастары бойынша бөлініп шықты.

Берілген мысалда т.б. цетерасы сын есімдермен берілген бірыңғай мүшелердің қатарын аяқтап тұр. Ол аталған белгілерден басқа, басқа да белгілердің бар екенін көрсетеді. Келесі мысалды қарап көрсек: Қытай Минзу университетінен осында оқуға келген қазақ студенттерін, Съезд ағай, Бекжан ағай және басқа да қазақ ғалымдарын кездестіруге болады. Жалқы есімдермен берілген сөйлемнің бірыңғай мүшелері, жалпылама сөз қазақ ғалымдары басқа да цетерасымен аяқталады, соның арқасында аталған элементтердің қандай белгілері бойынша біріктірілгенін түсіну қиын емес.

Цетера мен жалпылауыш сөз көптеген элементтерді білдіретіндіктен, олардың мағыналары жақын. Дегенмен, жалпылауыш сөз көптік мағынаның барлығын жалпылама атайды, ал цетера барлық әлеуетті элементтердің бір бөлігін құрайтын басқа түрлерінің болуы мүмкін екенін көрсетеді. Жазда ормандарда құлпынай, таңқурай және басқа да жидектер көп болады. Ормандарда жазда жеміс көп болады: құлпынай, таңқурай және басқа да жидектер.

Соңғы сөйлемде біз екі жалпылама элементтің (жеміс, жидектер) және басқа да цетерасының бар екенін байқадық.

Цетера мен жалпылауыш сөздердің қатар келуі көркем әдебиетте жиі кездеседі. Ал публицистикалық мәтіндер әдетте жалпылауыш сөздерсіз бір цетерамен беріледі: Сонымен қатар, барлық қажетті қызметтерді (пәтерді жинау, үй дәрігерінің тәулік бойы көмегі, мейрамханадағы кешкі асқа тапсырыс беру, ұшаққа билеттер алу және т.б.) тұрғындар үйден шықпай-ақ консьержден ала алады.

Салалас құрылымдағы тең дәрежелі компоненттердің саны айрықша назар аударуды қажет етеді. Әдетте, салалас құрылымы кемінде екі құрама элементті қамтиды: Гүл мен жемістің хош иісі жағалауға дейін жетті. Аталған бірыңғай сөйлем мүшелері (гүл мен жеміс) синтаксистік жағынан тең және семантикалық тұрғыдан жақын екені күмән тудырмайды.

Барлық тең дәрежелі компоненттер жалпы элементке жатады, алайда «жалпы элемент алдындағы синтаксистік тең дәрежелілік – салалас құрылымның пайда болуы үшін негіз емес, осы негіздің салдарының бірі» [9, 29], өйткені мұндай түрдегі көптеген құрылымдардың жалпы элементі болмауы мүмкін. Мына сөйлемді қарап көрейік: Оның бойынан Отанының тағдырын шешуші адамды көрді, одан небір ғажайыптарды, реформаларды, жалақының артуын және т.б. күтті, бірақ оның да ескі биліктің өкілі екенін ескерген жоқ. Сөйлемде бірыңғай мүшелер бар, олар синтаксистік тұрғыда тең дәрежелі және сөйлемдегі ойды толықтырып тұр. Сонымен қатар бірыңғай мүшелердің барлығы күтті етістігіне бағынады.

Е.Ф.Троицкий «Салалас құрылымның тең дәрежелі компоненттері» еңбегінде цетераның ерекше функциясын былай көрсетеді: «Цетера сөйлеушілерді барлық салалас элементтерді санамалаудан босатады» [9, 5]. Оны салалас құрылымның белгілі бір компоненттерінің қатарына жатқызу мүмкін емес.

Цетера қолданылған сөйлемдерді қарастырып көрейік: Мен қызмет барысында парақорлық та, бопсалаушылық та, билікті асыра пайдалану да, басқа да әрекеттер де жүргізілгеніне нық сенімдімін. Бұл сөйлемдегі салалас құрылымы: үш бірыңғай мүше (парақорлық, бопсалау, билікті асыра пайдалану), қайталанатын да, де салалас жалғаулықтары, жалпы элемент пен әрекеттер цетерасы. Цетераны құрастырушы құрылымның басқа компоненттерімен салыстыру оны басқаларына неге жатқызуға болмайтынын түсінуге мүмкіндік береді.

Салалас элементтер белгілі бір шындықты білдіреді, цетера ұқсас элементтердің болуын көрсетеді. Іс-әрекет жалпылама элементі жиындардың аталған және болжанған барлық элементтерін атайды [11,77]. Ал цетераға қатысты айтар болсақ, біріншіден, ол салалас элемент емес. Салалық элемент көптеген нәрсенің (заттың, белгінің, құбылыстың және т.б.) қандай да бір элементін атауы тиіс. Цетера тек осы элементтердің көп екендігін көрсетеді: Кәмпит, шоколад, бәліш және басқа да азық-түлік тұратын тартпаның кілтін Айсұлу өзімен бірге алып жүретін. Сөйлемде келесі бірыңғай мүшелер аталады: кәмпит, шоколад, бәліш. Бұл элементтер бәріне тән белгімен жинақталған, ол басқа да цетерасы арқылы берілген.

Цетера сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне жақын, бірақ онымен бірдей емес, себебі ол салалас элементтерден бөлек өмір сүре алмайды және тек қана әрекеттің не құбылыстың көп екенін нұсқайды. Цетера ортақ элемент те,

жалпылауыш сөз де емес. Оның салалас құрылымдағы қызметі мүлде басқа. Цетераның жалпы элементке және жалпылауыш сөзге жатпайтындығын дәлелдеу өте оңай. Бұл үшін мына сөйлемдерді қарастырайық: Өнеркәсіптік қалдықтармен ластанған топырақтан мырыш, кобальт, кадмий, никель және басқа да металдарды тиімді сіңіретін түрлер құрастырылады. Қытай елінің астанасын қытайлықтар Бейжің деп, орыстар Пекин деп атаса, ал қазақтар мен басқа да посткеңестік елдер кейде Бейжің, кейде Пекин деп те атай береді. Мысалдағы басқа да цетерасы ортақ элемент болып табылмайды, өйткені ол оған жанасатын металдар жалпылама сөзімен бірге сіңіретін түрлерінің тағы бар екенін нұсқап тұр. Екінші сөйлемде басқа да цетерасы тек қазақтар ғана емес, посткеңестік елдерде екі түрлі атаудың қатар қолданылатынын көрсетеді.

Цетера көпше мағынаға ие болғандықтан, бірінші қарағанда, ол жалпылама сөз болып көрінуі мүмкін. Алайда ол тек аталмаған компоненттердің бар екенін көрсетеді, бірақ оларды атамайды. Цетерамен бірге жалпылауыш сөз қатар қолданылатын салалас құрылымдар кең таралған (жалпылауыш элемент): Сибирлар, бұқалар және басқа да малдар тойынып, шөпті «әрең» шайнауда. Бұл жерде басқа да цетерасымен бірге малдар жалпылама сөзі қатар қолданылып тұр. Осылайша, мұндай мысалдар цетераның жалпылауыш элемент емес екенін айқын дәлелдейді. Алайда қазақ тіл білімінде осындай тілдік бірліктер жалпылауыш сөздер құрамында қарастырылады. Қазақ тіл білімінде жалпылауыш сөз пен цетераның айырмашылығы толық ашылмаған. Осындай ыңғайластырушы элементтер мен жалпылауыш сөздің ара-жігін ажыратып көрсету жөн деп санаймыз.

Цетераның мәнін түсіну үшін оны сипаттайтын негізгі мағыналарын анықтау маңызды:

- 1) ұқсастық;
- 2) көптік;
- 3) орынбасарлық;
- 4) жинақтаушылық.

Цетераның негізгі функциясы – сөйлеушіні мүмкін болатын барлық жиын элементтерін санамалаудан босату. Бір қарағанда, бұл функция ұқсастық мәнінен гөрі автоматты түрде көпше мағынасын білдіруі мүмкін. Алайда, егер салалас құрылымның кез келген мысалын қарастырсақ, біз оның олай емес екеніне көз жеткіземіз: Он жыл жүргізуші болған мен тракторларды, комбайндарды және басқаларды түсінгендей болдым, бірақ осы ауылдың адамдарын әлі де түсіне алар емеспін.

Біріншіден, осындай мысалмен бетпе-бет келген тыңдаушы немесе оқырман не істейді – ол аталған компоненттердің қандай белгісі бойынша біріктірілгендігін анықтайды. Бұған бірыңғай мүшелердің қатары түрткі болады, өйткені оқырман бұл компоненттерді сөйлеуші үшін маңызды деп қабылдайды. Екіншіден, біз цетераны қарастыра бастағанда, цетераға қандай

элементтерді жататынын болжай бастаймыз. Мәселен, жоғарыда берілген сөйлемде екі бірыңғай мүше – тракторлар, комбайндар деп аталады. Олар басқалармен цетерасымен салалас жалғаулық арқылы байланысқан. Бұл жағдайда бірыңғай мүшелер «ауыл шаруашылығы техникасы» сипаты бойынша біріктірілгені анық. Тиісінше, цетераны осы сипатты ескере отырып жалғастыра беруге болады. Мысалы, аталмаған элементтер қатарын былайша жалғастыруға беруге болады: шалғылар, камаздар және тағы басқалар.

Салалас элементтерді біріктіретін белгіні анықтау адамның психологиялық ерекшеліктерімен қоршаған ортадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табуға байланысты. Тілде салалас құрылымның бар болуы осыны білдіреді [12].

Цетерадағы ұқсастық мәні екі жолмен берілуі мүмкін:

- 1) эксплицитті;
- 2) имплицитті.

Цетерадағы эксплицит үшін арнайы компоненттер: тағы солай, осыған ұқсас, тағы басқа және т.б. Бұл көрсеткіштер бірден байқалмаса да, аталған элементтерге көптік мән үстейді. Егер салалас құрылымда цетерамен бірге бір салалас элемент болса, онда ұқсастық қатынастары аталған элемент пен аталмаған элемент арасында белгіленеді. Мұндай жағдайларда жиындардың «жасырын» элементтерін табу қиын, себебі жалпы белгі ретінде аталған заттың, құбылыстың кез келген сипаттамасы теориялық тұрғыдан негіз бола алады.

Цетера элементтердің нақты қаншасы аталмағанын айтпайды. Саны әдетте белгісіз болады немесе болжаммен көрсетіледі.

Ықтимал элементтердің саны бойынша цетераларды келесі топтарға бөлуге болады:

- 1) саны белгісіз: тағы басқалар, соған ұқсастар, басқалар.

Назар аударатын болсақ, бұл топқа көп қолданылатын цетералар жатады, өйткені автор үшін әлі қанша элемент бар екені маңызды емес; ең бастысы олардың бар екендігі. Мұндай жағдайларда салалас элементтерге баса назар аудару керек: Дәл осы кезеңде суретшілердің, жазушылардың, әртістердің, композиторлардың және т.б. елден жаппай кетуі саябырсығандай болды.

- 2) қандай да бір белгімен біріктірілген барлық заттар, құбылыстар және т.б. кез келген, барлығы: Толбаев және қалғандарының барлығы да қандай да бір нақты шешім қабылдауға шамасыз еді.

- 3) саны көп: қатар, көптеген, көп т.б. Мұндай цетералар көп әлеуетті элементтердің көп санына назар аударады. Әдетте мұндай салалас құрылымдар бірнеше салалас элементтерден тұрады: Қазақстан жерінде түрлі ұлт өкілі өмір сүреді: орыстар мен украиндар, белорустар мен поляктар, өзбектер мен қырғыздар, әзірбайжандар мен армяндар, еврейлер мен арабтар, татарлар мен қалмақтар және басқа да көптеген ұлт өкілі;

4) саны аз: кейбір, бірнеше және т.б.: Биыл қыс ерте түскеніне қарамастан, Сеңгірбай әулеті және бірнеше отбасы әлі де болса қыстаққа көшу қамын жасаған жоқ.

5) аталған әрекеттерді орындауға болатын шектеулер:

Балама таңертең телефон шалдым: «Сен тұрдың ба? Иә. Төсегіңді жинадың ба? Иә. Тамағыңды іштің бе? Енді сабағыңды оқы». Бір сағаттан кейін. «Сен сабағыңды оқыдың ба? Үй жинадың ба?» және т.с.с. – күні бойы осы.

Эксплициттінің негізгі мысалдары ретінде мына цетераларды беруге болады: одан әрі, қалғандары, өзге де. Бұл лексемалар тағы бір компоненттердің бар екенін көрсетеді. ИмPLICITті мағыналы цетералар көп емес: осыған ұқсас, оларға ұқсас, осындай. Бұл жағдайларда жиынтық мәнінің үлкен көрінісі туралы айтылады [9, 40].

Көптік жалғауының жалғануы есім сөздерді жекеше, көпше топтарға бөлуге ғана негіз бола алмайды, сонымен қатар өзі жалғанған сөздерге көптік мағынамен қатар, мөлшерлеу, жинақтау, топтау, тұспалдау, болжау мағыналарын да үстейді.

Көптік жалғау адамдар тобын немесе нақты бір ұйымды білдіруде, зоологиялық атауларды немесе белгілі бір топты белгілеу үшін жинақтау мағынасында қолданылады. Мысалы, «Мен үйден шыққан кезде, Айбектер енді келіп жатқан еді» деген сөйлемде «Айбектер» сөзі «Айбек және басқалар» деген мағынада тұр. Демек, қазақ тілінде көптік жалғау цетераның қызметін атқара алады. Осылайша, цетера – бұл салалас құрылымның ерекше компоненті. Оны бар компоненттердің ешқайсысына жатқызуға болмайды, бірақ кейде ол оларға ұқсас болып кетеді. Цетераның сөйлеушіні барлық жиын элементтерін санамалаудан босататын ерекше функциясы бар. Бұл жерде оның кері рөлі туындайды: аталған және аталмаған жиын элементтері арасында ортақ семантиканы іздеуге ынталандыру.

Нәтижелер. Мақалада қазақ тілі білімінде алғаш рет сөйлем құрамындағы ыңғайластық қатынас бірліктері қарастырылды. Көркем әдебиет пен ауызекі сөйлеу тіліндегі мысалдар арқылы тең дәрежелі компонент, цетера, тантум сияқты ыңғайластырушы элементтердің ара-жігі ажыратылып, олардың сөйлемдегі қызметі анықталды. Осылайша сөйлемдегі ыңғайластырушы элементтер жаңаша сипатталды.

Қорытынды. Өзге тіл білімдерінде жеке бірлік ретінде сипатталып жүрген тең дәрежелі элемент, цетера, тантум сияқты тілдік бірліктердің қазақ тіл білімінде жеке категория ретінде жіктеліп, ара-жігі ажыратылуы маңызды. Бұл тіл бірліктерінің көптік форма арқылы берілуі қазақ тіліндегі ерекшелігі болып табылады.

Мақалада цетераның сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне жақын екені, бірақ онымен бірдей еместігі, салалас элементтерден бөлек өмір сүре алмайтыны және тек қана әрекеттің не құбылыстың көп екенін нұсқайды. Цетера ортақ

элемент те, жалпылауыш сөз де емес, оның салалас құрылымдағы қызметі мүлде басқа. Сондай-ақ, тантум тең дәрежелі компоненті санамаланып көрсетілген элементтерден басқа салалас элементтердің болуы мүмкін емес екенін көрсететіні нақты мысалдар арқылы дәлелденді. Осылайша, сөйлем құрамындағы тең дәрежелі компоненттердің қазақ тіл білімінің синтаксис саласынан орын алуы қажеттілігі айқындалды.

Әдебиеттер

1. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1954. – 487 б.
2. Қазақ тілі грамматикасы. II. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 236 б.
3. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
4. Жақыпов Ж.А. А.Байтұрсынұлының шұбыртпалы сөйлемін жаңдандыру. // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. Ғылыми журнал. – 2013. - №1-2. – 179-185 бб.
5. Шаяхметова М.Х. Қазақ көркем әдебиет тіліндегі бірыңғай мүшелердің стилистикалық-синтаксистік қызметі: фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1981. – 102 б.
6. Әділбек А.М. С.Сейфуллин прозасындағы бірыңғай мүшелердің стилистикасы: фил. ғыл. канд. дисс. – Астана, 2010. – 115 б.
7. Сағындықұлы Б. Тілдік бірліктердің паратаксистік қызметі: трансформ жүйесі мен апперцепция құбылысы. – Алматы: Қазақ тілі, 2015. – 192 б.
8. Троицкий Е.Ф. Термины для описания равноправных компонентов сочинительной конструкции. – Смоленск: СГПИУ, 2004. – С. 185-190.
9. Троицкий Е.Ф. Цетера – один из равноправных компонентов сочинительной конструкции. – Владимир, 1994. – С. 36-42.
10. Троицкий, Е.Ф. Структура равноправного компонента в сочинительной конструкции. – Орел, 1999. – С. 53-57.
11. Перетрухин В.Н. Семантико-синтаксические разновидности соединительных отношений. – Проблемы грамматики русского языка. – Курск, 1977. – 179 с.
12. Кузьмина Г.В. Структурные типы словосочетаний с обобщающим значением в предложениях с однородными членами в языке XVII века. – Казань, 1972. – С. 57-63.

Ж.А. ЖАКУПОВ, О.М. АМАНДЫКОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

СОЕДИНИТЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

Аннотация. Одним из функционально-синтаксических отношений является однородные отношения. Основной показатель однородных отношений в предложении – однородные члены предложения. В казахском языкознании на определенном уровне изучены отношения между однородными членами предложения, но есть соединительные элементы, которые не учитываются на

должном уровне. Такие элементы, как «цетера», «тантум», которые ранее не рассматривались в казахском языкознании, найдут свое место в синтаксической системе только тогда, когда будут рассмотрены как отдельные языковые единицы и исследованы в различных аспектах, отдельно от однородных членов предложения. Ранее цетера относилась к числу обобщающих слов. По сути, обобщающие элементы являются общим названием предметов или признаков, которые перечисляются с помощью однородных членов. Цетера близка к однородным членам предложения, но не идентична ему, потому что она не может существовать отдельно от однородных элементов и только указывает на то, что действие или явление многочисленны. Цетера не является ни общим элементом, ни обобщающим словом. Её деятельность в однородной структуре совершенно иная. Значение сходства в цетере может передаваться эксплицитным и имплицитным путем. В данной статье проводится различие между такими однородными элементами и обобщающим словом. Также анализируются способы их отражения в предложении и определяется их функция в предложении.

Ключевые слова: соединительные отношения, сочинительность, цетера, тантум, обобщающее слово, общий элемент, однородные члены предложения, синтаксис.

ZH. ZHAKUPOV, O. AMANDYKOV

L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

HOMOGENEOUS ELEMENTS IN A SENTENCE

Annotation. One of the functional-syntactic relations is homogeneous relations. The main indicator of homogeneous relations in a sentence is homogeneous members of the sentence. In Kazakh linguistics, the relations between homogeneous members of the sentence are not poorly studied, but there are connecting elements that are not taken into account at the proper level. Such elements as «cetera», «tantum», which were not previously considered in Kazakh linguistics, find their place in the syntactic system only when they are considered as separate linguistic units and studied in various aspects, separately from homogeneous sentence members. Previously, cetera was one of the generalizing words. In fact, generalizing elements are the general name of objects or features that are listed using homogeneous terms. The cetera is close to the homogeneous members of the sentence, but not identical to it, because it cannot exist separately from the homogeneous elements and only indicates that the action or phenomenon is numerous. Cetera is neither a general element nor a generalizing word. Its activity in a homogeneous structure is completely different. The similarity value in the «cetera» can be transmitted explicitly and implicitly. This article distinguishes between such homogeneous elements and a generalizing word. The ways of their reflection in the

sentence are also analyzed, and their function in the sentence is determined.

Keywords: homogeneous relations, equal relations, cetera, tantum, generalizing word, common element, homogeneous sentence member, syntax.

References

1. Qazırgı qazaq tılı. – Almaty: Qazaq SSR Ćylym akademiasy, 1954. – 487 b.
2. Qazaq tılı gramatikasy. II. Sintaksis. – Almaty: Ćylym, 1967 – 236 b.
3. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sözjasam, morfologıa, sintaksis. –Astana, 2002. – 784 b.
4. Jaqypov J.A. A.Baitürsynülynyñ şubyrtpaly söilemin jandandyru. //Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarsysy. Ćylymi jurnal. – 2013. - №1-2. – 179-185 bb.
5. Şaiahmetova M.H. Qazaq körkem ädebiet tılındegı bıryñğai müşelerdın stilistikalyq-sintaksistik qyzmeti: fil. ğyl. kanddiss. – Almaty, 1981. – 102 b.
6. Ädılbek A.M. S.Seifullin prozasyndağy bıryñğai müşelerdın stilistikasy: fil. ğyl. kanddiss. – Astana, 2010. – 115 b.
7. Sağyndyqūly B. Tıldık bırlıktırdın parataksistik qyzmeti: transform jüiesı men apersepsia qūbylysy. – Almaty: Qazaq tılı, 2015. – 192 b.
8. Troiski E.F. Terminy dlä opisania ravnopravnyh komponentov sochinitelnoi konstruksii. – Smolensk: SGPU, 2004. – S. 185-190.
9. Troiski E.F. Setera – odin iz ravnopravnyh komponentov sochinitelnoi konstruksii. – Vladimir, 1994. – S. 36-42.
10. Troiski E.F. Struktura ravnopravnogo komponenta v sochinitelnoi konstruksii. – Orel, 1999. – S. 53-57.
11. Peretruhin V.N. Semantiko-sintaksicheskie raznovidnosti soeditelnyh otnoşeni. – Problemy gramatiki ruskogo iazyka. – Kursk, 1977. – 179 s.
12. Kuzmina G.V. Strukturnye tipy slovosochetani s obobşaiuşim znacheniem v predlojeniah s odnorodnymi chlenami v iazyke XVII veka. – Kazan, 1972. – S. 57-63.

Авторлар туралы мәлімет:

Жақупов Жантас Алтаевич – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор, Астана, Қазақстан.

Жақупов Жантас Алтаевич – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университетв имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhakupov Zhantas – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Амандыков Олжас Мейрамулы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Амандыков Олжас Мейрамулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Amandykov Olzhas – doctoral student at L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.21.65

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.05>

*K.K. ZHAMBULOVA¹

N. NOVRUZOVA²

M. Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, Kazakhstan

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

(e-mail: kusni-82@mail.ru¹, n.nurida@yahoo.com²)

INFORMATION TECHNOLOGY AND THE STATUS OF THE DEVELOPMENT ELECTRONIC DICTIONARIES IN TURKISH LEXICOGRAPHY

Annotation. It comes as no surprise that the dictionary is necessary for human life. Integration into the global system of electronic lexicographic resources will greatly facilitate the further development of the Kazakh language in each industry. It should be noted that the online dictionary is an important tool both as a lexicographic system and as a source of information for the user, as well as for learning the Kazakh language and competent translation. This is due to the fact that almost all electronic and online translators and multilingual dictionaries are in demand in almost all developed countries. Over time, the format of dictionaries has evolved in different ways. Kazakh dictionary also has developed. Kazakh dictionaries published in the XVIII century were written in notebooks and leaflets; dictionaries of the XIX century were as small brochures, dictionaries of the XX century published in the form of large volumes of books. And in the XXI century due to the expansion of the Internet has led to the emergence of new types of dictionaries, and intercultural communications have grown and strengthened. This, in turn, aroused interest in lexicography.

The article is devoted to the consideration of electronic dictionaries, their types and application issues among the derivative works in Turkic lexicography. The significance of electronic dictionaries, the difference and the efficiency of paper dictionaries are considered in the given article.

Keywords: electronic dictionaries, translators, online dictionaries, paper dictionaries, lexicography.

Introduction. One of the tasks of nowadays are the creation of a comprehensive study of high-quality electronic dictionaries of the Kazakh and Turkic languages and their comprehensive study. This agenda raises the issue of analyzing the electronic lexicography of the Kazakh language in order to systematize theory and practice in the field of world electronic linguistics, as well as to identify key specific points of development. If the dictionary or information about a particular language is not available online, it can be said that it is almost certainly not alive at

the moment. The ability to integrate the system of lexicographic resources into the global system is relevant not only in terms of conventional types of dictionaries, but also for its theoretical and practical application, which can provide comprehensive information about the word and improve interlanguage and intercultural communication and solve modern problems. That is why it is important to look at the meaning of the word in the electronic resource system as a new format of education.

There are many scientific conclusions that can be used to evaluate theoretically the practical side of compiled electronic dictionary. These include studies by foreign authors such as B. Bougaraev, R.J. Byrd, N. Calzolari, R.K.K. Hartmann, M. Kay. There are also works by scholars in Russian linguistics and Turkology who have made scientific conclusions in this regard and have made practical and theoretical recommendations. They are: Chumarina G.R., Tabanakova V.D., Kovyazina M.A. and others.

According to Berkov B. P., the dictionary of the XXI century should have the following characteristics:

- a) Large in volume.
- b) According to the needs of user, step-by-step provide with information.
- c) Ability to pronounce dictionaries.
- d) Ability to add graphic illustrations.
- e) Ability to provide complete grammatical information about incoming and outgoing words [1, 15-35].

Today, many world-wide encyclopedias and dictionaries have been digitized. In this regard, the electronic dictionary is regarded as the breakthrough in information technology in the XXI century education system.

That is why the development of information technology and electronic dictionaries in modern Turkish lexicography are taken into consideration. Because among the dictionary being compiled in the modern Turkic lexicography the significance of electronic dictionary is increasing.

Methodology and research methods. The XXI century of information is characterized by the development of electronic online and offline dictionary. To identify the main types of electronic dictionaries and to analyze their structure and composition, traditional descriptive, comparative-historical, synchronous and diachronic methods were used.

This is mainly due to the study of information on the electronic, paper and translation dictionaries of the Turkic lexicography. The materials of online dictionaries used in modern information technology are reviewed and analyzed, moreover, a survey is conducted.

Discussion and observation. The current state of development of information technology and electronic dictionaries in the modern Turkic lexicography is considered, the main types are defined, the differences between paper and electronic dictionaries, the main advantages and disadvantages are shown. Moreover, the using

of the paper and electronic dictionaries by students and teachers are compared through surveys and the taken results are given in the article.

Although the Internet is developing, information is stored electronically, and many electronic dictionaries are being created, linguistic analysis of complex electronic dictionaries is almost absent.

Considering electronic resources as a new format of education and finding new ways to convey the national-cultural features of the meaning of words in electronic lexicographic means requires a scientific justification from the source point of view.

The typology of electronic dictionaries is presented by O. Rubleva as follows [2, 12].

1. Electronic version of paper dictionaries.
2. Only electronic dictionaries available on the computer.
3. The electronic dictionary corresponding to the paper dictionary.
4. The form of the dictionary which is only in electronic form.

Identification of the main types of electronic dictionaries, analysis of their structure and composition, the study and description of the possibility of electronic dictionaries as a new form of education are regarded as research that faces the problem of linguistics today. For the moment, we have electronic dictionaries of Tatar, Turkish, Uzbek and Kazakh languages available among the Turkic languages. G.R. Chumarina did a candidate research on the development of Tatar language dictionaries [3].

Electronic dictionaries of Tatar language:

1. Tatar-Russian dictionary of new words and new meanings.
2. Tatar-Russian online dictionary.
3. Tatsoft Online Dictionary of Tatar language.
4. Explanatory dictionary of the Tatar language.
5. «Lingvo» Tatar-Russian, Russian-Tatar dictionary.
6. Berençe on-line tatar-rus-tatar süzlege.
7. A large Tatar-Russian dictionary. Ed. R.A. Sabyrov.
8. KAMUS dictionary (Complex Automatic Multilexeme Universal Dictionary).
9. Internet dictionaries in the language of monuments of 16th, 17th centuries were developed by the Kazan Linguographic Fund on the territory of Kazan.
10. The language of «Moabite notebooks» of Musa Zhalel
11. The language of M.V. Lomonosov letters for the dictionary
12. The Internet Dictionary of Poetry of Gabdolla Tokay.

This dictionary is regarded as a comprehensive online reference component that describes the details in the verses of the great Tatar poet Gabdolla Tokai (1886-1913), that is, an Internet dictionary. It also includes the traditional (paper) form, with the main part being a concordance (a context alphabetical frequency expression indicator), and the reverse and frequency word representation. Nevertheless, online

bilingual Tatar-Russian dictionaries, explanatory dictionaries, dictionaries of individual authors and the first language translation into the Turkic language and online dictionaries of the language of monuments of the XVI-XVII centuries were developed by the Kazan Linguistic Fund in the Kazan Region. This direction can be considered as a new initiative aimed at historical lexicography.

Electronic dictionaries of Turkish language:

1. ABBYY Lingvo "Turkish-Russian, Russian-Turkish dictionary.
2. Explanatory dictionary of the Turkish language: Türkçe sözlük ve Yazım Kılavuzu.

Electronic dictionary of Uzbek Language:

1. fmc.uz/word.php Uzbek-Russian, Russian-Uzbek electronic dictionary fmc.uz/word.php - (uzword.com) the Russian-Uzbek dictionary is specially designed to work with Microsoft Word. You can get an Uzbek translation with examples in Russian by typing Cyrillic or Latin words or vice versa. A feature of the dictionary is that, Russian-language translation of any form word is given, that is, in comparison with other dictionaries, the dictionary understands and takes the form of words. Translation is performed in four directions:

1. **from Uzbek (Cyrillic) to Russian;**
2. **from Uzbek (Latin) to Russian;**
3. **from Russian to Uzbek (Cyrillic);**
4. **from Russian to Uzbek (Latin).**

One of the services offered by UzWord is transliterate Uzbek texts typed in Russian letters. Conversion to another type is carried out using the built-in dictionary, by simultaneously typing special letters and checking spelling directly in a Microsoft Word document, all transliteration rules. For the first time an explanatory electronic dictionary for the current Uzbek Slang was compiled in Uzbekistan in 2009. According to the authors of the project, the dictionary is still small, which is replenished daily by the users of the site and its members. The slang terms used by young people in Uzbek language are explained in the mentioned dictionary. Words of various dialects of the Uzbek people are given in the Uzbek literary language version. The authors of the dictionary claim that the dictionary is intended for young people and those who are interested in Uzbek slang.

The system of electronic lexicographic resources of the Kazakh language:

1. ABBYY Lingvo "Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary.
2. sozdik.kz Kazakh-Russian, Russian-Kazakhstan site.
3. Kazakh-Russian dictionary created by the Fund named after N. Sauranbayev.
4. Word Mother 1.0 electronic dictionary
5. IZET Tilmash 1.5
6. Dictionary SozKomek 4.0 – this is about 500 thousand dictionary articles in Kazakh, Russian and English.
7. English-Russian-Kazakh dictionary compiled by Lena Leneshmidt.
8. Wikipedia is an open encyclopedia.

Among these dictionaries, characterized by a large vocabulary of units and a good quality of translation are sozdik.kz and Abby Linguo. These sites are designed in two languages, Russian and Kazakh. Translation of vocabulary units on these sites was carried out at A. Baitursynov Institute of Linguistics in 2004 and 2005. The structures of the «Kazakh-Russian» and «Russian-Kazakh» dictionaries are identical.

However, these sites are characterized by a large number of words, which is associated with the introduction of new words and phrases, the inclusion of lexical units that are not included in paper versions of dictionaries, the advantages of word-by-word access by the site's employees and site users. However, there are also errors in the spelling of some words, probably due to the lack of verification by specialists, or due to errors in the typing and sorting of dictionary units. For example, in the heading of the word «noch'» (night), the expression «noch'yu» (at night) was translated as tunde (at night, at night), while the correct version is tunde (at night). An unpleasant consequence of such a case may be the further spread of this error to other online sites.

<http://sozdik.kz/kk/>. Project Russian-Kazakh and Kazakh-Russian online dictionary has been operating in the Internet for more than 2000 years. It has been installed as sozdik.kz. since 2002. The special relevance of online dictionaries is due to the recent importance of the Kazakh language both in everyday life and in office work. The dictionary is implemented two-way translation. Currently dictionary contains over 60,000 entries in each direction of translation. Improving and updating the dictionary database project sozdik.kz continues. The introduction of AJAX technology allows you to get a quick translation of the word in 1-2 seconds, and virtual keyboard allows you to enter special letters of the Kazakh language. For the convenience of the user, the «User Guideline» has been opened. The information on this page gives you an idea of how to use the online dictionary effectively. The sozdik.kz project is presented as a dictionary but not a translator. The dictionary can translate a word or phrase, and the translator can translate both words and free text. A dictionary subparagraph may include examples of using the word as a phrase. For example, if you enter the word «wonderful», a dictionary string will appear containing the following examples of using the word: *dunieninkeremeti* (a miracle of the world), *tehnilynkeremeti* (a miracle of technology), *keremetaqyn* (a great poet), *keremetulken* (incredibly large) etc. The dictionary also offers examples of phrases: *keremet aqyn* (a great poet)», «*keremet ulken* (incredibly large)» and other phrases. The sozdik.kz dictionary does not take into account the morphology of the typed words. For the same reason as when searching for words from a regular paper dictionary, the words you want to translate must first be in the appropriate form. Remember some rules: it is necessary to use nouns usually in the nominative case and in the singular form. Thus, if a translation of the word *pevets* (singer) is found, a translation of the *pevtsa*, *pevtsov*, *pevtsy* will not be found. In most cases, adjectives should be masculine with nouns. For instance, the word «*krasivyi*» (beautiful) will be

found, definitely the words: *krasivogo, krasivaya, krasivoe, krasivyewon't* be found in the dictionary. For the verb, you must use the indefinite form of the verb.

When searching for a word or phrase in the online dictionary, the word will begin with the first letters of the searched word or phrase, followed by 10 variants of the word or phrase entered by the user. In other words, as you type letters, the dictionary will begin to «help» the user.

When introducing a word, it must be spelled correctly. If the user types a letter when entering a word, the dictionary will go further and indicate similar spelling options that can be translated. For example, when translating from Russian into Kazakh, the word «*karova*» (cow) was not found in the dictionary as it was misspelled, but the dictionary offers a user the correctly written word «*korova*» (cow), and by clicking this word, the user can go to the dictionary entry. *Sozdik.kz* online dictionary has a virtual keyboard for translating and adding words. In autumn 2010, the site was redesigned, the vocabulary and the program code was updated.

Online dictionary users also have access to feedback. This means that the dictionary user can add words that are not in the dictionary, enter interesting examples of a word application, and correct any errors that may occur in any dictionary. The service has been improved due to the fact that users can provide feedback. It also promotes quality of translation.

In April 2011, in partnership with Kar-Tel LLP (Beeline trademark), a mobile version of the dictionary was released to celebrate the 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan. In 2011, a partnership was established with LimeOn Global, the developer of the SOYLEM electronic translation system.

As a result of this partnership, a technology exchange and text translation service <http://sozdik.kz/ru/translator/> and a separate word translation service <http://audaru.soylem.kz/> appeared. Thanks to the partnership with *sozdik.kz*, users gained access to extended dictionary entries when translating individual words. Cases when a dictionary entry has only one alternative version in *Sozdik.kz* are extremely rare; almost every article has at least two alternatives. Researcher G. Chumarina considers this «an advantage of electronic dictionaries» [3, 268].

The computer translator «Tilmash»

This is the most popular Kazakh-Russian and Russian-Kazakh dictionary, a new version of the «Tilmash» computer translator. Sequel of a series of products of «Izet», a company supporting the Kazakh language in the field of computer programs. Tilmash can check the orthography of the written text now. Flash incorrect words or words not found in the dictionary. The computer translator «Tilmash» flashes words with errors or words not found in the dictionary. The spelling of both Kazakh and Russian words is checked. Text translation for Microsoft Word has been improved. The subtracted lines of text are translated without changing the format of the table or list. The translator's dictionary contains over 20,000 new words. The translation of Russian words with the letter e is provided. Parsing rules were

introduced, which improved the translation.

Electronic Dictionary Sozkomek 4.0

The purpose of the dictionary is to overcome language barriers in official and informal communication between the people of Kazakhstan and representatives of other nationalities. SozKomek 4.0 is a dictionary for businessmen, government officials, students, pupils, translators, that is, that is, a dictionary intended for the public related to foreign languages. These are about 500 thousand dictionary articles in Kazakh, Russian and English. For the first time, an electronic dictionary provides professional translations in the Kazakh-Russian and Russian-Kazakh areas, in which rich language material is widely represented in both ancient and modern Kazakh languages. «Bimash» LLC is one of the leading IT companies in the field of applied information systems linguistics, including the development of electronic dictionaries.

The dictionary is focused on both native Kazakh speakers who are expanding their knowledge in Russian and English and for beginners who start learning the Kazakh language. The previous version of the SozKomek 3.0 dictionary was released by the company in 2003. The dictionary is presented in two directions: Kazakh-Russian and Russian-Kazakh. The dictionary is presented in two directions: Kazakh-Russian and Russian-Kazakh. The vocabulary fund of Sozkomek 3.0 does not exceed 120,000 dictionary articles. SozKomek 4.0 dictionary contains general vocabulary, records management dictionary, legislation, history, culture, sports, literature, computer science and telecommunication dictionaries.

Although the need for online dictionaries is not disputed in the age of modern needs and technologies, we do not exclude that many problems arise due to the inability to solve linguistic reasons, such as poor translation of some sites or incorrect interpretation of words, or incomplete interpretation of the figurative meaning of words. This, in turn, can confuse people who want to learn the Kazakh language, which leads to illiteracy and misinterpretation.

For example, in the English-Russian-Kazakh trilingual dictionary compiled by Lena Leneshmidt, which contains more than 455,836 terms and phrases, the words are misinterpreted (in particular, the Kazakh part): in particular, the translation of the word «zdorovyi» (healthy) implies three completely different interpretations: dadyl (healthful), deny sau (healthy), bildei (powerful). But there are correct options found for translating words: neskólko minýt – birneshe minýt (a few minutes); maloe vremá – az ýaqyt (short time), skotoboiná – qasaphana (slaughter), zdorovyi – saý (healthy), smelyı – batyl (brave). Many words are incorrectly translated, some words have English and Russian versions, but there is no Kazakh translation. Difficult search for words, lack of meaning for polysemantic words suggests that this site is still in need of refinement [4].

Selegei said that «an electronic dictionary is a special lexicographic object that can contain a lot of information that is not in paper dictionaries for various reasons» [5].

An online dictionary is an electronic dictionary located on the Internet. Online dictionaries are becoming more widespread. They are posted by many search portals (yandex.ru, rambler.ru, mail.ru). «Online Dictionary» is a dictionary that works from a specific site that you can use for free.

The main advantages of electronic dictionaries (of course, comparing them to hard-copy lexicographic works) are: multifunctionality - for example, along with individual words, you can also get from the dictionary information about the functions of affixes, about parts of speech; relevance and dynamics - information can be updated and changed; using multimedia tools, that is, you can listen to the pronunciation of words in electronic dictionaries, images, animation, video materials, graphic tools are used; a large amount of vocabulary – this means that those who point to this advantage believe that the words are much larger in electronic dictionaries than in paper dictionaries; versatility - several electronic dictionaries can be used at the same time; simplicity of word search - you can quickly get the necessary information with typing the beginning of the letter of the word [7, 30; 8, 146]; possibility of increasing vocabulary, which means that the user can add words, correct mistakes and make other corrections [3, 265]. And Shevchuk, giving examples from translation experience, says that electronic dictionaries can be useful not only for writing, but also for interpreters [9, 79].

In this regard, we conducted a student survey to determine how students use translation tools and how they evaluate their effectiveness. Fifty students took part in the survey. They were asked: «What translation programs and electronic dictionaries have you tried to work on?». From the responses of the questionnaire it was revealed that, mainly, students use the programs: «Google Translate» and «Yandex. Translator». Of the above mentioned electronic dictionaries «ABBY Lingvo Online» was in the first place. But it should be noted that not all students understand the differences between translation programs and electronic dictionaries, for instance, apart from used electronic dictionaries, mobile translators were mentioned.

Results. We also conducted a survey among teachers to determine to what extent and how effectively each type of dictionary was used in the learning process at the university. The results of a survey of 20 teachers revealed that teachers use various translation tools in their classes with students, but mostly paper dictionaries (100% of respondents, 20 people), 14 teachers, in addition to paper dictionaries, also use electronic analogues. Only 6 people use additional translator programs. The majority of teachers (63%) think that it is normal process of students' frequent use of translator programs and electronic dictionaries, while 4 people consider this process to be «negative» and 3 people to be «positive». Students and teachers were asked to evaluate the effectiveness of using various translation tools on a 10-point scale: From 1 to 4 - low efficiency; 5-7 medium efficiency; 8-10 high efficiency (table 1).

Comparative table of the results of the survey between teachers and students

	Students	Teachers
Preferred translation tools (There may be several variants of the answer)	Paper dictionaries –50% Electronic dictionaries – 65% Translator-software – 62%	Paper dictionaries – 100% Electronic dictionaries – 71% Translator-software – 32%
Assessment of the efficiency of using a paper dictionary	Low efficiency –12% Medium efficiency – 52% High efficiency– 36%	Low efficiency – 0% Medium efficiency - 83% High efficiency – 18%
Assessment of electronic dictionary efficiency	Low efficiency – 6% Medium efficiency – 42% High efficiency – 58%	Low efficiency - 16% Medium efficiency – 58% High efficiency - 32%
Assessment of translator-software efficiency	Low efficiency – 18% Medium efficiency – 26% High efficiency – 66%	Low efficiency – 71% Medium efficiency – 32% High efficiency – 0%
Can translator-software and electronic dictionaries completely replace paper dictionaries?	Yes– 36% No – 56% It is difficult to answer – 16%	Yes – 28% No – 60% It is difficult to answer – 18%

The low and medium efficiency of a paper dictionary is explained in the following way in the answers, «not everyone can use them properly», «dictionaries are out of date», «not always available». However, teachers highly value working with paper dictionaries in terms of the mechanism for remembering new words.

Assessment of efficiency of electronic dictionary use showed a high score among students and a medium score among teachers. Low and medium scores are due to the fact that the dictionary is always «not always available» and «paid». Characteristics of electronic dictionaries such as «convenience, speed, efficiency, versatility, ability to listen to words» were highly appreciated.

If the assessment of the efficiency of using paper and electronic dictionaries by teachers and students is similar, then the cost of translator programs will vary: 66% of students recognize their high efficiency («quick result», «always on hand»), and 71% of teachers find low efficiency («text distortion», «not for the educational process»).

There is a certain contradiction in the various interpretations of the purpose of using the electronic translation service: it is important to have a fast result for

students and a good result for teachers. Each contradiction causes a research problem: students need to be taught how to use all translation tools correctly and efficiently, and teachers to use the latest technological achievements in the learning process and to stay up to date. This view supports some research in the field of modern translation [10, 51–55]. In our opinion, when planning the educational activities of students and directly during the lesson, it is necessary to devote a certain amount of time to work with the dictionary.

Conclusion. Finally, an electronic dictionary is a dictionary on a computer or other electronic device. We see that the electronic lexicographic resources of the Kazakh language consist mainly of bilingual Kazakh-Russian, multilingual translation dictionaries and encyclopedic dictionaries. Since these dictionaries are the first in this field, mistakes and shortcomings are inevitable. It is necessary to improve the quality of electronic dictionaries to support and develop the Kazakh language. It should be noted that the work of people working in the software industry, developers, webmasters, designers and other editors, who are involved in the creation of the electronic dictionary is an invaluable contribution in this area.

Electronic and paper dictionaries of the Turkic languages should be considered as a lexicographic system and reference material for the user. New scientific and lexicographic communication paradigms are opening up over the Internet, and modern lexicography is growing rapidly, which gives a new impetus to the development of Turkic dictionaries and, in turn, sets new goals and objectives for the theory and practice of Turkic lexicography. Practice has shown that a good, high-quality electronic dictionary is the result of a collaboration between a linguist and a programmer. Integration into the global system of electronic lexicographic resources will greatly facilitate the further development of the Kazakh language in each industry. It should be noted that the online dictionary is an important tool both as a lexicographic system and as a source of information for the user, as well as for learning the Kazakh language and competent translation. This is due to the fact that almost all electronic and online translators and multilingual dictionaries are in demand in almost all developed countries.

It is known that paper dictionaries made a significant contribution to the development of the civilization of their era. However, as human intelligence and technology develops, so does the need for a new vocabulary format increases. From a modern point of view, paper dictionaries have disadvantages: the time required to search for a word, limited volume, subsequent dictionary changes, processing and updating, the inadmissibility of new words, the inability to quickly exchange information at a distance, and so on.

And the use of electronic dictionaries on the Internet reduces the distance for exchanging information, increases the amount of information received for several times, saves a large amount of data, voiceover of words with the ability to copy, process and update. The most complete access to the necessary information is faster,

and the user's language can also participate in the dictionary. Students can use these dictionaries to quickly learn new languages. In a word, an electronic dictionary is a special lexicographic form in which, for various reasons, you can access many details that were not included in the printed dictionaries.

References

1. Berkov V.P. Bilingual lexicography. – St. Petersburg: St. Petersburg Polytechnic University, 1996. – 248 p.
2. Rubleva O.S. A word in an electronic dictionary (from the perspective of a user of electronic resources): abstract ... cand. philol. sciences. – Tver, 2010.
3. Chumarina G.R. Comparative characteristics of electronic and paper dictionaries in a functional aspect // Bulletin of the Chuvash University, Humanities. - Cheboksary, 2009. – №4. – P. 265-270.
4. Kobdenova G. Electronic Dictionary – the requirement of the time // Mother tongue. – 2013. – 25-31 July.
5. Chumarina G.R. Theory and practice of compiling electronic dictionaries (based on the material of the Tatar language): abstract ... cand. philol. sciences. – Kazan, 2010.
6. Selegey V. Electronic dictionaries and computer lexicography. Electronic resource. 2009.
7. Tabanakova V.D., Kovyazina M.A. A new model of bilingual ecological dictionary-thesaurus. – Ural state pedagogical university, 2007. – P.29-32.
8. Kashevarova I.S. Electronic dictionary as a new stage in the development of lexicography // «Young Scientist», 2010. – No10(21). – P. 145-147
9. Shevchuk V.N. Translator Electronic Resources: References for the beginning translator. – Moscow: Libright, 2010. – 128 p.
10. Marus M.L. Comparative analysis of modern multilingual online dictionaries using the example of Multitran and ABBYY LingvoOnline [Electronic resource] // Concept: scientific and methodological electronic journal. – 2014. – № S1. – P. 51–55.

Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

Н. НОВРУЗОВА

Баку Славян университеті, Баку, Әзербайжан

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ СӨЗДІКТЕРДІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Сөздіктің адам өміріне қажеттілігі арнайы дәлелдеуді қажет етпейді. Ақпараттық технологияны электрондық лексикографиялық ресурстардың жаһандық жүйесіне интеграциялау әр салада қазақ тілінің одан әрі дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Онлайн сөздік лексикографиялық жүйе ретінде де, пайдаланушы үшін ақпарат көзі ретінде,

сонымен қатар қазақ тілін үйрену және сауатты аударма жасау үшін маңызды құрал болып табылатынын атап өткен жөн. Себебі электрондық және онлайн аудармашылар мен көптілді сөздіктердің барлығы дерлік дамыған елдерде сұранысқа ие. Уақыт алға жылжыған сайын сөздіктердің форматы әр ғасырда әртүрлі болып дамып келеді. Бұдан қазақ сөздіктері де қалыс қалып отырған жоқ. XVIII ғ. шыққан қазақ сөздіктері дәптерлер мен парақшаларға жазылса, XIX ғ. сөздіктері шағын кітапшалар ретінде, XX ғ. сөздіктер том-том қалың көлемдегі кітап түрінде берілді. Ал XXI ғ. ғаламтор кеңістігінің кең жайылуы сөздіктердің жаңа түрлерінің пайда болуына әсер етіп, тіларалық, мәдениетаралық байланыстар өріс алып, күшейе түсті. Бұл өз кезегінде лексикография мәселелеріне деген қызығушылықты арттырды.

Мақала түркі лексикографиясында жасалып жатқан сөздік туындылар арасында электрондық сөздіктерді, олардың түрлерін, қолданылу мәселелерін қарастыруға арналады. Электрондық сөздіктердің маңыздылығы, қағаз сөздіктерден айырмашылығы, тиімділігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: электрондық сөздіктер, онлайн сөздіктер, қағаз сөздіктер, аудармашылар, лексикография.

К.К. ЖАМБУЛОВА

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск,
Казахстан.

Н. НОВРУЗОВА

Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан.

СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ В ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация. Необходимость словаря в жизни человека не требует особых доказательств. Интеграция информационных технологий в глобальную систему электронных лексикографических ресурсов внесет значительный вклад в дальнейшее развитие казахского языка в различных сферах. Следует отметить, что онлайн-словарь является одновременно лексикографической системой и источником информации для пользователя, а также важным инструментом для изучения казахского языка и грамотного перевода. Это связано с тем, что практически все электронные и онлайн-переводчики и многоязычные словари востребованы практически во всех развитых странах. Со временем формат словарей меняется в каждом столетии по-разному. От этого не отстают и казахские словари. Казахские словари XVIII в. были написаны в тетрадах и листовках, словари XIX в. в виде небольших книжек, словари XX в. в виде объемных книг. И в XXI в. Распространение Интернета привело к появлению новых типов словарей, а

межъязыковая и межкультурная коммуникация расширилась и укрепилась. Это, в свою очередь, повысило интерес к лексикографии.

Статья посвящена изучению электронных словарей, их видам, вопросам использования словарей, имеющих отношение к тюркской лексикографии. Показана важность электронных словарей в отличие от бумажных словарей.

Ключевые слова: электронные словари, онлайн-словари, бумажные словари, переводчики, лексикография.

Әдебиеттер

1. Берков В.П. Двухязычная лексикография. - СПб.: СПУ, 1996. – 248 с.
2. Рублева О.С. Слово в электронном словаре (с позиций пользователя электронными ресурсами): автореф канд. филол. наук. – Тверь, 2010. – 19 с.
3. Чумарина Г.Р. Сравнительная характеристика электронных и бумажных словарей в функциональном аспекте//Вестник Чувашского университета, Гуманитарные науки. –Чебоксары, 2009. –№ 4. – С. 265-270.
4. Көбденова Г. Электронды сөздік-заман талабы // Ана тілі. – 2013. – 25-31 шілде.
5. Чумарина Г.Р. Теория и практика составления электронных словарей (на материале татарского языка): автореф.... канд. филол. наук. – Казань, 2010. – 27 с.
6. Селегей В. Электронные словари и компьютерная лексикография [Электронный ресурс]. URL: <http://goo.gl/ujMnG>
7. Табанакова В.Д., Ковязина М.А. Новая модель двухязычного экологического словаря-тезауруса. – Урал. гос. пед. ун-т, 2007. – С. 29-32.
8. Кашеварова И.С. Электронный словарь как новый этап в развитии лексикографии// «Молодой ученый», 2010. –№10 (21). – С. 145-147.
9. Шевчук В.Н. Электронные ресурсы переводчика: Справочные материалы для начинающего переводчика. – М.: Либрайт, 2010. – 128 с.
10. Марус М.Л. Сравнительный анализ современных многоязычных онлайн-словарей на примере словарей Мультигран и АБВУ Lingvo Online [Электронный ресурс] // Концепт: научно-методический электронный журнал. – 2014. – № S1. – С. 51–55.

Авторлар туралы мәлімет:

Жамбулова Кусни Кайроллиновна – филология ғылымдарының магистрі, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Петропавл, Қазақстан.

Жамбулова Кусни Кайроллиновна – магистр филологических наук, старший преподаватель Северо-Казакстанского университета им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.

Zhambulova Kusni Kairollinovna – master of Philological Sciences, senior lecturer of M. Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Новрузова Нарид – филология ғылымдарының докторы, Баку Славян университеті, Баку, Әзербайжан.

Новрузова Нарид – доктор филологических наук, Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан.

Novruzova Nurida – Doctor of Philological Sciences, Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan.

XҒТАР 16.21.27

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.06>

*З.Р. КУРМАНБЕКОВА¹

Қ.Қ. САРЕКЕНОВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru¹, sarekenova@mail.ru²)

ЖЕЛІ ҚОЛДАНУШЫСЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ТИПТЕРІ

Аңдатпа. Тілдің табиғатын толық ашу үшін дәстүрлі сипаттап жүйелеу бүгінгі күні жеткіліксіз, осыған қоса тілдің әрекет ету, жұмсалып тұрған тетіктерінің де маңыздылығы белгілі болды. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін зерттеу нысаны сөйлеу болу керек, сөйлеудің адамның ойлау әрекетімен, мақсатымен, тілдік бірлікті жұмсаудағы ниетімен, стратегиясымен, сөйлеушілердің коммуникативтік типтерімен тығыз байланыста екендігі мәлім. Адамдар белгілі бір сөйлеу әрекетінің типін таңдай отырып, сөйлеу әрекетін жоспарлайды. Тіл біліміндегі стратегия ұғымы сөйлеуді жоспарлау әрекетіне байланысты туындайды.

Стратегия термині тілші ғалымдардың еңбегінде кеңінен қолданылатын ұғымға айналды. Тіл білімінде ұғым мына мәндерде жұмсалады: 1) ғаламдық коммуникативтік ниет, адресаттың санасына өзгерістер енгізу және оны әлем моделін түзу үшін қолданылатын сөйлеу механизмі; 2) саяси қатынастағы қақтығысты басқару ұстанымы; 3) мәдениетаралық іскери қатынасты ұйымдастырудың жаһандық үлгісі; 4) қатынастың фатикалық қызметін жүзеге асыру. Стратегия сөзінің көп мәнділігіне қарамастан, оның лексикалық мағынасында нақты бір мақсатқа қол жеткізуде іс-әрекетті кешенді жоспарлау түсінігі бар.

Бұл мақалада әлеуметтік желі қолданушыларының сөйлеу стратегиясы мен соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері қарастырылады. Әлеуметтік желідегі қарым-қатынас жеке хабарламалар (жекешелік), жаңалықтар (көпшілік), коментарийлер (көпшілік талқылау) тәрізді негізгі үш арна арқылы жүзеге асады. Мақалада осы қарым-қатынас арналары негізінде желі қолданушыларының стратегиялық бағыты және соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері сипатталады. Әлеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтері белсенді тілекшілер.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі, әлеуметтік желідегі қарым-қатынас, қарым-қатынас арналары, сөйлеу стратегиясы, желі қолданушыларының коммуникативтік типтері

Кіріспе. Тілдің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеу бүгінгі күні жеткіліксіз екендігі анықталып отыр, осыларға қоса тілдің әрекет ету, жұмсалып тұрған тетіктерінің де маңыздылығы белгілі болды. Бұл мақсатты жүзеге

асыру үшін зерттеу нысаны сөйлеу болу керек, сөйлеудің адамның ойлау әрекетімен, мақсатымен, тілдік бірлікті жұмсаудағы ниетімен, стратегиясымен, сөйлеушілердің коммуникативтік типтерімен тығыз байланыста екендігі мәлім. Айталық, әлеуметтік желідегі «Танысамыз ба?!» статусы белгілі бір мақсатты көздейді, бұл жерде сөйлеушінің (желі пайдаланушысының) байланыс орнату ниеті көрінеді. Ал желі пайдаланушысы «Лайк басыңыздаршы», «Бөлісіп таратындаршы» деп өтінсе, онда бір әрекетке шақыру стратегиясы жатыр, бұл жерде әрекетті үйлестіру, орындау ниеті байқалады. [1]

Адамдар белгілі бір сөйлеу әрекетінің типін таңдай отырып, сөйлеу әрекетін жоспарлайды. Тіл біліміндегі стратегия ұғымы сөйлеуді жоспарлау әрекетіне байланысты туындайды.

Коммуникативтік стратегия ұғымы ондаған жылдар бойы тіл білімінде қолданылып келеді. Осы мәселеге қатысты ғылыми тұжырымдарды 80-жылдардағы В.З. Демянков, Т.А. Ван дейк, Х.Я. Ыйм, Маттсон т.б. ғалымдардың еңбектерінен табуға болады, Т.Е. Янко мен О.С. Иссерс зерттеулерінде негізгі деген коммуникативтік мәндер қарастырылады [2].

Стратегия термині тілші ғалымдардың еңбегінде кеңінен қолданылатын ұғымға айналды. Тіл білімінде ұғым мына мәндерде жұмсалады: 1) ғаламдық коммуникативтік ниет, адресаттың санасына өзгерістер енгізу және оны әлем моделін түзу үшін қолданылатын сөйлеу механизмі; 2) саяси қатынастағы қақтығысты басқару ұстанымы; 3) мәдениетаралық іскери қатынасты ұйымдастырудың жаһандық үлгісі; 4) қатынастың фатикалық қызметін жүзеге асыру. Стратегия сөзінің көп мәнділігіне қарамастан, оның лексикалық мағынасында нақты бір мақсатқа қол жеткізуде іс-әрекетті кешенді жоспарлау түсінігі бар. Стратегия ұғымының астарында «мақсат–жоспар–жетістік» үштік ұстанымы жатыр [3, 64-б.].

Ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, сөйлеу стратегиясы дегенді біз сөйлеушінің коммуникативтік міндеттерді шешуге бағытталған және оның психологиялық интенциясына байланысты сөйлеу ықпалын жоспарлау деп түсінеміз.

Әлеуметтік желідегі қарым-қатынас үш арна арқылы жүзеге асады: **жеке хабарламалар** (жекешелік), **жаңалықтар** (көпшілік, статустар мен оған жазылатын коментарийлер арқылы), **коментарийлер** көпшілік талқылау арқылы көрінеді. Желілердегі неғұрлым жиі қолданылатын қарым-қатынас түрлері – достық және іскери хат алмасулар, танысу (достыққа қосу), коментарий алмасу, қандай да бір тақырыпты топтарда талқылау [4]. Қарым-қатынас психологиясында қарым-қатынас қызметін оның прагматикалық мақсаттарына сай топтастырады.

Бұл мақалада әлеуметтік желідегі осы қарым-қатынас арналары негізінде желі қолданушыларының стратегиялық бағытын және соған сәйкес олардың коммуникативтік типтерін сипаттауға ұмтыламыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар, диалогтар, комментарийлер пайдаланылды. Мақалада тілдік мысалдарды талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, ғаламтор желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Желіден алынған мысалдарды талдау негізінде, қарым-қатынас жағдайындағы коммуниканттардың әрекет стратегиясын қарастырған лингвистердің, психологтар мен социологтардың тәжірибелерін ескере отырып, әлеуметтік желілердегі сөйлеу әрекетінің негізгі деген төрт стратегиялық бағытын ажыратуға болады:

1. Байланыстық (контактілік) – байланыс жасау, орнату, яғни хабарламаларды алу мен бөлісу, өзара байланысқа дайын болу. Мұндай мақсат виртуалды танысудың алғашқы кезеңінде белсенді іске асады. Ол сәлемдесу үлгілері, өтініш жасау, құттықтаулар, кездесуге шақыру, сұрақ қою, комментарийлермен алмасу т.т. түрлерде көрінеді.

Мысалы, Ал, айт құтты болсын! сөйлесімінде байланыс жасау стратегиясы бар. Бұған жауап ретінде байланыс әрі қарай дамиды, виртуалды қатынастың келесі кезеңіне көшу жалғасады. Астарлама (жасырын) мәнді құрылымдар қолданылады:

Танысамыз ба?

Сөйлесек қайтеді?

Құрметті шымкенттік достар! 6 мамыр күні эссе туралы ой бөлісуге қалай қарайсыздар?

Мұндай сөйлесімдерде танысайық, сөйлесейік, эссе туралы ой бөлісейік деп тікелей айту жоқ, жанама сөйлеу арқылы қосалқы мән жүктелген.

2. Ақпараттық – хабарламаларды алу мен бөлісу, я болмаса сауалдарға жауап беру. Бұл мақсат статустарда, желі қолданушылардың әлдебір ақпаратты бөлісіп жазған комментарийлерінде анық көрінеді. Мысалы:

Пост: Бүгінгі олжа. Айлықты қидық осы бір ұлы іске (Желі қолданушы Шоқан Уәлихановтың 6 томдық шығармалар жинағын сатып алғандығын қуана жариялайды (Суреті беріледі).

Берілген комментарийлер (Редакциясы сақталды):

– Қымбат па сондай?

– кімге қалай 19000 теңге сол қалпында.

– Тұрарлық кітап деп ойлаймын. Бұл осыдан бұрынғы 5 томдықтан басқаша ма?

– Қоржының тола берсін!

– Кітапханада бар.

– Қашқария сапары ма?

– барлығы бар.

- Қай баспа шығарған?
- кезінде «Мәдени мұра» бағдарламасымен шыққан. Ерлан Сайыровтар шығарған еді.
- меңде ескісі болған еді бұрын
- Мынау 1984 жылғы редакциясымен шыққан екен
- меңде сырты қызыл ма сондай болған қалың еді және
- Толық жинағы ма?
- иә толық жинағы
- орыс ұстазының айтуымен қазақ даласына шаманизмді әкеліп таратқан осы Шоқан дегенді оқығам
- Шоқан зайырлы адам, оны діншіл адамдар түсінбеген.
- биракта шоқынған
- шоқынбаған. Зайырлы адам.
- Қазақ тілінде шыққан тұңғыш шығармалар жинағы! Меңде бұрынғы орыс тіліндегі екі шығарылымы бар.
- Шоқан туралы теріс пиғылды топастарды түсінбедім! Білгішсіп, бір жерден көрген, шала ұққан түсініктерін тықпалай береді.
- Издегендеріңіз болса Алматыда Өнер баспасында 12 мыңға көргенмін. Сол жақтан алсаңыздар болады.
- Меңде 84-85 жылы шыққан комплект бар.
- Чокан умница был. Офицер чести.
- Ә.Х.Марғұланнан кейін кім жидаы дейсің мұрасын, ұрлап қайта шығарады да сілтемесіз.
- Меңде қыста 84-85 жж. Шыққандарын алдым бір букинистен. Жап-жаңа, қаптамасымен...

Мысалда да желі қолданушысы жеке ақпаратымен бөліскен, ол кітапқа қатысты: Шоқан Уәлихановтың 6 томдық шығармалар жинағын сатып алуы туралы ақпарат.

3. Үйлестірушілік – бірлескен әрекетке шақыру, соны үйлестіру, соған келісушілік. Бұл мақсат түрлі топтарда, белгілі бір оқиғаны талдау, кездесу ұйымдастыру, бірлескен әрекетке жұмылдыру барысында орын алады. Мысалы: Комменттегі инста парақшаға өтіп, лайк басып, пікір қалдырып, бөлісіп, қолдау көрсетіп жіберсеңіздер деген өтінішім бар! 🍌🍌

«Тайталас» атты тарихи қойылымын тамашалауға шақырамыз!

Төлен Тілеубайдың зерттеу кітабының танытымына келіңіздер!!!

1 жыл болып қапты. #Сана бағдарламасы әсіресе зиялы қауым, ауыл халқы мен университет студенттері көретін бағдарламаға айналды. Шыңдалдық. Ұжыммен бірге еңбек етуді үйрендім. Ал ендеше контент бізден, ой сізден, Sana-ны бірге қалыптастырамыз.

Сөйлемдерде белгілі бір іс-әрекетке қозғау салу мағынасы бар (парақшаға өту, бөлісу, пікір қалдыру, бірге тамашалау, қалыптастыру т.т.). Олардың

астарында түрткі болу, әрекетке итермелеу мақсаты, стратегиясы жатыр [5]. Көбінесе өтініш, тілек түрінде келеді, мұндай сөйлеу актілеріне ортақ басты ниет те – сөйлеушінің тілегі. Мысалдардан кезінде А. Байтұрсынұлы анықтама берген тілекті сөйлем деп аталатын жай сөйлемнің түрі еске түседі (қазіргі қазақ грамматикасында бұйрықты сөйлем). Ғалым былай деп жазған болатын: «Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілеген орында айтылатын сөйлем түрлері тілекті деп аталады» [6, 236-б.]. Әрине, сөйлемдердің барлығында бірдей тілек мәні ашық көріне бермейді, бірде жасырын, бірде көмескі, енді бірде айқын көрінуі мүмкін, сондай-ақ сөйлесім мазмұны мен құрылымына байланысты қосалқы мәндер де қатысады. Әлеуметтік желіде осындай игі істерге шақыру, игі мақсаттарды белгілеу жиі кездесіп тұрады, бұл қазақтілді әлеуметтік этикеттің бір бөлігі деп қарауға болады, олар қошеметпен, тіпті батамен желі қолданушылары тарапынан жалғасын тауып жатады.

4. Эмотивтілік – желі қолданушыларының эмоциямен алмасуы. Бұл қызметті статустар мен берілген комментарийлер орындайды [7]. Оларда көп ақпарат болмаса да, желі қолданушыларының эмоционалдық жай-күйі көрінеді, графикалық құралдар, эмотикондар, gif-бейнелеулер т.т. пайдаланылады, қазақтілді желідегі жиі кездесетін стратегиялық бағыттың бірі. Мысалы:

Пост: Осындай ойлы жастардың бар екендігіне қуанасың...

Қандай тамаша пікірлер айтқан (бейнежазбаға қатысты пост)

Комментарийлер:

Гений Жамал ғой 🙌🙌

Уххахпхпхпх

Пост: Міне шок жаңалық! Мақпал халықты да, қызын да алдап келген екен! 🤯

Комментарийлер:

Баяғыда еді ғой сол қу дүние үшін шығар.

Онда тұрған не? Барі тұсқанан асырап алып жатады. адмның басы алланың добы деп бекер айтпаған? басыңызға жазғаның бәрін көрсіз. бұда бір алланың сыны шығар? тек қана сабыр болыңыз

Не болыпты ондайлар көп қой туған бауырының қызы . Қыз ешқандай қиындық көрмей бақытты болды ,мәпелеп өсірді . Әке шешсі қызының жақсы өсіп жатқанынан хабардар болды күнігн көріп жүрді. Мақтанып жүретіндей шешесінің абыройы халықтың ортасында не бүлініп қалды реально қабылдасын . Қорлықта жүріп пе?

ияя соны айтам, бір өз өмірлері бір кереметтей өзгені жамандағанға құмар осы... Бала туғандікі емес бағып қағып өсіргендікі... Өте дұрыс айтасыз!

Біреу бір өтірік нәрсе жарияласа бітті, істің байыбына бармай шулай жөнелетіндеріңіз-ай. Бір ақымақ қатын Мақпалдың роліне кіріп, өтірік жылап бір жала жалған ақпаратты жариялаған екен, анық-қанығына бармай шулай

жөнелдіңдер. Алдымен ана видеоны тауып, қарасаңдаршы, басқа адам екені бақырайып көрініп тұр ғой.

Құдай ау онда тұрған ен бар. Әйтеуір бір баланы мәпелеп өсіріп жеткізді.

Жүрегім ауырып кетті! Тапқан емес баққан Ана деуші еді бабаларымыз. Бала бер, берсең сана бер, әйтпесе ала бер деген де сол бабаларымыз. Мұнайма, Мақпал!! Жас қой, түсінер, кешіре біл!

Өтірік ақпарат...

Пост: Шөп пен шөңгені сөз қылған қайран Қазақстан арнасы... (Желі қолданушысыны ұнамаған хабар туралы)

Пост: МАСҚАРА ҒОЙ! 😡😡😡 Мұндай сорақылықты ешкім күтпесе керек! Ащы шындық ашылды, ұят болған екен! 😡😡😡👉👉👉

Эмотивтілік бағыттың берілу жолдары алуан түрлі. Сүйсіну (Осындай ойлы жастардың бар екендігіне қуанасың...), кірме арқылы берілген масаттану (Гений Жамал ғой), таңырқау (шок), одағайлар тәрізді дыбыстық тіркестер (Уххахпхпхпх, ияя), бірыңғай бас әріптермен беру, сенбеу (ақпаратты теріске шығару), місе тұтпау мәнін салыстыру арқылы білдіру (Шөп пен шөңгені сөз қылған қайран Қазақстан арнасы...), эмотикондар т.т. [8].

Нәтижелер. 2011 жылы америкалық әлеуметтанушы, футурист, аналитик Брайан Солис «Әлеуметтік желі қолданушыларының бихейвиористік типтерінің графикалық моделін» [9] ұсынды. Осы топтастыруға сүйене отырып және аталған стратегиялық бағыттарға сәйкес келетін әлеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтерін анықтаймыз.

1. Белсенді тілекшілер (Benevolence) – ниеті ақ желі қолданушылар тобы, олардың стратегиясы да осы – тілекші болу. Бұл топ көмекші прагматикалық және риторикалық стратегияларды жиі қолданады: сөйлеу тақырыбын қолдау, қошемет көрсету, тілек, субъектінің өзін-өзі таныстыруы, олардың тілінде бағалауыштық сөздер, анықтауыштар, үстеулер, жағымды реңктегі лексика, күшейткіш, нақтылау демеуліктері, эмоционалдылықты білдіретін көңіл-күй одағайлары арқылы көрінеді. Сөйлем тұрғысынан хабарлы, лепті, сұраулы сөйлемдер қолданылады, оларда ізгілікке тілекші болу, жақсы істерге шақыру т.т. мағыналар қатысады. Мысалы:

Бүгін бір **жақсы адамның** туған күні. Кәкеңмен біраз жыл қызмет жасадық. Кәкең **ақылды, байсалды, қарапайым, жүрегі жылы жан.** Айта берсеңіз, кез келген мақтау-марапатқа **лайықты.** **Жақсы адамға** теңеу табу қиын ғой. Кәкеңнен **көп нәрсе үйрендім.** Онымен бірге басталған жұмыс, міндетті түрде, **сәтті аяқталады.** Ең бастысы, **өз ісінің шебері.** Білім саласындағы кез келген түйткілді мәселеге араласып, **өз ойын білдіре алады.** **Батыл, шыншыл** турасын айтады.

Берілген мәтінде желі қолданушысының оң көңіл-күйі көрінеді және оны айналасындағылармен бөліскен. Оң бағалауыштықты білдіретін сапалық сын есімдер, етістікті тіркестер, сөйлеу субъектісінің іс-әрекетіне берілетін бағалау

қатысқан хабарлы сөйлемдер қолданылады. Мысалда ізгілікке тілекші болу мән қатысқан стратегия бар. Сөйлемдерде сендіру мақсаты байқалады: Кәкеңмен біраз жыл қызмет жасадық. Ал айта берсеңіз қыстырмасы сөйлесімдегі ықпал ету мағынасын жинақтаған.

Асыға күтеміз. Өзекті. Тың ізденіс те бар, классикалық тұжырым да бар. Іргелі ғылым да бар, қолданбалы зерттеу де бар.

Екінші келтірілген мысалда бағалауыштық сөздермен (өзекті, тың ізденіс) қоса, күшейткіш демеуліктер (те, да, де) желі қолданушысының оң ниетін білдіреді.

Сол сияқты лепті сөйлемдер Не тілесең сол қабыл болсын! Жетістіктен жетістікке, табыстан табысқа жете бер!; көңіл-күй одағайлары Бәрекедді! Пәлі! Ахаха, уа, бәсе; күшейткіш үстеулер Керемет! Күшті! Тамаша! т.б. тілдік бірліктер белсеңді тілекшілердің сөзінде қатысады.

2. Мәселені шешушілер (Problem Solvers) – қызықты ақпаратты таратушылар, әлдебір сұрақтарға жауап іздеушілер және өзіндік жеке тәжірибелерін ортаға салатындар тобы, соларды айналасындағылармен бөліседі. Осы орайда семантикалық стратегиялар басымдық танытады, нақтырақ айтқанда, сендіру, талап қою, тілек-ұсыныстар, ескерту, тақырып болып отырған нысанның сипаттамасы, оқиганың дамуы туралы болжам жасау.

Мәселені шешушілердің әлеуметтік желі арқылы дұрыс бағытты көрсетіп отыруы қуантады. Олардың қарастыратын мәселелері де түрлі қоғамдық тақырыптарға арналған, жеке бас мәселесінен қоғамдық мәні бар үлкен өзекті тақырыптарды қамтиды. Келтірілген мысалда сөз қолданудың дұрыстығы талқыланады. Берілген комментарийлер де осы мақсатқа жауап іздейді және оның желі қолданушылар үшін пайдасы сөзсіз:

Пост: Ақорда сайтында «Қасым-Жомарт Тоқаев Ботаникалық бақта көшет отырғызды», деп жазыпты. «Көшет екті» – десе түсінікті болар еді.

Комментарийлер:

Тал екті.

Гүлді егеді. Көшетті отырғызады.

көшетті отырғызады, егінді егеді.

Сажает дегенді аударып бере салады. Тіл заңдылығы ерекшеліктері ескерілмейді.

Жеміс ағашы болса, егеді.

Көкөніс болса, отырғызады.

Ал жеміс ағашы болса ше?

егеді оны да.

Аа

Синоним. Екеуі де қолданылып жүр.

Синоним емес қой. Екі түрлі әрекет.

Мысалдарда пікір алуандығы кездеседі, желі қолданушысының солардың

бірін таңдауға мүмкіндігі бар.

3. Комментаторлар (Commenters) – желіде жаңа ой туғызушылар, түрлі ақпаратқа жауап қатушылар, байқаулар мен тәжірибелерді жариялап отырушылар. Желі қолданушыларының бұл типі әлеуметтік желі ішіндегі де, сондай-ақ одан тыс болып жатқан оқиғалар туралы да ойларымен бөлісуге ұмтылады. Қарым-қатынас жағдайына байланысты прагматикалық стратегияны ұстанады, қажет болған жерде қошемет көрсетуі де, немесе сынап тастауы да мүмкін. Комментаторлардың мәселені шешушілерге ұқсастығы әсіресе, өз тәжірибелерімен бөлісу барысында байқалады.

А. Байтұрсынұлының жаңа жинағының жарық көруіне байланысты берілген комментарийлерден мысал:

– Керемет ТАРТУ, тек таралымының аздығы (100 дана ғана 😞) мен кітаптың түптелуінің түрі көңілге қаяу салғандай-ақ;

– Желімге отырғызылған бұл кітапты парақтап оқу – қауіпті. Шашылып қалады 😞 Баспа табағы – 40-тан асатын кітаптың түптелуін желімге отырғызу обал-ақ)№ Тігілуі керек-ақ еді! Алаш Арысының мұрасынан қаржы аяу – арымызға сын;

– Таңдамалы жинақты дайындаушыларға ЗОР АЛҒЫС ✅

Мысалдан байқалатындай, желі қолданушыларының негізгі тақырыпқа қатысты тәжірибелері мол, соны желі арқылы ортаға салған. Сын айту да бар, бағалау да кездеседі, қошемет те айтылған.

Комментарий жазушылар алуан түрлі сөйлеу бірліктерін қолдануы мүмкін, әдеби, бейәдеби бірліктер, дөрекі сөздер, кемсіту элементтері т.т. Кезінде қазақ мектебінің ішінде орыс сыныптарын ашамыз деген бір топ қазақ әйелінің желіде танымал болғаны белгілі. Солардың арасында «Орыс сыныбын ашпайтын болса, Путинге хат жазамыз» деген «Самал» есімді әйел адам желі қолданушыларының ашу-ызасын туғызды. Бұл комментарийлерде кемсіту, қорлау белгілері айқын көрінеді:

– Жер аударып жіберу керек

– Сорлы неме!

– Бесінші колонна деген міне, осы!

– Өз қазағың Путинді пір тұтса, бұдан асқан сорақылық бар ма?

– Ондай-ондай сатқындар болады, кейде ойлаймын, халық жауы, ашаршылық кезінде, қазақтар өз-өздерін қырып жойған шығар деп, мәскеуден, сәл сыбыс шықса біздікілер көтеріп алып кеттіме деп, мына жағдайды көріп ойланасың

– «Отаршылдар тәрбиелеген элита – өз халқының басты жауы» Махатма Ганди т.т.

Жалпы комментаторларды іштей екіге бөлуге болады: оң ниетті және теріс пиғылды комментаторлар. Оң ниеттілер сын айтқанның өзінде мәселені объективті түрде тануға, ой қорытуға, өз ойын барынша салиқалы әрі сыпайы

жеткізуге тырысады, ал теріс пиғылдылар мәселенің байыбына бара бермейді, олардың сәл кейінірек сипатталатын агрессорларға ұқсастық жақтары бар.

4. Әңгімелесушілер (Conversationalists) – хат-хабар жазысу барысында белсенділік көрсететін қолданушылар, пікірталас кезінде сұрақтар қояды, ал сұрақ қоюшыларға жауап береді. Осы орайда диалогтік және прагматикалық стратегия бірінші кезекте жүреді. Мұндай қолданушылар бастаманы үнемі бақылап отырады, хат-хабар алмасуды жаңа сұрақтармен кеңейте түседі, бір тақырыптан келесі тақырыпқа оңай ауысады, сол арқылы әңгімені өрбіте, әрі қарай дамыта біледі.

Желі қолданушысы әлдебір тақырыпты көтеріп пост жазады, келтірілетін мысалда желі қолданушысы өзінің «толықтығын» сырттай және бетіне «сөз ететіндерге» қаратып, пост жазады. Постының жалпы мазмұны «сондай алып-қашпа сөз иелерінен өзін жайына қалдыруын меңзеу, бұл өзінің ішкі шаруасы екендігіне» саяды. Әңгімелесушілердің тақырыпты қалай «дамытқандығына» үңіліп көрейік:

– Ойпырмай, ... пост жазбаса, мына қоғам жарылуға келген екен ғой. Бәрі іштегі шерін шығарып, мәз боп қалды-ау)))

– осылай дегеннің өзі дұрыс емес. Әлдебіреу семіз екендігіне налып отырған жоқ, жұрттың сөзіне наразы, менде нелерің бар деп отыр. Бұл шер емес, сөзден мезі болғандық.

– «Өлуге айналыпсың ғой», «Құлағың қапты ғой», «Қыстан шыға алар ма екенсің?», «Боранды күні үйден шықпайтын боларсың», «Май жеу керек саған...» деп кете береді бұғазақтың «жанашырлығы»...

– Томпилар партиясын құрайық)

– Түбінде әлемді біз құтқарамыз 😊

– Сенің бойың ұзың, сүйегің ірі ғой өзі. Өзіңе жарасып тұр, салмағың. Кеше көрдім ғой, семіздігіңді байқамадым. На то пашло әркім өзі білдеі ғо)

– Мен де осыны жазайын деп ем. Бой теректей, фигура идеальная. Жүз келіде де елу келіде де күшті көрінесің

– әйелдің былқылдаған семізі дұрыс, тыриған арық қара қатын деген бір қу тақтай ғой))

– Толық адамдарға көз тимейді!

– Маған семіріп кетіпсің деп ешкім айтпайды, себебі арық болып көрген емеспін. Арық кезімді ешкім көрген жоқ))

– Біз бір рулы елден де көппіз)))

– Арықтасаң да «ойбай, неге сонша арықтап, жүдеп кеткенсің» деп айтатындар бар. Өзіңізге жарасады.

– Пейілі кең адамның пошымы кең болады дейді ғой қарттар

– Біз біргеміз!))

5. Хабар таратушылар (Broadcasters) – бейтарап ақпаратты таратушылар, ақпаратты әдейі немесе еш мақсатсыз, өз контентінде оларды талқылауға салмай-

ақ желі қолданушыларына ұсынады. Бұл жағдайда өзін-өзі таныстырудың риторикалық стратегиясы қолданылады. Бұл топқа әкімшіліктің пабликтер мен топтарға арналған жазбаларын, сондай-ақ жекелеген қолданушылардың статустарын, түрлі жарнамаларды жатқызуға болады. Мысалы:

FlyArystan билеттерін 3000 теңгеден сатуда;

Шетелдік аналогтардан арзан: қазақстандық ғалымдар жеміс ағаштарын сақтауға арналған диагностика жүйесін әзірледі;

Бейбітшілік және келісім сарайында әзілкештер кеші өтті. Мұнда Қазақстан ҚВН Одағы Jaidarman kids әзілкештерінің ойынын ұйымдастырды.

Хабар таратушылардың сөзіне ерекше экспрессивтілік тән емес, лексика мен синтаксис бейтарап мағыналы, аудиторияға өтініш жасау, сұрақ қою, үндеу, бір әрекетке шақыру тәрізді мән қатыспайды. Хабар тартушылар бар болғаны өзі жайындағы немесе айналасындағылар туралы ақпаратпен бөліседі. Ақпарат мазмұны бейтарап болғандықтан, қолданушылар тарапынан да көп талқыға салына бермейді, ешқандай эмоция тудырмайды.

6. Бақылаушылар (Observers) – белсенді емес қолданушылар, хабарлама немесе комментарийлерді сирек жазады, жаңалықтар жариялай бермейді. Кейбір деректерге қарағанда, бақылаушылар әлеуметтік желі қолданушыларының көп бөлігін құрайды. Комментарий жазудың орнына «ұнайды» батырмасын басқанды жөн көреді. Тіпті әлеуметтанушы зерттеушілердің тұжырымдарына сүйенсек, кез келген постыдан комментаторлардан гөрі «ұнайды»-ны басқан бақылаушылардың көптігін көруге болады. Жиырмаға жуық комментарий жазылса, жүзден астам бақылаушы болады. Оның себептері де түрлі болуы мүмкін, сонымен бірге бұл әрекеттің өзі өзін-өзі жариялауға жатады.

7. АКА (ТМІ – «Too much information») – «аса көп ақпарат», желі қолданушысын оның оқырмандары сипаттайтын статус. Өзін-өзі жарнамалаудың риторикалық стратегиясы шеңберінде монолог пен көпшілікке арналған жазбаларда (статус, комментарийлер) берілетін деректердің ара жігінің жымдасып бірігіп кетуі. Мұндай жазбалар мазмұны жағынан кең құрамында көп ақпарат бар болып келеді:

Мен баламды әскери мектепке бергем сол мекомандиріне секіріп мен оқымаймын деп әбден сотка гр өмірге қаласа жатады үйреніп қалған мені командирі шақырып жағдайды айты менің жауабын баламның көзінше айтым сүйегі менікі еті сіздікі деп айтқаныңды істемесе ұр дедім қазір бітіріп әскери оқуын жалғасытырып жатыр Көкше тауда бала ұрғанан өлмиді сол кезде қанша балдардың шешелері оқудан алып кетті

Мәтінге назар аударсақ, ондағы ақпараттың көптігін байқаймыз. Ешқандай тыныс белгісіз, орынсыз қысқартулар арқылы жазылған мәтінде керісінше ақпарат көп: баласын әскери мектепке беруі, баласының оқымаймын деп лаң салуы, командирдің шақыруы, командирмен арадағы әңгіме, көптеген

ата-аналардың балаларын қиындыққа шыдамай оқудан шығарып алуы, баласының оқуды жалғастыруы т.т. Осы ақпараттың бәрі бір сөйлемнің ішінде берілген, осындай мәтіндік құрылымдар жалпы әлеуметтік желі тіліне тән белгінің бір десек болады.

8. Селф-промоутерлер (Self-promoters) – риторикалық стратегияға жатады, тек өзі туралы, өз өмірі мен кәсіби қызметі туралы, жоспарлары мен жетістіктерін, шығармашылығын сөз ететін желі қолданушыларына тән. Танымал тұлғалар – саясаткерлер, музыканттар, спортсмендер, бизнес өкілдері, сондай-ақ өзін-өзі жарнамалаумен айналысатын көпшілік адамдарға тән әрекет.

«ОРАЗАДАҒЫ 99 ШАҚЫРЫМ» ВЕЛОШЕРУІ

Ассалаумағалейкум, құрметті идеялас игі жақсылар! 🙏

Осындай іске ниет етіп отырмын! ✅

Алла тағала қуат берсін деп тілеймін! 🙏

Сіздер де тілекші болыңыздар! 🙏

Құдай қаласа, 1 мамыр, жексенбіде, Оразаның соңғы 30-шы күні, сағат 11-де, астанадағы Әзірет Сұлтан мешітінің алдынан бастаймын! 🙏

Келіңіздер, осы бастамаға жан-жақты қолдау көрсетіп отырған Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасы жасаған үлкен баннердің алдында естелікке суретке түсеміз. Мотивация аласыздар деп сенемін. 🙏🙏

#толықадам #tolyqadam #4D #4даму #4development #ораза #велосипед #bike #cycling #веломарафон #fasting #record #рекорд #bicycle

Сельф-промоутерлердің тілінде есімдіктер (мен, біз, бәріміз, барлығы), бағалауыштық мәні бар сөздер, құрылымдар (идеялас игі жақсылар, тілекші болу, жан-жақты қолдау көрсетіп отырған, бастама, мотивация), етістіктер (шақырамын, сенемін, тілеймін, бастаймыз, суретке түсеміз), стандартқа айналған тілдік бірліктер (керемет кездесу, тамаша отырыс, алғашқы қадам т.т.) қолданылады. Сондай-ақ өзінің парақшасына аудиторияның назарын аударту мақсатында хэштегтерді жиі пайдаланады.

9. Агрессорлар (балама атауы – тролльдар) – мұндай адамдардың қарым-қатынас жасауына қарсы топтағы адамдарды мұқату (беделін түсіру) стратегиясы жатады [10]. Ойдан шығарылған есімдерді қолдана отырып, араңдату әрекеттерін жасауы мүмкін. Хабарламалар арқылы адамдар арасында қақтығыс туғызып, тіл тигізіп қорлайды, сөйлеу агрессиясын тудырады. Комментарийлерден мысал келтірсек:

Мұндай өтірік тақырыпты сүмелек, саржағал БАҚ қояды (мұқату);

Мал тіліне ие бол (дөрекілік);

Сасык. Жерине еге болып алсай. Озге елде. Нен бар. Санасы. Жауыздықпен уланған. Оз. Ата-анасына. Жаксылық жасай алмайтын. Тексиз неме (Кемсіту);

Немесе алаш зиялыларының есімін көше атауларына берілуін қолдамаған аудан әкімінің бейнежазбадағы орысша сөзіне жазылған

комментарийлер:

– Көшеге есімді де беру, асфальтті де жасау, т.с.с. қыруар міндеті бар ғой әкімнің... Неге сонша шүйлігіп отыр, Онамастикалық комиссия өз жұмысын атқарып отыр. Шаш ал десе бас алар десек, мынау шашты да ала алмайды, патшағар!

– ар намысты білмейтін – тексіздер, найуаннан тезегі басқа жемейма – осындайларға

– не бәле мынау! Қай ел? Біздің елдің аудандары мемлекеттік тілде іс жүргізбей ме сонда? Өзге тілде тілі шыққан адамның өз еліне ешқашан бүйрегі бұрмайды, жаны ашымайды. Мынау соның дәлелі

– мәңгүр, ұлтсыз неме екен, сосын шыли дөрекі

– Шікірейген шенеунік 😞

– ай сорлы қазақ орысша сөйлесем бай, ақылды, данышпан болып көрінем деп 🙄

Әкімнің сөзін келемеждеу түрлі жолдармен берілген, тұрмыстық-қарапайым лексика патшағар, тексіз, найуанның тезегі, сорлы, мақал-мәтелді бұрмалап алу арқылы, «Шаш ал десе бас алады» нұсқасының «шашты да ала алмайтындығын» тілге тиек ету, сұраулы сөйлемдердің ауызекілік интонациямен берілуі Неге сонша шүйлігіп отыр, не бәле мынау тәрізді, бай, ақылды, данышпан сапалық сын есімдерінің салыстыру мақсатында қолданылуы арқылы. Варваризмдер де (лох, тупой, козел т.т.) агрессорлар тілінде жиі ұшырасатын тілдік көрсеткіштердің бірі. Жалпы сөйлеу агрессиясы, сөйлеу мәдениетінің жұтаңдығы ғаламтор тілінде көп кездеседі, тіпті дөрекі тілмен сөйлесетін топтар да кездесіп жатады, кейде нақты желі қолданушысы мен жалған тролльдарды ажырату қиынға соғады [11].

Сонымен, әлеуметтік желіде желі қолданушыларының стратегиясы мен тактикасы, соған сәйкес олардың коммуникативтік типтері өмір сүреді. Мақалада біз соны айқындауға тырыстық, кесте түрінде жоғарыда сөз болған жайттарды келесідегідей береміз.

Кесте 1

Әлеуметтік желі қолданушыларының типтері және олар қолданатын қарым-қатынас стратегиялары мен тактикалары

№	Қолданушы типтері	Қарым-қатынас стратегиялары мен тактикалары
1.	Хабар таратушылар	Өзін-өзі таныстырудың риторикалық стратегиясы
2.	Бақылаушылар	Прагматикалық стратегиялар семантикалықтан басым түсіп жатады, риторикалық стратегия қолданылмайды десе болады
3.	Белсенді тілекшілер	Көмекші прагматикалық және риторикалық стратегиялар: сөйлеу тақырыбын қолдау, қошемет көрсету, субъектінің өзін-өзі таныстыруы
4.	Селф-промоутерлер	Риторикалық стратегия, тек өзі туралы, өз өмірі

		мен кәсіби қызметі туралы, жоспарлары мен жетістіктері, шығармашылығы туралы ақпарат ұсынады
5.	Әңгімелесушілер	диалогтік және прагматикалық стратегия, бастаманы бақылау арқылы әңгімені дамыту
6.	Комментаторлар	прагматикалық стратегия, қарым-қатынас жағдайына байланысты қошемет көрсетуі де, немесе сынап тастауы да мүмкін
7.	Мәселені шешушілер	Семантикалық стратегия, нақтырақ айтқанда, сендіру, талап қою, тілек-ұсыныстар, ескерту, тақырып болып отырған нысанның сипаттамасы, оқиғаның дамуы туралы болжам жасау
8.	АКА («аса көп ақпарат»)	Өзін-өзі жарнамалаудың риторикалық стратегиясы шеңберінде монолог пен көпшілікке арналған жазбаларда (статус, комментарийлер) берілетін деректердің ара жігінің жымдасып бірігіп кетуі
9.	Агрессорлар (трольдар)	қарым-қатынас жасау негізіне қарсы топтағы адамдарды мұқату (беделін түсіру) стратегиясы жатуы, адамдар арасында қақтығыс туғызу, тіл тигізу

Қорытынды. Қорыта айтқанда, мақалада әлеуметтік желідегі қарым-қатынас арналарының іске асу сипатына қарай сөйлеу әрекетінің негізгі деген төрт стратегиялық бағытын ажыратылды: байланыстық; ақпараттық; үйлестірушілік; эмотивтілік.

Ал әлеуметтік желі қолданушыларының негізгі деген коммуникативтік типтері мынадай түрлерге топтастырылды: белсенді тілекшілер, мәселені шешушілер, комментаторлар, әңгімелесушілер, хабар таратушылар, бақылаушылар, АКА, селф-промоутерлер, агрессорлар.

Әдебиеттер

1. Bhumika B., Anuj V., Rahul K. Analysing Cyberbullying Using Natural Language Processing by Understanding Jargon in Social Media. Lecture Notes in Electrical Engineering. Vol. 840 (2022). – P. 397-406.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. 5-е изд. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
3. Куркимбаева А.М. Туристтік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде). Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация – Алматы: 2021. – 214 б.
4. Abulaish, M., Kamal, A., Zaki, M.J. “A survey of figurative language and its computational detection in online social networks”. ACM Transactions on the Web. Vol.1, Iss.14 (2020).

5. Brian Solis. Behaviorgraphics: Discovering the “Me” in Social Media. URL: <https://www.briansolis.com/2011/02/behaviorgraphics-discovering-the-me-in-social-media/> (қаралды: 10.11.2022)
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
7. Yergaliyeva, S., Anesova, A., Melnik, N., Uaikhanova, M., & Sarybayeva, B. (2022). Linguistic-personological strategies and practices of commenting on political texts in virtual space. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3). – P. 125-136.
8. Crystal D. *Language and the Internet* – Cambridge, 2001. – 272 p.
9. Fairclough, N.L. *Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society*. – Lnd, 1990. – P. 193-217.
10. Fedotov A.M., Murzakhmetov A.N., & Dyusembaev A.E. (2018). Expansion of ideas and processes in social and biological communities. *Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications*. 6(4). – P. 17-28.
11. Кузнецов А.В. Сленг пользователей Twitter (на материале английского языка) // *Молодой ученый*. – Выпуск 2. – Том 1 (2011). – С. 217-218.

З.Р. КУРМАНБЕКОВА , Қ.Қ. САРЕКЕНОВА

Евразийский национальный университета им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ ТИПЫ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

Аннотация. Традиционное описание и систематизация сегодня недостаточны для полного раскрытия природы языка, кроме того, стало известно о важности механизмов действия использования языка. Для реализации этой цели объектом исследования должна стать речь. Известно, что речь тесно связана с мыслительной деятельностью человека, его целью, желанием, стратегией, коммуникативными типами говорящего. Люди планируют речевую деятельность, выбирая определенный тип речевой деятельности. Понятие стратегии в языкознании возникает в связи с деятельностью планирования речи.

Термин «стратегия» стал понятием, широко используемым в работах ученых-лингвистов. В лингвистике понятие употребляется в следующих значениях: 1) глобальная коммуникативная интенция, речевой механизм, используемый для внесения изменений в сознание адресата и построения им модели мира; 2) принцип управления конфликтом в политических отношениях; 3) глобальная модель организации межкультурного делового общения; 4) осуществление фатической функции общения. Несмотря на многозначность слова стратегия, в его лексическом значении существует понятие комплексного планирования деятельности в достижении конкретной цели.

В данной статье рассматриваются речевые стратегии пользователей

социальных сетей и соответствующие им коммуникативные типы. Общение в социальной сети осуществляется по трем основным каналам: личные сообщения (приватные), новости (публичные), комментариев (публичные обсуждения). В статье описывается стратегическая направленность пользователей Сети на основе этих каналов общения и, соответственно, их коммуникативные типы. Основные коммуникативные типы пользователей социальных сетей – активные комментаторы.

Ключевые слова: социальная сеть, общения в социальных сетях, каналы общения в социальных сетях, речевая стратегия, коммуникативные типы пользователей социальных сетей

Z.R. KURMANBEKOVA, K.K. SAREKENOVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

COMMUNICATIVE TYPES OF SOCIAL NETWORKS USERS

Abstract. Traditional description and systematization are insufficient today to fully reveal the nature of language, in addition, it has become known about the importance of the mechanisms of action, the use of language. To achieve this goal, the object of research should be speech, it is known that speech is closely related to a person's mental activity, his goal, desire, strategy, and communicative types of the speaker. People plan speech activity by choosing a certain type of speech activity. The concept of strategy in linguistics arises in connection with the activity of speech planning.

The term "strategy" has become a concept widely used in the works of linguists. In linguistics, the concept is used in the following meanings: 1) global communicative intention, a speech mechanism used to make changes in the addressee's consciousness and build a model of the world; 2) the principle of conflict management in political relations; 3) a global model of organizing intercultural business communication; 4) the implementation of the phatic function of communication. Despite the ambiguity of the word strategy, in its lexical meaning there is the concept of integrated planning of activities in achieving a specific goal.

This article discusses the speech strategies of users of social networks and their corresponding communicative types. Communication in the social network is carried out through three main channels: private messages (private), news (public), comments (public discussions). The article describes the strategic orientation of Network users based on these communication channels and, accordingly, their communicative types. The main communicative types of users of social networks are active commentators.

Keywords: social network, communication on social networks, social networks communication channels, speech strategy, communicative types of social networks users

References

1. Bhumika B., Anuj V., Rahul K. Analysing Cyberbullying Using Natural Language Processing by Understanding Jargon in Social Media. Lecture Notes in Electrical Engineering. Vol. 840 (2022). – P. 397-406.
2. Issers O.S. Kommunikativnye strategii i taktiki russkoj rechi. 5-e izd. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2008. – 288 s.
3. Kurkimbaeva A.M. Turistik blogging: kommunikativtik strategijalar men taktikalar (agylshyn zhane qazaq tilderi materialdary negizinde) [Travel blogging: communication strategies and tactics (based on materials of English and Kazakh languages)] dissertation prepared for the degree of Doctor of philology., Almaty: 2021. –214 b.
4. Abulaish M., Kamal A., Zaki M.J. A survey of figurative language and its computational detection in online social networks. ACM Transactions on the Web. Vol.1, Iss.14 (2020).
5. Brian Solis. Behaviorographics: Discovering the “Me” in Social Media. URL: <https://www.briansolis.com/2011/02/behaviorographics-discovering-the-me-in-social-media/>
6. Bajtursynov A. (1992) Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) [Language lessons]. Ana tili- Almaty: 1992. – 448 b.
7. Yergaliyeva, S., Anesova, A., Melnik, N., Uaikhanova, M., & Sarybayeva, B. (2022). Linguistic-personological strategies and practices of commenting on political texts in virtual space. International Journal of Society, Culture & Language, 10 (3), 125-136.
8. Crystal D. Language and the Internet – Cambridge, 2001. – 272 p.
9. Fairclough, N.L. Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society. – Lnd, 1990. – P. 193-217 .
10. Fedotov A.M., Murzakhmetov A.N., & Dyusembaev A.E. (2018). Expansion of ideas and processes in social and biological communities. Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications. 6(4), 17-28.
11. Kuznecov A. V. (2011) [Sleng pol'zovatelej Twitter (na materiale anglijskogo jazyka)] // Molodoj uchenyj. №2. T.1. – P. 217-218. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Курманбекова Зулфия Рахматдилдаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Курманбекова Зулфия Рахматдилдаевна – докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kurmanbekova Zulfiya Rakhmatdildaevna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Саркенова Карлығаш Курманғалиевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarekenova Karlygash Kurmangalievna - Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, LN. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

SRNTI 06.81.23

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.07>

*K. MUHATAI¹

R.O. DOSSYMBEKOVA²

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty^{1,2}
(e-mail: klaramukatay@gmail.com¹, dossymbekova.rauan@gmail.com²)

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF INTERNET VOCABULARY IN CHINESE LANGUAGE

Annotation. Nowadays the concept of «Internet vocabulary or Internet language» is widely used in modern electronic information space. Internet vocabulary can also be called the language of electronic communication, the language of computers and the Internet. This concept is directly related to the use of words, language culture and the quality of language use of Internet users. Chinese is one of the ten main languages widely used on the Internet in modern society. The article provides comprehensive answers to questions such as how Internet vocabulary, which is a branch of sociolinguistics, has developed in Chinese society in the last ten years, what is its impact on language learners, and what are the conditions of Internet use in China. At the same time, the theoretical principles of sociolinguistics are also discussed, the history of the development of the Internet vocabulary in the Chinese language, the ways of its creation and the ways of word formation are also considered. Many examples of Chinese Internet slang, jargon, and abbreviations commonly used in Internet language or electronic communications are given by the author. In the conclusion of the article, after researching the Internet vocabulary in Chinese, it is pointed out that the Internet vocabulary will be of great benefit to language learners in the future, and it will be very effective in Chinese teaching in Kazakhstan universities.

Keywords: Internet language, sociolinguistics, Internet slang, Chinese teaching, social culture.

Introduction. The rich information resources of the Internet make life and learning more convenient. The interactive communication among netizens promotes the development of language communication. Language is the reflection of thought. Through the creative development of netizens, Internet language develops and changes in the Internet world, and is constantly updated. Therefore, network language is different from traditional expressions, it is a new expression. The Internet environment is a kind of virtual special environment. With the closeness of the Internet and real life, people need to use language to communicate in the Internet environment. Language exchange will generate sparks of thought and creatively

change traditional language habits. From time to time, a way of expression that breaks through the tradition will also enter our life, and become the language we use in our daily life like other languages. In «The internet, intercultural communication and cultural variation», Michel Marcoccia points out that The internet affords its users an unprecedented level of contact with people from other cultural and social groups[1]. Internet language refers to the type of language that has gradually developed due to the birth of the Internet. Therefore, the network language represents not only the language itself, but also the reflection of culture and society. Professor Gu Xiaoming of Fudan University believes that Internet language «is a new language that can reflect the living and thinking state of modern people». Its appearance is of epoch-making significance in the history of language. Therefore, Internet language is closely related to the development of society. It will also determine the direction of the language to a large extent, and has an indispensable influence in the social and cultural sense [2].

Methodology and research methods. The main research method in this article is literature research method, combined with content analysis, trying to realize the combination of historical data sorting and theoretical analysis, and the combination of diachronic research and synchronic research. The author conducts research with the help of various channels such as network resources, library resources and modern media, collects literature about Chinese Internet language to organizes and analyzes them, eventually accumulates certain data and theories.

Current Situation of Chinese Network Language Research Internet language refers to the type of language that has gradually developed due to the birth of the Internet. The development of the Internet and the freedom of speech communication have led to the emergence of Internet language, which is favored by the majority of netizens. Old words are constantly disappearing and changing, and new words are constantly being produced and developed. Internet language is not only used in online communication, but also permeates daily communication as a language habit.

Among the existing literature in Kazakh, Russian and even English, there are very few literatures on Chinese Internet language, and even if they exist, they are all old. A large number of Internet terms collected in the literature are very ancient or even not really frequently used and widely circulated in mainland China. Therefore, the collection, sampling and research of Internet terms must be extensive and representative. At the same time, it is best to use the latest, most widely spread and most well-known Internet terms. Therefore, among the existing dictionaries of Chinese Internet terms, «Dictionary of Internet Communication Terms (Latest)» was published by China Social Science Press in September 2008, and its editors were Zhou Jianmin and Xiong Yimin. This dictionary contains a total of 1, 812 Internet communication terms, including 795 in the form of Chinese characters, 517 in the form of letters, 211 in the form of numbers, and 289 in the form of symbols. The use cases of the collected words are all from the Internet. «Xinhua Internet Language

Dictionary» was published by the Commercial Press in 2012. It contains 2946 Internet words and 280 Internet symbols. The author is Wang Lei. In this dictionary, the definitions of Internet words are made concise and precise. The example sentences are all derived from Internet life. Some words are given with etymology and background, which are suitable for the majority of netizens to use. The article «Research on the Evolution History of Chinese Internet Buzzwords in the Past Twenty Years», author Yu Pengliang, Shanghai Jiaotong University, takes 1994 as the research starting point, sorts out the development process of Internet buzzwords, and analyzes Internet buzzwords from multiple perspectives. It not only presents the development of the Chinese language itself, but also presents the contemporary Chinese history and social changes. It can be said that it is the first time to record the whole and panoramic record of the occurrence and development of Chinese Internet buzzwords in the past 20 years. «Interpretation of Internet Popular Words in the New Era (2008-2019)», authored by Yang Quanshun, this book collects Internet communication words over the past ten years.

Other researchers have studied Internet language from the perspective of sociolinguistics. For example, Kang Zhongde published the paper «A Sociolinguistic Investigation of Internet Language» in 2011. However, similar papers put more emphasis on the linguistic features of Internet languages. In the paper «Registration and Influence: Internet Popular Language and Chinese Social Culture» of Alexandra Valery Draggeim published in 2013. The author cites the Register theory of Halliday to explain the relationship between the unique characteristics of Internet language and normative issues. At the same time, the author discusses the reasons behind the use of popular Internet language by netizens, explores the popularity of Internet terms and how they reflect the social and cultural characteristics of contemporary China. In order to gain a more comprehensive understanding of the social and cultural significance of Internet buzzwords, the author uses quantitative and qualitative research methods, namely questionnaires, in-depth interviews, and statistics and collection of the popularity of internet buzzwords on Sina Weibo. Through the analysis of the research object, the social and cultural significance of Internet language is discussed, including the acceptance of Internet language and the reflection of netizens' ideology on social culture. Finally, the author believes that the Internet language has enriched the Chinese social culture. From a macro perspective, the generation of Internet language and specific Internet words is a mirror that can reflect social characteristics, including negative social phenomena. Internet language is not the source or cause of these negative phenomena, but only a linguistic manifestation. To study Internet language from the perspective of social and cultural factors in the formation of Internet vocabulary, the theoretical knowledge about sociolinguistics is indispensable. In You Rujie's «What is Sociolinguistics», the author introduces the concepts and basic contents of sociolinguistics in the form of questions and answers without dividing them into

chapters. The interpretation of concepts such as «language variant», «register», «social causes of language variation», «language attitude», and «speech community» will serve as theoretical support in my research process. At the same time, this book gives explanation and interpretation of the relevant survey methods of sociolinguistics such as «social network survey method», «person-time sampling survey method», «how to design questionnaires», «why sociolinguistics focus on quantitative research and qualitative research», and «what is interview method», which will also serve as a reference for the investigation method in my subsequent research process. The above mentioned works are some of the works that the author studied and read before conceiving this article. Of course, there are many academic achievements of scholars that are not mentioned here, but they will still be used for reference in the future research work.

Discussion and observation. Definition and Causes of Internet Language. Many scholars have pointed out that Internet language refers to the language that people use in computer applications. In a broad sense, network language refers to all language forms related to computers, namely basic network language and communication network language. The Internet language discussed in this article refers to the Internet language in a narrow sense, that is, the natural language that people use when talking and communicating on the Internet, that is, «commonly used words by netizens», which are the habitual expressions of netizens in network communication, which is the most dynamic part [3].

In the context of the information society, the Internet is developing rapidly and increasingly developed, and the Internet language is generated by the network environment. When the network develops into the main communication medium, the Internet language is also rapidly spread in the social environment. Language is the product of social and cultural development, and social culture is the basis for the formation of language. Network language has become a new fashion in the context of the development of the Internet. Therefore, Internet language is the product of the development of science and technology. Meanwhile, in the fast-paced modern life, Internet media has begun to occupy every aspect of our work and life. Various social media have replaced quondam ways of making friends, such as dating and meeting to online «互相关注(follow each other)» «点赞(like)» «互粉(follow each other)» “私信(direct mail)”, etc.; all kinds of shopping websites and software have gradually penetrated into every household, allowing people to shop while sitting at home and enjoy the joy of «收快递(receiving express delivery)» and «开箱(unpacking)»; People can also have direct instant interaction with their idols by watching «直播(live broadcast)» anytime and anywhere, and they can travel the world without going out. It can be said that the Internet has become an indispensable tool in our life. Every day, eating, drinking, work and study are inseparable from the Internet.

Language is a medium of communication. In the process of using the Internet, netizens have created a special language that is different from conversation and

writing in real life. It is more in line with the network environment [4]. Internet language comes from daily life, and has the characteristics of simplicity, particularity, and novelty, attracting a large number of users. As a tool in the process of communication, it has become a social phenomenon and specific cultural implications [5]. As a cultural phenomenon in the current network society, Internet language is a reflection of the times, politics, economy, and culture, and represents the value choice of individuals or groups [6].

Characteristics of Chinese Internet Language

With the rapid development of the Internet in China, the communication methods are gradually changing to online communication. In addition, the strict Internet supervision policies make Chinese netizens tend to choose Chinese domestic independent brands in the choice of various online platforms, which lead to a relatively closed Internet language environment. As a part of Internet language, Chinese Internet language naturally has various characteristics of Internet language. However, due to the particularity of Chinese language itself and Chinese culture, and the difference of Chinese Internet social environment, Chinese Internet language has formed the following characteristics. Internet language is a novel language. It takes communication and labor-saving as the basic principles, expresses the emotions of individuals or groups in a unique and novel way, it can be modern, humorous and peculiar, and has the characteristics of sociality, entertainment, instability and irregularity [7].

1. Concise and abstract. Most of the Internet buzzwords originated from network or social events, and later spread widely in the cyberspace. Although such buzzwords are concise and semantically understandable, if we lack a specific understanding of the events behind the birth of the buzzwords, we cannot fully understand the connotations of their expressions. For example, there is a kind of comfort called «葛优瘫», an emotional expression called «蓝瘦香菇», a kind of worship and surprise called «我看不懂, 但我大受震撼», a kind of grievance called «躺枪», and a kind of compliment or agreeing with others is called «点赞» and so on. Only those who understand the corresponding events can understand the true meaning of the Internet buzzwords through the abstract literal meaning, and then through the processing of thinking, they can correctly choose the appropriate Internet buzzwords to express their views and feelings.

2. Rich in connotation and expression. The content that Internet catchphrases can express is not limited to the specific linguistic connotations given to words by linguistics, and can also have other meanings. For example, the word «油腻» originally referred to those with a lot of oil. Later, the article «如何避免成为一个油腻的中年猥琐男 (How to Avoid Becoming a Greasy Middle-aged Wretched Man)» written by the writer Feng Tang became popular and caused various discussions on Weibo. The meaning of «油腻» is further expanded, expressing the meanings of glib, sophisticated, sloppy. This term became a general

description of certain characteristics of middle-aged men, including inattentiveness to body maintenance, sloppy appearance, rudeness. The term «潜水» originally refers to the activities of going below the surface with or without professional tools for the purpose of underwater exploration, salvage, repair and underwater engineering. Later, it refers to a recreational activity carried out underwater. As an Internet buzzwords, it can also describe those who watch online without commenting or deliberately hiding their online status. Another example is «锦鲤» which originally refers to a upscale ornamental fish, which is rich in ornamental value and is loved by people. Later, it refers to all things related to good luck, such as lucky people, or things that can bring good luck.

3. Various forms. Internet buzzwords can not only be expressed in Chinese, but also can use some letters and symbols, and even mix and match with each other. For example: «xswl (笑死我了) (like LOL)», «no zuo no die (no 作 no die)(不作死就不会死)(will not get into trouble if you do not seek trouble)», «打call(shout, cheer up)», “大V(Weibo user with numerous followers), «C位(core position)», «YYDS(永远的神)(eternal God)», 996 (996 working system refers to the working system of going to work at 9:00 am, leaving work at 9:00 pm, resting for 1 hour (or less) at noon and evening), working more than 10 hours in total, and working 6 days a week. This system reflects Overtime culture prevailing in Chinese internet companies) and so on. Some are formed by the initials of words in English phrases or the abbreviations of Chinese Pinyin, some are a mix of Chinese Pinyin or its initials with English or numbers, and some are English in Chinese expressions. The form of these Internet buzzwords is not completely in line with the linguistic method of word formation and sentence formation, but they are not inferior in terms of semantic expression.

According to the «Report on Chinese Language Life and Situation», Yaowenjiaozhi 《咬文嚼字》 and the reports released by the China National Language Resources Monitoring and Research Center, the following are the top ten online buzzwords in China from 2015 to 2021.

Years	Top 10 Internet buzzwords of the year
2012	正能量、元芳，你怎么看、舌尖上、躺着也中枪（躺枪）、高富帅、中国式、压力山大、赞、最美、接地气
2013	中国梦、光盘、倒逼、逆袭、微xx、大V、女汉子、土豪、奇葩、点赞
2014	顶层设计、新常态、打虎拍蝇、断崖式、你懂的、断舍离、失联、神器、高大上、萌萌哒
2015	获得感、互联网+、颜值、宝宝、创客、脑洞大开、任性、剁手党、网红、主要看气质
2016	洪荒之力、吃瓜群众、工匠精神、小目标、友谊的小船说翻就翻、一言不合就xx、供给侧、葛优瘫、套路、蓝瘦香菇
2017	打call、尬聊、你的良心不会痛吗？惊不惊喜，意不意外、皮皮虾，我们走、扎心了，老铁、还有这种操作？、怼、你有freestyle吗？、油腻
2018	锦鲤、杠精、skr、佛系、确认过眼神、官宣、C位、土味情话、皮一下、燃烧我的卡

	路里
2019	文明互鉴、区块链、硬核、融梗、xx千万条，xx第一条、柠檬精、996、我太难/南了、我不要你觉得，我要我觉得、霸凌主义(《咬文嚼字》“Yaowenjiaozi Journal”) 不忘初心、道路千万条，安全第一条、柠檬精、好嗨哟、是个狼人、雨女无瓜、硬核、996、14亿护旗手、断舍离(National Language Resources Monitoring and Research Center)
2020	逆行者、秋天的第一杯奶茶、带货、云监工、光盘行动、奥利给、好家伙、夺冠、不约而同、集美
2021	觉醒年代；YYDS；双减；破防；元宇宙；绝绝子；躺平；伤害性不高，侮辱性极强；我看不懂，但我大受震撼；强国有我

Chinese internet buzzwords come from a wide range of sources, mostly based on news events, social media, and film and television works. Of course, they can also come from some eye-catching details in the events, or from netizens' comments on these events. It can also appear in the form of an abbreviation; the content can involve various aspects such as politics, economy, culture, environment, life, etc., and can also reflect the psychological feelings and value judgments of netizens. This special language form spreads rapidly on the Internet and in the crowd after being disseminated and spreads multiple times and three-dimensionally through the fanatical repeated imitation behavior of netizens.

1. Internet buzzwords generated in hot news events can best reflect social psychology of people. For example: «官宣» literally means «official announcement». The word was first mentioned in the news headline of Sina Sports on February 27, 2015. Later, it was widely disseminated and followed by netizens, when publishing any status or news, it should be accompanied by «官宣» to express the meaning of publicity. «我爸是李刚» is a term used by netizens to ridicule the domineering «官二代 (second generation of officials)», reflecting the anger of netizens over negative news events. «洪荒之力» first time used by athlete Fu Yuanhui is widely used to ridicule, expressing the level of effort in a happy and joyful tone; «吃瓜群众» refers to onlookers who are not familiar with the topics being discussed or who want to keep a neutral stand in an online debate. These Internet slangs generated in news events have been applied in real life by ordinary netizens after the network society became a pandemic. People use the connotation of Internet buzzwords to express their emotions in life, thereby linking the Internet with real life, making Internet buzzwords a reflection of their social psychology in real life.

2. The network terms generated in social media provide netizens with a convenient way of communication, which has many unique expressive connotations. For example, the earliest Internet terms such as «520», «么么哒», «爱老虎油» have become the exclusive language for couples to express their love for each other because of their simplicity and humor. «感觉不会再爱了», «贫穷限制了我的想象力», «扎心了，老铁» reflects self-deprecating attitude towards personal life of netizens. There are also words such as «亲», «秒杀» often used in shopping websites, which are

also frequently used by netizens. Due to the considerable number of users who use social media, most of them are active in thinking, like to share life, express opinions, and are willing to actively spread fresh and interesting buzzwords. Therefore, social media has become the place with the most output and the fastest dissemination of online terms.

3. From various words. These include Chinese abbreviations and consonants, such as «蓝瘦香菇», «我太南了», «高大上», etc., various dialects such as «呛声», «给力», «唠嗑», «嘚瑟», etc., loanwords such as «粉丝», «秀», «PK» etc.

4. Literary and artistic works are also one of the important sources of online buzzwords. Generally speaking, buzzwords that are popular on the Internet through literary and artistic works also have a certain literary flavor. For example: «贱人就是矫情», «妾做不到» in the particularly popular TV series «The Legend of Zhen Huan 《甄嬛传》». The classic line «元芳, 你怎门看» from the TV series «Detective Di Renjie 《神探狄仁杰》» is often used by netizens to ask other people's opinions. There is also «我不要你觉得, 我要我觉得» from a well-known actor in a reality TV variety show. Netizens often use it to make fun of those who think they are right. There are also “吐槽” that appeared in Japanese animation. Because the content of literary and artistic works is both derived from life, it has contributed a lot of selected texts to the generation of Internet terms, because it has also become a high-quality material library for Internet buzzwords.

5. Above, the characteristics and sources of Chinese Internet buzzwords have been summarized in a general way. It can be seen that the content of Chinese Internet language is extremely rich. If it is not for the netizens who have been in Internet environment in China for a long time, it will be a great challenge for them to understand the «Top Ten Chinese Internet Buzzwords from 2015 to 2021» in the above table, which are the most popular and well-known Internet buzzwords. In addition, these online buzzwords reflect many issues such as social, cultural, political, economic conditions in China, and the ideology of Chinese netizens.

A sociolinguistic perspective on Internet language

You Rujie explained in the book «What is Sociolinguistics»: «Sociolinguistics» is the name of the discipline, which is composed of «Sociology» and «Linguistics», just as «Psycholinguistics» is composed of «Psychology» and «Linguistics» combined. In short, it combines linguistics and social life to study the use and evolution of language, using sociological methods. Its basic content includes two aspects, one is social linguistics, starting from the social attributes of language, using sociological methods to study language, and explaining language variants and language evolution from a social perspective; the second is the sociology of language, to explain the relevant social phenomenon and the process of its evolution and development from the facts of language variation and language evolution [8].

The father of modern linguistics Saussure once pointed out that, at any time, language cannot exist without social facts [9]. Edward Sapir thinks that language is a

guide to «social reality». Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society [10]. Around the 21st century, the globalization of the economy and the globalization of information has been accelerating, and has always affected the changes in social life. The changes in social life have brought new changes to the use of languages. Economic globalization and information globalization have given birth to the Internet, and with the Internet there is Internet language. It goes without saying that the Internet would not exist without the Internet language. People can engage in various social activities through network language without leaving home, and even live in a virtual world. The use of Internet language has also brought great changes to social life, especially the more diverse social life and the richer cultural life.

«Speaker design» is a theory that studies the variation of the style. It believes that the speaker will use the style change to express himself actively, hoping to gain the recognition of the hearer. The basis of this theory comes from social structuralism, which believes that language and society are mutually constrained, and what language style is used can reflect the position of a person in the social status [8, 48]. In the online language environment, there is no real language authority, everyone has the right to speak, and anyone can speak freely and invent new expressions. Being unique on the Internet is encouraged. In the online world, everyone is hidden behind anonymity, so it is even more necessary to show their individuality, make a clear statement, and speak boldly to mark personal differences. Once a new breakthrough use of a language is recognized by other netizens, it will quickly spread on the Internet.

Since Internet language is a language variant, in essence, Chinese Internet language is a social variation of modern Chinese. It is a language variant adopted by people to adapt to the context of Internet communication when they participate in online communication. It is the result of language change caused by the emergence of Internet culture. Sociolinguistics believes that language is not a static, self-sufficient, homogenous semiotic system, but a heterogeneous and ordered semiotic system influenced by various social factors. Language satisfies the needs of social development with the production of various variations, and the constant variation of language is one of the inherent characteristics of language itself [8, p39]. Because the Internet is a virtual society, this virtual society is composed of multilingual groups. Due to the needs of communication and the influence of their own social dialects or regional dialects, people in different social dialects or groups will form new language forms, this language form will continue to produce language hybrid phenomenon, and then continue to grow and develop.

The Influence of Internet Language on Chinese Language Teaching

As the Internet becomes more and more closely related to human life, the language produced on the Internet has had a great impact on our daily spoken language. These Internet languages are difficult to explain with standard modern

Chinese rules and cannot be explained in dictionaries or books, so Chinese learners are often at a loss [11]. Learning a foreign language requires not only learning the various components of the language itself and its structure, but also learning how to use the language, knowing how to use different language forms and styles in actual social communication under different circumstances. To achieve this, learners of a second language must also understand the society and culture behind the language.

From the very beginning, the use of Internet language was limited to the Internet environment, and now it has become a part of spoken language and a language that many people use every day, the actual use of Internet language is increasing. And social media have also begun to use these distinctively representative network languages because of their characteristics like simplicity, easy understanding, humor, and convenience. Internet language not only has a lot of influence on our daily spoken language, but more and more frequently used Internet languages are now included in dictionaries and officially entered the Chinese language system. For Chinese learners who learn Chinese as a foreign language, this undoubtedly increases their burden to a certain extent, and of course makes their learning process more interesting.

The most common complaint of Chinese learners is that when they want to use Chinese to communicate with Chinese people, the daily spoken Chinese they come into contact with is not the same as what is taught in the textbooks, whether they are using Chinese social software, or browsing various Chinese web pages will have many challenges, and they often do not understand correctly. Because the languages they encounter in real life (outside the classroom) are not only local dialects, common sayings, idioms, and other languages, but a large part of them are network vocabulary from the network environment. Internet language plays a very important role in the development of Chinese language, because of its high output, fast production and wide dissemination, it has added a lot of vitality to Chinese language. Internet language represents the current trend of thought, is frequently used in spoken language, and is often encountered in the media. For Chinese learners, learning Chinese is not only about learning basic vocabulary and traditional culture in textbooks, but also what they need to know about the current dynamics of society. Therefore, the Internet terms that can reflect modern thoughts, trends, and culture should be introduced into Chinese language classrooms to meet the needs of Chinese learners in their daily communication.

However, online language is not all positive words, but also contains a lot of vulgar and negative words. If students are lack of correct knowledge and understanding of these words, it is unavoidable to cause misunderstandings and even lead to mistakes and the formation of bad language habits. There are also some online languages that do not conform to Chinese norms, which may easily confuse students with the knowledge of Chinese grammar they have learned. Similarly, some online catchphrases are typos of miswords or language errors, which are not suitable

for application in teaching, which will cause language impact to students.

Results. In this paper, more than 100 Chinese Internet buzzwords in the past ten years are used as the research object, which illustrates the sociolinguistic significance of Internet language research. The Internet language was born with the rise of the Internet and changed with the advancement of technology. Internet buzzwords reflect ideological and social psychological changes of people within a certain period of time. The content expressed by Internet buzzwords is essentially a reflection of network public opinion and social mentality. As a language used in Internet communication, Internet language are formally different from the spoken and written language we use every day. In the online environment, netizens have created many unprecedented words and expressions, which have added a lot of witty expressions to Chinese language and demonstrated the vitality and expressiveness of Chinese. Of course, there are informal expressions in many Internet language, and even grammatical errors or typos, which undoubtedly bring challenges to Chinese learners. The author suggests that the appropriate addition of Internet language teaching in Chinese classrooms can not only enlarge vocabulary, but also allow students to have a deeper understanding of Chinese social culture.

Conclusion. Internet language refers to the type of language that has gradually developed because of the birth of the Internet. The development of the Internet and the freedom of speech communication have led to the emergence of Internet language and are favored by the majority of netizens. Old words are constantly disappearing and changing, and new words are constantly being produced and developed. Internet language is not only used in online communication, but also permeates daily communication as a language habit. Through the explanation of the definition of Internet language, the author confirms that what is discussed and studied in this paper is the narrow Internet language, that is, the natural language used by netizens when talking on the Internet, which is the most dynamic part of Internet language.

As a part of Internet language, Chinese Internet language has the exact characteristics of Internet language, such as novelty, witty, humorous and catchy. However, due to the particularity of the Chinese language itself, as well as the richness of the Chinese culture represented by the Chinese language, many features have been added to the Chinese Internet language. These features are reflected in the style of the language, the expression of connotations, and the diverse forms of composition. By summarizing the sources of Chinese Internet terms, the author explains the Chinese society, culture, public psychology, thinking mode, etc. reflected by Chinese Internet buzzwords, whether it is online catchphrase that have become popular due to the evaluation of social current affairs news, or a representative classic line in literary and artistic works, it is welcomed by the public and widely spread, which reflects social culture and the ideology of the Chinese people to a certain extent.

Internet language is a branch of sociolinguistics. Language and society are interdependent. There is no society that can exist without language and there is no language that can be inherited without society. Language is a social phenomenon, produced for the needs of society [8, p1]. Society is constantly progressing and developing, and language will also develop and change accordingly. Therefore, the study of Internet language is not only a synchronic study of the current Internet language, but also to observe social changes in ideology through diachronic comparison. Because of the change in language, Chinese learners should also keep pace with the times. There should also be more flexible use of modern technology to learn more content that can be substantially helpful, up-to-date, and popular, so that what students have learned can be applied.

Literature

1. Michel Marcoccia. The internet, intercultural communication and cultural variation//Language and Intercultural communication, 12:4, 353-368, 201
2. Lijing. Qianxi wangluo yuyan de shehui yiyi (An Analysis of the Social Significance of Internet Language) // liao ning xinxi jishu zhiye daxue/Boshi-zhuanjia luntan, 200
3. Su Jinzhi. Wangluo yuyan yanjiu de shehui yuyanxue yiyi (The Sociolinguistic Significance of Internet Language Research) // Yuyan wenzi xue yu wangluo shidai gaofeng luntan. Hanzi wenhua. 2016 diwuqi (zong di 166qi)
4. Zong Zhiwu. Wangluo yuyan de xingcheng ji fazhan (The Formation and Development of Internet Language) // Kaifeng jiaoyu xueyuan xuebao. Di sanshiwu juan Di wu qi, 2015.05
5. Li Zhuyan Wangyi. Renzhi shehui yuyanxue shijiao xia wangluo cihui bianyi tanjiu (Research on the variation of Internet vocabulary from the perspective of cognitive sociolinguistics) // Changchun gongye daxue waiguoyu xueyuan-Qingchun suiye, 2021 nian13 qi
6. Zhangqian. Wangluo liuxingyu de shehuixue fenxi (Sociological Analysis of Internet Buzzwords. Tianji shifan daxue xinwen chuanbo xueyuan- xueshu yuandi, 2022.02
7. Li xiaowen , Songxiao. Lun wangluo yuyan xingcheng de yuanyin he tedian (On the formation reasons and characteristics of Internet language) // Huanghuai xueyuan-Qingnian wenxue jia-Yuyan yanjiu, 2014.11
8. You Rujie. Shenme shi shehui yuyanxue (What is Sociolinguistics) - Shanghai : Shanghai waiyu jiaoyu chubanshe. 2020. – 190 ye.
9. Wanglei. Hanyu wangluo yuyan chuxian de shehui yiyi (The Social Significance of the Appearance of Chinese Internet Language) // Liaoning bohai daxue/ Qingchun suiye, 2013.01
10. Claire Kramersch. Language and Culture.-Shanghai: Shanghai waiyu jiaoyu chubanshe. 2019- 134ye
11. Sunna. Wangluo yu zai duiwai hanyu jiaoxue zhong de yingxiang//Shenyang shifan daxue- Mingri fengshang, 2017.07

К. МҰҚАТАЙ, Р.Ө. ДОСЫМБЕКОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ ЛЕКСИКАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Қазіргі заманауи электронды ақпарат кеңістігінде «интернет лексика немесе интернет тілі» деген ұғым кеңінен қолданылады. Интернет лексика дегенді электронды қарым-қатынас тілі, компьютер мен ғаламтор тілі деп те атауға болады. Бұл ұғым ғаламтор пайдаланушыларының сөз қолданысына, тіл мәдениетіне және тілдің қолданылу сапасына тікелей қатысты. Қазіргі қоғамда ғаламтор желісінде кеңінен пайдаланатын негізгі он тілдің бірі- қытай тілі. Мақалада әлеуметтік лингвистиканың бір тармағы саналатын интернет лексиканың соңғы он жылда қытай қоғамында қалай дамыды, тіл үйренушілерге тигізген әсері қандай және Қытайдағы интернет қолданылу шарттары қандай деген сияқты т.б. сұрақтарға жан-жақты жауап береді. Сонымен қатар әлеуметтік лингвистиканың теориялық қағидалары да талқыланып, қытай тіліндегі интернет лексиканың даму тарихы, жасалу жолдары және сөзжасамдық тәсілдері де қарастырылған. Ғаламтор тілі немесе электронды коммуникацияда жиі қолданылатын қытай тіліндегі интернет сленгтер, жаргондар, қысқарған сөздерге көптеп мысалдар келтірілген. Мақала қорытындысында қытай тіліндегі интернет лексиканы зерттей келе, болашақта Қазақстандағы ЖОО-да қытай тілін үйретуде интернет лексиканың тіл үйренушілерге берер пайдасының зор, әрі тиімділігінің жоғары екендігі айтылған.

Түйін сөздер: интернет лексика, социолингвистика, интернет сленг, қытай тілін үйрету, әлеуметтік мәдениет.

К. МУКАТАЙ, Р.О. ДОСЫМБЕКОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ИНТЕРНЕТ-ЛЕКСИКИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В современной инфосфере широко используется понятие «интернет-лексика» или «язык интернета». Интернет-лексику также можно назвать языком электронного общения, языком компьютера и интернета. Данное понятие напрямую связано с использованием слов интернет пользователей, с их культурой языка и качеством использования. Китайский язык один из десяти основных языков, который широко используется в современном интернет-сообществе. В данной статье рассматривается китайская интернет-лексика как отрасль социолингвистики, а также её развитие в

обществе за последние десять лет, а также влияние, которое она оказала на изучающих язык и каковы условия использования интернета в Китае и т.д. При этом также обсуждаются теоретические основы социолингвистики, рассматривается история развития интернет-лексики в китайском языке, способы создания и способы словообразования. Существует большое количество примеров китайского интернет-сленга, жаргонов, аббревиатур, которые часто используются в интернет-языке или электронном общении. В заключении после изучения интернет-лексики в китайском языке можно заявить, что в будущем интернет-лексика будет приносить большую пользу изучающим язык и также будет давать положительный эффект при обучении языка в вузах Казахстана.

Ключевые слова: интернет-язык, социолингвистика, интернет-сленг, преподавание китайского языка, социальная культура.

Әдебиеттер

1. Michel Marcoccia. The internet, intercultural communication and cultural variation//Language and Intercultural communication, 12:4, 353-368, 2012
2. 李静. 浅析网络语言的社会意义 (An Analysis of the Social Significance of Internet Language) //辽宁信息职业技术学院/博士·专家论坛, 2008
3. 苏金智 (2016. 网络语言研究的社会语言学意义 (The Sociolinguistic Significance of Internet Language Research) //语言文字学与网络时代高峰论坛. 汉字文化. 2016年第五期 (总第166期)
4. 宗志武. 网络语言的形成及发展 (The Formation and Development of Internet Language) //开封教育学院学报. 第三十五卷 第五期, 2015.05
5. 李朱妍, 王毅. 认知社会语言学视角下网络词汇变异探究 (Research on the variation of Internet vocabulary from the perspective of cognitive sociolinguistics) //长春工业大学外国语学院-青春岁月, 2021年13期
6. 张茜. 网络流行语的社会学分析 (Sociological Analysis of Internet Buzzwords) . 天津师范大学新闻传播学院/新闻传播-学术园地, 2022,02
7. 李晓雯, 宋晓. 论网络语言的形成原因和特点 (On the formation reasons and characteristics of Internet language) //黄淮学院-青年文学家-语言研究, 2014.11
8. 游汝杰. 什么是社会语言学 (What is Sociolinguistics) -上海: 上海外语教育出版社. 2020-190页
9. 王蕾. 汉语网络语言出现的社会意义 (The Social Significance of the Appearance of Chinese Internet Language) //辽宁渤海大学/青春岁月, 2013.01
10. Claire Kramsch. Language and Culture.-上海: 上海外语教育出版社. 2019-134页
11. 孙娜. 网络语在对外汉语教学中的影响//沈阳师范大学-明日风尚, 2017.07

Авторлар т мәлімет:

Мұқатай Клара – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Мукатай Клара – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Muhatai Kelare – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Досымбекова Рауан Өрікбайқызы – философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Досымбекова Рауан Орикбаевна – доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Dossymbekova Rauan Orikbayevna – Doktor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ХҒТАР 16.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.08>Б.И. НҰРДӘУЛЕТОВА Есенов университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау, Қазақстан
(e-mail: nurdauletova@mail.ru)***СЕРІКБОЛ ҚОҢДЫБАЙ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЛАР ЦИКЛІ**

Аңдатпа. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі түркі тектес халықтардың бірнеше мемлекеттік құрылымдарға бөлініп қайта құрылуының, сонымен бірге олардың рухани қалыптасуының тарихи-көркемдік баяны болып табылады. Жырдың тілдік әлеуетіндегі білімдік ақпаратты зерттеп-зерделеу арқылы «ноғайлық тек», «қазақылық ету, қазақ шығу» феномендерінің қалыптасу аймағы мен рухани негізін айқындау «Қырымның қырық батырына» байланысты зерттеулердің тың саласы болып саналуы тиіс. Шындығында, «жырдың тарихи-географиялық кеңістігін, жырды тудырушы тілдік, поэтикалық ортаны» зерттеу «басы ашық» мәселе ретінде назардан тыс қалып келгені байқалады. Себебі жыр мазмұнындағы географиялық, тілдік деректер, оқиғалар желісі, басты қаһармандардың тарихи тұлғалармен есімдес, тағдырлас болуы «жырлар циклі Алтын Орда дәуірінде, XIV-XV ғасырлар ішінде дүниеге келген, жырды тудырған «ноғайлы жыраулық дәстүрі» деген ғылыми аксиоманы қалыптастырған және зерттеушілердің қай-қайсысы да осы қалыптасқан аксиоманы одан әрі ғылыми негіздеу, осы ақиқаттың айналасында түрліше бағытта ғылыми, тарихи айғақтар іздеу бағытында жұмыстанған. Жыр циклі филологиялық, ішінара тарихи аяда зерттелген. Сондай-ақ, бүгінге дейінгі зерттеулерде жырлар циклінің лингвистикалық сипаттамасы мәтіндегі жеке сөздердің мағынасын түсіндірумен (ол да толық тарихи-этимологиялық талдау емес), топонимдік, антропонимдік, этнонимдік атаулардың тізбесін берумен ғана шектелген еді. Ал, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклін зерттеудің С.Қондыбай негіздеген жаңа кешенді әдісі география, тарих, әдебиеттану (фольклортану, мифтану), философия, теология пәндеріне қатысты білім қорын бір ғана лингвистикалық кеңістікте топтастырып, жинақтап, жүйелеуге арналады.

Осы мақалада «Қырымның қырық батыры» сияқты тарихи-поэтикалық туындының гензисін, қалыптасу ареалын жаңа бағытта қарастырған

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

С.Қондыбай еңбектеріне талдау жасаймыз, оның зерттеу әдістемесін ашып көрсетуге күш саламыз.

Түйін сөздер. Қырымның қырық батыры, Серікбол Қондыбай, генезис, поэтикалық ареал, түркілік архетип, сингармониялық вариант, ономотаным, мифотаным.

Кіріспе. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, түрікмен және басқа да түркі халықтарына ортақ қаһармандық жырлардың тізбегінен тұрады. «Жыр тізбегі» деп аталу себебі жырға арқау болатын оқиғалар «Алтын Орда» мемлекетінің, Ноғай ордасының тарихына қатысты тұлғалар мен аймақты қамтып, хронологиялық жақтан бір-бірімен жалғасып кетеді. Жырдың бас қаһармандары бір-бірімен әкелі-балалы болып, генологиялық тізбек құрайды. «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліне кіргізілген бірқатар жырларды ноғайлар, татарлар, қырым татарлары, қарақалпақтар, башқұрттар өздерінің халықтық жырлары ретінде таниды. Біздің пайымдауымызша, жырдың «Қырымның қырық батыры» жырлар тізбегі ретінде бір жүйеде топтастырылуы Мұрын жырау Сенгірбекұлының репертуарында толық көрініс тапқан. Осы ойымызды В.М.Жирмунскийдің: «Циклизация казахско-ногайского эпоса очень свободная: поэмы «Нуреддин», «Муса хан», «Карасай и Кази», «Тел-Ағыс» имеют каждая свой самостоятельный сюжет, расходятся в целом ряде фактических деталей и связаны только общими рамками генологии героев... Существование такого свода было обнаружено впервые в 1942 г. казахскими фольклористами, отыскавшими в Западном Казахстане, в районе Мангышлака, старого сказителя Мурун-жырау Сенгирбаева, единственного до настоящего времени известного нам исполнителя этого эпического цикла» [1, 466], – деген пікірі де бекіте түседі. Сондай-ақ, ноғай зерттеушісі М.Сикалиев «Ногайский героический эпос: способы эпического изображения героев Ногай» аталатын диссертациялық зерттеу еңбегінде «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің бастауы болып табылатын «Едіге», «Мамай», «Шора батыр», «Айсаның ұлы Ахмет», «Әділ – Сұлтан» жырларын ноғай халқының ұлттық эпосы ретінде қарастырады. Зерттеуші ноғайдың ұлттық эпосының құрамында батырлық жырлары мен қатар ғашықтық жырларыда бар, батырлық эпосты жырлаушыларды «жырау», ал ғашықтық эпостарды жырлаушыларды «бахшы» деп атайды деп көрсетеді. Бірақ ғалым «ноғай эпосының дамуы олардың циклдену дәрежесіне жеткен жоқ, осынша көп поэмалар бір эпопея болып тұтасып кете алмаған» [2], – деп мойындайды. Аталған жыр цикліне енетін бірқатар жырды татар, башқұрт, қарақалпақ ұлттық батырлық эпосының басы ретінде қарастыратын зерттеу еңбектерде де бұл жырлардың тұтастануы, бір циклдік тізбекке енетіндігі жөнінде ештеңе айтылмайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. С.Қондыбай зерттеулерінде аталған

жыр циклі тұңғыш рет лингвомәдениеттанымдық, ономотанымдық, мифотанымдық аяда қарастырылды. Біз мақаламыздың көлеміне қарай зерттеудің кейбір ерекшеліктерін ғана қарастырып өтпекпіз. Зерттеу барысында лингвокогнитивтік, тарихи-этимологиялық, компонентті-семантикалық әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Біз, ең алдымен, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің генезисін анықтайтын басты тіректі анықтадық, ол – жырлардағы қаһармандарының есімдік прототипі болған ноғайлы заманының тарихи тұлғаларының өміріне арқа сүйеу емес, жырлардағы ономастиконның (адам, ру, жер-су атауларының) тарихи-географиялық мәлімет бере алатын «эмпирикалық айғақ болу» мүмкіндіктеріне сүйену» [3, 9],– деп, өзі көрсеткендей Серікбол жырдың шығу тегі мен генезисін мәтіндегі сырт көзге елеусіз, жалпылама мәндегі «поэтикалық кеңістікті» құрайтын адам, жер-су атауларынан, ру, тайпа аттарынан іздейді. Атаулар мен жеке сөздердің этимологиясын сол сөздердің астарындағы халықтық таным мен мифологиялық түсініктерді саралау арқылы «қалыптасқан ғылыми шаблоннан» мүлде басқа, тың болжамдар жасайды.

«Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі, біздің ойымызша, ең көп таралғаны: «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Шора батыр» жырлары. Басқа түркі халықтарындағы, ел арасындағы нұсқаларын айтпағанда, ҚР Ұлттық Ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында «Едіге» жырының – 17, «Орақ-Мамайдың» – 15, «Қарасай-Қазидің» – 13, «Шора батырдың» – 12 нұсқасы сақталған [4].

Серікбол: «Жыршылар, әдетте, баяғы түпнұсқаның көркемдік деңгейін дамытуға тырысса да негізгі жер-су атауларына көбіне-көп мән бермейді, сондықтан жер-су аттарының көпшілігінің қайда екені ұмытылса да келесі ғасырларда сақтала береді» [3, 12], – дейді. Қазақша нұсқаларын айтпағанда, татар, ноғай, башқұрт, қарақалпақ нұсқаларында да қазіргі Маңғыстау, Үстірт, Атырау, Ақтөбе территориясын қамтитын «поэтикалық географияның сақталуы» жыр циклінің қазақылық тегін негіздей түседі.

Татаршада:

Жаек белан Иделда,
Алтын Урда, Ак Урда,
Данлы Кыпчик жирендә,
Татардан туған Нугай илендә [5, 12]

Башқұртшада:

Әле Идел, Нөгөштә,
Яйык, Әйек һыулаған,
Бөтә Урал буйлаған [6, 51]

Қарақалпақшада:

Едил менен Жайықтан,
Бөктергили адырдан,
Нұраның қара құмынан,
Қарғалы, Елек бойынан,
Ноғайдың толы елінен,
Жоқ қыдырып келемин [7, 290].

Татаршада:

Идел белан Жаектан,
Нократ белан Чулманнан,
Өзгәри суккан Болгардан,
Бөктәргеле Адырдан,
Нораның кара комынан,
Уел белан Кыелдан,
Халығым кубыл килгәндә [5, 140]

Зерттеуші Ж.Асановтың көрсетуінше, бұл географиялық атаулар – «бұрынғы Алтын Ордаға, қазіргі түркі халықтарына тиесілі атақоныстар» [8, 283].

Серікбол зерттеулеріндегі лингвистикалық талдауларға негізделген ғылыми пайымдаулардың біз байқаған негізгі сипаттары төмендегідей.

Семантикалық қисындау. Таспагер – таспа сөзінің «лента сияқты кесіп, тіліп алынған тері» мағынасындағы «лента, арқан, қайыс жіп» семасын жылан туралы ұғым-түсінікпен байланыстырып, Таспагер сөзінің мифоархаикалық баламасы Кержылан деп көрсетеді. [9, 142]

Атаулардың семантикалық табиғатын (басқаша айтқанда, атаулардың жасалуының мағыналық уәжін) зерттеуде семасиологтар семантикалық талдаудың компоненттік әдісін ұсынады. Компоненттік талдау сөздің бойындағы ұғымдық қабаттарын қарастырып, олардың осы сөз арқылы беріліп тұрған атаудың ортақ мағынасына қатысын айқындайды. Яғни компонентті талдау сөздің бойындағы негізгі семаларды анықтап, салыстырады. Семалардың өзін архисема, дифференциалды сема, интегралды сема деп жіктеушілік те бар [10, 65].

Таспагер (батырдың тұлпары) атауын жылан ұғымымен байланысты қарастыру үшін таспа сөзінің семасына компонентті талдау жасап қарайық. Таспа сөзінің архисемасы «тері» болса, дифференциалды семасы «жіңішке, лента сияқты тіліп алынған тері», интегралды семасы «қайыс, қамшы». Семантикалық өріс теориясы бойынша таспа және жылан сөздеріне қатысты барлық мағыналар мен ұғымдарды жаймалап қарастырап болсақ, екі лексикалық нысанның түйісетін нүктесі «жіңішке, лента сияқты және ирелеңдеу» семаларының айналасына тоқайласады. Таспагердің құрамындағы гер (кер) тұлғасының (Құлагер, Ақтангер, Керқұла, Керторат) жылқының түсіне байланысты қолданылып қана қоймай, жыланның да сипатын беруге жұмсалатыны (кержылан) осы екі ұғым-атауды

жақындастыра түседі. Жалпы жылан атаулының түркілік танымда «сиқырлы, киелі, тылсым» ұғымымен байланысты қаралатынының ескерсек, батырдың тұлпарының Таспагер аталуы (таспа және кер (гер) сөздерінің екеуінің де семалық астарында жыланға жақындататын тылсымдық ұғым бар) оның мифологиялық табиғатын айқындай түседі.

Архаикалық түбірлердің түпкі мағынасына морфонологиялық талдау жасау: жылан, жылға, жылқы, үлек, лақ, елек, елік сөздерінің ең ежелгі түпкі формасы ыл, ық деп көрсетіп, осы форманттың архаикалық семантикасын «меншіктеу» ұғымымен байланыстырады [9, 152]. Бұл сөздердің көне түркілік варианты иылан, иылға, иүлек, иылақ, иілек, иелік түрінде болып, барлығы иыл/иіл түбірінен өрбіген. Көптік, меншіктілік мағынасын беретін -л, -ыл, -іл формантының этимологиялық саралануынан көптік мағыналы -лар/лер, меншіктілікті білдіретін -лы/лі, тиістілікті білдіретін -лық\лік, -меншіктеуді білдіретін -лан/лен, -лау/леу форманттары қалыптасқан. Л фонемасының архесемантикалық сипатындағы меншіктілік мағынасы текті білдіретін мағынамен де ұштаса қолданылатыны байқалады. «...Бұл үзіндіден біз ортағасырлық Маңғыстауда эрек немесе эрекли деген рудың немесе елдің болғандығын біле аламыз. Осы сөзді Айрақтымен ұштастыруымызға себеп болған: айрақты сөзіндегі -ты (-лы) формантының ру есіміне тән «ұлы», «оғлы» мағынасын бере алатындығы, яғни этноним жасаушы негізгі есім – «айрақ» [9, 85]. Осы жұрнақтың семантикалық реңкі қазіргі түркі тілдерінде әлі де байқалады. Мысалы, тегі дегенді білдіретін -лы жұрнағының қолданылуы: Нұржантегі – Нұржанлы. Байұлы, Әлімұлы этнонимдерінің құрамындағы ұлы морфемасының да түп-төркіні – оғлан/оғлы формантынан шыққан болуы керек. Бұл сөздердің архаикалық түп-төркіні тоғ («туу»), тоғұл («туған, туылған») түбірлерінен тарайды. Тоғұл, оғұл, тоғұллақ, оғұллақ, оғылақ, ылақ. Тоғұл – малдың төлі, оғұл (ан көптік форма, адамзат баласына қатысты қолданылған) – адамның баласы, ұл. [11, 83]

Түркілік архетиптердегі сингармониялық варианттардың мүмкіндігіне сүйенеді. С.Қондыбай «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі Айрақты этониміне талдау жасау барысында осы тұлғаға ұқсас нұсқаларды тізбелеп көрсетеді: «Айрақ>ейрек>ыйрақ>ййрек>үйрақ>үйрек>ойрақ>өйрек. Енді тұрақсыз «й» дыбысын алып тастап, қайта ізденіп көрсек: Ерек>ырақ>ірек>ұрақ>үрек>орақ>өрек. Осы сөздердің ішінен фольклорлық қорда бары – Орақ пен Үйрек. Сондықтан осыларды қарастырып көрейік.» [8, 86].

Нәтижелер. Серікбол уәждеген й дыбысының тұрақсыздығы жөніндегі ғылыми пайымдауларға барлау жасап көрейік. Түркі тілдері дыбыстық жүйесінің қалыптасу тарихында й сонорының үш түрлі позициясы сөз болады: 1 сөз ортасында, сөз аяғында ғ,г дыбыстарының тарихи эволюциясының й дыбысымен байланысы (жегде – жейде, бағла – байла, -); 2 сөз басындағы й –дж – ж – т – д – ш – ч – с – з – с` сәйкестіктері; 3 й дыбысының сөз басында және сөз

ортасында протезалық, эпентезалық қызметі.

Қазіргі қазақ тілінде ж-мен айтылатын кейбір сөздер өзге түркі тілдерінде й, дж, т, ч, с, ш дыбыстарымен басталады: қыпшақ тілдерінде жол~джол, оғыз, қарлұқ тілдерінде йол, алтай, чулым тілдерінде тйол~дйол, тува, хакас, шор тілдерінде чол, қарашай, балқар тілдерінде дзол~зол, якут тілінде суол, чуваш тілінде с`ул [11, 7]. Көне түркі тілі ескерткіштері тілдерін зерттеу барысында, сондай-ақ, қазіргі түркі тілдері материалдарын салыстыру негізінде академик В.Радлов бастаған белгілі түркітанушылар й –дж – ж – т – д – ш – ч – с – з – с` сәйкестігінің ең ежелгі формасы й нұсқасы деген шешімге келген. Яғни түркі тілдерінің қалыптасуының өте ежелгі кезеңінде сөз басындағы й дыбысы дж аффрикатына өзгерген, кейін құранды дыбыс д, ж, т сияқты жеке дыбыстарға ажыраған, дамудың тағы бір сатыларында бұл дыбыстар қатаңданып, ш, ч, с дыбыстарына, бірқатар тілдерде жұмсақ ызың з, с` дыбыстарына айналған. Зерттеушілердің көрсетуінше, й-дің сөз басында дауысты дыбыстардың алдында дж аффрикатына айналатындығын испан, португал, иран, үнді тілдерінің мысалдарынан да байқауға болады екен [12, 256]. Сондай-ақ, сөз басындағы й –дж – ж сәйкестіктерін түркі этногенезімен байланыстыратын құнды пікірлер де бар [13].

Профессор Б. Сағындықов й сонорының протезалық (сөздің алдынан қыстырылу), эпентезалық (сөз ортасында қыстырылу не дәнекер болу) қызметтерін атап көрсетеді. А.М.Щербактың зерттеулері бойынша, й-дің протезасы негізінен чуваш тіліне тән: йат (ат), йер (жер), йене (ін), йур (жыр), йут (жат) т.б., ішінара гагауз тілінде: йэт (ет), йэв (үй), йэркэк (еркек) т.б., өзбек тілінде: йоғош (ағаш), йығла (жыла) т.б. кездеседі [14, 79].

Й эпентезасы көне түркі ескерткіштер тілінде анық көрінеді. Күлтегін ескерткішінде: «құрығару Темір қапығқа тегі сүлейү бірміс» (сүлейү - соғысып), «Күлтегін йадағын оплайу тегді» (оплайу - опыру), «Күлтегін бег башлайу қытымыз» (башлайу - бастау). Осы мысалдарда көне түркілік сүле, опла, башла етістіктеріне –у тұйық етістік формасы й эпентезасы арқылы жалғанып тұр.

Жоғарыда талданған 3 позициясында да й сонорының сөз құрамынан түсіп қалуға бейімділігі, тұрақсыздығы туралы айтылмайды, керісінше, Б.Сағындықов й дыбысына: «Й. Бұл ежелгі дәуірде таза дауысты и-ден пайда болған сонор фонема. Аллофондары жоқ, ең тұрақты дыбыс» [11], – деп сипаттама береді.

Айрақ, Орақ, Үйрек атауларының тұлғалық бірнегізділігін дәлелдеуге қатысты а~е~ұ~ү~о~ө~ы~і сингармотиптеріне тоқталайық.

Көрсетілген дауыстылар тізбегі әрқайсысы жеке сөз жасауға қатысатын дербес фонемалар болып табылады. Түркі тілінің жалғамалылық табиғатына сәйкес түбір мен қосымшаларды біртұтас етіп, бір бүгін тұлға ретінде біріктіру үшін сингармонизм заңы қалыптасқан. Сингармонизмнің екі түрі палатальдық және лабиальдық гармония дауыстылармен бірге дауыссыздардың да бір ыңғайға бағынып тұтасуына ықпал етеді. Дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке,

еріндік, езулік, ашық, қысаң сингармотиптеріне сәйкес сөз мағынасы да өзгеріп отыруы тиіс. Бірақ тілімізде осы заңдылыққа бағынбайтын, лексикалық мағыналары бірдей бола тұра, бірде ашық, бірде қысаң, бірде жуан, бірде жіңішке дауыстылармен келетін сөз варианттары кездеседі. Мұндай варианттар бір тілдің ішінде, диалектілерде, бірнеше туыс тілдер арасында, көне және жаңа тілдер арасында кездеседі. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде: ақыраңда~әкіреңде, ажим~әжім, адыраңда~одыраңда, дабыс~дыбыс, аңқай~аңқи, ұңғы~үңгі дарылда~дырылда т.б., диалектілерде: асылы~әсілі, жапырай~жәпірей, камзол~кемзол, шойнақ~шұйнақ, көлік~күлік, тұмау~тымау, үндеме~індеме, шоқым~шүкім~шұқым~шөкім т.б., түркі тілдері арасында: як. тыл – тува дыл – қырғ., ноғ., құм., өзб. – тил – түр., түркім., гагауз., әзерб. – дил – тат, баш – тел – қаз. тіл. т.б. Бұл келтірілген мысалдар вокализмдердің бір мағыналы сөздердің құрамында сингармониялық вариант түзуі түркі тілдерінің өн бойында кездесетін тарихи құбылыс екенін көрсетеді. Осы құбылысты профессор М.Томанов: «Ондай вариантты сөздердің өзгерістері (дауыстылар ыңғайында) тек басқы буын ыңғайында көрінеді. Бұл құбылыс бір ғана тіл құрамында емес, туыстас тілдер арасында да осы сыпатта орныққан... Сингармониялық варианттардың пайда болу дәуірі – полисинтетикалық комплекс болған кез емес, қайта сол құрылыстың аглютинацияға ауысу кезінде сингармонизмнің функциональдық мән алып, дауыстылардың жіктелген кезі болуға тиіс» [15, 45], – деп түсіндіреді. Сингармониялық вариант түзетін сөздердің барынша толық тізбегіне салыстырмалы, типологиялық талдау жасау арқылы неғұрлым көне вариантын табамыз. Мысалы, қазіргі әдеби тілдегі нұсқасына қарағанда, диалектілік нұсқаға көнелік сипат тән, сонымен қатар түркі тілдерінің ішінде басқа тілдердің ықпалына көп түсе қоймаған, барынша бағзылық сипатын сақтаған түркі тілдерінде (чуваш, хакас тілдері) кездесетін формалардың, көне түркі ескерткіштері тіліндегі вариант-формалардың ежелгілігін анықтауға болады. Адыраңдау~одыраңдау сәйкестігінен сөз басында а~о сәйкестігінің мысалын тапсақ (айырақ ~ойрақ), шоқым~шүкім сәйкестігі арқылы о~ү ауысуының мүмкін екендігіне (ойрақ~үйрек) көз жеткіземіз. Сонда Айырақ (ты), Үйрек нұсқасының біреуі алғашқы болады да, Орақ ортаңғы нұсқа болуы тиіс. Міне, осы бағытта жыр мәтіндеріндегі сакралды (антропонимдер, топонимдер) атауларға типологиялық талдау жасау арқылы, жырдың неғұрлым көне нұсқасын болжауға мүмкіндік бар.

Қорытынды. Қазіргі полипәндік зерттеулер ұлттың тарихын, мәдениетін тек кешенді талдаулар негізінде ғана зерттеудің нәтижелі болатынын көрсетіп отыр. Тілдің аксеологиялық, философиялық астарын, діни-мифологиялық түсіндірмесін, ұлттық мәдениетпен арақатынасын зерттейтін жаңа лингвистикалық бағыттар бар, бірақ лингвистикалық талдаулар нәтижесін нақты тарихи дерек көзі ретінде қарастыратын лингвистикалық тарих деген пән жоқ. Бұндай әдіс хатқа түсіп, қатталған нақты жазба мұраларға ғана сүйенетін тарих ғылымында қолға алына қойған жоқ. Әрине, осындай синкретті ғылыми зерттеуге бару үшін тарихи жад пен лингвистикалық бейім-қабілет қажет екені

түсінікті. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің поэтикалық жақтан тұтастанып, жырлар тізбегі ретінде қалыптасқан поэтикалық ареалын, тарихи кезеңдерін анықтауда Серікбол Қондыбай ұсынған зерттеу әдісінің мәні үлкен деп есептейміз. Себебі ғалымның зерттеулеріндегі лингвистикалық таным жеке сөздердің семантикалық құрылымындағы халықтық сакралды ұғымдар мен жеке фонемалардың архаикалық семаларын салыстыра зерттеуге арналған жүйелі білімге негізделеді.

Әдебиеттер

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974. – 723 с.
2. Сикалиев М. Ногайский героический эпос: способы эпического изображения героев Ногай. – Майкоп, 2008. – 161 с.
3. Қондыбай С. Мұрын жырау мұралары. Алматы: Арыс, 2010. - 380 б.
4. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Тоғызыншы кітап. Алматы: Тіл баспасы, 2012. – 360 б.
5. Идәгә. Қазан: Татарстан кітап нәшрияты, 1988. – 254 б.
6. Башкорт халық ижады. 5-т. Өфө: Кітап, 2008. -392 б
7. Едиге. Өтенияз варианты. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2008. – 207 б.
8. Асанов Ж. Едіге: аңыздар мен жырлар. – А.: Орхон, 2008. – 312 б.
9. Қондыбай С. Есен-қазақ. – Алматы: Арыс, 2008. – 400 б.
10. Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы: 2007. – 144 б.
11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 261 б.
12. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва, 1984. – 852 с.
13. Бернштам А. Следы джекания в тюркских языках Средней Азии. <https://forum.eurasica.ru/topic/5018-начальные-й-дз-дж-ж-з-в-тюркских-языках/>
14. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков (имя). Ленинград, 1970. - 204 с.
15. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 411 б

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА

Университет Есенова, город Актау, Казахстан

ЦИКЛ ПОЭМ «СОРОК БАТЫРОВ КРЫМА» В ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРИКБОЛА ҚОНДЫБАЯ

Аннотация. Цикл поэм «Сорок богатырей Крыма» представляет собой историко-художественное повествование о размежевании тюркских народов на несколько государств (впоследствии восстановленных), а также их духовном становлении. Определение ареала и духовной основы формирования

феноменов «ногайской благородности», «создание казахского духа, казахского происхождения» через изучение языкового потенциала поэмы должно стать новым направлением исследования, связанным с циклом поэм «Сорок богатырей Крыма». Проблема изучения «историко-географического пространства поэмы, языковой, поэтической среды, создающей поэму» до сих пор оставалось без внимания. Это связано с тем, что географические и лингвистические данные, последовательность событий, судьбы главных героев, созвучные с историческими личностями, сформировали «ногайская традицию поэм-жырау». Цикл поэм исследовался в филологическом, отчасти историческом контексте. Также в исследованиях, проводившихся до сегодняшнего дня, лингвистическое описание цикла поэм ограничивалось объяснением значения отдельных слов в тексте (что также не является полным историко-этимологическим анализом), приведением списка топонимических, антропонимических, этнонимических названий. Изучение цикла поэм «Сорок богатырей Крыма» С. Кондыбаем на основе заложенного им нового комплексного метода было посвящено классификации, сбору, систематизации в одном лингвистическом пространстве знаний, связанных с географией, историей, литературой (фольклором, мифологией), философией, теологией.

В данной статье анализируются труды С. Кондыбая, который рассматривал в новом направлении генезис, ареал формирования историко-поэтического произведения «Сорок богатырей Крыма».

Ключевые слова. Сорок батыров Крыма, Серикбол Кондыбай, генезис, поэтический ареал, тюркский архетип, сингармонический вариант, ономология, мифология.

B.I. NURDAULETOVA

Yessenov university, Republic of Kazakhstan, Aktau

CYCLE OF POEMS «FORTY HEROES OF CRIMEA» IN THE RESEARCH OF SERIKBOL KONDYBAY

Abstract. The cycle of poems «Forty heroes of Crimea» is a historical and artistic narrative of the transformation of peoples of Turkic origin into several state structures, as well as their spiritual formation. A new area of research related to the «Forty heroes of Crimea» should be considered to determine the area of formation and spiritual basis of the phenomena of «Nogai genealogy», «kazakhization, Kazakh origin» through the study of educational information in the linguistic potential of the poem. In fact, it can be seen that the study of «the historical and geographical space of the poem, the linguistic and poetic environment that gives rise to the poem» has been neglected as an open problem. The cycle of poems was born in the era of the Golden Horde, in the XIV-XV centuries, formed the scientific axiom «nogaili zhyrau

tradition», which gave birth to the poem, and any of the researchers worked on further scientific substantiation of this axiom, the search for scientific and historical evidence in different directions around this truth. The cycle of poems is studied in a philological, partly historical background. In addition, the linguistic description of the cycle of the poem was limited to explaining the meaning of individual words in the text (which is also not a complete historical and etymological analysis), giving a list of toponymic, anthroponymic, ethnonymic names. A new comprehensive method of studying the cycle of poems «Forty heroes of Crimea», founded by S. Kondybay, is intended to consolidate, summarize and systematize the knowledge base in the subjects of Geography, History, Literary Studies (folklore studies, mythology), philosophy, and theology in one linguistic space.

In this article, we will analyze the works of S. Kondybay, who considered the genesis of such a historical and poetic work as «Forty heroes of Crimea» in a new direction, and make efforts to reveal the methodology of his research. A new comprehensive method of studying the cycle of poems «Forty heroes of Crimea», founded by S. Kondybay, is intended to consolidate, summarize and systematize the knowledge base in the subjects of Geography, History, Literary Studies (folklore studies, mythology), philosophy, and theology in one linguistic space.

In this article, we will analyze the works of S. Kondybay, who considered the genesis of such a historical and poetic work as «Forty heroes of Crimea» in a new direction, and make efforts to reveal the methodology of his research.

Keywords. Forty batyrs of Crimea, Serikbol Kondybay, genesis, poetic area, Turkic archetype, synharmonic variant, onomology, mythology.

References

1. Zhirmunskij V.M. Tjurkskij geroicheskiy jepos. Leningrad: Nauka, 1974. – 723 s.
2. Sikaliev, M. Nogajskij geroicheskiy epos: sposoby epicheskogo izobrazheniya geroev Nogaj. – Majkop, 2008. – 161 s.
3. Qondybai, S. Müryn jyrau müralary. Almaty: Arys, 2010. – 380 b.
4. Qazaq qoljazbalarynyñ ğylymi sipattamasy. Toğyzynşy kitap. Almaty: Til baspasy, 2012. – 360 b.
5. İdägä. Qazan: Tatarstan kitap nәşriaty, 1988. – 254 b.
6. Başkort halyq ijady. 5-t. Öfö: Kitap, 2008. -392 b
7. Edige. Öteniaz varianty. Nökıs: Qaraqalpaqstan, 2008. – 207 b.
8. Asanov J. Edige: añyzdar men jyrlar. – A.: Orhon, 2008. – 312 b.
9. Qondybai, S. Esen-qazaq. – Almaty: Arys, 2008. – 400 b.
10. Küderinova, Q. Birge jäne bölek jazylatyn sözderdiñ orfografiasy. – Almaty, 2007. – 144 b.
11. Sağyndyqūly, B. Qazaq tılı leksikasy damuynyñ etimologialyq negızdeni. – Pavlodar: S.Toraıǵyrov atyndaǵy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 261 b.

12. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskiih jazykov. Fonetika. – Moskva, 1984. - 852 s.
13. Bernshtam A. Sledy dzhekanija v tjurkskih jazykah Srednej Azii. <https://forum.eurasica.ru/topic/5018-nachal'nye-j-dz-dzh-zh-ж-z-v-tjurkskih-jazykah/>
14. Shherbak A.M. Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov (imja). Leningrad, 1970. – 204 s.
15. Tomanov, M. Qazaq tılıniñ tarihi grammatikasy. S.Toraıǵyrov atyndaǵy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 411 b

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша Ильяқызы – филология ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна – доктор филологических наук, профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha Iliasovna - doctor of philology, professor. Caspian University of technologyandengineeringnamedafterSh.Esenov,Aktau,Kazakhstan.

XҒТАР 16.16.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.09>

Г.С. РАЙНБЕКОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: g.rainbekova@mail.ru)

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНТЕКСТЕ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде фразеологиялық антонимдерді зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі – олардың контексте көрінуі. Сондықтан фразеологиялық бірліктердегі антонимияны контексте қолданылу аясына қарай анықтау маңызды деп танымыз. Контекст – фразеологизмдердегі қарама-қарсылықтарды анықтаудың негізгі критерийлерінің бірі болып табылады. Фразеологиялық антонимдерді контекст ауқымында қарастыру, олардың стилистикалық қасиетін анықтауға, фразеологиялық бірліктердің арасында болуы мүмкін антонимдік өзара қатынастардың формаларын ажыратуға негіз бола алады. Фразеологизмдердің антонимдік қатынасы көркем шығарма тілінде айқын және нақтырақ болып келеді. Кез келген көркем туынды түрлі тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, шығарманың маңызын арттыра түсері анық. Дәл осындай ерекше қасиетті фразеологиялық антонимдер де игереді. Адамның түрлі мінез-құлқына, әлеуметтік жағдайына, өміріне қатысты қарама-қарсы құбылыстарды салыстыру, тіпті табиғат құбылыстарының қарама-қарсы жағы жазушы шығармаларында фразеологизмдер арқылы шебер, дәл беріледі. Алайда, тіл білімінде антонимдердің контексте берілу қасиеті туралы пікірлер мен тұжырымдар тек лексикалық бірліктерге қатысты айтылған, топтастырылған.

Фразеологизмдер көркем шығарма тілін жандандырумен бірге, шығарма тіліне ұлттық колорит те береді. Фразеологизмдерді өз орнында жұмсай білу қалам қайраткерлерінің сөз қиюластыру шеберлігімен, халық тілі қазынасын қаншалықты игергендігімен ұштасып жатады.

Түйін сөздер: фразеологизм, контекст, бірлік, антонимдер, тіл, лексика.

Кіріспе. Лексиколог ғалымдардың лексикалық антонимдердің контексте берілу жолдарын топтастыруын келтіре отырып, фразеологиялық антонимдердің контексте көріну сипатын анықтасақ. Ғалым Ғ. Мұсабаев қазақ тіліндегі лексикалық антонимдердің контексте көрінуінің төмендегідей төрт түрін ұсынады:

- 1) Антонимдердің бір сөйлем ішінде қатар қолданылуы.
- 2) Іргелес сөйлемдерде қолданылуы.
- 3) Бірнеше антоним сөздердің бір сыңарларын одан кейін беру.

4) Антонимдерді аралас қолдану.

Ж. Мусин антонимдік контекстерді тұлғалық және мағыналық жағынан былайша топтастырады:

1) Жалпылық мәнде болатын антонимдік контекстер.

2) Тікелей қарама- қарсы мәнде болатын антонимдік контекстер.

3) Альтернативтік мәнде болатын антонимдік контекстер.

4) Философиялық ой түйіні, тұжырым, пікірретінде келетін антонимдік контекстер.

5) Антоним сөздер жеке, дара қолданылатын контекстер.

6) Антоним сөздер субъекті- предикаттық қатынаста болатын антонимдер.

7) Антонимдердің өзінің негізгі мағынасына тікелей қарсы мәнде жұмсалатын контекстер.

Контексте фразеологиялық антонимдерді орынды пайдалана білу өмірдегі құбылыстарды дәл суреттеп, әсерлі жеткізер шеберлік қырын танытады. Осы тұрғыда: «Жазушы кейіпкердің түсінігіндегі не сөзіндегі қайшылықтардан да үлкен контраст тудыруға шебер. Бұл жағдайда контраст жасаушы қарама-қайшылықтардың бір жағы– кейіпкер ойы, не сөзі де, екінші жағы–шындық», –деген дәйекті пікірді көркем проза тілін зерттеуші ғалым Б.Шалабаев айтқан болатын. Сондықтан да, контексте фразеологиялық антонимдерді ұтымды қолдана білу жазушы шеберлігімен тығыз байланысты. Олай болса, фразеологиялық антонимдердің көркем шығармада қолданылуына қатысты мысалдарды топтастыра келе, олардың контексте қолданылу формаларын анықтасақ.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ж.А. Жақыпов тілдегі контекстің екі деңгейін көрсетеді:

1) Тар көлемдегі контекст (сөз мағынасын айқындайтын белгілі бір сөйлем)

2) Кең көлемдегі контекст – синтаксистік күрделі бірліктер, тарау, абзац – бұлар сөйлем семантикасын айқындайды [1,23].

Біз ғалымның осы бөлуін басшылыққа ала отырып, фразеологиялық антонимдерді де:

1) Тар көлемдегі фразеологиялық антонимдік контекст;

2) Кең көлемдегі фразеологиялық антонимдік контекст деп қарастыруды ұйғардық.

Тар көлемдегі фразеологиялық антонимдік контексте антоним фразеологизмдер бір ғана сөйлем ішінде немесе іргелес сөйлемдерде беріледі: Бала кезімнен бірге өскен Сәуле момын, қой аузынан шөп алмас, ал мен болсам керісінше шаш ал десе бас алатын қыз едім («Ақ босаға»). Әке қаншама ағынан жарылдым дегенде де әлде бірденелерді бүгіп қалға (Р. Тоқтаров). Қызыл көз, жіп-жіңішке сырықтай, жирен майор қабағын түйе келіп ауыз бөлмеде шешіне бастады. Істің тынымды, таза істелгенін, әсіресе өзінің аяқ басатын жолына қиық

тақтай төселгенін көргенде қабағы ашылып, үш пленге майор болымсыз болса да жадырай қарады (Ж. Жұмаханов).

Осындағы бірінші сөйлемде қой аузынан шөп алмас ↔ шаш ал десе бас алатын, момын-пысық мағыналарын білдіріп тұрған қарсы мәндегі фразеологизмдер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылған. Екінші сөйлемде де дәл солай ағынан жарылу ↔ бүгіп қалу (сақтау) фразеологизмдері «бір нәрсені бүкпесіз айту» немесе «жасыру» деген қарама-қарсы қасиетке байланысты айтылып, бір ғана сөйлем ішінде антонимдік жұп болып тұр. Соңғы мысалдың алғашқы сөйлеміндегі қабағын түю фразеологизмі адамның көңіл-күйінің бір жақты көрінісі ғана, ал оның қарама-қарсы жағы оған іргелес сөйлемдегі қабағы ашылу фразеологизмі арқылы берілген.

Талқылау мен бақылау. Кең көлемдегі фразеологиялық антонимдік контексте антоним фразеологизмдер абзацта, шағын мәтін ішінде беріледі:

Үйдің іші азан-қазанболып, жоқтау айтқан әйелдердің дауысынан күңіреніп кетті. Үйге кірген Сейтек бастаған көңіл айтуға келген адамдар төрге келіп, жайылған көрпенің үстіне жайласты. «Артының қайырын берсін» – деп Сейтек құран оқи бастады. Үйдегі у-шу, жоқтау айту су сепкендей тоқтады (Ә. Шәріпов).

Мұнда автор оқиға желісіне орай қарсы мәнді фразеологизмнің бір сыңарын (азан-қазан болу) абзац басында қолданса, қарсы жағын абзац соңында (су сепкендей тоқтау) ұтымды пайдалана білген. Кейбір жағдайда абзац ішінде антоним фразеологизмдер лексикалық антонимдермен жарыса қолданылып, автордың белгілі бір құбылысты немесе адамның мінез-құлқын, қасиетін салыстыру барысында қолдану – контраст тудырудың тиімді жолы болып табылады: Табиғатынан салмақты, көпіртіп көп сөйлемейтін, ал анда-санда «ұрттап» алса, ауыздыға сөз, аяқтығажол бермейтін; көп күлмейтін, зәумен бір күлсе, ішек-сілесі қатып жас балаша мәз болатын; кім-кімдерге тас кескір сараң, кім-кімдерге жалғыз дәнді жарып берер жомарт; кеңсесіне отырған кезде, алдына келсе тістеп, артына келсе тебетін кезеп; ғұмыр жалғанда қара бақырдан қате жібермейтін сауысқаннан сақ, үй шаруасының қиюын қашырып алар олақ – міне, солай да, солай біздің Зәкең (О. Бөкей).

Байқағанымыздай көркем шығармадан алынған абзацта автор бір ғана адамға ғана тән қасиеттің қарама-қарсы жағын лексикалық, фразеологиялық антонимдер және қарсы мәндегі сөз тіркестер арқылы ұтымды бере алған, сөйтіп кейіпкердің бар болмысын анық ашып көрсеткен. Бұл жерде антонимдік мәнге ие болып тұрған мына жұптар:

Көп сөйлемейу ↔ ауыздығасөз, аяқтыға жол бермеу (еркін тіркес ↔ фразеологизм);

Көп күлмейу ↔ ішек-сілесіқатыпмәзболу (еркінтіркес ↔ фразеологизм);

Сараң ↔ жомарт (лексикалықантонимдер);

Сақ ↔ олақ (контекстік антонимдер).

Жинақталған мысалдар негізінде контексте фразеологиялық антонимдердің қолданылу ерекшеліктеріне қатысты төмендегідей түрлерін ұсынуға болады:

- 1) Фразеологиялық антонимдер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылады.
 - 2) Лексикалық бірлікке фразеологизмнің антоним болуы
 - 3) Контексте лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер қатар қолданылады.
 - 4) Фразеологизмге синонимдік қатар құрған фразеологизмдердің қарсы мәнде жұмсалуды.
 - 5) Контексте фразеологизмдердің жеке-дара қолданыла келе антонимдігінің көрінуі.
 - 6) Контексте фразеологиялық бірлікке авторлық өзгеріске түскен фразеологизмнің қарсы мәнде жұмсалуды.
 - 7) Тірек компоненті бар антоним фразеологизмдердің контексте берілуі.
 - 8) Фразеологиялық антонимдер контексте фразеологизмнің мағынасын нақтылап, түсіндіріп тұратын сөздермен жарыса қолданылады.
 - 9) Контекст ішінде екі фразеологиялық антонимнің параллель жүруі.
- Фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуына қатысты бұл топтастырудың әр қайсысының мәнін ашып, жеке-жеке тоқталып өтсек.

1) Шынында Перизаттың **бауыр басып** қалғанын сезе тұра, жетім қыздың маңдайынан сипамай **сырт айналды** (Б.Иманғазина). Үнемі **асығыалшысынан түсіп** саудасы жүре қоюшы еді, бүгін күн ұзаққа **ісінің қырын кетуін** көрмеймісің (М.Сүндетов).

2) Мұндай контекстерде фразеологиялық антонимдер сөйлемнің ыңғайына орай қатар қолданылып тұр. Атап көрсетсек бірінші сөйлемдегі антоним фразеологизмдер **бауыр басу – сырт айналу**, екінші сөйлемде **асығы алшысынан түсу – ісі қырын кету** фразеологизмдері қарсы мәнде жұмсалған.

3) Контексте лексикалық бірлікке фразеологизмнің антоним болып келуі ұшырасады. Көркем шығарма тілінде бұл ерекшелік қарама-қарсылықты берудің өнімді жолы ретінде қолданылып жүр.

Мысалы: Жаңа Мүлік, Ақжандар келгенде қатты **қуанған** Құпия мына жаңа топты көргенде **көңілі құлазып** сала берді (С. Досанов). Мәрия да інісіне тартқан **көріксіз** қызғылт сары әйел еді. Күйеуі **үріп ауызға салғандай** әрлі жігіт-тін (М. Ысқақбай). Сен қазір **жуансың**. Мен болсам жастайымнан өмірім жалшылықта өткен, **сіңірі шыққан кедеймін** (Б. Тілегенов)

Бірінші сөйлемде адам эмоциясына қатысты қуану сөзіне мұңаю мағынасын білдіретін «көңілі құлазу» фразеологизмі антоним болып тұр. Екінші мысалдан да осыны аңғаруға болады. Мұнда үріп ауызға салғандай фразеологизмі әдемі, сүйкімді мағынасын білдіреді де көріксіз сөзіне қарсы мәнде жұмсалады. Үшінші сөйлемде жуан сөзіне сіңірі шыққан кедей фразеологизмі антоним болып тұр. Мұндағы жуан сөзі жіңішке сөзінің

антонимі ретіндегі мағынасында емес, ауыспалы мағынада тұр. Бұл сөйлемде жуан сөзі бай адамға қатысты айтылып, кедей мағынасында айтылатын сіңірі шыққан кедей фразеологизміне қарсы мәнде жұмсалған. Осы тұста фразеологизм контексте тек номинативті мағынасында тұрған сөзге ғана емес, ауыспалы мағынадағы сөзге де антоним болатынын аңғардық.

4) Лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдердің қатар қолданылуы (жарыса қолданылуы) да үнемі контексте көрініс табады. Бұл ерекшелік құрмалас сөйлемдерде немесе іргелес тұрған екі жай сөйлемде кездеседі.

5) Мысалы: Қуаныш деген өзгенің басындағы қайғысына қарамайтын арсыз нәрсе екен-ау, марқұмның денесін шығарғанда, жерлегенде өзгелер аһ ұрып күрсініп, ботадай боздағанда бұл екеуінің қуаныштары қойнына сыймаған еді (Т. Нұрмағанбетов). Әсіресе соңғы екі баладан кейін кепеден биіктеу болғанымен тамнан аласалау әлгі екі бөлмелі үйлері тым тарылып кеткен соң, тағы да бала-шағаларымен жабылып шуласып жүріп үлкендеу бір бөлме қосты да, үш бөлмелі үйде кейде ауыз жаласып, кейде қырық пышақ болып қырқысып балалары өсіп, ер жетіп жатты (Т. Нұрмағанбетов).

Мұндағы алғашқы сөйлемде қуану - қайғыру лексикалық антонимдері, сондай-ақ ботадай боздау – қуанышы қойнына сыймау антоним фразеологизмдері қатар қолданылған. Лексикалық пен фразеологиялық антонимдерде де қарама-қарсылық адамның эмоциясына қатысты айтылған. Екінші келтірілген сөйлемде аласалау - биіктеу – лексикалық антонимдер, ауыз жаласу – қырық пышақ болу – фразеологиялық антонимдер. Екі антонимдік жұп бір сөйлем ішінде қолданылған, алайда аласалау – биіктеу өлшемді салыстыру мәнінде қарама- қарсы қойылса, ауыз жаласу – қырық пышақ болу деген қарсы мәндегі фразеологизмдер адамның татуласу-араздасу сияқты әрекетіне қатысты берілген. Яғни лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер бір ғана нәрсеге қатысты айтылмағанын аңғарамыз.

Контексте фразеологизмге синонимдік қатардағы фразеологизмдер антоним болып келуі де жиі қолданылады.

Мысалы: Күлшараның үлкен қызымен үнемі **керісіп қалушы** едік, екінші қызымен **шәй деспей, дәм-тұзымыз жарасайын** деп тұр-ау – деген ойды Үсентай әу бастан-ақ ойлаған (Т. Нұрмағанбетов). Бұл ішкі қалтасына қайта-қайта қол салып, ашудан **бұлқан-талқан болып, зығырданы қайнап** тұрғанда өзгелерге қосылып әлгіндегі қайыршылар да **ішек-сілелері қатқанша күлді** (Т. Нұрмағанбетов). **Айрандай ұйып, шәй деспей** отырған ерлі-зайыптыларды ақыры араздастырып тынды (О. Бөкей). Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, біріншісінде «керісіп қалу» (ұрысу, жанжалдасу мағынасын білдіреді) фразеологизміне «шәй деспеу», «дәм-тұзы жарасу» синонимдік қатардағы фразеологизмдері антоним болса, екінші сөйлемде «бұлқан -талқан болу», «зығырданы қайнау» – деген ашулану мәнін білдіріп тұрған

фразеологизмдер қатарына «ішек-сілесі қатқанша күлу» фразеологизмі қарсы мәнде келіп тұр. Соңғы сөйлемде синонимдік қатардағы фразеологизмдер «айрандай үю», «шәй деспеу» болса, оған антоним ретінде «араздасу» сөзі қолданылған.

Фразеологиялық антонимдер жеке-дара қолданылатын контекстер. Қарсы мәндегі фразеологизмдердің мұндай сипатта көрініс табуы тілімізде өте жиі ұшырасады. Лексикалық антоним сөздер тілде үнемі бір-біріне қарсы мағынада жұмсалуды керек. Бұл шарт бұзылса, қарсы мәнге ие болғанымен сөздер антоним бола алмасы анық. Сондай-ақ қарсы мағыналы сөздер үнемі бір сөйлем ішінде жұп болып қолданылуы да шарт емес. Осы тұрғыда, антоним сөздер әр сөйлем ішінде жеке қолданылғанымен, оның одан антонимдік мәні жойылмайтындығын айтқан Ж. Мусин, бұл ойын былай деп түсіндіреді: «Біріншіден, антонимдер әрқашан бір-біріне қарсы мағынада жұмсалып қалыптасқан. Екіншіден, олар бір сапаның бір-біріне қарсы мағыналы, екі түрлі бағасының атауы болады. Үшіншіден, логиканың тұрғысынан алғанда антонимдер біртектес ұғымдардың ең шеткі екі мүшесінің атауы болады» [2, 77].

Синкретизм құбылысына «Тіл білімі сөздігінде» грек тілінде *synkretismos*, ағылшын тілінде *synkretism*, француз тілінде *synkretisme*, неміс тілінде *synkretismus* түрінде дыбысталып, әртүрлі айтылымдық тұлғалардың қызметтік бірлесуі, қарама-қарсылықтарды бейтараптандыру.

Таңбалаушы – адамдарды даралаудағы таңбаланушылардың сәйкес келуі, бір формада бірнеше мағыналардың берілуі. Мысалы, орыс тілінде предложный падеж әрі түсіндіру, әрі жатыс (мекен) септігі мағынасында, ал қазақ тілінде барыс септік әрі бағыттық, әрі мекендік мағынада қолданылуы» [3,25] - деген түсінік берілсе.

1. Тілдің даму барысында қызметі әр басқа грамматикалық категориялар мен формалардың бір түрге үйлесіп сәйкестенуі. Мысалы, қазақ тіліндегі ілік септігінің жалғаулары бірде ашық, бірде жасырын тұрса да, білдіретін мағынасы бір. Сондай-ақ «күрекше» деген сөздегі –ше жұрнағының бірде зат есім, енді бірде үстеу мағынасын білдіруі де синкретизмге жатады. Қайсыбір ғалымдар синкретизмді грамматикалы омонимдерге жатқыза, екіншілері грамматикалық формалардың көпмағыналылығына жатқызады.

2. Бір-біріне қарама-қарсы жүйедегі тілдердің дифференциялды құрылымы мен семантикалық белгісіндегі өтпелі құбылыспен байланысты тіл өлшемінің қосарлануы. Бұған контаминация (аралық), диффузиялық (кіріккен), ауыспалы қолданым секілді әр алуан гибридті (будан) құрылым жатады. Синкретизмнің тікелей қозғаушы күшіне тілдік бірліктегі (единица) форма мен мазмұн арасындағы ара қатынас шығады. Әр деңгейдегі тілдің өз ерекшелігі бар. Ал синкретизмнің әр алуан деңгейдегі тіл мен сөйлеуге бірдей қатысты. Мазмұн жоспарындағы синкретизм сөйлеу жоспарындағы синкретизмге сүйенеді. Қайсыбір ғалымдар тілдің тілдің синтагмасына жататын

контаминациядан (сөздің дыбыстық ауысып қолданылуы), диффузиядан (араласу, ұласу) синкретизмді бөлектеп, оны тіл парадигматикасына жатқызады. Синкретизмді тілдің даму барысындағы жүйелі өзгеріспен байланыстырады» деп сипаттайды. Осы аталған еңбектердегі анықтамаларға сүйенсек, синкретизм құбылысы тілдің дамуы барысындағы сөздердің тұлғасын сақтай отырып, түрлі мағыналық сипатқа ие болуы деген қорытындыға келеміз. Яғни шығу тегі бір дыбыстық тұлғаның мағыналық жақтан бөлшектеніп, әр түрлі сөз таптары құрамынан орын алуы. Сөз мұндай қасиетке өзінің дамуы барысында мағыналық мүмкіндігінің кеңеюі, ұғымдардың жіктелуі, сондай -ақ құрылымдық жағынан күрделенуі арқылы қол жеткізеді.

Түбір, түбір сөз деп тіл білімінде дербес морфемаларға бөлінбейтін, тұтас күйінде ұғынылатын сөздің мағыналы бөлігі айтылады. Қазіргі қазақ тілінде тың, сауық (сауық-сайран), қарт, қария, айт, кел, кет тәрізді әр түрлі грамматикалық кластарға жататын сөздер түбір (жалаң түбір) ретінде танылады да, айтыс, келіс, кетіс, қартық, тыныш, сауықшыл тәрізді сөздер түбірлерден әр түрлі аффикстер арқылы жасалғандар туынды түбірлер немесе туынды сөздер деп қаралады. Алайда, қазіргі тілдегі түбір деп қаралатын, солайша ұғынылатын сөздерді өзара салыстырғанда, олардың өз арасында да кейбір алшақтықтар кездесетіндігі байқалады.

Мысалға мына сөздерді салыстырып байқайық: қарт, қария, кәрі – бұл үшеуіне ортақ болатын тек «қар» болады да, - т, - йа, - і, белгісіз қосымшалар, түбірге тікелей қатысы жоқ элементтер екені көрінеді.

Қазіргі қазақ тілінде, тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің едәуір тобы «мағынасыз» түбірлер мен «белгісіз» қосымшаларға ажырайтындығын көрсетеді [4,87].

Қазақ тілінің, жалпы түрлі тілдерінің, түбір морфемалары жайлы сөз қозғағанда, түбірдің фонетикалық құрылысы мен сипаты, аумақ-көлемі жайлы мәселеге соқпай өту мүмкін емес. Мәселе мынада: түркі сөздерінің түбір морфемасы бір буынды болып келеді. Сөйтіп түбір морфема бір жағынан буын ретінде де ұғынылады. Сондықтан да алғашқы түбір, негізгі түбір дейтін ұғымдар сол түбірді құрайтын буынның сипаты жайлы ұғыммен тығыз байланысты қаралып отырады.

Лексикалық қордың ұйтқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің емес, жалпы алтай тобына жататын тілдердің ортақ ерекшелігі, яғни байырғы түбірлердің бір буынды болып келуі ол тілдердің бәріне ортақ сипат екенін көрсетеді.

Бұл ерекшелік қазіргі түркі тілдерінің бойында да сақталған. Сөз таптары ыңғайынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлдеқайда аз, бірақ сол азғана топ бір буындылар барлық етістіктердің ұйтқысы болып отырады [5,91].

Сонымен, байырғы түбір бір буынды, ал көп буынды түбірлердің

қалыптасуы мен орнығуы түркі тілдерінің, солардың ішінде қазақ тілінің, жалғамалылық заңы бойынша дамуының нәтижесінде көп буындыға айналып, кейін оның тұрақты құбылысқа ауысуы арқылы жүзеге асқан.

Қазіргі тілде екі буынды байырғы түбірлер ретінде қалыптасып кеткен сөздердің кейбірі байырғы түбір мен қосымшаға ажырайтыны байқалады. Келтірілген фактілерге қосымша мыналарға да назар салу мақұл: аршы, ашы, айық, үрік тәрізді етістіктерді арық, ашшы, үркек есімдерімен және айыр етістігімен салыстырғанда, ортақ түбірлер ар -, аш -, ай -, үр – шығады.

Дегенмен, екі буындылардың қалыптасуын да беріде болған деп қарауға болмайды. Егер хронологиялық жүйемен қарастырсақ, бір буындылармен қатар 2-3 буынды түрлердің актив қолданылуын V-VIII ғасырлар ескерткіштерінен ұшыратамыз. Орхон-Енисей тобына жататын ескерткіштер ішіндегі ежелгілерінің бірі, тарихи зерттеулерге қарағанда, Енисей ескерткіштері И.А. Батманов бір буындылармен қатар екі буынды түбірлердің, сондай-ақ үш буынды түбірлердің де ескерткіштері тілінен кездесетіндігін, бірақ бір буындылардың басымдылығын көрсетеді. Орхон ескерткіштерін зерттеуші Ғ. Айдаров ол жазбалар тілінде түбір зат есімдердің көбіне бір буынды, екі буынды болып отыратындығын көрсетеді. Ал, зат есімдердің үш буындылығы тек күрделі сөз ыңғайында ғана ұшырасатындығын айтады. Бірақ, Ғ. Айдаров зерттеуінше етістік түбірлер тек бір буынды, не екі буынды ғана болып келеді. Дегенмен, сол екі буынды етістік түбірлердің кейбірін түбір мен қосымшаға ажыратуға болатындығы байқалады. Ғ. Айдаров көрсететін уды (ұйықтау) етістігін сол жазбаларда кездесетін у есімімен салыстыруға болады, сонда соңғы – ды қосымша болып шығады. Сол сияқты йаса, тыңда, йоңыл етістіктерін де түбір (йас, тың, йан) қосымшаға ажыратуға әбден болады. Көне (жазба) ұйғыр жазбалары тілін жете зерттеген В.М. Насиловта ол ескерткіштер тілінде бір буынды, екі буынды түбірлердің аса мол екендігін, бірақ үш буынды түбірлердің өте сирек және олардың өзі де туынды түбір екендігін көрсетеді.

Алайда, В.М. Насилов келтіретін бір буынды, екі буынды (түбірлердің аса мол екендігін) өзара салыстыруға да болады. Сонда олардың біразының бір буынды түбірлер негізінде қалыптасқан екі буындылар екені байқалады.

Мысалы: ад (ат), ада (ата), сав (саз), сөзле (сөйле), тап (табыну), тапын (табыну), бы (ағаш), ығач (ағаш).

Сонымен бұл фактілер екі буынды түбірлердің, буын санының ұлғаюы өте ертеде Орхон-Енисей жазбалары дәуіріне дейін-ақ әбден орныққандығын дәлелдейді [6, 14].

Сондай-ақ, өзара мәндес жалбарын, жалын етістіктері де бір ғана түбірден тараған. Бірақ дербес қолданылатын жал, жалбар түбірлері жоқ, етіс қосымшаларымен жымдасқан жалбарын, жалын етістіктері ғана бар және бұлардың құрамында етіс қосымшасы өз мәнін жоғалтпаған. Оян, оят етістіктерін өзара салыстырудан да ежелгі түбірлердің етіс қосымшаларымен

бірігіп, белгілі бір ұғымды білдіретін сөздер ретінде қалыптасқанын көреміз. Тарихи тұрғыдан оян, оят етістіктері ояа-н, ояа-т, ояа-у элементтеріне ажырайды. Жан етістігі де өзімен түбірлес жақ етістігімен салыстырғанда «жа» ежелгі түбірі мен – н қосымшасына ажырайды. Қашқари: «йалды» етістігін беріп, оны «жанды» деп түсіндіреді де, «қыпшақша» деп белгілейді. Мұндағы – л етіс қосымшасы. Сонда жа (йа) түбірінің өз дербестігін жоғалта бастауы сол XI ғасырда-ақ қалыптаса бастаған құбылыс болып шығады.

Сонымен қатар – н тұлғалы етістіктерге негіз болған түбірлер қазіргі қазақ тілінде жеке қолданылмайды. Тек сол тарихи негіздердің құрамында ғана кездеседі. Олар бірақ көне түркі тілінде актив түбір болғандар. Кейбірінталдапкөрейік: сағын, сағыну, көнетүркітілінде: сақ – думать, считать, приниматьза что-либо..., сақын – думать, размышлять, представлять, сақынч – мысль, дума, размышление...»

Көне түркі тіліндегі бұл түбірдің көрсетілген тұлғаларының бәрі де қазіргі қазақ тілінде қолданылады, бірақ тек бастапқы түбір (сақ) сол қалпында дербес айтылмайды. Дербес қолданылып, жаңа сөзге база болу функциясы сағын, яғни түбір мен – н қосымшасының тұтасқан түрінде ғана орнығып қалған.

Байырғы түбірлердің бір сыпырасы –бы //і аффиксімен күрделенген. Фактілерге қарағанда, бұл аффикс арқылы күрделенген түбірлересімдер тобынан да, етістік тобынан да табылады. – бы аффиксі арқылы күрделенген кейбір байырғы сөздерді талдап көрейік: «жоры», көне түркі тілінде: «йор – объяснить, толковать» жор – ы. Қазақ тіліндегі негіз байырғы түбірдің мағынасын сақтап қалған. «Оқы» Радлов «Сөздігінде»: «Оку – звать, приглашать, кричать, петь, читать» ал мұның өзі: «оқ –крик, голос, слово». Сөйтіп, бұл жердегі тұлғалық өзгерістерді былай көрсетуге болады: оқ-ы>оқу.

Әрине, бұйрық рай тұлғасы туынды етістік тұлғасынан барып жасалған. Жасы– етістігін қырғыз тіліндегі жоошу, жоош сөздерімен (алдыңғысы етістік, соңғысы – ынесім) салыстыруға болареді. Осы салыстыруды заңды деп қарасақ, онда қазақ тіліндегі «жасы» етістігі «жуас» сын есімімен тарихи түбірлес болып шығады.

Солай салыстыруға негіз – қырғыз тіліндегі варианттың созылыңқы дауысты мен, ал қазақ тіліндегі варианттың (созылыңқы дауысты мен, ал қазақ тіліндегі) дифтонгімен айтылуы, ақыр соңында үшеуінің арасындағы семантикалық байланыс.

«Ірі», Радлов «Сөздігінде» «ір - гной» ірі – гнить, киснуть, испортиться. Алғашқы түбір қазақ тілінде дербес қолданылмайды, тек туынды етістік және сонан жасалған есім тұлғаларығана айтылады. – бы тұлғалы етістіктердің ішінде «таты» (астың тұзы татыды) етістігі назар аударады.

Өйткені осы туынды түбірмен қатар «тат» /астан тат/ етістігі де айтылады. Бұл екеуінің арасындағы тұлғалық өзгерісті омонимдес түбірлердің әртүрлі

тұлғалануы деп қарау керек. Қазақ тілінде «тат» /тат басты/, /астантат/ есім, етістік омоним түбірлері бар. – бы аффиксі арқылы жасалған көне түркілік «Тару» етістігік өнеріп, өзінің дер бестігін жоғалтқан.

Қазақ тілінде бірлетістік тек етіс тұлғасындағана сақталған: тарыл, - бы тұлғалы етістерге негіз болған түбірлердің біразы дербестігін сақтаған: кемі, байы, кеңі тәрізді етістіктердің түбірі кем, бай, кең сын есімдері екені белгілі.

Дәл осы ерекшеліктер фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуында да көрініс табады. Тілімізде жеке-дара контекстерде қолданылатын фразеологизмдердің антоним жұбын анықтауға болады. Бұл тұста үнемі сөйлеу барысында жиі қолданылатын фразеологизмдердің антоним сыңары ассоциациялы ойлау арқылы оңай табылады. Мысалы: Екі иығына екі кісі мінгендей еңгезердей азамат, **еңкілдеп жылап** жібергенде жаралы Қасымның да көңілі босап, көзі жасаурай қалды (С.Досанов) ...Жасын тияп, жайраңдап шыға келген Бәдеуи **екі езуі құлағына жете** ыржиды (С.Досанов). Қазынананың берем дегенін сұрауға да **бет моншағы түседі** (Ғ.Мұстафин). Жасы үлкен кісінің жас кісіні сырласуға шақырғанда, азырақ жасқанғандай боп, дауысы еріксіз дірілдеп шығар еді, ал бұның **беті бүлк етпеді** (Ә.Нүрпейісов).

Бірінші сөйлемдегі еңкілдеп жылау фразеологизміне екінші сөйлемдегі екі езуі құлағына жету фразеологизмі антоним болады. Екі түрлі мазмұндағы контекст ішінде жұмсалса да бұлардың антоним бола алатындығын аңғару қиын емес. Сол сияқты үшінші, төртінші сөйлемдерде жеке-дара қолданылған бет моншағы түсу (ұялу мағынасында)-беті бүлк етпеу (ұялмау мағынасында) фразеологизмдері де қарсы мәнге ие. Бұл тұста ескерер жайт, контекст ішінде жеке қолданылған фразеологиялық бірліктің мән-мағынасына сай оның қарсы мәнін табуға әбден болатындығы. Контексте жеке-дара қолданылған фразеологизмнің қарсы мағынасын ауызекі сөйлеуде үнемі пайдаланылатын, жалпыға түсінікті фразеологизмдер қатарынан оңай табуға болады.

Тілімізде контексте авторлық өзгеріске түскен фразеологизмдердің де өзге фразеологизмдермен қарсы мәнде қолданылуы ұшырасады. Фразеологизмдер «тұрақты» аталғанымен, қолданылу процесінде бұлардың да азды-көпті өзгеріске түсіп отыратыны белгілі. Фразеологизмдердің өзгерістермен жұмсалған түрлері біздің қазақ әдебиеті шығармаларында да аз емес. Тіпті автор оларды қарама-қарсы мәндегі жұбымен қатар қолданып, өмірдегі қарсылықтарды астарлы суретке айналдыра отырып шығарманың көркемдік сипатын арттыра түскен. Мысалы:

– Еш пендені тыңдамай **өзің би, өзің қожа** болып үйренгесің. Басыңды жазбақ түгілі, астауға құйып шомылдырайын. Тек **айтқанымды істейсің, айдағанымға жүресің, айтақтағанымға үресің**(О. Бөкей).

– Пай-пай, заман-ай. Бұдан отыз жыл бұрын менен әрі **сірі шыққан кедей** еді. Құлығымен емес, ақылымен-ақ жиып алды ғой үйір-үйір жылқыны. Қазір ол **дәулетіне сәулеті сай** бай адамдар қатарында (О. Бөкей).

– Өлім алдындағы қорқынышы болар, шал біресе **көзінен жас аққаншаайқайлай күледі**, біресе **ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылай** берді (О. Бөкей).

Бірінші сөйлемде «айтқанына көніп, айдауына жүру» фразеологизмін автор «айтқанымды істейсің, айдағаным жүресің, айтақтағаным үресің» деп өзгертіп қолданған. Аталған фразеологизм дегенін бұлжытпай орындау, тыңдау мағынасын білдіріп, іргелес сөйлемдегі өзі би, өзі қожа (ешкімді тыңдамайтын, өз дегенімен жүретін адамға қатысты айтылады) фразеологизміне қарсы мәнде келіп тұр. Тілімізде сіңірі шыққан кедей фразеологизмі қолданыста бар, автор бұл фразеологиялық тұлғаны сірі шыққан кедей деп өзгертіп, дәулетіне сәулеті сай фразеологизмінің антонимі ретінде жұмсаған. Соңғы сөйлемде адамның қарама-қарсы (күлу-жылау) эмоциясын білдіретін фразеологизмдер келтірілген [7, 67]. Мұнда авторлық өзгеріске түсіп қолданылған – ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау фразеологизмі. «Жылау» әрекетіне қатысты – ағыл-тегіл жылау, ботадай боздау, көз жасы көл болу, еңірегінде етегі толу, көзінен сорасы ағу, боз інгендей боздау, зар еңіреу деген фразеологизмдер бар. Бірақ, автор бұлардың бірін де қолданбай ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау фразеологизмін ұсынады. Бір ескерер жайт, фразеологизмдер авторлық өзгеріске түскенде оның бір немесе екі компоненті ғана өзгертіліп қолданылуы мүмкін. Келтірілген мысалда жазушы ішек-сілесі қатқанша күлу фразеологизмін жылауға қатысты өзгертіп ұтымды пайдаланған. Фразеологизмдердің бұлайша авторлық өңдеумен өзгертіліп қолданылуда фразеологизмдердің образдылығы мен мәнерлегіштік сипатын арттыру мақсатымен қатар, жазушының сөз саптауының ерекшелігін де байқауға болады.

Контексте тірек сөз негіз болған фразеологизмдердің біреуінің компоненттері толық беріліп, екіншісінікі толық болмаған жағдайда да қарсы мәнді ажыратуға болады. Мысалы: 1) «Заман-ай, кісіге **бақ қонамын** десе де, **ұшамын** десе де сәл-ақ нәрседен екен-ау» – деп ойлайды кейде Мехмет ауыр күрсініп отырып (Т.Нұрмағанбетов).

2) Оның **жүрегінің ақ** немесе **қара** екенін бірер рет сыр шертісіп, әңгімелескеннен кейін ғана білуге болады деп ойлаймын («Жасалаш») [8, 64].

Бірінші мысалада жұп фразеологизмдерге тірек болып тұрған ортақ компонент – «бақ» сөзі (бақ қону – бағы ұшу). Сөйлемде автор бұл жұптың бірін толық қолданып (бақ қону), екіншісін толық қолданбаған. Десек те, бұл тұста қарама-қарсылық нақты көрініп тұрғандығын байқауға болады. Екінші сөйлемде ақ жүрек – қара жүрек антоним фразеологизмдердің жасалуына негіз болған тірек компонент – «жүрек» сөзі. Бұл тұста да жұп фразеологизмдердің біреуі толық берілсе (ақ жүрек), екіншісі толық емес.

Антоним фразеологизмдер контексте фразеологизмнің мағынасын нақтылап, түсіндіріп, анықтап тұратын сөздермен жарыса жұмсалады. Кейде

керсінше, қарсы мәндегі сөздің мән-мағынасын қатар қолданылған фразеологизм түсіндіріп тұруы мүмкін:

1) Хадишаның ұсынысын қабылдамаған екі ұлдың **қабағына қар жауып** ашуланып, дәм сызбай сазарып отырып алды. – Иә, мен тәтемің, Елжас пен Олжас інілерім деп тұйықтан шығар жолдың табылғанына қуанған Хадиша. Осыдан кейін ғана балалар қуанып **көңілдері жадырап** сала берді (Б.Мұқай).

2) Бірақ Шымкентке кетсе, **күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылып** көңілсіз күйге енеді. Достары келсе **қуанышы қойнына сыймай**, мәз болып әрқайсысының жақсы көретін тағамдарын істеп әбігерге түседі (Б. Иманғазина) [9,27].

Нәтижелер. Келтірілген мысалдан байқағанымыздай, қабағына қар жауу –көңілі жадырау фразеологиялық антонимдерімен бірге, фразеологизмдердің мағыналарын түсіндіріп, нақтылап тұрған – ашулану-қуану лексикалық бірліктері қатар қолданылған. Екінші сөйлемде Күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылу – қуанышы қойнына сыймау антоним фразеологизмдерінің мәнін көңілсіз күйге ену – мәз болу тіркесітүсіндіріп тұр.

Контексте бір сөйлемнің ішінде екі-екіден жұп болған параллель антонимдік фразеологизмдердің қатарымен келуі де кездеседі.

Мысалы: Шалға ұрлана қарады, **жүзіне көлеңке жүгіріп, қабағы түйюлі** екен. Бұл болса көптен күткен адамы келген соң **қабағы ашылып, жүзіне шыр жүгірді** (Б.Мұқай).Фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуының бұл түрі өте сирек ұшырасады. Жазушы шығармасында контрастың күшті деңгейін көрсету, салыстыру мақсатында бұндай қолданысты кездестіруге болады. Бұл мысалда автор антоним фразеологизмдерді екі адамның эмоциялық күйі мен жағдайын қатар алып салыстыруда қолданғанын байқаймыз [10,25]. Сөйлемдегі бірінші фразеологиялық антонимдік жұп – жүзіне көлеңке жүгіру – үзіне шыр жүгіру болса, екінші жұп – қабағы ашылу – қабағы түйілу.

Қорытынды. Фразеологизмдердің антонимдік ерекшеліктері контексте айқын көрінеді. Антоним фразеологизмдердің қолданылу сипатын кең және тар көлемдегі контекст ауқымынан айқындай аламыз. Көркем шығарма тілінде фразеологиялық антонимдердің жиі кездесуі, алдымен жазушы тілінің шеберлігін білдірсе, кейде кейіпкердің түрлі мінез-құлқын, қасиеттерін, дүниедегі түрлі құбылыстарды қарама-қарсы қоя отырып салыстыруда таптырмайтын көркемдік әдіс болып табылады. Контексте берілу ыңғайына қарай, антоним фразеологизмдер бір сөйлем ішінде немесе іргелес тұрған сөйлемдерде, сөз бен фразеологизмнің антоним болуы, лексикалық және фразеологиялық антонимдердің қатар бір сөйлем ішінде кездесуі сияқты т.б. формаларда қолданылады. Сондай-ақ жеке тұрғанда антонимдік жұп құрмайтын фразеологизмдердің контексте антоним ретінде жұмсалуды да кездеседі.

Әдебиеттер

1. Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. - 320 б.
3. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. -215 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1962. – 302 б.
5. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.
6. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы: Мектеп, Қазақстан, 1993. – 128 б.
7. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар / құрас., П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н.Нұрәділ; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.
8. Айғабылұлы А. Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. – Алматы: Ел- шежіре 2006. – 270 б
9. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің стилистикалық прагматикасы: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 263 б.
10. Ағабекова Б.Н. Тіл біліміндегі фразеологиялық теңеулерді зерттеу мәселесі // «Тілтаным» А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, –№4, 2007, – 106-109 бб.

Г.С. РАЙНБЕКОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Одна из актуальных проблем изучения фразеологических антонимов в казахском языкознании – их отражение в контексте. Считается важным определить антонимию в контексте фразеологических единиц (в зависимости от области применения). Контекст является одним из основных критериев определения контрастов во фразеологизмах. Рассмотрение фразеологических антонимов в масштабе контекста может служить основой для определения их стилистических свойств, выделения форм антонимических взаимоотношений, которые могут существовать между фразеологическими единицами. Антонимические отношения фразеологизмов являются более четкими и конкретными в языке художественного произведения. Любое художественное произведение может быть реализовано с помощью различных языковых средств, что повышает значимость произведения. Такими же специфическими свойствами обладают и фразеологические антонимы. Сравнение противоположных явлений, касающихся различного поведения, социального положения, жизни человека, даже противоположная сторона природных явлений умело, точно передается в произведениях писателя посредством фразеологизмов. Однако в лингвистике мнения и утверждения о свойстве передачи антонимов в контексте выражаются, группируются только в

отношении лексических единиц.

Фразеологизмы придают языку произведения национальный колорит. Умение правильно использовать фразеологизмы сочетается с мастерством передачи языка деятелей, с освоением сокровища народного языка.

Ключевые слова: фразеологизм, контекст, единица, антонимы, язык, лексика.

G.S. RAINBEKOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

THE SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL REFLECTION IN CONTEXT

Abstract. One of the topical problems in the study of phraseological antonyms in Kazakh linguistics is their reflection in the context. For this reason, we think it is important to define antonymy in phraseological units in context, depending on the field of application. Context is one of the main criteria for identifying contrasts in idioms. Consideration of phraseological antonyms on the scale of the context can serve as a basis for determining their stylistic properties and highlighting the forms of antonymic relationships that may exist between the phraseological units. The antonymic relationship of phraseological expressions is clearer and more concrete in the language of a work of fiction. Every work of fiction can be realised through a variety of linguistic means, which increases the significance of the work. Phraseological antonyms have the same specific characteristics. Comparisons of opposite features, of different behaviour, social status, human life, even the opposite side of nature, are skillfully and precisely conveyed in the works of the writer by means of phraseological expressions. However, in linguistics, the opinions and statements about the transmission property of antonyms in context are expressed, and grouped only in relation to lexical units.

Phraseological expressions, as well as the revival of the language of a literary work, also give the language of the work a national colouring. The ability to use phraseological expressions correctly is combined with an ability to transmit the language of actors and to master the treasures of the national language.

Key words: phraseology, context, unit, antonyms, language, vocabulary.

References

1. Jaqypov J.A. Söileu sintaksisiniñ sipattary. – Qarağandy: QarMU baspasy, 1998. – 159 b.
2. Răbiğa Syzdyqovanyñ «Qazaq ädebi tılıñ tarihy». – Almaty: Ana tılı, 1993-320 b.
3. Qazaq tılıñ qysqasha etimologialyq sözdıǵı. – Almaty: «Ĉylym» baspasy, 1966-215 b.
4. Keñesbaev I., Mūsabaev Ĉ. Qazırǵı qazaq tılı. – Almaty: Ana tılı, 1962-302 b.
5. Bolǵanbaev Ä., Qaliev Ĉ. Qazırǵı qazaq tılı leksikologiasy men frazeologiasy. – Almaty: Sanat, 1997. – 255 b.
6. Ömiräliev Q. Abai aforizmi. – Almaty: Mektep, Qazaqstan, 1993. – 128 b.

7. Abaitanu. Таңдамалы еңбектер. II том. Оилар мен толғаныстар / құрас., P.Bisenbaev, E.Karıbozov, L.Mūsaly, N.Nūrädil; jauapty red. Ä.Taraq; jalpy red basq.J.Dädebaev. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 264 b.

8. Aiğabylūly A. Qazaq tılı morfonologiasy men leksikologiasy. – Almaty: El-şejiре 2006. – 270 b

9. Älkebaeva D.A. Qazaq tılıniñ stilistikalyq pragmatikasy: Monografia. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 263 b.

10. Aғабekova B.N. Tıl bilimindegi frazeologialyq teñeulerdi zertteu мәselesі// «Tiltanym» A.Baitürsynov atyndaғы tıl bilimі instituty, Almaty, –№4, 2007, – 106-109 bb.

Автор туралы мәлімет:

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайевна – магистр педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан

Rainbekova Gulmira Sailaubayevna – Master of Pedagogical Sciences, Docent, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

ХҒТАР 16.21.47

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.10>*Қ.Қ. РЫСБЕРГЕН¹ Н.М. УӘЛИ²

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан ^{1,2}
(e-mail: kyzdarkhan13@gmail.com.ru¹, e-mail:nuralikhan2020@mail.ru²)

*ХАЛЫҚТЫҚ ТОПОНИМДЕРДЕГІ АҚ ЖӘНЕ ҚАРА ТҮСТЕРДІҢ МӘДЕНИ ТІЛДІК СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада халықтық таным жүйесінде репрезенттелген құрамында ақ, қара түр-түс атаулары бар жер-су атауларына талдау жасалды. Ол білімдердің рационалды және иррационалды типтерін айырамыз. Рационалды білімдер көшпелі қоғамның қоршаған ортаны игерудегі экономикалық және практикалық өмірінің әртүрлі аспектілерін, алуан түрлі мәдени семантикаға бай эмпирикалық ақпараттарды қамтиды. Бұл білімдер түрінде жер-су атаулары семантикасында шоғырланған қоршаған ақиқат дүние туралы, көшпелілердің тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылық және практикалық өміріне қатысты қазіргі лингвомәдени қоғамға «жасырын», кодқа салынған ақпараттар бар. Білімнің иррационалды типінде халықтық географиялық атаулардың лингвистикалық матрицасында, мәдени семантикасында бейнеленген көшпелі қазақ этносының құндылықтар жүйесі, стереотиптері, рухани, моральдық-этикалық нормалары шоғырланған. Халықтық білімнің иррационалды түрі этносемантикасы тереңде жатқан мифологиялық, эзотерикалық, анимистік, діни түсініктерді, әдет-ғұрыптар мен халықтық наным-сенімдерді бейнелейді.

Топонимдер семантикасындағы сол мәдени ақпараттар мен білімдерді тіл тұтынушыларына, жас ұрпаққа қолжетімді ету қажеттілігі туындап отыр. Сондай ақ тақырыптың өзектілігі тілдің, тілдегі атаулардың кумулятивтік әлеуетін арттыру қажеттілігімен де байланысты. Уақыт озған сайын халық ұжымдық жадында өшіріле береді. Ал жер-су атауларының тілдік матрицасында аса құнды халықтың этноэкологиялық, этноботаникалық танымдары көрініс табады. Сондықтан мақалада жер-су атауларының әдеттегі лексика-семантикалық, сөзжасамдық, этимологиялық ерекшеліктері емес, олардың мазмұнындағы этникалық мәдениетпен байланысты мәдени-тілдік

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14872289 «Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарының тарихи топонимдерін ұлттық мемлекеттілік контексте лингвомәдени тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

семантикасы қарастырылады. Мақалада құрамында ақ, қара сын есімдері бар жер-су атауларының топологиялық сипатын айқындайтын әдіс және топонимнің терең семантикалық құрылымындағы этномәдени компонентті айқындауға мүмкіндік беретін тілдік матрица әдісі қолданылды.

Түйін сөздер. Топоним, түр-түс атаулары, халықтық рационалды білімдер, тілдік матрица, мәдени семантика, мәдени код.

Кіріспе. Туған жердің, ондағы халықтық жер-су атауларының мазмұн межесінде кездесетін мәдени-тарихи әрі танымдық ақпараттық қабаттар әлі де ашылмай жатқан кеніш іспетті. Байырғы жер-су, елді мекен атаулары, бір есептен, халықтың тарихи-мәдени санасында географиялық карта іспетті деуге болады. Онда, оқи білсек, физикалық географияға да, саяси-экономикалық географияға да тән ақпараттық мазмұн жатыр.

Қазақтың төрт түлік өсіріп, мал өнімін өндірушілік ата кәсібі жер бедері, оның ойы мен қыры, оты мен суы, шөбінің ащы-тұщысы, күн райы, аспан шырақтары жайында эмпирикалық кешенді рационалды білімдер жүйесін қалыптастырды. Бұлардың қатарында эзотериялық наным-сеніммен байланысты мифтік таным-білімдер де ұшырасады.

Міне, бұндай ерекшелік ономастикалық атауларды да кешенді түрде қарастыру бағытын қажет етеді. Мақалада қарастырылып отырған мәселенің өзектілігі де халық атауларында жасырын жатқан қазақтардың дәстүрлі білімдер жүйесін анықтау, қазіргі қоғамға, жас ұрпаққа қолжетімді ету қажеттілігімен байланысты.

А.Вежбицкаяның пікірінше, білім адамның қоршаған дүниені түсіндіру әрекеті [1]. Зерттеу тақырыбымызға қатысты айтар болсақ - ол дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамының әлем туралы ұжымдық білімі мен түсініктері, тәжірибесі жатады.

Түр-түс атаулары халықтың мәдени және рухани тәжірибесін жинақтап, сақтайтын, мәдени тілдік бірліктер арқылы трансляциялайтын әмбебап категория. Түр-түс атаулары кез келген этномәдениеттің аса көне символдық өзегін құрайды.

Түс атаулары концептуалдық және тілдік ғалам бейнесінің маңызды категориясы ретінде ұлттық мәдениеттің адами, эстетикалық бағалауыштық, семиотикалық және құндылықтар жүйесімен байланысты. Сонымен қатар түр-түс атауларынан жасалған топонимдердің мазмұнында қазіргі көпшілік тіл тұтынушыларына кодталған этномәдени семантика «жасырын» тұрады. Оның этномәдени семантикасының астарында ежелгі көшпелі қазақ қоғамының қоршаған орта, табиғат, өсімдік әлемі мен су көздеріне қатысты, олардың әр алуан қасиеті мен ерекшеліктері, таным, түсініктері туралы дәстүрлі халықтық білімдер жүйесі көрініс табады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазіргі лингвистика саласы зерттеу

бағыттарына қарай алуан түрлі әдіс-тәсілдер мен зерттеу инструменттерін қолданумен ерекшеленеді.

Халықтық топонимдер жүйесінің онтологиялық болмысы табиғат объектілерімен тікелей байланысты болғанмен, олар перцепциялық қабылдаудың сүзгісінен өтіп, этнотілдік ұжымның когнитивтік санасында қорытылып, қайта жаңғырған мәдени тілдік өнімдер болып табылады. Сондықтан зерттеу жұмысымыздың методологиялық базасы ретінде антропоцентристік принцип негізге алынды.

Мақалада тілдік матрица термин тіркесін қолданамыз. Матрица термині математика, компьютерлік лингвистикада кеңінен қолданылатындығы белгілі. Бұл тәсіл ауқымды білімдер мен ақпаратты формалдау арқылы жүйелеп ықшамдайтын тиімді зерттеу инструментарийі. Тілдік матрица ұғымының бастауы когнитивтік матрицада десек қателеспейміз, өйткені орыс зерттеушісі Н.Болдырев когнитивтік матрицаға қатысты былай дейді: «Когнитивная матрица - это единая, вербально интегрированная концептуальная структура, единица многоаспектного знания, представленная в сознании человека одним словом, сложный тематический концепт, включающий знание и разных концептуальных областей, и разных омонимов или синонимов, и их отдельных значений» [2, 93]. Басқаша айтсақ, когнитивтік матрица әр түрлі деңгейде концептуалданған білімдерді жинақтап көрсететін абстрактілі-виртуалды құрал. Когнитивтік матрица тілдік матрицадан ауқымдырақ, әмбебаптық сипатқа ие болса, тілдік матрица нақты бір ұғымға қатысты білімдерді, мысалы, топонимге, өсімдікке қатысты лингвомәдени қауымдастықтың ұжымдық ой-санасындағы білім-ақпараттарды репрезенттейді.

Лингвостатистикалық әдістің қолданылуы ақ пен қара түстердің қандай да нақты географиялық терминмен тіркесу жиілігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде экстраполяциялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс бойынша зерттеу нысанының, құбылыстың қандай да бір бөлігі негізінде алынған нәтиже, қорытындыларды сол тәріздес көптеген құбылыс, нысандарға қолдануға, аударуға болады.

Зерттеу материалы ретінде ақ және қара түр-түс атауларымен келетін қазақ тіліндегі, қазақ жеріндегі топонимдерді қарастырамыз.

Талқылау мен бақылау. Қазақ халқының топонимдік номинациясына негіз болатын тағы бір негізгі фактор – түр-түс атаулары. Кеңістіктегі алуан түрлі түсті ажырату процесі адамның перцептивтік қабылдауы арқылы орталық жүйке жүйесінде өңделіп, жүзеге асады. Адамды қоршаған ортаны, нысананың пішіні, көлемі, түр-түсі атауына қатысты, оның лексикалық-құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік сипатын зерттеуге арналған жұмыстар баршылық. В.В. Берлин, Р.Кау деген шетелдік авторлар түр-түс атауларын тілдік универсалия тұрғысынан түсіндіреді. [3].

Зерттеушілер А.Н. Кононов, Ғ.Қонқашбаев, О.Т. Молчанованың жеке

мақалалары мен Ә.Қайдаров, З.Т. Ахтамбердиева, Б.Өмірбекованың «Түр-түстердің тілдегі көрінісі», Ф.Р. Ахметжанова, Қ.Т. Қайырбаеваның «Түр-түске байланысты тұрақты тіркестер» атты ұжымдық монографиялары арналған. Н.Аитова мен У.Б. Серікбаеваның еңбектерінде қазақ тіліндегі түр-түс атаулары этнолингвистикалық сипатта қарастырылса, Ш.К. Жарқынбекова қазақ-орыс тілдеріндегі түр-түстер атауына салыстырмалы зерттеу жүргізген.

Ұлттық топонимикада жиі кездесетін түр-түсті білдіретін атауларда халықтың этномәдени, этнопсихикалық ерекшеліктері білініп тұрады.

Аталымға негіз болған топонимдердегі түр-түс атауларының қандай да бір географиялық терминмен тіркесуінде сан жағынан басымдылық, таңдаулылық болуы, біріншіден, тілдің ішкі заңдылығымен, екіншіден, ұлттық санадағы түр-түстерді географиялық нысаналарға таңбалауында қалыптасқан этномәдени стереотипке байланысты деп есептейміз.

Мақалаға өзек болып отырған ақ пен қара түр-түс атауларының лексикалық семантикасына, түркітану мен қазақ тіл біліміндегі жиі кездесетін танымал пікірлерге назар аударалық. Г. Қоңқашпаевтың [4], А.Н. Кононовтың [5], Ә.М. Мурзаевтың [6], Е. Қойшыбаевтың [7], еңбектерінде топонимдерінің құрамындағы түр-түс атауларынан жасалған сын есімдердің түр-түске қатысты болып келе бермейтінін атап көрсетеді. Мысалы, ақ түс атауы «жер бетіндегі сулар, ағын сулар» деген бірауызды пікірге келеді, яғни бұл сулардың түсі аппақ болуы шарт емес екендігін де айтады. Жоғарыда аталған авторлардың ортақ пікірі гидронимдер құрамындағы қара түс жалпы «жер асты сулары» семасына саяды. Қазіргі қазақ тіл білімінде түр-түс атауларына арналған Н.Жарқынбекованың [8], академик Ә.Қайдаровтың [9] т.б. монографиялары бар. Жылқы түсіне ғана қатысты 300 этнорелевантты атаудан тұратын тұтас картотека әзірленген [10], мәселен, олардың көбісінің баламасы болмағандықтан орыс, француз немесе неміс тілдеріне аудару мүмкін емес екен.

Алтай топонимдерін зерттеген орыс ғалымы О.Т. Молчанованың топонимдердегі қара мен ақ түстері туралы пікірі мынадай: «Алтай тіліндегі түр-түс категориясының жетекші атрибуты ол оның полисемантикалық табиғаты. Топонимдерде жиі кездесетін қара сын есімі «қара; мол; бұлақ, жер асты суларымен қоректенетін, кейде мөлдір; қалың; қалың (көбінесе қылқан жапырақты) ормандары дегенді білдіреді. Ақ – екінші жиі кездесетін тополексема, ол географиялық атауларда келесі лексикалық мағыналарды береді: «ақ: бұлыңғыр түс, мұздық; таза, жақсы, тұщы, ағынды; жалаңаш, өсімдіктері жоқ, ормандар» [11, 15].

Ақиқат дүниедегі түр-түс әлемі этномәдени ұжымның сезімдік қабылдау сүзгісінен өтіп, ой-санада категория түрінде қорытылған мәдени-тілдік өнімдер санатына жатады.

Әуелде ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр сияқты т.б. түр-түс атауларын білдіретін сындық мағыналарының онтологиялық болмысы, түптеп келгенде,

табиғат объектілеріндегі әралуан спектрлі құбылыстармен байланысты болды. Тідегі түр-түс табиғаттың өзінен еншіленді. Басқаша айтқанда, ақ түс қармен, қара түс түнмен, көк түс аспанмен, қызыл түс күннің арайлы шапағымен ассоциацияланды. Сөйтіп, этномәдени ұжымның тілдік санасында табиғат қойнауынан алған түр-түс атауының конвертерленген бейнесі (картинасы) қалыптасты. Ақ пен қара түс әлем өркениетінде өте ерте кездердегі мифтік танымға сай метафоралық дуализмге негізделген: жарық пен қараңғы, күн мен түн, жақсылық пен зұлымдық т.б.

Алайда этностың тілдік санасы табиғаттағы түр-түсті «тіркеп» қана қойған жоқ, оларды ойтанымдық (когнитивтік) өңдеуден өткізді. Айталық, күннің алқызыл арайлы шапағы, айлы түндегі аспан шырағының ақ сәулесі этнос санасында қайта жаңғырып, әсемдіктің, сұлулықтың нышанына баланып, Күн де, Ай да, Таңшолпан да сұлулықтың символына айналды. Халықтық антропонимикада Күнсұлу, Айсұлу, Таңшолпандардың кең тараған есімге айналуы сондықтан.

Сондай-ақ ақ көйлек, қара шапандағы «ақ», «қаралар» табиғаттағы түр-түске байлаулы болса, ақ ниет, қара ниеттегі «ақ», «қаралар» ойтанымдық (когнитивтік) әрекеттің барысында табиғаттың байлауынан босанып, екінші деңгейдегі өзгеше мағыналық құрылымға түскен атауларға айналды.

Қазақтың ежелден ел болып күл төккен ата жұрты, ата қонысы ұлы дария, өзен-сулармен байланысты қолдың бес саласындай бес өңірді алып жатады. Бес өңір деп отырғанымыз Ұлы даланың шығысы мен терістігіндегі Ұзын Ертіс, батысында Ақ Еділ мен Ақ Жайық, түстігінде Сыр Дария, түстік шығысында Жетісу.

Көңіл аударып, ден қоярлық бір ерекшелік осы аталған Ұлы сулар өңірінің барша жерінде түр-түспен аталатын халықтық гидроним, оронимдер соншалықты жиі кездеседі. Бұларды категория тұрғысында қарастыру дәстүрлі ономастикалық атаулардың халықтық географиямен байланысты танымдық қырларын аша түсуге мүмкіндік береді.

Халықтық гидронимде әйгілі Ертіс суы Ақ Ертіс және Қара Ертіс деп екіге бөлінеді. Оның Жайсаң (Зайсан) көлдің түстік жағалауына құйған жағы Қара Ертіс, Терістіктегі Бұқтырма жағынан ағып шығатын жағы Ақ Ертіс деп аталады. Бұндағы ақ атауының ертеректегі мағыналық құрылымында «ақ»-«ағу» деген қимыл, қозғалысқа тән семалық элемент болғаны байқалады. Ал Қара Ертіс атауындағы қара «үлкен» деген байырғы мағынаны білдіретін ахроматизм екені қара шаңырақ сөзіндегі «қарамен» салыстыру арқылы айқындалады. Сонымен қатар өзен-судың сол аймақтағы Сары Ертіс, Бала Ертіс деген түрлері Қара Ертістен олардың кішірек екенін аңғартса керек.

Сөйтіп, үш Ертістің атауы қазақ халқының ең байырғы фольклорлық мұрасы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында айтылған.

«Ертістің басы – Қара дің» дей келіп, онда былай дейді:

Алтайдың бауырында Сары өзең,
Сары Ертіс, Қара Ертіс бар айыр кезең.
Бала Ертіс және ағып қосылады,
Үстінен Зайсан көлдің кетер төмен (Дәуіт нұсқасы).

Күнгей Алтайдың Қара Ертіске құятын түстік шығысында Қаба суының бір саласы Қара Қаба, екінші бір саласы Ақ Қаба деп аталады. Тау суының бойы қара тоғай, қалың жынысты болғандықтан Қара Қаба, ал Қабаға құйғанға дейінгі екінші саласы жазыққа таман жайыла аққандықтан Ақ Қаба аталған. Қаба гидрониміндегі қаба – «қалың», «ұйысқан» деген мағынаны білдіретін көне атау. Бұл атаудың этимологиясын жылқы түлігіне қарата айтылатын қаба жал; қаба құйрық деген фразеологизмнің «қалың» деген мағынасымен салыстыра қарауға болады. Қаба жеріндегі тағы бір гидроним Қаба Арасан деп аталады. Саз балшықты, минералға бай болғандықтан солай делінсе керек. Осы аталған байырғы топоним атауының Жетісу жеріндегі Қапал Арасанмен түбірі тектес объект екені байқалады. Қапа>қаба/қапа атаулары түбірлес сөздер. Қапал Арасан топониміндегі диахронды дыбыс өзгерістерді Қабалы Арасан >Қаба Арасан>Қапал Арасан түрінде көрсетуге болады.

Зерттеуші Б. Бияровтың пікіріне сай: «Алайда Ақсу мен Ақ Қаба гидронимдерінің құрамындағы ақ сын есімі бір емес екенін айта кету керек: біріншісі судың ақ көбіктене ағуын білдірсе, екіншісі судың айран түстес лайлы екенін білдіреді. Топонимжасамда ақ сын есімінің осындай түрлі, болмашы реңтерін, ерекшеліктерін ажырата білген жөн» [12,125]. Контраст нысананың жекеленуінің алғашқы баспалдағы, ол түр-түс пайда болуы мүмкін шекараны белгілейді. Феноменология терминімен айтқанда, мұндай шекара қабылданушы нысананың профилі мен оның бөліктері болып табылады, яғни ол фон аясында айқындалып, жекеленеді. Когнитивтік, лингвопсихологиялық тұрғыдан айтсақ, ақ, ақшыл түстер профиль ретінде жалпылама қара немесе күңгірт түс аясында (фон) айқындала түседі, аталымға уәж бола алады.

Жайсаң көлдің Бұқтырмасынан қысыла шығып, кең жазыққа жазыла аққан ұзыннан-ұзақ тағы бір ерекшелігіне орай халық тілінде Ұзын Ертіс атанған.

«Ақ» атауымен келген гидронимдердің мазмұн межесіндегі ақпараттар халықтық географияға тән эмпирикалық білімді аңғартады. Орал тауының оңтүстігіндегі қырқалы, қыспарлы жерлерден түстікке қарай құлаған Жайық Жазыққа шығып, Ордың құйған сағасынан өте бере батысқа кілт бұрылып, Каспийге бет түзейді. Оған құятын үлкенді-кішілі өзен-сулар көбейіп, жайыла, жазыла аққан ұлы дарияның осы аралығы этнос санасындағы бейнесіне орай Ақ Жайық аталған деуге болады. Жайық, түптеп келгенде, жайылу, жазылу, жайылма сөздерімен түбірлес атау.

Ақ Еділ гидронимінің де географиялық ерекшелігі осыған ұқсас. Оның бастау алатын тұсы Жайықпен жақындау, біраз жер Жайықпен жарыса қатар

түзеп ағады да, Жайықтан ертерек, сәл теріскейлеу батысқа кілт бұрылып кетеді. Ақ Еділге құятын өзен-су, бастау, бұлақтар көбейе келе дарияның су көзін байыта түседі.

Осылайша қос өзеннің этнос санасындағы ақиқат дүниемен байланысты тілдік бейнесі қалыптасқан. Бұндағы ақ та ақ, «ағын», «ағыс» деген синкретті ұғымның атрибуты болып саналады.

Ұлы Абай мектебінің алдыңғы кезеңіне дейінгі аса көрнекті сыншыл ақындар санатындағы Дулат Бабатайұлы:

Ақжайлауым Сандықтас,
Атам қонған қонысы.
Түн асса тұтам шөп өскен,
Басылмайтын сонысы,- дейді.

Ақынның Ақжайлау деп қасиет тұтып отырғаны ағынды ақ бұлақ, ақ бастау, ақ қайнар, ақ тұмалары көп, берекелі, мал-жанға жайлы жердің тілдік бейнесі. Ақын айтып отырған бағалауыштық мағына – этномәдени ұжым санасындағы аксиологиялық танымның дала малшылығымен байланысты ерекше түрі.

Халықтық ономастикада ақ атауымен айтылатын топонимдердің мәдени семантикасының мазмұны ерекше екені ондағы кодқа салынған бүкпелі ақпараттарды ашқанда айқындала түседі.

Ақтоғай топониміндегі ақ «ағу», «ағын су» дегенді, ал тоғай осы судың бойы мен жағалауына біткен тал, терек, қайың, ырғай, шілік, бұтасын өскен аралас қалың ағаш дегенді меңзейтін танымдық ақпарат кодқа салынған. Аталмыш топонимнің мәдени семантикалық құрылымында кодқа салынған ақпарат бұл айтылғандармен шектелмейді. Ақтоғай сияқты тоғайлы жерлер жыл бойы қора көрмей, далада бағылатын ақ малдың, яғни жылқы түлігінің сан мыңдаған қосына қақаған аяз, қарлы борандарда ең қолайлы ықтасын болады, әсіресе аяқты малдың ығып кетуінен сақтайды. Бұндай жерлерді қазақ даласының кей өлкесінде Шұбар, Шұбарағаш, Шұбарқұдық деп те атайды. Ал малға пана бермейтін жарлауыт, жарқабақты өзен бойындағы тоғайлы жерлер халықтық ономастикада Жаманшұбар деп те аталады. Бұндай жерлердің Қаратоғай деп аталатынын байырғы мұралардан да кездестіруге болады.

Қаратоғай деп ішіне мал кіре алмайтын, қалың жынысты жерді атайды. «Жамандық қалың Қаратоғайдың ішіне Жақсылықты тастап кетті» [13, 34], - дейді ертегіде.

Ақсу, Көксу елді мекен, өзен-су атауы (гидронимдері) құрамындағы «ақ» пен «көк» компоненттері түр-түсті білдіретін кәдімгі ақ пен көк емес. Ақсудағы ақ та, Көксу дегендегі көк те қысы-жазы басынан қар кетпейтін биіктегі ақ қар-көк мұздың суы дегенді меңзейді. Атап айтқанда, ақ қар, көк мұздың суы деген тұрақты тіркес когнитивтік әрекетке тән үрдістің барысында ақ су, көк су болып қайта құрылымданған. Басқаша айтқанда, санадағы когнитивтік әрекеттің

барысында форма мен мазмұн жағынан кірігіп (контаминацияланып), бүтін бір гидронимдік бірлікке айналған.

Ақсу, Көксу таулы өзеннің суы, суы тұщы болатыны, ағысы арынды келетіні, асып-тасып өткел бермей ағатыны, кей тұстағы өткелі тас кешу тайғақ болатыны халықтық гидронимнің мазмұн аясындағы танымдық ақпараттар болып табылады. Су тасқынынан кейін ақжонқа ағаш қалдықтары, түбір, бұтақтар өзен жағалауларында көптеп кездеседі. Жергілікті тұрғындар оны салынды дейді. Өзен бойындағы тал-теректерге балта тигізбей, салындыны жиып-теріп, отын-суға жаратады. Міне, бұндай азды-көпті ақпараттар өзен бойындағы жергілікті тұрғындар мен табиғат арасындағы қатынастың, байырғы кезде, техникалық прогресс заманына дейін, қандай сипатта болғанын аңғартады.

Ақсу, Көксу өзендерінен бірдиірмендік суы бар тоған қазылып, су диірмендері істеп тұрды. Диірменнен шыққан су айдалаға кетпес үшін егістік жерлерге тартылған тоғанмен суармалы дақылдар өсіруге пайдаланылды. Болмаса, едәуір жерге дейін қазылған тоғанмен өзен арнасына қайта қосылатын су жүйелері жасалады.

Сөйтіп, өзен алабының ежелгі тұрғындарының табиғатпен қатынасында су көздерін ысырапсыз пайдалану ұстанымының ғылыми-техникалық революцияға дейін қандай болғанын судың да сұрауы бар; судың да сұрауы зор деген мақалдан (паремиологизмнен), сонымен қатар Су патшасы – Сүлеймен: Су иесі – Сүлеймен дейтін мифологияға тән иррационалдық таныммен байланысты түсініктерден де айқынырақ аңғаруға болады.

Байырғы қазақ елінің дәстүрлі малшылық кәсібінде қара сөзімен келетін қыстаулар жиі кездеседі. Мысалы, Желдіқара атауындағы қара – таудың қарайып, қар аса көп жатпайтын күнгей беткейі. Ал желді сөзі – түстіктен терістікке қарай соғатын жел. Бұндай жел жердегі қарды үрлеп, қағыл қар етіп, жұқартып жібереді. Қара малдың – қой-ешкі, түйе, сиырдың жайылымы қыстау маңындағы қара отты жерде болады, бірақ сиыр малының өрісі өлеңді жерде болатындықтан бөлектеу бағылады.

Міне, бұдан байқайтынымыз, күйіс малының қара мал аталуы олардың жайылымы қара от болғандықтан деуге болады. Оты басқа болғанымен, жусауы бір, әрі түйе, қой-ешкілер сияқты күйіс қайыратын болғандықтан, сиыр да қара мал санатына жатады. Қара мал, жылқы сияқты емес, су таңдамайды, көлкіп жатқан қара су, іркінді суларға бас қойып, іше береді. Қара малдың қара аталуы қара от дегендегі қарамен, ал қара оттағы қара атауы жер ұғымымен кіндіктес. Философия терминімен айтқанда, қара атауы қара малдың да, мал отының да, мал оты өсетін жердің де атрибутына айналған. Түптеп келгенде, бұл қаралардың бәрінің санадағы логикалық қисыны – жер дегенге саяды. Әдетте қара малдың жайылымы қырқа, қыратты, таулы жерлердің күнгей беткейінде болады. Қары желмен қағыл болып, қара оттың басы қар бетінен шығып

жатады. Жайылымның кейбір жерлері қараң-құраң тартып тұрады. Қара малдың бұндай қыстаулары Жетіқара, Үшқара, Желдіқара сияқты дәстүрлі атаулармен аталады.

Қарашоқы дегендегі қара түр-түс емес. Олай дейтініміз – халықтық метеорологияда қара суық дейтін терминдік ұғым бар. Бұндағы қара «жер»-мен байланысты ұғым, яғни «қарсыз суық, жерге қар түспеген кездегі суық».

Қарашоқы атауындағы қара географиялық объектінің түстік бетгі ала, қары аса ұзақ жатпай, еріп, жер қарайып кететін тау алабының ерекшелігін аңғартады. Қара атауы тілдік санада жердің тұрақты атрибуты, атап айтқанда, «заттың» орнына оның атрибутының жұмсалуды. Ежелгі қазақ жерінде Қарасу, Қарабұлақ гидронимдеріндегі қара су көзінің жерден шығып жатқанын аңғартады, яғни заттың орнына оның «меншікті» атрибутының қолдануы тілдік санадағы когнитивтік әрекеттің ерекше өнімдері.

Қарасу, Қарабұлақ гидронимдеріне тән тағы бір өзгешелігі ағысы білінбейді немесе тым баяу болады. Бұндай өзендердің ағысы су астында болып, түбіндегі шөптесін, балдырлардан байқалып тұрады.

Ақмола, Ақмешіт топонимдері құрамындағы ақ атауының мәдени семантикалық мазмұнында кодқа салынған ақпарат халықтың діни білім, таныммен байланысты деуге болады. Агиотопонимдегі ақ атауы «әулие», «ақсүйек» ұғымының референті болып саналады. Бұндай қасиетті деп танылған агиотопонимдердің мәдени семантикасында дәстүрмен байланысты ақпарат бар екені байқалады. Әулие, ақсүйектердің басына тұрғызылған қорған, күмбез әдетте күре жолдың бойына таяу биіктеу жерде болады. Жүргіншілер құран бағыштап, «қияметтің күні жақын» деп аруақты тыныштандырып, бет сипап өтеді.

Сондай-ақ агиотопонимдердің қатарында Қарамола деген атау да кездеседі. Бұндағы қара, шамалауымызша, «қарасүйек» ұғымымен байланысты, қара халықтан шыққан тұлға деген танымдық ақпарат кодқа салынған. Қарамола да күре жолдың бойында болады. Дәстүр бойынша жолаушы, жүргіншілер жүрістерін баяулатып, бет сипап, «аруақты тыныштандырып» өтеді.

Ақмола, Қарамола сияқты объектілер ұзын жолдағы қазақ үшін жол шамасын межелейтін әрі адастырмас ерекше белгі болып табылады. Бұндай ескерткіштерді жол үстіндегілердің «Темірқазыққа» балайтынын классик қаламгер Ғ.Мүсіреповтың шығармаларынан да ұшыратамыз.

Бұл орайда ұлы Абайдың:

Жабырқаңқы көрінер жазған сөзім,

Жұрт жабылып тоқтатар оған көзін.

Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,

Секілді өткен жанның бір күмбезін,- деген өлең жолдарынан да дәстүрлі наным-сенімге тән ақпаратты аңғарғандай боламыз.

Нәтижелер. Қазақстанның топонимдік кеңістігінде ақ пен қара сын есімдерінің қатысуымен жасалған жер-су атаулары сан жағынан ең жиі кездесетін, өнімді топонимжасамдық модель екендігі анықталды.

Алматы, Ақмола, Түркістан облыстарының 24 мың топонимдеріне статистикалық талдау жүргізіп мынадай жайттарды анықтадық: жер-су атауларының жалпы санының 13 % түр-түс атауларының еншісінде екен. Экстраполяциялық әдіспен үш облыс атауын Қазақстан бойынша орташа көрсеткіш ретінде қарастыруға болады. Топонимжасам жиілігі жағынан қара, ақ түстер басымдыққа ие, ақ сын есімімен 71 рет, ақ сөзімен 58 рет кездесті. Сонымен қатар ақ, қара сын есімдері төбе, су, тал, тас, бұлақ т.б. географиялық терминдермен жиі тіркесетіндігі анықталды, яғни тіркесуде де таңдаулылық принцип бар екендігі анықталды.

Түр-түс атауларының қатысуымен қалыптасқан топонимдер негізінде этникалық дүниетанымның экстралингвистикалық, мәдени ерекшеліктерін жан-жақты көрсетілуі - өткен дәуірдегі көшпелі қауым өміріндегі халықтық танымдардың рационалды және иррационалды түрлерін қайта құрылымдауға мүмкіндік береді.

Сонымен, біз аталмыш зерттеуімізде ақ, қара атауларымен келген топонимдердің мәдени семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасадық. Сондағы байқалатыны «жер», «өсімдік», «мал» ұғымдарының арасындағы ішкі мағыналық байланыстың логикалық қисынға құрылуы. Олай дейтініміз: қазақ тілінің байырғы лексикалық қорындағы қара мал (түйе, қой-ешкі), ірі қара (түйе, сиыр); ақ мал (жылқы) атаулары түр-түсті білдірмейді, атап айтқанда, қара малдың жайылымы, оттайтын оты – қара от, сондықтан қара мал атанған. Қара отқа қара барқын, қара сораң, жантақ, күйреуік, сексеуіл, жыңғыл, тораңғы, кекіре, алабота, көкпек, теріскен, дүзген жатады. Ал ақ малдың (жылқының) жайылым оты ақ от, сондықтан жылқы түлігі ақ мал атанған. Ақ отқа, яғни ақ малдың отына бидайық, ажырық, көде, бетеге, тарлау т.б. жатады.

Ал оттың қара от аталуы қырат-қырқалардың күнгей бетінің қарайып жататын ерекшелігімен байланысты болса, оттың ақ от аталуы теріскей беттегі жерлердің оты бозғылт тартып жататын ерекшелігімен байланысты. Бұндай жерлердің шөбін боз от, боздауық деп те атайды. Бұдан малшы қауымның халықтық географиялық тәжірибесіндегі рационалды танымына тән білімін айқын аңғаруға болады.

Ежелгі қазақтардың ата жұртында ақ сөзімен келетін гидронимдердің тағы бір ерекше түрі бар. Қазақтың бағзыдан бауыр басқан өлкелеріндегі Ақкөл деп аталатын халықтық гидронимдері этнотілдік ұжымның ерекше географиялық біліміне тән рационалды сипаттағы атаулар. Атап айтқанда, өзен-сулардың бір жағалауынан көлге құйып, екінші жағалауынан ағып шығып жататын ерекше географиялық гидрообъекті халықтық білім өніміне тән атауға жатады. Қазақтың ежелгі Талас өңіріндегі Ақкөл, байырғы Торғай өлкесіндегі

Ақкөл гидронимдеріндегі ақ сөзінің түр-түске қатысы жоқ, бұндағы ақ сөзі – әрі зат, әрі етістік мағынасындағы байырғы кезеңдегі синкретті түбір. Оқулықтарда айтылғандай, көш – әрі зат, әрі етістік, ақ та солай әрі зат, әрі етістік.

Ал Ақбұлақ, Аққайнар, Ақтұма тәрізді су көздері атауларындағы ақ объектінің «ағу», «ақ»-пен байланысты сипатын аңғартады. Гидроним атауының құрамындағы ақ синкретизмінің мазмұнында «қозғалыс», «жылжу» деген мағыналық компонент Аққұм топонимінде де кездеседі.

Құмның бұндай түрінде оны ұстап, бекітіп тұратын қара отқа жататын өсімдіктер тым сирек кездеседі де, құмы сусымалы, сырғымалы болады.

Қаратау дегендегі қара қар ұзақ жатпайтын географиялық ерекшелігімен байланысты. Мысалы, жер қара, күн жылыда деген тұрақты сөз орамындағы қара «қарсыз» ұғымының референті. Бұндағы қара-ның кіндігі жерге байланып, өзінің табиғи түр-түсті білдіретін төлтума мағынасынан алшақтап кеткен.

Қаратау оронимі түркі халықтарының ел болып бауыр басқан мекендерінде жиі кездеседі. Қазақстанның түстігінде Ақ Еділ-Жайық қос өзені аралығында,

Қырым, Балқан жерінде де ұшырасатын ороним. Қара – жалпытүркілік ойтанымда жердің тұрақты атрибутикалық белгісіне айналған ерекше феномен.

Қорытынды. Халықтық топонимдер атауларының табиғатпен байланысты мәдени семантикалық қырларын қарастыра отырып, олардың табиғат аясындағы түр-түс, жер бедері, су көздерімен байланысты болып келетініне назар аудардық.

Сондай ақ топонимдер құрамындағы ақ пен қара сын есімдерінің түр-түске қатысты емес, этномәдени семантикалық әлеуеті жоғары екендігі анықталды.

Алайда топонимдер сезімдік (перцептивтік) қабылдаудың барысында пайда болған сыртқы дүниенің қарапайым көшірмесі емес, табиғат аясындағы ақиқаттың ой-санада қорытылып, мәдени өнімдерге айналған семантикалық құрылымдардың тілдік матрицасы болып саналатыны айқындалды.

Аталмыш мәдени өнімдер малшы, егінші қауымның өмір тәжірибесінен жинақталған халықтық географияға тән рационалды білімдердің түрлері деп танылады.

Топонимдердің тілдік матрицасына жинақталған эмпирикалық білімдерді мәдени семантикаға тән ақпарат деп тани отырып, олардың жер бедері, су көздері, өсімдіктер дүниесі, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты қырлары зерделенді.

Әдебиеттер

1. Болдырев Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2016. – №4. – С. 10-20.
2. Болдырев Н. Н. Язык и система знаний. Когнитивная теория языка. — М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. — 480 с.

3. Berlin B., Kay P. Basic color terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press, 1969.
4. Конкашпаев Г.К. Цветовые слова в тюркских топонимах // Географические науки: Темат. сб. науч. тр. Казах. гос. пед. ин-та им. Абая. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1969. – С. 72–83.
5. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // Изв. Отд-ния Обществ. наук АН Таджикской ССР. – 1954. – Вып.5. – С. 81-85.
6. Мурзаев Э.М. Географическая семантика некоторых тюркских топонимов // В сб.: Ономастика Поволжья. – Ульяновск, 1969. – С. 101–104.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
8. Жаркынбекова Ш.К. Цвет-сознание-менталитет. Реконструкция цветовой картины мира в казахской и русской лингвокультурах. – Астана: Мастер ПО, 2011. 357 с.
9. Қайдаров Ә. Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б.. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
10. Тоқтабай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан №219 (222), тамыз, 2003 жыл 7 б.
11. Молчанова О.Т. Проприальная номинация в свете когнитивизма // Вопросы ономастики. – М., 2006. – №3. – С 7-19.
12. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 460 б.
13. Диваев А.А. Этнографические материалы. Сказки, басни, пословицы и приметы туземного населения Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1893. – С. 84. –1895. – С. 160.

К.К. РЫСБЕРГЕН, Н.М. УАЛИ

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ АҚ, ҚАРА В НАРОДНОЙ ТОПОНИМИИ

Аннотация. В статье дан анализ цветообозначений ақ, қара в составе топонимов, реперезентированных в системе народных знаний. Различаются рациональный и иррациональный типы знаний. В рациональном типе знания сосредоточена богатая эмпирическая информация с разнообразной культурной семантикой. В рациональных знаниях детализируются разнообразные аспекты хозяйственно-практической жизнедеятельности номадов в освоении окружающей действительности. Данный тип знаний репрезентирует этнокультурную семантику географических названий, которые представляют собой закодированную, «скрытую» от современного лингвокультурного сообщества, от подрастающего поколения культурную информацию. В

иррациональном типе знаний сконцентрированы ценностные ориентиры, стереотипы и предпочтения, морально-этические нормы кочевого казахского этноса в прошлом, репрезентированные в культурной семантике языковой матрицы народных географических названий. Иррациональный тип знаний репрезентирует мифологические, эзотерические, анимистические, религиозные представления, суеверия, обычаи и различные народные поверья с глубинной этносемантикой.

Актуальность исследования предопределяется необходимостью сделать культурную информацию и знания в структуре семантики топонимов доступными для носителей языка. Актуальность темы также связана с необходимостью повышения кумулятивного потенциала языка и онимических названий. Так как со временем они могут быть стерты из коллективной памяти народа.

Впервые в языковой матрице топонимов представлены этноэкологические, этноботанические знания казахского народа, в которых акцент перемещен не на лексико-семантические, словообразовательные, этимологические особенности топонимов, а на культурный аспект, на этнокультурную семантику.

В статье используется метод, раскрывающий топологические характеристики топонимов с прилагательными ақ, қара в составе, а также метод языковой матрицы, позволяющий раскрыть этнокультурный компонент в глубинной семантике географических названий.

Ключевые слова. Топоним, цветовые обозначения, рациональный тип народных знаний, языковая матрица, культурная семантика, культурный код.

K.K. RYSBERGEN, N.M. UALI

A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

CULTURAL LINGUISTIC SEMANTICS OF WHITE AND BLACK IN FOLK TOPONYMS

Abstract. The article analyses the system of folk knowledge, representing white and black in the composition of toponyms. Rational and irrational types of knowledge are distinguished. Rational knowledge covers different aspects of economic and practical life in a nomadic society in a developing environment and contains empirical information saturated with a variety of cultural semantics. The irrational type of education concentrates systems of values, stereotypes, spiritual, moral and ethical norms of the nomadic Kazakh ethnos, embodied in the linguistic matrix, cultural semantics of folk geographical names. The irrational form of popular education reflects mythological, esoteric, animistic, religious notions, customs and folk beliefs, the ethno-semantics of which have deep roots.

Rational knowledge, concentrated in the semantics of geographical names, contains information about the surrounding world, «hidden», embedded in the code of modern linguistic and cultural society, concerning nomads' daily, economical and practical life. The linguistic matrix of toponyms reflects the ethno-ecological and ethnobotanical cognitions of the population. Therefore, the article examines the conventional lexical-semantic features of toponyms and the cultural-linguistic semantics associated with ethnic culture in their content.

The relevance of the research is predetermined by the need to make the same cultural information and knowledge available to native speakers in the structure of toponymic semantics. The relevance of the topic is also related to the need to increase the cumulative potential of language and anemic names. After all, over time, they can be erased from the collective memory of the people.

For the first time, the linguistic matrix of toponyms presents the ethnoecological, ethnobotanical knowledge of the Kazakh people, in which the emphasis is shifted not to lexic-semantic, word-formation, etymological features of toponyms, but to the cultural aspect, to ethnocultural semantics.

The article uses the method that reveals topological characteristics of toponyms with the adjectives white and black in their composition, as well as the method of linguistic matrix, which allows identifying ethno-cultural component in the underlying semantics of geographical names.

Key words. Toponym, species and color names, rational folk knowledge, language Matrix, cultural semantics, cultural code.

References

1. Wierzbicka A. *Lingua Mentalis: The semantics of natural language*. Sydney: Academic Press, 1980 // Citata iz: Boldyrev N.N. *Kognitivnye shemy jazykovoj interpretacii // Voprosy kognitivnoj lingvistiki*. 2016. № 4. S. 10-20.
2. Boldyrev N. N. *Jazyk i sistema znaniy. Kognitivnaja teorija jazyka*. — M.: Izdatel'skij Dom JaSK, 2018. — 480 s.
3. Berlin B., Kay P. *Basic color terms: their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press, 1969.
4. Konkashpaev G.K. *Cvetovye slova v tjurkskih toponimah// Geograficheskie nauki: Temat. sb. nauch. tr. Kazah. gos. ped. in-ta im. Abaja*. Alma-Ata: Nauka Kaz. SSR, 1969. s.72–83.
5. Kononov A.N. *O semantike slov kara i ak v tjurkskoj geograficheskoj terminologii// Izv. Otd-nija Obshhestv. nauk AN Tadzhijskoj SSR*. 1954. Vyp.5. s.81–85.
6. Murzaev Je.M. *Geograficheskaja semantika nekotoryh tjurkskih toponimov // V sb.: Onomastika Povolzh'ja*. — Ul'janovsk, 1969. — S. 101–104.
7. Qoısybaev E. *Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıgı*. — Almaty: Mektep, 1985. — 256 b.
8. Zharkynbekova Sh.K. *Cvet-soznanie-mentalitet. Rekonstrukcija cvetovoj kartiny mira v kazahskoj i russkoj lingvokul'turah*. Astana: Master PO, 2011. 357 s.
9. Qaidarov Ä. *Ahtamberdieva Z., Ömirbekov B.. TÜR-tüsterdiñ tildegi körinisi*. —

«Ана тілі», 1992. – 160 б.

10. Тоқтабай А. Тұлпарлар театры // Егемен Қазақстан газеті, 2003. Тамыз (№219-222).

11. Molchanova O.T. Proprial'naja nominacija v svete kognitivizma//Voprosy onomastiki.-2006. S.4.

12. Biarov B. Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri/ B.Biarov. – Astana: Ş.Şaiahmetov atyndaғы Tilderdi damytudyñ respublikalyq ülestiru-ädistemelik ortalyғы. 2013. – 460 б.

13. Divaev A.A. Jetnograficheskie materialy. Skazki, basni, poslovicy i primety tuzemnogo naselenija Syr-Dar'inskoj oblasti. Tashkent, 1893. S. 84, 1895. S. 160.

Авторлар туралы мәлімет:

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Rysbergen Kyzdarkhan Kurmashkyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Уәли Нұргелді Махажанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Уәли Нұргелді Махажанұлы – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания им.А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Uali Nurgeldy Mahazhanuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

XҒТАР 16.21.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.11>

Б. САҒЫНДЫҚҰЛЫ

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан
(e-mail: kasabek65@mail.ru)

ҒАЛЫМ Қ.МАМАДІЛ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК БІРЛІКТІҢ ОЙҒА ҚАТЫСТЫ МӘНДЕНУ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл біліміндегі модальдылық категориясына қатысты ғылыми көзқарастарды тарқатуға негізделген. Автор ғалым Қ.Мамаділдің еңбегін саралай келіп, тақырыптың терминдену сипатына басқаша қарауды ұсынады. Мақала морфологиялық категория ретінде әбден танылған модальдық бірліктерді тіл білімінің басқа қырынан қарауға әкеледі. Оның алғашқысы – модаль сөздердің лексикалық сипаты. Бұл жерде модальдылықтың міндеттілік, болжалдық реңкі ғана емес, сонымен бірге олардың омонимдену, синонимдену сипатына көңіл ауарылады. Екіншіден, модальдық категория сөйлемнің жақсыз түрін жасаудың басты құралы болып көрсетіледі. Демек, оның сөйлемдік сипаты ашылады. Үшіншіден, ғалым Қ.Мамаділ тарапынан анықталған етістіктің модальдық құрылымының құрамы, құрылымы мен модельдеріне қатысты түзілген ғылыми-теориялық ұсыныстарды тілдің басқа бірліктерін тануда да пайдалануға болатыны бекітіледі. Бұл ғалым тақырыбының лингва-математикалық қағидағтарына жауап береді. Әрі оны қолданысқа енгізудің басты жолдары ретінде танылады.

Мақалада аталған белгілеулердің барлығы қазақ, орыс, неміс ғалымдарының тұжырымдары негізінде шешімін тапқан. Әрі контактология ілімінің табиғатына жауап береді. Атап айтқанда, мұндай қағида морфосинтаксистік, лексика-синтаксистік және лингваматематикалық сынды ішкі, сыртқы ілім байланыстылығына әсер етеді. Қ.Мамаділ ұсынымындағы құрамдық-құрылымдық моделдер синтаксистік бірлік ретінде танылып үлгерген түйдекті тіркес пен түйіспелі тіркестің қызметтерін анықтауда басымдыққа ие болады. Шын мәнінде, мұндай ғылыми бекітулер қазақ тіл білімінің фонетика-морфология салаларында сапалы жүйелілікке ие болғанымен, синтаксистік саралаулардан тұщымды тұжырымдарды кездестіру мүмкін бола бермейді. Сондай-ақ, Қ. Мамаділ қозғауындағы омонимдік және синонимдік пайымдаулар да тіл білімінің контактологиялық сипатын ашуға жол ашады. Бұл сипат тіл білімі саласының лексика-синтаксистік қарым-қатынасына негіз болып, болашақ зерделеулердің басты өлшемдері үшін таптырмас үлгі боларлығы анық.

Түйін сөздер: модаль сөздер, модальдылық категориясы, модальдық құрылым, модальдық құрам, модальдық мағына, модальдық модельдер, жақсыз сөйлемдер

Кіріспе. Модаль сөздер деп танылған тілдік бірліктің көне түркі жәдігерлеріндегі сөз қолданыстардан бастау алып жатқаны ақиқат нәрсе. Бірақ осы бірліктің қазақша нұсқасына келгенде, ойға қатысты мәнденуді (модаль сөздер) жеткізудің терімсөзі әлі де болса орнықпағандай әсер алатынымыз тағы бар. Тіл біліміне қатысты еңбектерді ақтарсаң да, психология мен логикаға жүгінсең де, осы бір тілдік терминнің айналысында қазақы пәнсөз кездеспейді. Ақиқатына жүгінсек, олай болмаса керек. Қазақ әдеби тілі сөздігінің түсіндіруінше, «Сөйлеушінің айтайын деген ойға қатысын, көзқарасын бідіретін сөз» болып табылатын бұл бірлік жайдан-жай пайда болып, қалыптасу және даму үрдісінен кем қалуы мүмкін емес. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы өз еңбектерінде «сенімді-сенімсіз, болжал және мұң» мәніндегі мағыналық реңкті «рай» сөзі арқылы бідірген [1, 122]. Тағы да жоғарыдағы сөздікке жүгінсек, «Адамның көңіл күйі, пішіні, шырайы» деген түсінікке ие «рай» сөзі, қалай болғанда да, «модаль сөз» деп аталатын нұсқаны алмастыра алатындай дәрежеде.

«Рай» сөзінің кеңірек тарқатылуы етістікпен тығыз байланысты. Әсіресе, ашық рай (шақтық сипат), қалау рай, бұйрық рай, шартты рай деп көрініс табуынан көрінеді. Ал оның сөйлемдік күйі «модальдық шарт» ұғым-терминімен астарлас болып келетінін ғалым Қ.Есенов назардан тыс қалдырмай, «Модальдық шарт, негізінен, сөйлемдегі шақтық кезеңді айқындай түседі. Бұл – оның сөйлем ішіндегі ең басты қасиеті» [2, 102] - депті. Грамматикалық сипаттағы еңбектерді түзуші ғалым С.Исаев қазақ тіл ғылымындағы сөз таптарының қатарын онға жеткізді. Оныншы сөз табы ретінде модаль сөздерді таныды. Ғалым әбден сіңісті болып кеткен терминнен біржола қол үзіп кете қойған жоқ. Бірақ ондай бірліктердің «сөзге я сөйлемге қосымша грамматикалық мән үстеп, ойға қатысты мәндер қосатынын, яғни көңілдің күйін білдіру немесе модальдылық» деп анықтады [3, 293].

Бүгінгі күні қазақ ғалымдары ойға қатысты мәнденуді (модальдылық категориясы) барынша зерделеді десек те, оның әлі де болса шешімін таба алмаған тұстары кездесіп отырады. Әрі мұндай тұжырымдардың тек грамматикалық тұрғыдан сипатталғанын байқаймыз. Мұндай қызметті тарқату Қ. Мамаділ еңбектерінің де басым бөлігін алған. Ғалым тізбектеуінде «модальдық құбылыс тым көнеден басталған». Оның тұжырымдары модальдық категорияның мағыналық реңкін (міндеттілік, болжамдық), сондай-ақ оның мағыналық қатынасын, атап айтқанда, омонимдік және синонимдік сипатын, ашқан.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала Қ. Мамаділдің «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары» атты еңбегі негізінде зерделенді. Еңбек тұжырымдарын саралауда ғылыми баяндау, ғылыми сипаттау әдістері пайдаланылды. Ғалым тұжырымдарын басқа ғылыми ізденістермен бірлікте, айырмашылықта қарастыру салыстыру әдісіне жүгінуді талап етті. Салыстыру түркі тілдес ғалымдардың айтылымдарымен және қазіргі қолданыстық тұрғыдағы, яғни қазақ тіл біліміндегі, баяндаулармен теңдес жүргізілді.

Ғалым көзқарастарын тек тіл білімі тұрғысынан таразылау бір жақты нәтиже береді. Сондықтан оның логика-философиялық ой-топшылауларын тарқату қажеттілігінен метафизикалық әдістің көмегіне жүгіндік. Ал тілдік бірліктерді санамалап көрсетуде математикалық әдістің белгілерін пайдалану нақты нәтиже шығаруға көмектесті.

Талқылау мен бақылау. Неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдттің байымдауында, «Тілде кездесетін барлық бірліктер белгілі бір сөз таптарына жатады, әрі жеке лексикалық, әрі жеке грамматикалық сипатқа ие болады» [4, 344]. Дегенмен әр сөз табына қатысты сөздердің сандық жағы әр қилы. Қазақ тіл білімінде, тіпті басқа тіл білімдерінде де, етістік пен зат есім сөздердің саны басқаларға қарағанда әлдеқайда мол. Ал лексика-грамматикалық қызметі жағынан сөз табы қатарына өткен рай (модаль) сөздер көп емес. Ғалым Қ. Мамаділ сөзінше, тиіс, керек сынды сөздер – УІІ және орта ғасыр ескерткіштер тілінде кездескен тұлғалар. Мұны көнеге көз жүгірткен түркі ғалымдарының барлығы дерлік мысалға тартқан. Түркі тілдес ғалымдардың алдыңғы орнын алатын қазақ тіл білімінің білімпаздары «модаль сөз» боларлық бірліктерді араға ондаған жылдар салып толықтырып отырған. Байқасаңыз, Қ. Жұбанұлы 1930 жылдардың ішінде «етістіктің өңі» деп өзгелеп, оның е, де, бол, шығар сынды бірліктермен көрінетінін болжаған. 1950 жылдары бұлардың қатарын С. Аманжолов пайдалануындағы сірә, мүмкін, бәлкім бірліктері кеңейтті. Осы жылдар шамасында болар сөзін И. Маманов қайта енгізді. Ал жоқ, сияқты, білем, кел сөздерінің модальдік мәні О. Төлегеновпен танылды. 1960 жылдар шамасында М. Балақаев секілді, тәрізді сөздерін, Ғ. Мадина қажет сөзін, К. Ишанов шарт, ықтимал сөздерін жинақтады. Бәлки, бәсе, әрине, әлбетте сөздерін А. Ысқақовтан табамыз. Атауға түскен ғалымдардың тізбелеген тілдік бірліктерін біз бір-біріңде қайталаумен келген тұсын беріп отырған жоқпыз.

Ең алдымен, ойға қатысты мәндену жеке бірліктердің өзара тіркесуі арқылы жеткізілетінін ескеру қажет. Екіншіден, аталған сөздердің дені кейіннен өз категориясының нысанына айналды. Мәселен, еді, екен, кел етістіктері көмекшілік қызмет атқарғанымен, модальдылық сипаттан алшақтап кетті десек те болады. Саралауларды санамаға енгізсек, модаль сөздердің қатарында 22 (жиырма екі) бірлік тұратындығынан хабарланамыз. Демек, сан жағынан келгенде модаль сөздер есімдік қатарындағы сөздер жиынтығынан аз емес. Ал

бұлардың мағыналық реңкі мен грамматикалану үрдісі көмекші сөздер деп танылып жүрген тілдік бірліктерден кем түспейтіні тағы айқын. Ал дәстүрлі грамматика түзушілер етістік пен модаль сөздер деп танылған бірліктерді аса тығыз байланыстықта қарастырады. Мұндай байланыс Қ. Мамаділдің «...етістіктің модальдық құрылымдары» еңбегінде жандана түсті.

А. Ысқақов пікірінше, «Сөйлеу тілінде көңіл қошына, ой көлеңкесіне қатысты әр қилы реңктер, әдетте, сөйлемдегі сөздердің, сөз бөлшектерінің, сөз тіркестерінің түрлі-түрлі қарым-қатынастарынан туады, солардың мағыналарынан көрініп отырады. Тілдегі осындай, бір-біріне қатысты, жеке-жеке модальдық категориялардан жалпы грамматикалық модальдық категориясы құралады. Жалпы грамматикалық категория болғандықтан, модальдық мағыналар синтаксисте де, морфологияда да ұшырасады. Сөйлемнің модальдігі бүкіл сөйлемге тән құбылыс болады да, көбінесе лексикалық, интонациялық тәсілдер арқылы жарыққа шығады. Осы себептен сөйлем модальдігі, әдетте синтаксисте арнайы қаралады. Ал модальдік категориясының көптеген мағыналары морфологиялық дәнекерлер арқылы, солардың ішінде көбінесе етістіктің рай формалары арқылы жасалатындықтан, бұл мәселе морфологияда да қаралады. Бірақ морфологиялық құбылыстардың (райлардың) мазмұны синтаксистен жіті байланысты болады. Сол себептен модальдік мазмұн, әдетте, сөйлемнен жеңіл айқындалады. Осыған орай рай категориясы, оның формаларының мағыналары, қызметтері және қолданылу ерекшеліктері сөйлемге байланысты талданады» [5, 311]. Ғалым А. Ысқақов тұжырымының басты бөлігі синтаксистік талапқа ие. Мұны Қ. Мамаділ қолдай отыра, өзіндік пайымын жеткізе алған. Оның пікірінше, етістіктің модальдық құрылымдары «...сөйлем баяндауышының құрамында тұрып қана модальдық мағына береді. Сөйлемнің басқа мүшесінің құрамында ол модальдық мағына білдіру қызметін тоқтатады» [6, 26]. Бұл синтаксистік сипат және мұндай үзілді-кесілді тоқтам айту көптеген ізденістің нәтижесі. Абай ұстанымындағы «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен табылады» деген осы болса керек.

Етістіктің модальдық құрылымдары – құрамы жағынан тұрақты. Ғалым Қ. Мамаділ былай дейді: «Модаль сөздер құрылым жасарда кез келген етістікпен тіркесе бермейді. Тұлға таңдайды. Мәселен, «тиіс» модаль сөзі есімшемен бірлікте етістіктің модальдық құрылымдарын жасай алмайды. «Ұқсайды» модаль сөзі тұйық етістікпен бірлікте етістіктің модальдық құрылымдарын жасай алмайды. Тиіс модаль сөзі барыс септікті тұйық етістікпен тіркесіп қана етістіктің модальдық құрылымдарын жасаса, ұқсайды модаль сөзі де үнемі барыс септікті есімшемен тіркесіп қана етістіктің модальдық құрылымын жасайды. Бұл айтылғандар етістіктің модальдық құрылымдарының құрамы жағынан да, мағынасы жағынан да модальдылықтың

тұрақты көрсеткіш екенін білдіреді» [6,25]. Бұл тұрғыдан келгенде, модальдық құрылымдардың, оның ішінде етістікпен тіркесіп келетін модальдық бірліктердің сөйлемнің жақсыз тұлғасын жасауға әкелетінін айтуымыз керек.

Жақсыз сөйлем мәселесі қазақ тіл білімінде ғалым Ғ. Мадина талдауымен көрінді де, сексен жылдан аса уақыт өтсе де, көп өзгеріске түспей-ақ әлі күнге дейін пайдалануға жарап келеді. Ғ.Мадинаның тұжырымына сүйенсек, тек «керек» модаль сөзімен тұлғаланатын жақсыз сөйлемдер жетерлік. «Грамматикалық бастауышы жоқ және дәл сол конструкцияда болуы мүмкін емес сөздердің бір түрінің баяндауышы тұйық етістік пен «керек» сөзінің тіркесінен жасалады: Құлап та кетпеу керек. ...Баяндауышы тұйық етістік пен «керек» сөзінің тіркесінен болатын жақсыз сөйлемдер үш жақтың біріне қатысы болмай жалпы, абстракцияланған түрде айтылуы мүмкін немесе сөйлем ішінде тұратын барыс септіктегі есім сөздер арқылы үш жақтың біріне меншіктеліп, қимыл иесі – субъект белгілі болып айтылуы мүмкін. Бірақ қайсысында да грамматикалық субъект-бастауыш болмайды» [7,25].

Етістіктің модальдық құрылымдарының құрылыстық сипатын ашып көрсеткен – Қ. Мамаділ. «Біз бұлардың барлық түрін тауып, талдау жасадық деп айта алмаймыз» деген ғалым олардың екі морфемалы (4 түрлі модель); үш морфемалы (9 түрлі модель); төрт морфемалы (11 түрлі модель); бес морфемалы (6 түрлі модель) болатынын анықтаған. Бұл ойға қатысты мәнденудің 30-ға тарта модельдік өлшемі болатынын айғақтайды. Тілдік факті төрт морфемалы модельдің бес морфемалы модельге қарағанда аз кездесетінін анықтапты. Жалпы, сандық өлшемнің артып-кемуі мынадай мәселелермен тікелей байланысты болса керек: «Көптік, септік, тәуелдік жіктік жалғаулары етістіктің модальдық құрылымның морфемдік санын арттырады. Еді, екен, емес сөздері үнемі модаль сөздерден соң тұратыны байқалады» [6,42].

Аталған жайттар модальдық мағынасына түрлі реңктер үстейтінімен де сипатталады. Мұндай қызметті көптеген ғалымдар жүйелеуге түсіре алған. Өткенге көз жүгіртсек, алғашқы профессор Қ. Жұбанұлы: «Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң беретін етістіктердің» «тілек, күмән, тездік, шұбалаңдық, менсінбеу, куәлік» мәнін беретінін айтыпты [8,220]. Ғалым Қ. Мамаділ етістіктің модальдық құрылымдарының мағыналық құрамын анықтауда екі реңкке ғана көңіл аудартады. Алғашқысы «міндеттілік мағына» да, екіншісі «болжалдық мағына». Оның үстіне, байқасаңыз, міндеттілік о бастағы «тиіс» модаль сөзінен тарқайды да, болжалдылықтың тілдік көрінісі «керек» модаль сөзі. Біз бұлардың ең алғашқы қызметін айтып отырмыз. Әйтпегенде міндеттілік реңкті тұлғалауда «керек» сөзі кездесе береді. Керісінше, «тиіс» сөзінің болжалдық мән берудегі қызметі солғын, тіпті жоққа тән. Орайы келгенде айта кеткен жөн, орыс тіл білімін дамытушылардың пікірінше де, ХУІІІ-ХІХ ғасырлардағы сөйлемдер дамуында –бы демеулік шылауымен келген ырықсыз (-у тұлғалы) сөйлемдер міндеттілік модальдылығын білдіреді (кабы не ты, сидеть бы мне и тепер там).

Орыс ғалымдары ырықсыз сөйлемді қызметтің бұл уақыттарда барынша белсенділікке ие бола бастағанын байқайды [9,338].

Ғалым Қ. Мамаділ етістіктің модалдық құрылымдарын өзара синонимдікке, омонимдікке жақындатып көрсете келе, бұлардың «...омонимиясы мен синонимиясының қазіргі қазақ тілінде бар құбылыс екені дәлелденді. Дегенмен әлі де болса терең зерттеуді қажет ететіндігі даусыз. Сондай-ақ, етістіктің модалдық құрылымдарының бойында трансформациялану, көп мағыналық ерекшеліктерінің барлығы да назардан тыс қалмауы тиіс» [6,63]. Бұл ғылыми сұраныстың шынайы түрі. Асылы, Қ. Мамаділ модал сөздерге қатысты мағыналық реңкті басқаша шешкен ғалым деп айтуға толық мүмкіндік бар.

Бұл жайттың синтаксистен тыс қалған тұсы жоқ. Мұндайда ғалым М. Серғалиевтің синтаксистік синонимиясына қатысты пікірі алдыңнан шығады. Егер модал сөздерді көмекші қызметтегі бірліктер қатарынан есептейтін болсақ, ол солай да, ғалым ойын Қ. Мамаділдің еңбегіне қарата тұжырымдауға болады: «Синтаксистік конструкциялардың (сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем) әр түрлі болуларына байланысты көмекші (жәрдемші) сөздердің де синонимге қатынасу дәрежесі әр алуан болып келеді. Қалай болғанда да, көмекші сөздердің синоним жасаудағы қызметін теріске шығарудың еш реті жоқ. Қайсыбір жағдайларда көмекші сөздің бір конструкцияда болмай қалуының өзі осы екі конструкцияның синоним болуына мүмкіндік туғызады» [10,19]. Мұндай ой-тұжырымды омонимденуге қатысты өрбіту де қисынды. Қ. Мамаділ сөзіне сенсек, «-у керек құрылымы бірде міндеттілікті, бірде болжалды білдіреді».

Саралай келгенде, модалдық құрылымдардың сөйлем ішінде қолданылу есебінен түрлі көзқарастық сипат шығады. Олар белгілі бір сөйлем құрылымына тәуелді де болады. Бұл бағыт орыс тіл білімінде айқын анықталған іспетті. Мәселен, орыс тіл білімінің ғалымы А.Н. Гвоздев «Ырықсыз сөйлем – басты мүше болып саналатын -у тұлғалы етістік арқылы тәуелсіздікке ие болады, әрі тілектілік, міндеттілік, мүмкін еместілік, рұқсаттылық, қалаулылық іспетті модалдық іс-әрекетті білдіреді. Ырықсыз сөйлемдер көп деңгейде экспересивтік мәнге ие және олар үшін интонация басты қызмет атқарады. Мұндай сөйлемдердің белгілі бір түрлері ерекше интонациямен сипатталмаса, өзінің модалдық қасиетін жоғалтады» [11,78] - дейді.

Нәтижелер. Қ. Мамаділ еңбегіне негізделген ғылыми мақала көптеген мәселелерге басқаша қарауға итермелейді. Ең алдымен, «модал сөздер» деп танылып келген тілдік бірліктің терминделу сипатына жаңаша көзқарас тудырады. Екіншіден, аталған бірліктің қалыптасу және даму жолдарындағы ұстанымдар басқа тілдік бірліктердің, атап айтқанда синтаксистік тіркес түрлерінің, түзілуінде басты өлшем бола алады. Үшіншіден, модалдық бірліктердің құрамы, құрылысы, модельдену қағидаты қазіргі зерттеулерге бағыт

болады. Төртіншіден, етістіктің модальдық құрылымдарының өзара омонимдену, синонимдену сипаты қазақ грамматикасындағы ізденістердің соны бағытындай бағалануы тиіс. Бесіншіден, грамматикалану процесіне қатысты байымдаулар түркі тіл білімінің байланысына жол ашады [12]. Тіпті, бұл тақырыпқа қатысты әлемдік реестрдегі журнал басылымдары қазақстандық ғалымдардың зерделеулерін қабылдай бастады [13].

Қорытынды. Етістік категориясының тіл біліміндегі орны өзгеше. Оның жеке сөз табы боларлық белгілері де, әр тараптық тұлғалануы да, синтаксистік байланыстырудағы қызметі де әрдайым зерделеуде болды. А.Байтұрсынұлы «Етістікте он екі етіс, он төрт рай бар» дейді. Бұған қоса болымды, болымсыз және көсемше, есімше деп түрлеп, жалпы санын отызға жеткізеді. Етістіктен еңбек жазғандардың барлығы дерлік А. Байтұрсынұлы баса айтқан басты бағытынан жаңылысып кеткені жоқ. Ғылыми еңбектерімен етістікке басқаша сипат берген Қ. Жұбанұлы, С. Аманжолұлы, Н. Сауранбайұлы, А. Ысқақов сынды ғалымдарды атап өтпеске болмайды. Сонымен бірге 1960-80 жылдар ішіндегі ерен еңбек түзген аға буын өкілдерінің қай-қайсысы да қазіргі ғылыми ізденістегі жас буындар есімінен ұмытылмасы анық. Дәл осы бағытты Қ. Мамаділ барынша тарқатты десек артық айтқандық болмайды. Ол ғылымға кеш келді деген жосықсыз. Ол ғылымға асықпай кірді, оның сабағын сындырмай, дәнін терді. Ғылымды зәулім бәйтерекке балады, бұтақтарын баба буыннан іздеді, жапырақтарын аға буыннан тапты. Тілдің ежелгі жауһарларын талғажау етіп, тіл тарихынан тіреу іздеді. Қ. Мамаділдің қай еңбегі болмасын тарихты түгендеуден тұрады, әр сөйлемінде алдыңғы қатарлы ойлы жосықтың іздері бар. Оның тілдік тағдыры, Қ. Жұбанұлы өзгелегендей, «Іс жайынан берілген хабарға түрлі өң беретін етістіктерге» байланды. Ақыр аяғында, ғылыми тұжырымдар «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары» деген атпен оқу үрдісіне енді, қазақ ғылымының көсегесін көгертті. Етістікке ештеп енген әр пенде Қ. Мамаділдің осы еңбегіне арқа сүйеп, серік етері даусыз.

Ғалым Қ.Мамаділдің еңбегіне сілтеме жасап дайындалған мақаланың өзі етістіктің күрделі категория екеніне тағы бір дәлел. Етістік сынды лексика-грамматикалық тұлға ұстанымы анық, түсінігі озық, талдамы тарихи тілдік тұлғаның тұжырымындарына ғана бағынады. Мұндай ғылыми тұжырымды бүгінгі күннің бейнесіне айналған ғалым Қ.Мамаділ көрсетті деп қорытындылауға толық негіз бар.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
2. Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы: Ғылым, 1969. – 194 б.

3. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
4. Гумбольд фон В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Изд.: Прогресс, 1984. – 400 с.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 457 б.
6. Мамаділ Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі егістіктің модальдық құрылымдары. Оқу құралы. – Астана: ЕАГИ, 2004. – 156 б.
7. Мадина Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдер. – Алматы: Ғылыми-методика кабинеті, 1959. – 72 б.
8. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
9. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века // Под редак. В.В. Виноградова, Н.Ю. Шведовой. – Москва: Наука, 1964. – 484 с.
10. Серғалиев М. Синтаксис мәселелері. Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 412 б.
11. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Синтаксис. – Москва: Учебно-педагогическое издательство, 1958. – 302 с.
12. Мамаділ Қ. Түркілік интеграциядағы тіл мәселесі туралы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана. № 2, 2019. – 118-124 бб.
13. Moldagali B., Sagyndykuly B., Akhtaeva N., Boranbai B., Tauova G. Time in People's Models of Linguistic Categorization // Roumanie Annals of the University of Craiova. Seria Stiinte Filologice / Lingvistika. Anul XL, Nr. 1-2, 2018. – 339-350. ISSN: 1224-5712

Б. САГЫНДЫҚҰЛЫ

Павлодарский педагогический университет имени А.Маргулана
Павлодар, Казахстан

КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ УЧЕННОГО К. МАМАДИЛА

Аннотация. Статья основана на распространении научных взглядов на категорию модальности в казахском языкознании. Автор, дифференцируя труд ученого К. Мамадила, предлагает по-другому взглянуть на характер терминации темы. В статье предлагается рассматривать модальные единицы через призму лексического характера. Во-первых, акцент делается не только на обязательном, предсказуемом тоне модальности, но и на характере их омонимизации, синонимизации. Во-вторых, модальная категория указывается как главный инструмент для создания безличного типа предложения. Следовательно, раскрывается его синтаксически характер. В-третьих, утверждается, что научно-теоретические предложения, которые сформировал ученый К. Мамадил относительно состава, структуры и моделей модальной структуры глагола, могут быть использованы и в распознавании других единиц

языка. Это соответствует лингво-математическим принципам темы ученого и признаны основными способами ее реализации.

Все эти обозначения были сделаны на основе выводов казахских, русских, немецких ученых и отвечают за природу учения о контактологии. В частности, такой принцип влияет на внутренние и внешние взаимосвязи науки.

В заключение следует отметить, что подобные научные утверждения имеют качественную состоятельность в области фонетики и морфологии казахского языкознания.

Также омонимические и синонимические рассуждения, которые предложил К. Мамадил, открывают путь к раскрытию контактологической природы языкознания. Данная особенность лежит в основе лексико-синтаксических отношений в области языкознания и будет незаменимой моделью для будущих исследований.

Ключевые слова. Модальные слова, категория модальности, модальная структура, модальный состав, модальное значение, модальные модели, безличное предложение

B. SAGYNDYKULY

A. Margulan Pavlodar pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

THE CATEGORY OF MODALITY IN THE INTERPRETATION OF THE SCIENTIST K. MAMADIL

Annotation. The article is based on the dissemination of scientific views on the category of modality in Kazakh linguistics. The author, differentiating the work of the scientist K. Mamadil, offers a different look at the nature of the topic termination. The article proposes to consider modal units, the most recognized morphological category, on the other side of linguistics. This is the lexical character of modal words. Here the emphasis is not only on the obligatory, predictable tone of modality, but also on the nature of their homonymization, synonymization. Secondly, the modal category is indicated as the main tool for creating an impersonal sentence type. Therefore, its syntactically character is revealed. Thirdly, it is argued that the scientific and theoretical proposals formed by the scientist K. Mamadil regarding the composition, structure and models of the modal structure of the verb can also be used in the recognition of other units of the language. This corresponds to the linguo-mathematical principles of the scientist's theme, and are recognized as the main ways of its implementation.

All these designations were decided on the basis of the findings of Kazakh, Russian, German scientists. And he is responsible for the nature of the learning of contactology. In particular, such a principle affects the internal, external relationship of science, more precisely, morphosyntactic, lexico-syntactic and lingua-

mathematical.

In conclusion, it should be noted that the compositional-structural models proposed by K. Mamdil have priority in determining the functions of a constrained combination and a contact combination, which are already recognized as a syntactic unit. Indeed, although such scientific statements have a qualitative consistency in the field of phonetics and morphology of Kazakh linguistics, it is not possible to find the necessary conclusions from syntactic differences.

Also, the homonymous and synonymous reasoning proposed by K. Mamdil opens the way to revealing the contactological nature of linguistics. It is clear that this feature underlies lexico-syntactic relations in the field of linguistics and will be an indispensable model for the main measurements of future research.

Keywords. Modal words, category of modality, modal structure, modal composition, modal meaning, modal models, impersonal sentence

References

1. Baitürsynұлы А. Qazaq tıl bilimnıñ mäseleleri / Qūrast.: Č.Änes. – Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2013. – 640 b.
2. Esenov Q. Qazırgı qazaq tılndegı şarttı jäne qarsylyqty bağynyñqy söilemder. – Almaty: «Čylym» baspasy, 1969. – 194 b.
3. İsaev S. Qazırgı qazaq tılndegı sözderdın gramatikalyq sipaty. – Almaty: «Rauan» baspasy, 1998. – 304 b.
4. Gumböld fon V. İzbrannye trudy po iazykoznanıu. – Moskva: İzd.: «Progres», 1984. – 400 s.
5. Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı. Morfologia. – Almaty: «Ana tılı» baspasy, 1991. – 384 b.
6. Mamdil Q. Qazırgı qazaq tılndegı etistiktnıñ modäldyq qūrylymdary. Oqu qūraly. – Astana: EGİ baspasy, 2004. – 156 b.
7. Madina Č. Qazırgı qazaq tılndegı jaqsyz söilemder. – Almaty: Čylymi-metodika kabinetı, 1959. – 72 b.
8. Jūbanūly Q. Qazaq tıl bilimnıñ mäseleleri / Qūrast.: Č.Änes. – Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2013. – 640 b.
9. Ocherki po istoricheskoi gramatike ruskogo literaturnogo iazyka XIX veka // Pod redak. V:V:Vinogradova i N.İu.Şvedovoi. – Moskva: İzdatelstvo «Nauka», 1964. – 484 s.
10. Serğaliev M. Sintaksis mäseleleri. Monografia. – Astana: L.N.Gumilev atyndağy EÜU, 2006. – 412 b.
11. Gvozdev A.N. Sovremenniy ruski literaturniy iazyk. Sintaksis. – Moskva: Uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo, 1958. – 302 s.
12. Mamdil Q. Turkılık integratsiadagy tıl mäselesi turaly // Eurazia gumanitarlyq institutynyn habarshysy. № 2, 2019. – 118-124 бб.
13. Moldagali B., Sagyndykuly B., Akhtaeva N., Boranbai B., Tauova G. Time in People's Models of Linguistic Categorization // Roumanie Annals of the University of Craiova. Seria Stiinte Filologice / Lingvistika. Anul XL, Nr. 1-2, 2018. – 339-350. ISSN: 1224-5712

Автор туралы мәлімет:

Сағындықұлы Бекен – филология ғылымдарының докторы, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан

Сағындықұлы Бекен – доктор филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

Sagyndykuly Beken – doctor of philological sciences, professor A.Margulan Pavlodar pedagogical University. Pavlodar, Kazakhstan

XFTAP 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.12>

Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан
(e-mail: a_zhanat@mail.ru)

* АБАЙДЫҢ «МАСҒҰТ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ МОТИВТЕРДІҢ МИФТІК НЕГІЗІ ЖӘНЕ ПОЭТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада Абайдың «Масғұт» поэмасы мифопоэтикалық аспектіде қарастырылады. Аталмыш поэмадағы негізгі мифтік мотив ретінде алманы сыйға алудың мән-мағынасы жан-жақты талданды. Зерттеу барысында әлем мифологиясындағы және қазақ фольклорындағы алмаға қатысты мотивтер жинақталып, өзара салыстырылады. Сөйтіп ұлы Абай поэмасына желі етіп алған мотивтің мәні назарға алынады. «Масғұт» поэмасына арқау болған мифтік мотивтердің тағы бірі – түс көру арқылы аян алу.

Ақын көне дәуірлерге тән мотивтерді негіз ете отырып, таным өзегіндегі символдарға мән береді. Сол символдық детальдарды өзінің суреткерлік мұратын танытуда нысан етіп алады. Алмаға қатысты барынша танымал мотивтер қатарында жұмақ жемісін, Гесперида бағы, Аваллон аралы сияқты мекендерде өсетін ерекше алмаларды айтуға болады. Зерттеуші ғалымдар «алма» атауы көптеген мотивтерде «жеміс» деген атаумен берілетінін айта отырып, оның екі жақтылық сипатына мән береді. Махаббат пен білімнің, жастық пен сұлулықтың символы ретінде көрінетін алма екінші жағынан араздық, бақытсыздық, азғыру, зұлымдық сияқты ұнамсыз әрекеттер мен жаманшылықтың да нышаны болып келеді. Абай поэмасында алма үш түспен сипатталады да, бас кейіпкер таңдаған қызыл түсті алманың өз ерекшелігі бар екендігі айтылады.

Поэмадағы тағы бір мотив – түс көру. Түс көру арқылы алда болатын оқиға аян етіледі. Абайдың көркемдік танымында аталған мотивтер адамзаттық мәңгі мұраттар мен гуманизмді, қоғамдық құлықты астарлап суреттеуімен маңызды. Мақалада негізгі тұжырымдар осы тұрғыда жасалған.

Түйін сөздер: поэма, мотив, алма, символ, деталь, түс көру, поэтика

Кіріспе. Абай қаламынан туған поэмалар негізінен шығыстық аңыз сюжеттеріне құрылған. 1887 жылдары жазылған «Масғұт» поэмасының да сюжеті шығыс халықтары аңызынан алынғаны белгілі.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Поэма мазмұнындағы алманы сыйлық ретінде алу көне дәуір мәтіндерін еске түсіреді. Абай өз туындысына бағзы мәтіндердегі мотивтерді арқау ете отырып, авторлық позициясын айқындайды.

«Әдеби мәтін – танымдық, эстетикалық, көркемдік, психологиялық, тілдік, философиялық, т.б. нысана. Ондағы ақпарат оқырманмен және түрлі дәуірмен диалогқа түседі» [1,17], – дейді белгілі ғалым Ш.Ибраев. Суреткердің көне дәуірмен «диалогқа түсуі» қазіргі әдебиеттанудағы структуралық әдіснама бойынша интермәтінділік аспектісінде қаралады. Яғни жаңа түзілген мәтін құрылымында бағзы мәтіндердің бөлшектері кіріп, автордың суреткерлік позициясы мен шығарманың негізгі идеясына, филолософиялық пайымына қызмет етеді.

Абай поэмасында басты сюжет – бағзы бір замандағы бір адамның (Масғұт деген кейіпкердің) басынан өткен оқиға.

Бас кейіпкердің деректерін ақын бір шумақта толығымен баяндап өтеді. Қаһарманның кім екені, қай заманда, қай жерде өмір сүргені туралы мәлімет былайша беріледі:

Я, Алла, құрметіңе достың Махмұт
Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт.
Һарун Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт [2, 17].

Поэманың оқиғасы «бір ұры бас сап тонап жатқан бишара шал» оқиғасынан бастау алып кетеді. Бұл жай шал емес, мұсылман аңыздарында күллі адамзат жолығуды аңсайтын, алайда екінің біріне жолыға бермейтін Қыдыр болып шығады. Мифтік мәтіндердегі «ілкі жебеуші, «қолдаушы, «сый беруші», «жөн сілтеп, жол көрсетуші» кейіпкерлерге сай келетін Қыдыр бейнесі ары қарай «алманы сыйға алу» мотивімен сабақтасып, поэманың мифтік «қабатын» қалыңдата түседі. Өзі құтқарған бейтаныс шалдың сыйлық бермек болған ниетін құп алып, Масғұт ертеңінде ертелетіп уағдаласқан жерге келгенде оны күтіп алған шал даладағы бұзылған бір тамға әкеледі. Бұзылған там – айрықша символикалық кеңістік. Оны деректік тұрғыда өткен шақтың орны деп пайымдасақ, бейнелі түрде көнеліктің қазыналы нышаны. Бұл бұзылған там ішінде басында үш жемісі бар гүл өсіп тұрады. Абайдың суреттеуінде ол былай жырланады:

Барса тамда бір гүл бар солқылдаған,
Басында үш жеміс бар бықылдаған:
Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары,
Таңдап ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесең ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар.
Егерде қызыл жеміс алып жесең,

Ұрғашыда жан болмас сенен қашар [2, 17].

Алма – мифтік танымдағы айрықша мәнге ие символикалық деталь. Мифтік мотивтерден Аваллон аралының алмасы, Гесперидалар бағының алмасы, ертегілердегі ғажайып алтын немесе уланған алмалар туралы оқиғаларды білеміз. Алманың сый ретінде берілуі ерекше мәнге ие. Өйткені адам тағдырына қатысты маңызды оқиғалар осындай алма жемісімен байланысты болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі мен поэтикалық мәнін нысанға алған бұл зерттеуде талдау, салыстыру, жинақтау және мифопоэтикалық әдіс ұстанымдары пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Алма – тұрақты мифтік мотивтердегі маңызды деталь екенін айттық. Мифтік мотивтерде өсімдік, жеміс атаулының атқаратын ерекше қызметі бар. Киелі кітаптардан, миф пен фольклор үлгілерінен көп кездесетін алма (жеміс) зерттеушілер тарапынан жан-жақты талдауға алынып, маңызды тұжырымдар жасалғаны белгілі.

Алма және алма ағашы – әлем мифологиясында ерекше мәнге ие жеміс және жеміс ағашы. В.Н. Топоров алманың жалпы жеміс атаулының символы екендігі айта келе, оның бұл басымдық сипаты (алма ағашына да қатысты) барлық жеміс ағаштарының қамқоршы-қорғаушысы, римдік жеміс ағаштарының тәңіриясы, миуалы бақтардың тәңірі саналатын Вертумның сүйікті жұбайы Помонамен байланысты деп түсіндіреді. Оның айтуынша: «Ромона» сөзі «romum» – алма (валлилік Аваллон – «aval») мағынасын береді. Мифопоэтикалық түсінікте алманың семантикасы екі түрлі. Бір жағынан, құнарлылық, өркендеу, молшылық және оның жемісі – махаббат, даналық, білім, сұлулық, мәңгі жастық; екінші жағынан – араздық, бақытсыздық, қайғы, зұлымдық, ажал, азғыру, нәпсі, жалпы тәуекел, қауіп» [3, 499]. Ғалым атап көрсеткен бұл екі жақтылық сипаттың мысалы мифтік мотивтер негізінде туындаған аңыз, ертегі, дастан жанрларында тұрақты кездеседі.

Мифологиялық баяндардағы Гесперидалар бағы – грек аңыздауларындағы маңызды оқиғаның өзегінде тұрған деталь. Ол Атлант титан мен Гесперида нимфасының қыздары қоритын алтын алмалар өсетін ғажайып бақ. Алтын алма өсетін ерекше ағаш жердің бір қиыр шетінде, батыстағы бақта өседі. Бұл ағашты жер «құдайы» Гея Гераға Зевспен үйлену тойында сыйға тартқан. Әйгілі батыр Геракл бақшаны күзетіп тұрған Ладон деген жүз басты айдаһарын өлтіріп, алтын алмаларды алып кетеді. Бұл – Гераклдің даңқты ерліктерінің он біріншісі. Тағы бір мифтік нұсқада Мысыр патшасы Бусирид Гесперида сұлуларын ұрлау үшін қарақшыларды жалдайды. Қарақшылар бақта серуендеп жүрген Гесперида қыздарына шабуыл жасайды. Көмекке Геракл келіп, қыздарды қарақшылардан құтқарады. Қыздар алғыс ретінде батырға ерекше ағашта өсіп тұрған алтын жемістерді сыйға тартады [4].

Алтын алма басқа да бірқатар мифтерде оқиға өзегіндегі маңызды деталь түрінде кездеседі. «Бүлік алмасы» немесе «араздық алмасы» деген тіркес те сонау көне дәуірлердегі грек мифтерінен бастау алған. Пелей атты қаһарман Фетидаға үйленіп, Олим әміршілері үлкен той жасайды. Араздық, бүлік құдайы Эрида тойға шақырылмағанына кектеніп, айрықша алманы дастарханға қойып кетеді. Ол алманың бүйірінде «ең сұлу әйелге» деген жазу болады. Бұл алмаға Гера, Афина, Афродита үшеуі таласып, бұл таластың соңы Трояның күл-талқан болып қирауына дейін жетеді [5]. Эриданың басқа емес, алманы араздық тудыру мақсатында пайдалануының өзіндік мәні бар.

Тыйым салынған жемісті жеу, сөйтіп жазаға ұшырау мотиві діни кітаптардан бастау алып, адамзат жадында тұрақты түрде сақталып, көркемдік кеңістікте туындаған жаңа сюжеттерге негіз болғаны белгілі. Абай поэмасында кейіпкерге алманы сый ретінде алып, оның түсіне қарай таңдау мүмкіндігі беріледі. Алма жеу мотиві Абайда жақсылыққа қарай, ал, жоғарыда мысалға алынған Эридаға қатысты гректік мифтік баянда жамандыққа қарай бастайды. Алма жеген адам не жақсылыққа кенеледі, не жамандыққа ұрынады. Тыйым салынған ағаштың жемісін жегені үшін Адам ата мен Хауа ана жұмақтан қуылды. Бұл оқиға көне дәуірлерден бүгінге дейін адамзат жадында жатталып қалған.

Қазақ, қырғыз, сондай-ақ славян халықтарында кездесетін алтын құс пен адамды қартайтпайтын ерекше алма туралы ертегіде алма жай алма емес, алтын яки күміс сипатты болады. Ол ерекше бақта өседі. Сол алманы жеген патша жасарып, ұзақ та баянды өмір сүреді. Алайда, бір алтын құс келіп, сол алмасын жеп, қалғандарын шоқып, ағашынан үзіп кетеді. Алма ағашы патшаның үш ұлы күзетіп, кенже ұл алын құстың алманы шоқығанын көргенмен оны ұстай алмай қалады. Соңыдан алтын алманы жеген алтын құсты әкесіне әкеліп беретін осы кенже ұл болады.

«Алтын құс» ертегісінің барлық нұсқасында патшаның бағындағы жеміс ағашы, онда өсіп тұратын, жеген адам жасаратын алма, кенже балаға көмектесетін сұр қасқыр, баланы ағалары мерт қылғанда қайта тірілетін өлместің суы туралы мотивтер бар. Өлместің суын (тірі суды) әкелетін қарға, әкелдіретін қасқыр. Қырғыз ертегісінде ол бөрі деп көрсетіледі. Сол бөрі (орыс ертегісінде сұр қасқыр) баланы қайта тірілтіп алады: «Бір күні баяғы орманды кезіп жүрген желден жүйрік бөрі баланың жайын сезіп, оған жетіп келсе, досының өлгін қарғалар шоқып жеп жатқанын көреді. Ол жерден бөрі қарғаның паашасын ұстап алып: «Өлместің суын әкелдір, әйтпесе босатпаймын», – дейді. Қарғаның паашасы қарғаларды өлместің суына жібереді. Олар өлместің суын аузымен алып келеді» [6, 22-23].

Абайдың «Ескендір» поэмасындағы ерекше бұлақ суы осы тірі судың ассоциациясы екенін айта кеткен жөн. Алтын құс, алтын жалды арғымақ айналып келгенде алтын алма өсіп тұрған баққа келеді. Сонда алма – байлықты,

дәулетті, адам баласы арман еткеннің барлығын өз маңайына жинай алатын қасиетке ие ерекше нысан болып шығады.

Абай поэмасындағы алма бас қаһарманға сый ретінде беріледі. Әлсізді әлдіден қорғауға ұмтылған Масғұтқа ұсынылған сый – құлаған ескі там ішіндегі ағашта өсіп тұрған үш түрлі алма. Сыйды беруші – ұрының жәбіріне ұшыраған бейшара шал кейпінде көрінген Қыдыр. В.Пропп бұл санаттағы кейіпкерлерді «сыйлық беруші» («жарылқаушы») деп атап-түстеген. «Кейіпкерлердің әр санатының өзіндік пайда болу жолдары бар, әр санаттағы кейіпкердің іс-әрекет барысына енуінің ерекше тәсілдері қолданылады», – дей отырып, сондай кейіпкерлер санатының ішінде сый берушіні атайды. Ерекше қасиеті бар көмекшіні де ол осы сый берушілер санатына қосады [7,64]. Бейшара шал кейпінде көрінген Қыдыр сый беруші – жарылқаушы болумен қатар тылсым қасиетке ие. Ол осы тылсым қасиетімен «ілік жебеуші» болмысына тән болып көрінеді.

«Тәлімгер кейіпкердің немесе ілік жебеушінің сыйлық берушілік қызметі мифтік баяндарда маңызды орынға ие» екені, «жебеуші яки ақылшы кейіпкерден сый ретінде бір құрал алған қаһарман жолында кездесетін кедергілерден өте алатыны», «берілетін сый тек сиқырлы құрал ғана емес, ерекше қасиет болуы да мүмкін» [8, 66] екендігі белгілі.

Абай поэмасында бас қаһарманға кездескен кейіпкердің ұсынған сыйлығы үш түрлі алма болса, ол алманың әрқайсысының ерекше қасиеті бар.

Ағын жесең ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар.
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар

Ақ алма – ақылдың, сары алма – дәулеттің кепілі болса, қызыл алманың жөні бөлектеу. Абайдың кейіпкері ұсынатын алманың өсіп тұрған жері – бұзылған ескі тамның іші, бір гүлдің басы. Ескі там – өтіп кеткен шақ, көнелік. Бұзылған болса да бар, және ғажайып сырлы жеміс сонда. Масғұтты оған бастап барған Қыдыр ғ-с. Неге құлаған көне там? Мифтік дәуірге тән болу себепті ме? Басында жемісі бар гүл неге дәл сол тамның ішінде? Осы тұста И.Я.Баховеннің тұжырымына тоқтала кетейік: «Көнеліктің қойнауына үңілген сайын беймәлім әлемнің сыры ашылып, сол арқылы айналамызды қоршаған барлық нәрсе ерекше көрінеді» [9, 218]. Сол көнеліктің қараңғы қойнауына «жарық түсіретін» мифті ол «поэтикалық көлеңкелердің көне әлемі» [9, 236] деп біледі.

Сонымен, адамзаттың көне дәуірі, есте жоқ ескі дәуірлерде өткен шағы «мифтік дәуір» болып сипатталады. Мифтік дәуір қиял әлемі емес, тарихи кезең. Сол тарихи кезеңнің қойнауында адамзат тұтынған ізгілікті ойдың тамыры бар. Көнеліктің қойнауы – адам баласының ілгері жүрер жолына сәуле түсіріп, бағыт берер шырақтан, ондағы арман-мұрат – жадымызда маздап тұрған шырақ тәріздес. Көнеліктің түбіне шөгіп кеткен киелі ұғым, құрмет

тұтар нысандар өзінің жарығын адамзат жолына түсіруден танбайды. Адамзаттың таным дүниесінде ерекше орын алатын миф Баховен айтқандай «поэтикалық көлеңкелердің көне әлемі» болып көркем мәтінге ауысады. Көне там мен жаңа буынды жалғастыруға дәнекер болатын архетиптік бейне ретінде Қыдыр «құлаған там ішіндегі мәуелі жемістің» дәмін жаңа буынға татырушы ретінде дараланады. Оның миссиясы – көне мен жаңаның арасын жалғастыру, бұл алтын арқау үзілмеуі керек. Өйткені өткен шақта келер күннің несібесі бар. Адам баласы үшін әрқашан керек ақыл мен дәулет, өмірлік жұп бола алар әйел затының жүрегіне жол табу да сол көнелік арқылы бұйырмақ.

Абайдың Масғұтты бейшара шал кейпінде көрінген Қыдырға жолықтыруы, Қыдырдың өзін құтқарушы жанды сый беру үшін құлаған ескі тамға әкелуі – өткен шақ пен осы шақтың арасындағы үзілмеуі тиіс тылсым рухани байланысты бейнелеуі. Адамзаттың гуманистік мұраты осы нәзік байланыс арқылы дамып, жалғаса бермек. Құлаған там ішіндегі гүл, оның басындағы үш түсті алма көктеудің, көгерудің, кемел адамға тән мәңгілік сипаты бар рухани өмірдің атрибуттары.

Нәтижелер. Әлем мифологиясындағы алма сыйлау мотиві ерекше мәнге ие. Шотланд халқының «Өлеңші Томас» атты ертегісі бар. Бұл ертегі оқиғасының өзегіне алынған мифтік мотив. Томастың лютня шертуіне ерекше көңілі ауған эльфтер ханшайымы Томасты өз еліне ертіп кетеді. Адам баласының аяғы баспайтын, пері заты тіршілік ететін мифтік мекенге тап болған Томас Лермонт «арт жағында қалың жыныс орман, ал алдына үш тармақ жол жатқанын» көреді. «Біреуі – тар, бұралаң жол, жиегіне ұйысып тікенек пен итмұрын өсіпті», бұл – ақиқат жолы екен; екіншісі – «даңғыл, күн нұрына малынған, жиегін көк майса, алуан түрлі гүлдер көмкерген» жол – азғындық жолы. Үшіншісі – «қалың папоротниктердің арасымен тік өрлепті, жол үсті жүріске жайлы, жұмсақ мүк басқан, екі жағынан сәнмен иілген желектер көлеңке түсіріп тұрған жол» [10, 351-352], бұл – эльфтер еліне апаратын жол екен. Эльфтер ханшайымы тылсым мекенге келген соң Томасқа шарт қояды. Ол шарты: «Эльфландияда болған уақытыңда не керемет, не ғажайып көрсең де тіс жарып сөйлемеуге тиіссің. Сонда ғана мерзімің біткен соң аман-есен өз еліңе ораласың. Егер абайсызда бір-ақ ауыз сөз айтсаң бітті, арымас қайғыға батасың, эльфтер елі мен адамдар елі арасындағы тұлдырсыз далада мәңгі бақи қаңғып жүретін боласың» [10,352]. Ханшайымның бұл шартын орындаған Томас жеті жылдан соң адамдар еліне қайтпақ болады. Томасқа разы болған ханшайым оны Эльфландия шекарасынан өткен соң жайқалған бір баққа апарды да, сондағы бақта өсіп тұрған мәуелі ағаштан алма ұсынады. «Бұл алма жай емес, қасиетті алма, ақиқат сыйы, сен бұдан былай шындықты, тек шындықты айтатын боласың» [10, 353], – дейді. Бұл алманы сыйға алған Томас «шыншыл» атанады.

Алмамен байланысты тағы бір мотив – Аваллон, яғни Алма аралы. Кельт

мифологиясының аралдық кеңістігіне тән баяндарында айтылатын «уақыт тоқтап тұратын» ерекше бір арал. Мифтік түсінікке жүгінсек «Аваллон – шешуші майданда ауыр жараланған Камелот королі Артур тұрақтаған мифтік арал» [11,127]. Артур әлі күнге дейін сол аралда демалуда, қашан халық керек етсе, сонда қайтып оралады дейді миф баяны.

Кельт мифологиясында «өткен шақтың және болашақтың» королі деп айтылатын Артурдың «Аваллонда», яғни алма аралында ұйқыда жатуы – оның өлмес даңқының дәріптелуі, сондай-ақ рух мәңгіліктігіне деген сенімнің көрінісі.

«Аваллон» – валли сөзі: авал-алма; лон-арал дегенді білдіреді. Кельттердің наным бойынша адамдар бұл дүниеден кеткенде барып тұрақтайтын өзге әлем. Бұл тылсым сырлы ғажайып әлемге даңқты жауынгер қолбасшылар, ерекше талантты ақындар, талантты, құдыретті билеушілер тірі кезінде де бара алады деп білген. Аваллонға тірідей бару мәртебесіне ие болған Артур король.

Аваллон аты Гальфрид Монмутскийдің «Бриттер тарихы және даңқты король Артурдың шайқасынан кейін» («Британия корольдерінің тарихы») деген кітабында айтылады. Гальфридтің сипаттауы бойынша, барлық ағаш бір мезгілде жаппай гүлдеп, бір мезгілде жеміс беретін бұл ғажайып аралда барлығы да өздігінен өсіп-өнеді, гүлдейді. Дәнді-дақылдар, егін жерді өңдеусіз-ақ өздігінен өсіп-өнеді Мұндағы адамдар өте ұзақ өмір сүреді. Монмутскийдің хроникасына сәйкес, соғыста ауыр жарақат алған Артур осы аралға әкелініп, ем алып, өз халқының көмекке шақырар сәтін күтіп жатыр [12, 37]. Жеміс-жидек мол, берекелі мекенде адамдар мәңгі өмірге ие болады. Бұл сипаттарына сәйкес, Аваллон Грек мифологиясындағы Гесперида бағын еске салады. Аваллон аралы – кельттіктердің жұмақ жайлы түсініктерінің жиынтығынан туындаған ғажайып мекеннің бірі. Көне жазбаларда Аваллонда яғни Аваллон аралында мәңгілік жаз орнаған деп суреттеледі.

Аваллонда Артурдың қарындасы, яки әпкесі Моргана тұрады. Оның маңайында тоғыз апалы-сіңілілі феялар бар. Моргана ерекше қасиетке ие, тәуіпшілікті жетік меңгерген. Ол өз бейнесін ерекше сиқыр күшімен өзгерте алады және ауаны қанаттарымен тілгілеп ұша алады [13]. Аваллонда өсіп тұрған хрусталь тәріздес алмаларды рұқсатсыз жеуге тыйым салынған...

Бұл баяндарда Аваллондағы алма мәңгі өмір сыйлаушы жеміс болса, Эльфониядағы алма – өмірлік ақиқат сипатын иеленген. Аваллонның Артурмен, ал, Эльфония шекарасындағы алма бағының Томаспен байланысты айтылуының символдық мәні – бұл аталған екі кейіпкер де мәңгілік өмір сүруші және шыншылдық сияқты ерекше қасиетке ие болған жандар.

Томастың эльф ханшайымынан, Масфұттың Қыдыр ғ-с-нан сыйлыққа алма алуы өзектес сарын. Алайда мифтік мотивті арқау еткен ертегіде Томасқа таңдау мүмкіндігі ұсынылмайды. Тіпті ол алманы алудан бас тартады да. Алайда эльф ханшайымы алманы алуын талап етеді. Поэма оқиғасында

Масғұтқа мүмкіндік беріледі. Бұл – автордың суреткерлік позициясы мен гуманистік идеясына байланысты шешім.

Тағы бір жалпыадамзатқа ортақ мифтік мотив – Адам Ата мен Хауа ананың жұмақтағы тыйым салынған алманы жеуінің салдарынан екеуі жұмақтан қуылып, жер бетіндегі адамзаттық жобадағы тіршіліктің басталуына себеп болады. Алма – білім ағашында өсіп тұрған жеміс, оны рұқсатсыз жеу жеу – үлкен күнә болмақ. Себебі алма – ұлы ақиқаттың символы. Ал, ұлы ақиқатты білу пенде баласының пешенесіне жазылмаған. Діни танымымыздың өзегіндегі осы фәлсапа мифтік танымда «тыйым салынған жеміс», «ерекше қасиет дарыған жеміс» ретінде тұрақты мотивке айналған.

Қырғыз халқының «Ханның баласы» атты ертегісінде мыстан кемпір хан баласының қарындасына: «перілер шаһарында бір түп көк, бір түп ақ алма ба. Ақ алманың қасиеті ағашымен алып келіп орнатып, үзіп жей берсе, ол үнемі пісе береді, соны ағаңа алдыр» – дейді [6, 48]. Ақ алма бұл ертегіде үнемі пісіп тұратын, азаймайтын жеміс болып суреттеледі. Абай поэмасындағы ақ түсті алма – ақыл сыйлайтын жеміс («ағын жесең – ақылың жаннан асар»). Мифолог ғалымдардың бірі Дороти Норман былай дейді: «Адам-ата мен Хауа-анаға мейірім мен зұлымдықты тану ағашынан жеміс татып көруге тыйым салынған. Әйтсе де олар бұл тыйымды бұзбай тұра алмайды, әйтпесе адамзаттық жобадағы өмір болмас еді. Сондықтан да олар тыйым салынған жемісті жейді. Бұл жайт, әлбетте, нәтижесінде адам абсолютті дәлдікпен мейірімді зұлымдықтан айыруға қабілетті немесе ол жаңсақтықпен өзін өзі Құдай деп санай алады дегенді тіптен білдірмесе керек» [14, 412].

Қорытынды. Мифтік мотивтерді салыстыра қарасақ, алманы жеу керектігі немесе жемеу керектігі сарапқа салынатындай. Тыйымға қарамай алма желінді, Адам-ата мен Хауа-ана жұмақтан қуылды. Жаратқан иенің кешірімімен жер бетінде өмір сүруге мүмкіндік алды. Енді бұлардың ұрпақтары ерекше қасиет дарыған жеміс ретінде сыйға ала алады. Ары қарай мифтік желі осылайша жалғасады. Ертегілер мен аңыздардағы алма мотиві адам баласына ерекше қасиет сыйлау, мәңгілік өмірге бастау сипатымен ерекшеленеді. Абай алмаға қатысты мотивтің осы екінші буынын өз поэмасына өзек етіп алады.

Сонымен, Масғұт қызыл алманы таңдады. Себебі:

Қызылды жесем мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Соны ойлап, қызыл жеміс мен таңдадым,
Берсеңіз жемек болып бел байладым.
Топа-торсақ бұл сөзді айтқаным жоқ,

Басында ойлап, тегін де абайладым [2, 20].

Масғұттың таңдауына сый беруші де разы болып, батасын береді. Қыдырдан бата алған Масғұттың мерейі өседі:

Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты,

Соңында Шәмсі-жаһан атаныпты.

Мағынасы: «бұл дүниенің күні» деген,

Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты [2, 21].

Помадағы бірінші мифтік мотив – Қыдырдан сыйға алма алу болса, екінші мотив – түс көру.

Сол Масғұт халифаға уәзір бопты,

Тарқатыпты алдынан көп пен топты.

Бағанағы Қыдыр шал бір уақытта

Түсінде аян беріп жолығыпты.

Түс арқылы аян алу – мифологиялық ойлаудың тұрақты бір желісі. Тылсымға толы түс әлемінің күні бүгінге дейін ғылымда толық ашылмағаны белгілі. Қыдырдың берген аяны:

Ей, балам, пәлен күні жауын жауар,

Сол жауынның суында кесапат бар.

Жеті күн жыңды болар суын ішкен,

Жеті күн өткеннен соң және оңалар [2, 21].

Түс арқылы Қыдырдан аян алған Масғұт бұл жайтты патшаға айтады. Патша мен Масғұт жауын суын ішіп алған көпшіліктің талқысында қалып, ақыры екеуі де жыңды судан ішуге мәжбүр болады. Ескендір татқан бұлақ суы мен Масғұт ішкен кесапатты жауын суы – екеуі де тіршілік нәрі болған су. Абайдың екі поэмасында екі түрлі сипатта ұсынылған «су ішу» мотивінің мәні неде?

Суға қатысты қалыптасқан тұжырымдар негізінде айтсақ: «Су – жаратылыстың негізі, әлемдегі әуелгі пайда болған хаос. Су әлемнің құрылуымен, қайта тууымен, жаңаруымен тығыз байланысты ұғым. Су – түрлі элементтердің бөліктерін бір-бірімен байланыстыра отырып, бірнеше алапат күштің тоғысуын көрсететін стихия. Судың алғашқы қызметі – тіршілік көзі. Адам болмысындағы ең үлкен символдық құндылықтың материалдық көрінісі, тазалықтың бейнесі» [15,113]. От пен судың одағынан тіршіліктің өніп шығуына негіз болған ғаламдық жұмыртқа жаралды дейтін мотив славян, т.б. халықтардың мифтік баяндарында кездеседі.

К.Г. Юнг суды ұжымдық бейсаналықтың, өміршеңдік пен рухтың символы ретінде қарастырды және оны архетиптік нысан деп танытты [16, 41].

Мифтік дүниетанымда су ерекше нысан ретінде танылып, ерекше қасиетті, тылсым сырлы құбылыс деп қабылданды. Біріншіден мұхит, теңіз, өзен, көл, бұлақтарға қарап, бағзы рухтардың тұрағы болып табылатын жер астынан шығатын күш деп санады. Екіншіден көктен жауатын жаңбыр да

қасиетті су бөлшегі ретінде қастерленді. Су символикасы орасан тазартушы күшке ие, зұлымдықты қайтарады деп есептелді. Әлем халықтарының мифтерінде жердің судан – алып мұхиттан пайда болу мотиві тұрақты қайталанады.

Қазақ халқының таным-түсінігінде ағын сумен қатар, жер астынан шығатын су мен құдық та қасиетті болып саналады. Жерасты суларын мифтанушы С. Қондыбай «нұрдың нәрі» деп атаған. Қайнар, қайнар көз, көз (бұлақ), тұма, бұлақ, жылға, өзен суларымен қатар «құдық» суы да нұрдан нәр алған. Бұларды «тірі су», «жасарту суы» деп те тануға болады. Нұрдан нәр алған құдық суы жерасты кіндігінің қасиеттеріне ие болды [17, 325]. Әр өңірдегі әулиелер басында орналасқан құдықтардың суы киелі саналады. Мұндай әулиелі жерлерге адамдар арнайы барып, зиярат етеді. Әулиелі жердегі құдықтың суынан дерттеріне шипа табады.

Абайдың «Масғұт» поэмасындағы жаңбыр суы – кесапатты. Бұл екі сипат су әлемінің қарама-қайшы болмысын танытады. Яғни, су тіршілік көзі, бастау болумен бірге жойымпаздық мәнге де ие. Мифологиядағы қосарлы-қайшылықты мән су стихиясымен тығыз байланысты.

Абай көне дүниетанымнан туындаған мифтік мотивтерді өз поэмасына арқау еткенде адамзаттық ізгілік, қоғамдық құлық, өмірлік қайшылық туралы философиялық ой толғайды. «Масғұт» поэмасындағы жауын суынан адамдарды жынды болуы арқылы қоғамдық құлықты бейнелеуге ден қояды.

Қорғансызға көмектесу, ізгілік жолын тұтыну – Абай кейіпкерінің өмірлік ұстанымы. «Масғұт» поэмасындағы Қыдырды жолықтыру, сыйға алма алу, түс көру арқылы аян алу, кесапатты суды ішу – мифтік танымнан туындап, көркемдік кеңістікте поэтикалық астарлы мәнге ие болған, Абайдың суреткерлік мұратын терең танытқан мотивтер.

Әдебиеттер

1. Ибраев Ш. Абай феномені. Ғылыми зерттеу. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 240 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – 2-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 528 б.
3. Топоров В.Н. Мифология. Статьи для мифологических энциклопедий. – Том 2. Т-Я. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 536 с.
4. Гесперида // <https://godsbay.ru/hellas/gesperidy.html>
5. Яблоко раздора // <https://www.ababilova.com/drevnegrecheskij-mif-yabloko-razdora>
6. Қырғыз халық ертегілері. Аударған Т.Зейнәбілов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 176 б.
7. Пропп В. Морфология сказки. Историческое корни волшебной сказки. (собрание трудов). – М.: Лабиринт, 1998. – 512 с.
8. Аймұхамбет Ж. Сөз өнеріндегі мәтін мен шығарма кеңістігі. Монография. –

Астана: Мағжан, 2018. – 128 б.

9. Баховен И.Я. Материнское право. В книге: Классики мирового религиоведения. Антология. – Том 1. – Москва: Канон+, 1996. – 496 с.

10. Өлеңші Томас. Шотланд ертегісі // Кітапта: Әлем халықтарының ертегілері. – Алматы: Балауса, 2005. – 512 б.

11. Широкова Н.С. Мифы кельтских народов. – Москва: АСТ, 2005. – 172 с.

12. Монмутский Г. История бриттов. Жизнь Мерлина. – Москва: Наука, 1984. – 286 стр.

13. Аваллон // <http://seanconneryfan.ru/str2/statia71-6.html>

14. Норман Д. Мифологиядағы символизм. Кітапта: Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Он томдық. 2-том. Мифология: құрылымы мен рәміздері. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

15. Аймұхамбет Ж., Миразова М., Алимбаев А. Эпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы // Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.

№3, 2022. Б.113-123. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>

16. Юнг К. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 300 с.

17. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. Арғықазақ мифологиясы. – 3-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.

Ж.А.АЙМУХАМБЕТ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана,
Казахстан

МИФИЧЕСКАЯ ОСНОВА И ПОЭТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ МОТИВОВ ПОЭМЫ АБАЯ «МАСГУТ»

Аннотация. В статье рассматривается поэма Абая «Масгут» в мифопоэтическом аспекте. В качестве основного мифологического мотива в указанной поэме всесторонне анализируется смысл приношения в дар яблока. В ходе исследования произведены сбор и сравнительный анализ связанных с яблоком мотивов в казахском фольклоре и мировой мифологии. Таким образом объектом исследования выступает смысл системы мотивов в поэме Абая.

Еще один мифологический мотив, являющийся ключевым в поэме «Масгут» – явление во сне предзнаменования свыше.

Поэт, придавая особое значение ментальным символам, использует за основу мотивы, характерные для древних эпох. Детали этих символов служат средством познания его художественного замысла.

К ряду широко известных мотивов, связанных с яблоком, можно отнести плод райского дерева, необычные яблоки, растущие в таких местах, как сад Геспериды или остров Аваллон. Исследователи, отмечая, что название «яблоко» во многих мотивах представляется как «плод», описывают его двусторонний

характер. Яблоко, с одной стороны выступающее как символ любви и знания, молодости и красоты, в то же время служит и атрибутом зла и коварства, раздора и искушения. В поэме Абая яблоко характеризуют три цвета, отмечается, что выбранное главным героем красное яблоко имеет необычные свойства.

Мотив сновидения в поэме показывает, как через сон человек получает свыше предзнаменование о грядущих событиях. Указанные мотивы в художественной интерпретации Абая важны, поскольку иносказательно изображают вечные человеческие ценности, гуманизм, модели общественного поведения. В статье сделаны отражающие эту точку зрения выводы.

Ключевые слова: поэма, мотив, яблоко, символ, деталь, сновидение, поэтика

ZH.A. AIMUKHAMBET

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

MYTHICAL BASIS AND POETIC MEANING OF MOTIFS IN ABAY'S POEM «MASGUT»

Annotation. In the article Abay's poem «Masgut» is considered in the mythopoetic aspect. The meaning of gifting an apple as the main mythical motif of this poem is analyzed in detail. The motifs associated with the apple in world mythology and Kazakh folklore were collected and compared in the study. Thus, the meaning of the motif in Abay's poem is taken into account.

One of the mythical motifs of the poem «Masgut» is to see harbinger in a dream.

The poet attaches importance to the symbols in the core of knowledge, taking the motifs of ancient times as a basis, and takes these symbolic details as an object in representing his artistic purpose.

Among the most popular motifs associated with apples, we can mention the fruit of paradise as special apples that grow in the Garden of the Hesperides and the island of Avalon. The scientists emphasize the dual nature of the apple, saying that the word «apple» is given as «fruit» in many motifs. The apple, which is seen as a symbol of love and knowledge, youth and beauty, on the other hand, is a symbol of enmity, misfortune, temptation, evil and other unpleasant and bad deeds. In Abay's poem apples are given in three colors, and the red apple chosen by the main character has its own characteristics.

Another motif in the poem is dreaming. The dream foretells an upcoming event. In Abay's artistic knowledge these motifs are important because they describe eternal human ideals, humanism, and social behavior with the subtext. The conclusion in the article is made in this context.

Keywords: poem, motif, apple, symbol, detail, dream, poetics

References

1. Ibraev Sh. Abai fenomeni. Gylymi zertteu. Nur-Sultan: «Alashorda» kogamdyk kory, 2021. – 240 b.
2. Abai. Shygarmalarynyn akademialyk tolyk jinagy. Ush tomdyk. 2-tom. Almaty: «Zhazushy» baspasy, 2020. – 528 b.
3. Toporov V.N. Mifologia. Stati dlia mifologicheskikh ensiklopedi. Tom 2. T-Ya. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury., 2014. – 536 s.
4. Gesperidy // <https://godsby.ru/hellas/gesperidy.html>
5. Iabloko razdora // <https://www.ababilova.com/drevnegrecheskij-mif-yabloko-razdora>
6. Kyrgyz halyk ertegileri. Audargan T. Zeinabilov. Almaty: Kazakstan, 1992. – 176 b.
7. Propp V. Morfologia skazki. Istoricheskoe korni volshebnoi skazki. (sobranie trudov). Moskva: Izdatelstvo «Labirint», 1998. – 512 s.
8. Aimukhambet J. Soz onerindegi matn men shygarma kenistigi. Monografiya. Astana: «Magjan» baspasy, 2018. – 128 b.
9. Bahoven I.Ia. Materinskoe pravo. V knige: Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya. Tom 1. Moskva: Kanon+, 1996. – 496 s.
10. Olenshi Tomas. Shotland ertegisi // Kitapta: Alem halyqtarynyn ertegileri. Almaty: «Balasa» baspasy, 2005. – 512 b.
11. Shirokova N. S. Mify keltskikh narodov. Moskva: AST, Astrel, Tranzitkniga, 2005. – 172 s.
12. Monmutski G. Istorija britov. Jizn Merlina. Moskva: Nauka, 1984. – 286 str.
13. Avallon // <http://seanconneryfan.ru/str2/statia71-6.html>
14. Norman D. Mifologiadagy simvolizm. Kitapta: Älemdik madeniettanu oi-sanasy. On tomdyk. 2-tom. Mifologia: kurylymy men ramızderi. Almaty: Jazushy, 2005. – 568 b.
15. Aimukhambet Zh., Mirazova M., Alimbaev A. Apsanalardagy «qasietti su» turaly motivterdin poetologiasy // Eurazia gumanitarlyq instituty habarshysy. №3, 2022. B.113-123. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>
16. Yung K. Arhetip i simvol. Moskva: Renesans, 1991. – 300 s.
17. Qondybai S. Tolyk shygarmalar jinagy. T.11. Argykazak mifologiasy. 3-kıtap. Almaty: Arys, 2008. – 520 b.

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – doctor of Philology, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

XҒТАР 16.21.65

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.13>

А.Е. АЛИМБАЕВ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

*ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ ҒҰМЫР ФИЛОСОФИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі өмір туралы пайым, оның философиялық-танымдық түсініктемелері қарастырылған.

Ислам діні ішінде тылсымдығымен ерекшеленетін құпиясы мол және ғажайыпқа толы бағыт – сопылық. Сопылық танымдағы өмір жайлы айтылған ой-пікірлер мен жазылған зерттеу жұмыстары қаншалықты көп болғанымен, тілдік, әдеби, философиялық, психологиялық, педагогикалық тұрғыдан зерттеуді әлі де қажет ететін қыр-сырлары толып жатыр. Қалыптасқан көзқарастардың өзінде қарама-қайшы пікірлер мен сыни көзқарастарды да кездестіруге болады.

«Диуани Хикметте» негізінен төрт нәрсеге аса көңіл бөлінеді. Олар: шарифат, тарихат, хақихат, мағрифат. «Шарифат» – ислам дінінің заңдары мен әдет-ғұрыптарының жинағы, «тарихат» – сопылықтың идеясы, сопылық мүддесіне жеткізген жол, «мағрифат» – дін жолын танып, оқып-білу, «хақихат» – құдаймен бірігу оған жақындау. Ахмет Ясауидің пәлсапалық пайымы бойынша, «шарифатсыз», «тарихатсыз», «мағрифатсыз» «хақиқатқа» жету мүмкін емес. Жұмыр басты пенде үшін бұл дүние – жалған дүние, өткінші, бұл өмірде біз қонақпыз, бәріміз уақытша жүрген адамдармыз деп түсіну мұсылмандар үшін қалыпты. Дүние есігін ашқан адам баласы бұл өмірден о дүниеге аттанғанда, қонаққа барғанда қандай дайындықпен барған болса, дәл сондай дайындықты бақи әлем де пендеден күтеді яғни, рухани дайындықпен барған абзал. Рухани дайындық дегеніміз – адамның ішкі жан дүниесінің баюы. Ясауи хикметтерінде өмір философиясы осы заңдылыққа жүгінуі керектігі жыр тілінде баян етіледі.

Түйін сөздер: ғұмыр, философия, адамгершілік, иман, сопылық, ақиқат жолы.

Кіріспе. Өмір философиясы қазақ ұлты болмысында да үлкен мәнге ие ұғымдардың бірі. Өмір-өлім тақырыбын фольклорлық туындыларыдан, әр кезең әдебиетінен кездестіруге болады. Ұлттық ауызша және жазба

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын №AP14870245 «Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

әдебиетімізде де бұл тақырып кең көлемде қамтылып, әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелген. Жаратылыстың бұлжымас заңы – өмір-өлім мәселесі әрдайым өзекті болып қала бермек. Қарастырылып отырған мәселе тылсым сырға толы, шешуі жоқ жұмбақ секілді, не шегі жоқ әңгіме секілді қай дәуірде болмасын қарастырыла береді.

Профессор Ж.Ә. Аймұхамбет «Мифологияда өмірді күн мен түннің, жарық пен түнектің, ақ пен қараның, жаз бен қыстың бірлігі әрі күресі деп түсіндіреді. Қазақ ертегісіндегі Жақсылық пен Жамандық, мысыр мифологиясындағы Гор мен Сет, үнділердің Хари-Харасы (Вишну мен Шива) – осындай қайшылық бірлігінің символы. Ақ пен қараның қайшылықты одағынан тіршілік жаратылады. Егер қарама-қайшылықты тоқтатып тастаса, даму болмас еді» [1,13] - дейді. Байқағанымыздай қарама-қайшылық арқылы өмір қозғалысы үздіксіз жүріп отырады. Дүниедегі тіршілік атауларынан бастап, құбылыстардың барлығында оппозициялық сипат бар. Және де мұндай құбылыстар мен алмасулардың үздіксіз, тұрақты түрде қайталанып отыруы, өмір мен өлімнің, жан мен тәннің бинарлық-оппозициялық жұп құрауы көне замандардан күні бүгінге дейін көркем туындының негізгі арқауына айналып, жазылып келе жатыр.

Адамның өмірі, тіршілік құпиясы мен өлім сыры – мәңгілік өзектілігін жоймайтын тақырып. Себебі, бұл – адамзаттың ақыл-ой тарихында тым әріден, тіпті адамның өзімен бірге жасасып келе жатқан, талай дарындар мен даналарды толғантқан тақырып. Олардың бәрі де жалпы бір арнада ой толғай отырып, әрқайсысы өзінің өмір тәжірибесіне, одан түйген тұжырымына қарай бұл тақырыпқа өзінше үлес қосып, жырлап отырған.

Адамды қызықтырған «қызыл түлкі» дүние сыры, мәңгілік құпия болып, адамзатты ойландырып, ақындарды толғандырып, талай суреткердің туындыларына арқау болып келе жатқан, қай кезеңнің әдебиетінде болсын мәнін жоймаған адам ғұмыры туралы философиялық сарын Қожа Ахмет Яссауи шығармаларында ерекше орынға, айрықша сипатқа, терең мәнге ие.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қожа Ахмет Яссауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясының берілуін нысанаға алып, зерттеу мәселесі бойынша талдау, жинақтау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақстанның түркілік дәуіріндегі шекарасына исламның рухани бағдар ретінде келуі үлкен оқиға болғаны білгілі. Қожа Ахмет Яссауи сияқты түркілік әлемге аса зор ықпал еткен сопылық сипаттағы ислам өкілінің дүниетанымдық айшықтары өзінше бір философиялық, әдебиеттік, мәдениеттік құндылығы бар жүйе болып табылады. Кейінгі тарихи кезеңдерде қазақ жерінде осы ойшылдың арқасында сопылық философия дәстүрі қалыптасты.

Қожа Ахмет Ясауи – руханиятымыздағы ерекше тұлға, діни ұстаз. Данышпан ойшыл артына мәні өшпестей аса елеулі мұра қалдырды. «Диуани

хикмет» атты екі әлемнің мән-жайын сипаттайтын туындысы адамгершілік, имандылық, әділдік, инабаттылық тәрізді күрделі мәселелерге арналған. «Бұл дүниедегі адамдар арасындағы әр алуан қарым-қатынас: мансап пен байлық, билік, кедейлік пен қанағатшылдық, нәпсі мен тәубашылдық, хаққа сиыну секілді түйінді жайттар дін талабы тұрғысынан сарапталады. Бұл дүниенің баянсыздығы мен о дүниенің бақилығын салыстыра отырып, қанағат, адамгершілік, мейірім-шапағат, адалдық, ізеттілік жайында сөз қозғайды» [2, 7].

Миғражда Алла адалдық ниетін берді,
Расул сүйді міскін, жетімдерді.
Қайтып кеп, ғаріптікке бекінген-ді,
Ісіне ізгіліктің түстім міне.
Байғұсқа, үмбет болсаң, сыйынды арна,
Айтылар аят, хадис жиын қылма.
Шүкір де Алла ризық бұйырғанға,
Шарабын қанағаттың іштім міне... [3, 36].

Автордың қоғамдағы мәселелердің барлығына моральдық бағалаулар бере алуында, мейірімділікке, әділеттілікке, қайырымдылыққа шақыруында болып отыр. Ойшыл адамдардың әлеуметтік ортадағы іс-қимылдарының белгілі бір тәртіпке сәйкес келуге тиістілігін айтады. Міне, осындай дүниетанымдық негіздердің, бағдарлардың белсенді құрылымы, терең мазмұны қоғамда қалыптасқан жағдайда ғана ол өзінің игілікті әсерін әрбір азаматқа тигізетіндігін ғұлама өзінің тарихи шығармасында оқырманға барынша түсінікті етіп жеткізуге тырысады. Далалық менталитетті ұғынудың қандай түрі қолайлы болатынына тоқталатын болсақ, онда, әрине, екі басымдылық танытатын үрдісті атап көрсетуге болады. Алдымен, шағарманың мәтіні өлең сөзбен жеткізіліп, поэтикалық қабылдаудың, қарым-қатынастың күші, сиқыры барынша қолданылуы тиіс. Екіншіден, кез келген мәтіннің өзегін рухани адамгершілік мәселелерді дәріптейтін этикалық категориялар құрауы тиіс. Міне, осы екі талаптың екеуіне де Қожа Ахмет Ясауидың тарихи мұрасы толық жауап береді [3, 10]. Сондықтан шығарма осылай тарих сынағынан өткендіктен, адами күрделі мәселелердің көбінесе оңды жауап бергендіктен ғана қазіргі кезеңнің құндылықтар жүйесінен лайықты орын алып отыр.

Дүниенің бар қызығын тәрк ету де пенделікті жеңу деп түсінуімізге болады. Автор өз хикметтерінде оқырманға қылуатке түсудің себебін, мәнін ашық, айқын, ұғынықты жеткізеді. Айталық,

Ей, достар, құлақ салың гәпке ішқапа,
Сондықтан алыпс үште кірдім жерге.
Миғражда рухым көрді хақ Мұстафа,
Сондықтан алпыс үште кірдім жерге.
Сұрады жебірейілден хақ раул:
«Тәңіри бұл неткен рух тәні ғасыл?!

Көзі жас, халыққа бас, жаны да асыл», -
Сандықтан алпыс үште кірдім жерге.
Жебірейіл: «Үмбет ісі бір сізге хақ,
Көкке ұшып, періштеден алар сабақ.
Сыйлайды жылағанға жеті табақ», -
Сондықтан алпыс үште кірдім жерге... [2, 40].

Жаратушыға шамасы келгенше мадақ айтатын пенде, жақсылықтан кенде қалмайсын дегенді меңзеп, туындының кіріспесін осылай бастайды. Бұл да бір Жаратушыға құрмет көрсете алған адам баласы адамзатты құрметтеуді үйренетіні шындық. Жаратушыны сүйіп, адамзатты құрметтеуді адам баласы дүние есігін ашқан күннен бастап үйрену қажет.

Иә, Алла, құдыретіңе сыр ағыттым,
Сыйынып, патша құдай, келдім саған.
Тәубә қып, күмән үшЗн құрағыттым,
Сыйынып, патша құдай келдім саған... [2, 50].
А, құлдық, құлқу Алла, сұбхан ием,
Бір құдай, бар құдай-ау, көрінсейші.
Қай күні қасіретіңді жұтпадым мен,
Бір құдай, бар құдай-ау, көрінсейші... [2, 52].

Түсінік-пайым, тұжырым түр-түсін өзгертіп, басқа кейіпке ауысып отырады. Бірақ, өзгермейтін өзек, дінгек, негіз болады. Сол дінгектің айналасында топтасып, ауысып отырады. Бұған дәлел төрт мезгілдің, он екі айдың, бір апта мен жиырма төрт сағаттың ауысып қайта келуі. Ауысып қайта келгенімен бір-біріне ұқсамайтын қаншама көктем, қаншама жаз өтті. Осы тұжырым тұрғысынан келетін болсақ Қожа Ахмет Яссауидің хикметтеріндегі фәни мен бақидың мәнін түсінуіміз арқылы жалған дүниенің рахаты мен бейнетін ауысып тұруы заңдылық екеніне көзіміз жетеді.

«Иасауи мұрасын уақыт өткен сайын заман талабына сай зерттеп-зерделеудің қажеттілігі туа берері анық. Себебі ақын басқа сопы-шайырлар секілді ғазал жазбастан, хикмет жазды. Түрік ғалымы Ибраһим Калынның: «Хикмет –ақыл, туралық және мейірім. Хикмет – сеніміміз бен амалдарымыздың метафизик және рухани өлшемі», - деп жазғанындай, аят пен хадистен кейінгі орын алатын хикметті ақылмен түсініп, бойға сіңіру қажет. Сондай даналық сөздер жиынтығынан тұратын «Диуани хикметте» иләһи махаббат пен ғашықтық, мағрифат пен ғаріптік бақыты, фәниден бақиға жету жолдары егжей-тегжейлі түсіндіріліп жазылған [4, 38].

Өмір мен өлім арасындағы жөн-жоралғыларды, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді қазақ халқы ерекше қастерлеген. Тал бесіктен, жер бесікке дейінгі уақытта қалай өмір сүру керектігі жөнінде Қожа Ахмет Яссауидің хикметтерінен көреміз.

Күмәнсіз ғой бұл дүниеден барша жанның өтері,

Мал-мүлкіңе мәз болмғын, бәрі қолдан кетеді.
Ата-анаң, бауырлар қайда кетті ойланшы,
Төрт аяқты ағаш ат саған да бір күн жетеді.

«Дүние-дүние» дей берме, бір Алла болсын айтарың,
Кісі ақысын жей көрме ысрат көпір бар, байқағын.
Ешкім де саған жолдас боп бірге еріп кетпейді,
Бірге туған бауырың мен аялап сүйген жан-жарың.
Құл Қожа Ахмет, тағат қыл, білеймін ғұмырың неше жыл,
Не де болса Жазмыштың көрерсің басқа салғанын [5, 102].

Бұл шумақтарда автор пендені тәубеге, шүкірлікке шақырады. Жаратушының пендесіне бұйыртқан қысқа өмірде тіршілік ету үшін берген нығметтеріне шүкір ету керек деген ойды насихаттау арқылы оқырманды адамгершілікке, ізгілікке үндейді.

Ақиқатты тануда, оны түсінуде, оны түсіндіруде батыс және шығыс өркениетінде айырмашылықтар болғанымен негізгі мақсаты, адамдарды ізгілікке, адамгершілікке, имандылыққа шақыру. Құдайды тануда көзқарас қайшылықтары жиі ұшырасады. «Дін дегеніміз – адамның өзеннен өзін бөліп алу; ол Құдайды өзіне антитеза ретінде қарсы қояды. Құдай – адам емес, ал адам – Құдай емес. Құдай – шексіз, адамның өмірі шектеулі; Құдай – кемел, адам мінсіз емес; Құдай – мәңгі, адам – жалған дүниенің болмысы; Құдай – шексіз құдыретті, адам – әлсіз; Құдай- киелі, адам – күнәһар. Құдай мен адам бір-біріне қарама-қайшы: Құдай абсолют позитивті, барлық ақиқаттарды қамтушы; адам абсолют негативті, барлық теріс нәрселерді танушы» [6, 368].

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде әр келген жасына сипаттама беріп, шексіз, кемел, мәңгі, құдыретті Құдайды танудағы өзінің пайымын адамзатқа түсіндіреді.

Қай мұсыламан хикмет естіп жыламасты,
Жараңдардың айтқан сөзін тыңдамасты,
Аят-хадис мағынасын ұға алмасты,
Ғаршы үстінде осыны көрдім мен де.

Көріп мұны Құдыретпен тілдестім де,
Жүз мың түрлі періштемен жүздестім де.
Жәрдем етпес бір Алладан өзге ешкім де,
Жаным пида жаратқан ием дермін мен де [5, 31].

1 жас	Аруақ аян берді
2 жас	Пайғамбарлар келіп көрді
3 жас	Қырық шілтен үйге келді

4 жас	Ғақ Мұстафа құрма берді Қызыр бабам қасыма ерді
5 жас	Белім буып қылдым тағат, Ораза тұттым жібермей ешбір ағат
6 жас	Халайықтан алыстадым Көөке шығып періштеден дәріс алдым
7 жас	Арыстан бабам іздеп тапты Бойдағы бар кемтігімді бүгіп жапты
8 жас	Хикмет айт деп басыма нұр шашылды
9 жас	Тұрыпшын тура жолда, Тәбәрік деп көтерді ел қолдан қолға.
10 жас	Қожалыққа мойын бүрмай толғанасың
11 жас	Нұр дария толып-тасты, Алла дедім, жын-шайтан тура қашты.
12 жас	Әулиелік, пендешілік, аулақтап белден асты.
13 жас	Сұм нәпсіні қолға алдым,
14 жас	Топырақ сипат бір пенде болдым мен де
15 жас	Хор жігіті қарсы келді, Басын иіп, қол қусырып, сәлем берді.
16 жас	Барша аруақ қоршап алды Шын мүбәрак жаның деді, бағым жаңды.
17 жас	Түркістанға келдім мен де.
18 жас	Шілтендермен шәрбат іштім Зікір салып, төсті ұрып, күйіп-пітім.
19 жас	Жетпіс махам игерілді, Зікір айтып өң бойым өзгеше күйге кірді.
20 жас	Өттім сыннан
21 жас	Күнәң әбден көбейіпті күннен күнге
22 жас	Жалғаншы кім, шын ғашық кім білмеппін расыңда мен,
23 жас	Жалған сөйлеп, бар тағатым зая өтті
24 жас	Тұрмын-ау хаһтан жырақ, Ақыретте күтіп тұр қандай сынақ
25 жас	Сұбхан ием, зікір айттыр жәрдем сұрап
26 жас	Тәубе емес сауда қылдам
27 жас	Мен пірім таптым Не көрсем де іште бәрін бүгіп жаптым,
28 жас	Әбден болдым ғашық
29 жас	Бірі кем отыз жасқа толдым кәзір Шын ғашықтық жолы ұзақ маған әзір
30 жас	Отын қылып жақты мені

	Бар әулие жанған отқа атты мені
31 жас	Шәрбат берді Хызыр бабам, Өзәзілден пәк тазарды бүкіл ағзам.
32 жас	«Бәндам болдың, - деді, - енді қылма арман
33 жас	Сақилықпен шәрбат құйдым, Өзім де еркін бал шәрбаттан ішіп тұрдым,
34 жас	Сұбхан Алла хикмет айт деп әмір берді
35 жас	Мешіт ашып уағыз айттым
36 жас	Кемелдендім,
37 жас	Ынсап қып ұялмадым Сәһар тұрып зар-зар жылап, һахқа тағат қыла алмадым
38 жас	Өмірім өтті Ойсыз, мұңсыз өмірім зая кетті.
39 жас	Қайғы қамап, Уа дариға, өмірім өтті, қайда тағат?!
40 жас	Нәпсінді жең, Тағат етсең, ақыретте қолдайды Ием.
41 жас	Ықылас еттім жол тапқалы, Жарандардан сыр тартқалы, ой баққалы,
42 жас	Шәкірт болып жолға түстім Бар ықыласым бір Алла құстай ұштім
43 жас	Һақты іздеп жылап тұрдым, Көз жасымды тынбай ағар бұлақ қылдым.
44 жас	Махаббатты базарладым, Жылап жүрдім зар еңіреп, таба алмадым,
45 жас	Сенен медет тілеп келдім
46 жас	Көңілім хошы шалқып-тасты,
47 жас	Жеті жақтан хабар келді
48 жас	Әзиз жаннан безер болдым Күнә дерті мендетті, өлер болды
49 жас	Ышқы отына күйіп-жаңдым,
50 жас	Ермін дедім, миғылым кір,
51 жас	Шөлді кезіп, дәрілік жинадым шөп,
52 жас	Ой-қырды кезіп кеттім, Үй ғана емес жаннан да безіп кеттім.
53 жас	Есім кіріп бағым жаңды Жолдан тайған азғын едім, түзетіп жолға салды.
54 жас	Қайғы ойлап, талпына тірлік еттім,
55 жас	Есіл-дертім өзің болып жүдей бердім, Күйіп-жанып, Жаратқаннан фәнилікті тілей бердім,

56 жас	Жапа шекті мұңлы басым, Тәуба қылдым, ақты парлап аңырмастан көзден жасым.
57 жас	Өмір шіркін желдей ақты
58 жас	Көп нәрседен бейхабармын
59 жас	Жан ышқыңды айқай салдым, Жан берерде жан-жақынның өзін де еске алмай қалдым
60 жас	Көзім жұмып ашқанша алпыс жаста келіп қалды Осыншама ғұмыр сүріп бір жасқа іс қылсам нетті
61 жас	Алла алдында жүзім қара шермендемін Аяу дастар, күнәм көп қой, қорқам ойлап сергелдеңін
62 жас	Алла өзі дем берді, Барлық білмес-ғафылдығым рахымымен жөнделді Жан-жүрегім, ақыл-ойым: Алла, Алла! – дей берді, Пәруәрдiгер, көрер ме екем өзіңнің дүр дидарыңды!
63 жас	«Құлым жерге ен, деген, Жаныңды да, ет-жақынның бәрін түгел бер, - деген, Алланың ақ семсерімен нәпсіңді жой көнбеген!» Пәруәрдiгер, көрер ме екем өзіңнің дүр дидарыңды!

№ 1 кесте

Кестеде көріп отырғанымыздай жетістіктер мен жеңілістер, қуаныш пен қайғы алмасып келіп отыратынын байқауға болады. Бұл ақиретке дейін жалғасатын үздікісіз қозғалыс. Жалған өмірде жақсылықтың салтанат қуруына, ізгі амалдардың жиі болуына себепкер Жаратушы екенін түсіну және де Алланы тану, оған сыйыну арқылы пенде бойындағы келеңсіз қылықтарды жеңу. Сопылық ағымын насихаттаушылардың негізгі айтпақ идеясы осында.

Адамзат жаратылғаннан бері ізгілікке, жақсылыққа деген ұмтылыс көне замандардан жібін үзбей келе жатқанын аңыз, ертегі, мифтердің сюжеттерінен білеміз. «Аңыздардағы өмір үшін, махаббат үшін күрес жақсылыққа ұмтылу, әр түрлі әрекеттер арқылы сол дәуірдегі әлеуметтік жағдайды жақсартуға тырысу, сол жолдағы қаһармандардың ерлігі халықтың өмірге құштарлығын, арман-мұраттарының биіктігін танытады» [6, 39]. Әр дәуірдің өз қаһармандары болатынына көнекөз тарих куә. Қай кезде де өз Толағайы, өз Көлтаусары мен Саққұлақтарымен қатар осындай ерекше тұлғаларды жетелейтін Ер Төстігі болады. Ерекше жаратылған адамдар қоғамды өрге жетелейді, дамытады, жетілдіреді. Жан мен тән бір бірінен ажырғанда осындай ізгілікті амалдар жанның тынышталуына жетелейтіні анық. Ортағасырлық шығыс философы Ибн Сина жан мен тән бірлігі төңірегінде «О дүниеде өмір сүру бар ма? Дененің шіруі жанның шіруіне алып келмейді. Тек ақыл ғана емес, жан да жалпы алғанда ажалсыз болады. Жан өзінің кейбір қабілеттерін қолдануды денеден ажыраған сәтте тоқтатқанымен, жекелік қасиетті сақтап, басқа денеге көшіп

кетпейді. Өлмейтін мәңгілік жандар өлімнен кейін әртүрлі ізгіліктің сатыларына кенеледі. Осы дүниеде мүмкін деген кемел ақылға қол жеткізгендердің жаны аспан жаратылыстарының әлеміне енеді және сөзсіз бақытқа бөленеді» [8, 288].

Жалпы адамзатқа тән оның ішінде түркі халықтарында кеңінен насихатталған ортақ сюжеттердің бірі – «халыққа құтты қоныс, жерұйық, бақытты өмір іздеу сарыны» [9, 6]. Бұл сюжеттердің астарында да жанның мәңгілігі туралы идеяны асқатату болса керек.

Бұл идея зерттеуіміздің өзегі болып отырған Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде кеңінен жырланады.

Нәтижелер. Ясауи «Диуани хикмет» дастанында өмірдің мәні мен мағынасын сопылық көзқарас тұрғысынан түсіндіреді. «Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде сопылық дін ілімі туралы өте көп әрі шын беріле айтады, ол бұл шын мәніндегі білім деп айтады, ал сопылықтың барлық ұсақ-түйегін білмейтін адамды ол «надан», «түк білмейтін», «жалған сүйюші», «жалған сопы» деп есептеді», – деп көрсетеді зерттеушілер [10, 163].

Жалпы сопылық ағым табиғатында тазалықты, әділдікті уағыздау. Барға қанағат, жоққа төзімділік мұраттарын насихаттау арқылы ізгілік амалдарды теорияда ғана емес, тәжірибеде қолдануды үйрену. Адам баласы барынша таза, адал болуға тиіс. «Әрбір мұсылман баласы, Мұхаммед пайғамдардың әрбір үмматы діннің тура жолымен жүрсе екен деп, ары мен жаны, тәні, іс-әрекеті таза болса екен деп ойлайды. Дүниеқор болма, опасыз дүние үшін жамандық жасауға барма. Бір-біріңе мейірімді, қайырымды бол! Момынның, жетімнің ақысын жеме, кем-кетік пен кедей-кепшікке жәрдемдесіп жүр. Нәпсіқұмар, тойымсыз болсаң, күнәға да көп батасың. Мұндайда мұсылманшылығың ғана емес, адамшылығың да азып-тозады»[5, 7].

Бақи және фәни өмір жайлы жазбалар өте көп. Өмір жалғасын таба ма, адамдар о дүниеде осы өмірдегі жаман-жақсы істері үшін жауап бере ме деген секілді сауалдарға адамзаттың жауап іздеу үдерісі үздіксіз жүріп келе жатыр. «Құдайдың шектілігін де, шексіздігін де қабылдау қиын дейді. Сол сияқты «Жаратушы өзгере ме, өзгермей ме?» деген сауалдың әр қырына бірдей салмақты дәлел табу әрқашан қызықты болып қала бермек.

Қорытынды. Дүниеде өзгермейтін, бір қалыпта тұратын ешқандай құбылыс жоқ. Адамның тіршілігінде де қиын-қыстау, тіршіліктің шарты-сүйіну, күйіну, жеңілу, жеңу. Кейде өмір жазығын сары далада жүргендей сайрандасың, кейде шатқалдарынан сүрінбей өтуге тура келеді. Сөйтіп, кейде жазылып жадырасаң, кейде жабығып, қамығасың. Өмір күрессіз, тартыссыз, зырғып өтер жылтыр мұз тақта емес деген ой түйеді ақын.

Қазақтың «Қамшының сабындай қысқа ғұмыр» деген сөздің идеясын Қожа Ахмет Ясауи өз туындыларында кеңінен қолданып, келешек ұрпаққа өшпес те, айқын із қалдырған ойшыл.

Әдебиеттер

1. Аймұхамбет Ж.Ә. Өзіңді табу, өзіңді тану – адамдық мұрат // Егемен Қазақстан №40 (30519) 28 ақпан, 2023. – Б. 13.
2. Яссауи Қ. Хикмет жинақ: Даналық сыр. – Алматы: Жалын, 1998. – 656 б.
3. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары // Құраст.: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбаев. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
4. Қыдыр Т.Е. Иасауи мұрасын зерттеудегі кейбір мәселелер // «Керуен» ғылыми журналы №3(72) 2021 38-46 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03>
5. Яссауи. Хикметтер. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 128 б.
6. Кенни Ә. Батыс философиясының жаңа тарихы, 4-том, Қазіргі заман философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 420 б.
7. Байтанасова Қ. Қаламгер шығармашылығы және фольклорлық дәстүр: монография. – Нұр-Сұлтан: «Мастер По» ЖШС, 2019. – 112 б.
8. Кенни Ә. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2-том, Орта ғасыр философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 400 б.
9. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities* [this link is disabled](https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29), 2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>
10. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – №1 (38). – 2012. – Б. 161-165.

А.Е.АЛИМБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусайнова, Астана, Казахстан

ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ В ХИКМЕТАХ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

В статье рассматриваются вопросы жизни в хикметах Ходжи Ахмеда Яссауи. Одним из направлений, которое является своеобразным холмом внутри ислама, наполненным не только сознанием и верой, но и тайной и чудесами, является суфизм. Как бы ни было много размышлений и написанных исследовательских работ о жизни в суфийском познании, оно наполнено тонкостями, требующими изучения в языковом, литературном, философском, психологическом, педагогическом плане. Даже с устоявшимися взглядами можно встретить противоречивые мнения и критические точки зрения.

В «Дивани Хикмет» основное внимание уделяется четырем вещам. Это: шариат, тарихат, хакихат, магрифат. «Шариат» - это сборник законов и обычаев ислама, «тарихат» – идея суфизма, путь к суфийским интересам, «хакихат» – объединение с богом, приближение к нему, «магрифат» – познание и изучение пути религии. По мнению Ахмета Яссауи, без «шариата», без «истории», без «магрифата» не может быть и «хакиката». Это нормально для мусульман

понимать, что в этой жизни мы гости, что мы все временные люди. Человек, открывший дверь в мир, когда он уходил из этой жизни в мир иной, с такой же подготовкой, как и когда шел в гости, от него ожидается такая же подготовка и на том свете, т.е. лучше идти с духовной подготовкой. Духовная подготовка – это обогащение внутренней души человека.

Ключевые слова: жизнь, философия, мораль, нравственность, суфизм, путь истины.

A.E. ALIMBAUEV

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

THE PHILOSOPHY OF LIFE IN HIKMET BY KHOJA AHMED YASAWI

Annotation. The article deals with the issues of life, life in the Hikmet of Khoja Ahmed Yasawi. One of the directions, which is a kind of hill inside Islam, filled not only with consciousness and faith, but also with mystery and miracle, is Sufism. No matter how many reflections and research papers have been written about life in Sufi knowledge, it is filled with subtleties that require study in linguistic, literary, philosophical, psychological, pedagogical terms. Even with established views, you can meet conflicting opinions and critical points of view.

Divani Hikmet focuses on four things. These are: sharia, tarikhat, hakihat, magrifat. "Sharia" is a collection of laws and customs of Islam, "tarikhat" is the idea of Sufism, the path to Sufi interests, "hakihat" is unification with God, "magrifat" is knowledge and study of the path of religion. According to Ahmet Yasawi, "without Sharia", "without history", "without Magrif" there can be no "hakikat" [1.162]. It is normal for Muslims to understand that in this life we are guests, that we are all temporary people. When the person who opened the doors of the world left this life in o, with the same preparation as when visiting, he expected the same preparation from the Pende in the world, that is, it is better to go with spiritual preparation. Spiritual preparation is the enrichment of the inner soul of a person.

Keywords: life, philosophy, morality, morality, Sufism, the way of truth.

References

1. Aimūhambet J.Ä. Öziñdi tabu, öziñdi tanu – adamdyq mūrat // Egemen Qazaqstan №40 (30519) 28 aqpan, 2023. – B. 13.
2. İassauı Q. Hikmet jinaq: Danalyq syr. – Almaty: Jalyn, 1998. – 656 b.
3. Äl-Farabi. Tañdamaly traktattary // Qūrast.: Ä.Nysanbaev, Č.Qūrmanğaliev, J.Sandybaev. – Almaty: Arys, 2009. – 656 b.
4. Qydyr T.E. İasauı mūrasyn zertteudegi keibir mäseleler // «Keruen» ğylymi jurnaly №3(72) 2021 38-46 bb. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03>
5. İassauı. Hikmetter. – Almaty: Atamūra – Qazaqstan, 1995. – 128 b.
6. Kenni E. Batys filosofiasynyñ jaña tarihy, 4-tom, Qazırğı zaman filosofiasy. –

Almaty: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 420 б.

7. Baitanasova Q. Qalamger шығармашылығы және фолклорлық дәстүр: monografia. – Nūr-Sūltan: «Master Po» JŞS, 2019. – 112 б.

8. Kenni E. Batys filosofiasynyñ jaña tarihy, 2-tom, Orta ğasyr filosofiasy. – Almaty: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 400 б.

9. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

10. Baitenova N.J., Düisenbaeva A.Q. İslamdaғы sopylyq baғыt және onyñ Qazaqstanda taraluy // QazŪU habarşysy. Filosofia seriasy. Mädeniеттанu seriasy. Saiasattanu seriasy. – №1 (38). – 2012. – В. 161-165.

Автор туралы мәлімет:

Алимбаев Аслан Есемканович – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Алимбаев Аслан Есемканович – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Alimbayev Aslan Yesemkhanovizh – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

SRNTI 17.82.30

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.14>

SH. AKTANOVA¹

*A. AKTANOVA²

M. AMANGAZYKYZY³

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan¹

Y. Altynsarin National academy of education, Astana, Kazakhstan²

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: aktanova_sholpan@mail.ru¹, aktanova_aiman@mail.ru²,

moldir_amangazykyzy@mail.ru³)

GENDER ISSUES IN THE TRANSMISSION OF THE ARTISTIC IMAGE OF WOMEN IN THE WORKS OF M.AUEZOV AND E. HEMINGWAY

Annotation. The article narrates the theme of women in the works of the two world-famous classical writers E. Hemingway and M. Auezov, as well as the most talked about gender issues today. The psychological basis of the problematic issues that prevented women from being happy in the works of two writers is revealed. According to a modern person's perspective, all of the issues mentioned in the article are distinct from those in classical and earlier works since they represent the complicated reality of contemporary life. The article's core thesis is that complicated interactions may be resolved in straightforward ways.

Although sometimes the same decisions are tragic in nature, the fact is that people strengthen their game about humanity based on high humanism. In general, the peculiarities of the portrayal of women by two writers, consonant with the realities of the time in which they live, lead to interesting stories. The overlapping manifestation of the image of a woman in the realities of the era and the thoughts of humanity as a whole is associated with the internal psychological state of a woman as an individual. One of the main goals of the article is to determine how the term gender is characterized in world literature and Kazakh literature. At the same time, one of the eternal themes – the manifestation of spiritual and sexual relations between a man and a woman – is differentiated by the fact that it is connected with the National worldview of writers.

Keywords. Equality of women, gender in literature, the problem of society in literature, the image of women, comparative literature, spiritual relations.

Introduction. In any society, at any time, one of the biggest problems facing humanity was the relationship between men and women, which was considered relevant. The world-recognized classic writers did not bypass this problem either.

Although the internal struggle that has existed since the time of Adam and Eve has manifested itself in different forms in the order of social circumstances as times change, its base is the gender problem between a woman and a man.

It can be said that the image of women has existed in world literature since the first book written about a person. The artistic image of a woman as a lever of life was reflected in almost all works from different angles. Analyzing the works written in different eras, we note the features of the psychological, philosophical, aesthetic, artistic representation of the image of a woman. The image of women, which we took into the form, is borrowed from the works of the two classic writer. The general goal is to determine the creation of the image of a simple woman in the works of the two writers and its place in the life of society, to draw attention to the artistic methods of creation.

Methodology and research methods. In the research work, the method of hermeneutic analysis of literary works is used as a basis. Methods of comparative analysis, differentiation, and conclusion are used in comparative literary studies. The features and similarities of the transmission of the image of women in the works of the two writers were analyzed, putting them side by side.

Discussion and observation. In his works, M.Auezov gave the fate of the Kazakh woman on the basis of the Kazakh national worldview due to the social character and historical character of the Kazakh people. The American writer E.Hemingway, on the other hand, portrayed the image of a woman from the point of view of his social identity and the time in which he lived. But the ultimate thought of both writer's are universal problems. For example, the popular soviet writer K. Simonov expressed his opinion on the images of the female image as follows. «In many of Hemingway's books, love for a woman occupies a large place in his works the question of human courage, selflessness of life in the face of danger, willingness to give life to a friend is an integral part of Hemingway's approach and also, in his opinion, the word «love» is combined with some personalities and some are not even relevant» says he [1, 3].

That is, it draws attention to the fact that the psychological state of the personal life of the writer relates to the presentation of the female image of the writer, to the fact that love is born. The main idea that follows from reading the works of E.Hemingway is that people who are cowardly and love only themselves are not capable of love. If, as they say, they have feelings, love, the author leaves it on his conscience. However, not all readers like the truths that Hemingway openly describes the relationship between a man and a woman. E.Hemingway describes in depth the man and woman's mutual relationship. The writer himself is interested in the topic of love only if there is a great feeling there, and about relationships in which feelings are not awakened, he only mentions about it, but does not tell or narrates about it.

On the topic of love, the relationship between a man and a woman is

intertwined in the same images, coming on two different channels. For example, in the story «The Cat in the Rain» there are many hidden motives that make the reader think. E.Hemingway explains the artistic style of his works: «the part of a high iceberg on the water surface is only one – eighth of it». Hemingway scholars call this stylistic feature of the writer «iceberg theory». Therefore, the reader should take their own conclusions when reading E.Hemingway based on the characters' psychological states and hidden motivations. This kind of writing generated interest in his work. Together, the reader and the author were able to evaluate the characters' quality of life. The writings of M.Auezov also contain such profound phrases. But in the analysis of his work, having the finished model in hand, he continues to consider many things. Having analyzed the entire biography of the work, we considered the female images portrayed by M.Auezov only in the role of the mother-wife, the owner of the female hearth, who takes care of the woman's husband. Therefore, it can be said that the «iceberg theory» also applies to the works of M.Auezov.

Mukhtar Auezov shows here the position of the Kazakh woman in society. Therefore, she could skillfully portray the artistic image of the Kazakh woman through Kazakh literature, and through her readers she was able to raise the long-standing female inequality in society. The American writer E.Hemingway not only described the character traits inherent only in a woman in the image of a woman, but also showed how fragile her inner world is and the mysteries of a woman's nature. Both writers have works in which the psychological excitement and inner excitement of a woman are successfully presented. The image of women in M.Auezov's works has been analyzed a lot, and many research works have been published. In particular, M.Bazarbayev [2], A.Nurkatov [3], T.Zhurtbay [4], B.Isabaev [5], B.Maitanov [6], K.Syzdykov [7] and other scientists specifically focused on the image of women in the writer's works [8]. As we have seen, the theme of women in the works of Mukhtar Auezov has been somewhat studied in Kazakh literature. But it can be said that in all studies there was an analysis within the framework of thought in the Soviet framework. When analyzing the image of a woman, each researcher looked only at its historical basis and found only a society guilty of inequality in the head of a woman. And another aspect of the problem, and the simple communication of ordinary people, remained unnoticed. For example, in the research on the images of women in the epic novel «The way of Abai», only the images of beauties and mothers in love with Abai are abundantly revealed. And there is little that is analyzed and differentiated from the point of view of these women. This is the fact that we still evaluate the issue of gender, which we pay attention to only from a social point of view. That's true that the works about difficulties and problems which women have were one of the main topics in Kazakh literature at the beginning of the XX century. The works of M.Auezov, Zh.Aimauytov, M.Zhumabayev, M.Dulatov, S.Toraigyrov, B.Mailin and many other writers touched upon the inequality of women and their difficult fate. The main theme of these works was the analysis of

women who died from grief, unable to marry their equal partners and women who suffered from social inequality. But even in these works there was a psychology of a women and their attitude to men. For example, in M.Auezov's story «A fastidious girl», in order to please Gabbas, Gaisha smiled at the first meeting and said:

– «That's true, the peak of the garden also begins at this time. In addition, the Kazakh nature itself does not always love noise and holes like this. If you come because it's interesting, there will be time to get bored. Therefore, the man is not always in a hurry!».

When Gaisha spoke about the Kazakh nature, the two Kazakh guys behind her could not reveal anything in front of Madina, looking at each other met with their eyes. They both laughed, as if something had fallen into their mouths, which was uncomfortably touching with the sweetness of a breath. Inside: it's called «Scarecrow!» they said.

«There were some people who studied in the province, told about Gaisha that her mother was probably Tatar, not completely Kazakh. But Gaisha always told those people who have just seen the nature of the Kazakh women that she was a real Kazakh. She was proud of that. It was really one way for Gaisha, who spoke differently to everyone» – M.Auezov said, made readers draw attention to Gaisha's inner feminine world [9, 78]. This is how the writer gives the sexual nature of gender. At first glance, the girl's attempts to please the guy, to show her social image, and on the other hand, as a woman, was the first trap to the guy.

Gaisha's attitude to life and principles of life are very brilliantly revealed at the end of the work. Only in a small passage we can see the characteristic of a woman who is inclined to live all her easy life. For example: «She also said goodbye to them in her thoughts, looked at the wrestler's thick thighs with the side of their eyes, brought the poison dish to her mouth and turned it upside down... Opium dripped wheezing on the ground over her chin. Gaisha turned the poison dish upside down until the poison ends, then she broke the dish on the ground, made herself free from the death again, sighed and calmly sat down.

«That is enough for my sin... «I didn't feel sorry for myself. Even if I really want to die, I can die... Well, go away for now, Gaisha!.. This time you are justified! «I've been waiting for days to come» she said. And these lines mean the above said [9, 83].

It is known that today the topic of gender is quite broad. But in the times of these two classics there is a difference in the relationship between people and the process of relationship between people today. Now the question is how modern people perceive the works of our writers, who delve into the essence of a woman, and here is the question. And why did such a distinction appear? We are wrong to say that as our time is flourishing and the human race is rising to a new stage of development, humanism will prevail, and people will only become better.

In order for the world to stand in a stable and normal state, it is necessary to balance. It is like the relationship between a man and a woman. We look for a lot of deep meaning in which E.Hemingway also wrote about the fate of women. But it's not as complicated as we think. It's just a relationship. But the interesting thing about these works for people in general is that everyone finds answers to the questions they ask themselves. For example, E.Hemingway's story «The cat in the rain» narrates about the rupture of the connection of soul and body between a married couple traveling around Europe. The chain of events that begins with the couple staying in an Italian hotel has shown that the two souls have nothing to do with each other. The plot of the story consists mainly of nonessential and meaningless dialogue between spouses. But, from that «meaningless» dialogue, the reader understands the author's hidden thoughts. The matter is about loneliness – the loneliness of a married couple.

The story tells about the ongoing crisis in the relationship of two close people. The conversation of a married couple is like a dialogue of «deaf people». Spouses do not understand each other at all, or do not want to understand. The writer is well aware of the life of his characters, their feelings, their interests. In the narrative of the story, the author cites «rain» as an image, the lyrical dominant of the story. At the beginning of the story, the beautiful Italian nature (the sea, the wave, the fact that it «comes and hits the shore», tall palm trees) is described, but there is also a public garden, monuments to the victims of the war. All these places cannot restore the relationship between the two characters.

The story begins with the depiction of the image of the main character – a woman, as if the author describes her heroine with strange nervousness, her disappointment. The character is not even named and he gives it as «American woman». When an American woman looks out the window into a rainy field, she sees a cat hiding under a table from the rain and «rolling around». And this phrase is also found when talking about the hero herself: «It shuddered with fear» here the reader understands why the hero has pity for the cat, because she also feels that she is carefree and homeless. Here it is felt how much the hero wants to change her homeless life, stop moving from hotel to hotel and desperately yearn to have a home, to have children, as can be seen from these words: – «I'm tired» – she said. – «I'm tired of looking like a boy» she said. Because, «her hair on the back of her head was cut very short». – «I want to grow my hair and pull it hard, I want my hair be straight and have a big knot at the back of the head, and so I can hold it» she said. Just a simple desire. Behind this desire we notice the sigh of a woman who simply dreams of female happiness.

«I wish I had a cat and I would rather he sit on my lap than meow», these words were the sigh of the woman who dreamed of family and happiness. It is known that the cat is a cute and free animal in many nations in general. The presence of a cat at home is characterized as the warmth of the family. We can see that her external image (the boyish short hair) and the inner soul world are incompatible.

Here the writer shows the absence of affection among spouses. For example: «He lived in an office in the corner of a dark room. The American woman liked him. She liked that he listened to her every complaint with seriousness. She liked his serious look. She liked the way he served her. She liked the fact that he kept his hotel as the owner. She liked his big face and big hands despite his old age» [10, 31]. Here all qualities that a woman cannot find in her man is in another man. As mentioned above, her husband treats her only as a child who accompanies him, and a woman needs affection, feelings, attention. «His heart was pounding inside him, as if it had gathered in one place. In front of padrone, she felt very small, but also very serious. For a moment, she felt herself very serious. «This statement sounds paradoxical. The reason is that the hotel owner – a strange man understands her and shows his courtesy and politeness. The fact that that strange man understands the soul and loneliness of that woman and gave her a cat. Even if she spoke to her husband in the same language as him, her husband did not understand her, and even if she spoke Italian to the stranger, he was close to her» [1, 31].

In the creative world of E.Hemingway, the laws of life are divided into two types, they are real and symbolic, the heroine of the story – the woman feels like «A cat in the rain», even if she has a husband because she is weak, defenseless, wishes to have her own home, warmth, care, because she cannot find them from her husband.

Features of the works of M.Auezov and E.Hemingway can be called the characteristic of the literature of the XX century.

In all the works of Hemingway, each of his stories has a connection with historical events, facts, and he has a way to express them [1, 3]. For example, a character named Maria in the story «Nobody ever dies» has a similarity with Joan of Arc of France. The main character asks the dead for her wishes. – «Try to help me», – she said to the grass because there was no one around. Then, she cried out again and repeated:

- «Help me, Vincent».
- «Help me, Felipe».
- «Help me, Chucho».
- «Arturo, help me. And you, Enrique, help me!».

Perhaps she would have prayed, but he would have disappeared, and she needed support!

– «Help me not to bite anyone if they take me away» – she said, laying his mouth on the grass» Obviously, the woman succumbs to her suffering and looks for support and protection. But there is no one to hope for. However, she believes that close people who she believes to have passed out heroically and her loved man will give her the strength to go through the trials that await her from the «other world». In each extreme case, the hero is also ready to take her own life to achieve justice, and therefore the author opens the roots of history to find the connection of her human achievements in the essence of humanity as a whole, in order to make this great force true in her story [1, 37].

For the study of the works of E. Hemingway, an attempt to understand the role of female images in the restoration of reality in this case requires an understanding of human and human race's morality, the fact that a person is given in the spiritual world as an integral part of human life, the constant rethinking of each generation of a person.

E. Hemingway clearly knows that in extreme conditions, realizing the correctness of his\her work, a person is tense with heroic heroism; in order to convey this tension, to reproduce it with reality, it is necessary to connect her roots, her connections with the moral achievements of protecting humanity as a whole. The story ends with the fear of a traitor accompanying the police, because the arriving policemen kill Enrique and arrest Maria. Even the trusted «Amulet» of the traitor does not save him from this feeling of fear, because the «amulet» remains an object that hides selfish, cowardly, treacherous people. In this case, it is a feeling of fear of the person without a passport, who sold those, who fought for independence and for the motherland for 50 dollars. «This fear froze his entire gut, as if the fear of all other traitors joined his sin and fear». For a long time since that day, when the privateer appeared and traded humanity, it causes the disgust for these people fear among traitors and cowards. Judas Iscariot having thirteen silver want to hide deeper in the pit of his house. But he is haunted by a sense of fear and he commits suicide. So the Negro feels the fear of death, and no «amulet» will save him. If he is not killed by someone, he will kill himself [11].

Mukhtar Auezov wrote the story «The Fate of the Defenseless» in 1921. In this story, he depicted the pitiful plight of a Kazakh woman, a gloomy life of humiliation and service, the lives of ordinary people who do not have protection, the fate of orphaned children.

In this story, he realistically described the terrible condition of a Kazakh woman, the pitiful life of humiliation and concubine, the fate of ordinary people who suffered from torment and did not have protection and also the fate of orphan children. «The Fate of the Defenseless» brings to the eyes of the reader a picture of the life of the poor in the indigenous Kazakh village from the bottom of the root and very truthfully tells about the terrible suffering and pain in the life of poor, defenseless people. The life of the defenseless is so hard. If today's people did not know about this state of their compatriots yesterday, they would not be able to underestimate the current state. At the same time, «The Fate of the Defenseless» has a great educational value. Yes, a little girl does not want to show to her old grandmother and mother her suffers and cruel violence attitude because the dignity of her parents is extremely high for her [9, 12].

The «heavy» anxiety of Gaziza is widowhood and orphan hood common to the three women in their house. They face a very hard storm. The new graves in front of the barn are caused as a result of the storm. Both the joy and the hope of these women were buried in the these cold grave with the dead. There is Gaziza's father Zhakyp and her only little brother Mukash in these graves... When three helpless,

defenseless women fell in an abandoned barn, and the neighbors gathered and buried them in the cold graves, Gaziza's heart was always pierced, her face turned into white and hot tears dripped from her eyes» [9, 11]. Gaziza, a teenage girl who can not stand the humiliation and violence she gets from Akan, tells her father and brother in the grave about all the grief inside. «Gaziza is now in the will of cold, harsh nature. It is not known where and when the last remaining part of her life will go out. A cold wind gets into the thin clothes, begins to blow, makes her be cold. Her final wish is to go to her father's and brother's graves and cry sitting between their graves! The main thing is to tell them about her sufferings and torments that she had being orphan and lonely. Gaziza lays her face on the grave and says: «Oh, God, now my desire is to join my father, let me do it!». Here two writers point out that these fragile defenseless women know that no help will come from anyone, and now they are waiting for the last helpless help from the dead [9, 14].

In fact, these women had to live in harsh times. Their places were replaced by men and their fragile beings were forgotten and devastated. Comparing the stories of these two famous classic writers, we came to the conclusion that Hemingway could demonstrate the psychological thoughts of European women, and Mukhtar Auevov – the fate of Asian women, including Kazakh, thereby the mentality of that country. In any country, the place of a woman is secondary, they really need the man's care and opinion. But can those men give the care they expect?

About social inequality, injustice, arbitrariness in the former Kazakh villages, about the conflict between people, the painful condition of a woman, terminal sadness, grief, the writer wrote a series of different stories, the fruits of which in the same 20s ranged from «The Fate of the Defenseless» to the «Karash-Karash story»: «The educated citizen», «The stories of the Steppe», «Wedding», «In the shadow of past», «The Capture», «A fastidious girl», «A girl in mourning», «Zhuandyk» and others. The fate of the defenseless, victims of violence and domination are also reflected in these stories realistically and with great artistic skills [12, 31].

Among the many characters in the story «Karash-Karash story», Baktugul's wife Katsha also occupies a significant place, although the author does not make her the main character, we think her place in this story is special. Her presence is written unnoticeably. «Twenty years of Bakhtygul's labor, ten years labor of his wife on milking and slavery serving did not move forward», «... is that all what Katsha could do, who is able to do all physical work», if you look at this example, the labour of Katsha are insignificant, insignificant. But reading the work, we noticed that her merits is not insignificant. Because the only person, who takes care of the main hero Bakhtygul, his only friend who he can rely on and trusts his children is his wife Katsha. In order not to be locked in the prison Bakhtygul before escaping to the mountain and steppe (uncertainty), he said: «In the evening, after twilight, his wife Katsha brought him some oatmeal, without saying how long he would leave, he said goodbye saying «Let the God bless you», he took one more fat chestnut horse to his

light-brown horse and rode towards the mountain».

Young scientist M. Amangazykyzy in her research article features in modern prose: «Even since literature is a human science, we can find these problems in the image of characters in works of art. In the work of art, the author tells about the manifestation of a certain period by describing the life of characters who strive for freedom and reject the truth life and are deprived of it. Our main goal is to identify the circumstances that caused the events that happened to the heroes, and to show ways out of this situation» [13] at any time, it is said that literature is a first tool of human studies.

In this place, he himself, going to the uncertain direction, leaves his children to his wife Katsha because he has no other people in this world whom he could trust. No matter how insignificant the place of a woman in the Kazakh land is, finally, every man relies on woman. Because a woman is a mother, is there a sacrifice for her child that the mother does not go to? Being a mother is a great spiritual strength and valiant labor that goes to the whole life of a woman. When she takes care of her child, she spends all her energy forgetting about herself. In the same way, we believe that Katsha is a real heroic woman – mother who managed to endure the fate that befell her without any objections, facing so many difficulties and a life of slavery.

Results. Analyzing the image of women in the works of M.O.Auezov and E.Hemingway, an analysis of the features of the gender problem in each country was carried out. In the works of the two writers, a woman was distinguished by a sense of inner peace and passion for life, beauty. Taking into account the psychological state of the characters in general, it was found that the writers aimed to draw attention to the image of a woman in that society and thereby describe the place and authority of a woman in society. It reveals the problem of society through various situations that the women have.

Conclusion. The theme of the defenseless is the most relevant item of the works by M.O.Auezov and E.Hemingway. The main problems of M.O.Auezov's works are social inequality, injustice, arbitrariness, colonialism, in general, the fate of the defenseless in the former Kazakh lands and villages. Here also the thoughts and opinions of the two writers converge, and in each of their works they show the people who strive for independence are defenseless, but strong in spirit and proud.

Literature

1. Simonov K. Reading Hemingway. The vision for the future of Sochi. – M., 1968. – 751 p.
2. Bazarbayev M. Modern literature. – Almaty: Science, 1997. – 504 p.
3. Nurkatov A. Idea and image. – Almaty: Publishing House of fiction, 1962. – 321 p.
4. Zhurtbay T. Talky. Monograph. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 369 p.
5. Isabaev B. The Land of the Great. – Almaty: Inform-Channel, 2010. – 336 p.
6. Maitanov B. M.Auezov – artist. – Almaty: Al-Farabi, 1995. – 124 p.
7. Syzdykov K. M.Auezov – literary critic. – Almaty: Science, 1973. – 214 p.
8. Aktanova Sh. Images of women in the works of E.Hemingway and M.Auezov.

Bulletin of the Ualikhanov K.U. Philology series. – №4 (1), 2020. – P. 148-154.

9. Auezov M. The Human basis is a woman. Collection of Selected Works. – Almaty: Writer, 1997. – 327 p.

10. Interview with Sandra Spaniar, given by M. Efimova in October 2011. URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2012/3/zhenshhiny-hemingueya.html> (14.01.2023)

11. Kashkin I. For the reader of the novel. Articles and research. – M.: Soviet writer, 1977. – 558 p.

12. Maitanov B. The spiritual world of the Hero. – Almaty: Writer, 1987. – 322 p.

13. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspayeva Zh. Existential motives in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.

III. АҚТАНОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

А. АҚТАНОВА

Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Астана, Қазақстан

М. АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВ ПЕН Э.ХЕМИНГУЭЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІН БЕРУДЕГІ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада әлемге танымал қос классик жазушы Э.Хемингуэй мен М.Әуезовтің шығармаларындағы әйел тақырыбы мен қазіргі кезде көп айтылатын гендерлік мәселелер баяндалады. Екі қаламгердің шығармаларындағы әйелдердің бақытты болуына кедергі болған түйткілді мәселелердің психологиялық негізі ашылған. Мақалада көтерілген мәселелердің барлығы да қазіргі заман адамының көзімен қаралады және өткен дәуір шығармасынан бүгінгі адамның алдынан шығатын күрделі өмір шындығын саралаумен ерекшеленеді. Мақаланың басты ерекшелігі де күрделі қарым-қатынастың қарапайым шешімдері болатыны туралы. Кейде сол шешімдер трагедиялық сипат алса да, адамдардың биік гуманизмге негізделген адамзат туралы ойын нықтайтынында. Екі жазушының әйел бейнесін сомдаудағы ерекшеліктері өздері өмір сүріп отырған заман шындығымен үндесе берілуі қызықты оқиғаларға жетелейді. Дәуір шындығы мен жалпы адамзаттың ойындағы әйел бейнесінің қабаттаса көрінуі жеке тұлға ретіндегі әйел адамның ішкі психологиялық жай-күйімен байланысты қарастырылған. Мақаланың алдына қойған негізгі мақсаттарының бірі – гендерлік терминінің әлем әдебиетінде және қазақ әдебиетінде қалай сипатталатынын айқындау. Сонымен қатар мәңгілік тақырыптардың бірі – әйел мен еркек арасындағы рухани және нәпсілік қарым-қатынастың көрінуі де жазушылардың ұлттық дүниетанымымен байланысты шыққаны сараланып берілген.

Түйін сөздер: әйел теңдігі, әдебиеттегі гендерлік, әдебиеттегі қоғам мәселесі, әйел бейнесі, салғастырмалы әдебиет, рухани қарым-қатынас.

Ш. АКТАНОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

А. АКТАНОВА

Национальная академия образования имени И. Алтынсарина, Астана,
Казахстан

М. АМАНГАЗЫКЫЗЫ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

**ГЕНДЕРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПЕРЕДАЧЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА
ЖЕНЩИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ М.АУЭЗОВА И Э.ХЕМИНГУЭЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются гендерные проблемы в произведениях всемирно известных писателей: классика американской литературы Э.Хемингуэя и одного из основателей казахской прозы М.Ауэзова. Раскрывается психологическая основа положений, мешавших женщинам быть счастливыми в произведениях обоих классиков. С точки зрения актуальности, все проблемы, упомянутые в статье, отличаются от проблем в классических и более ранних работах, поскольку они отражают сложную реальность современной жизни. Основной тезис статьи заключается в том, что сложные взаимоотношения могут быть разрешены простыми способами.

Иногда одни и те же решения носят трагический характер, но факт заключается в том, что люди играют в человечность, преувеличивая пафос гуманизма. В целом особенности изображения женщин двумя писателями, созвучные реалиям времени, в котором они живут, приводят к интересным историям. Совпадающее проявление образа женщины в реалиях эпохи и мыслях человечества в целом связано с внутренним психологическим состоянием женщины как личности. Одной из основных целей статьи является определение того, как термин гендер характеризуется в мировой литературе и казахской культуре. В то же время одна из вечных тем – проявление духовных и сексуальных отношений между мужчиной и женщиной – отличается тем, что связана с национальным мировоззрением писателей.

Ключевые слова: равенство женщин, гендер в литературе, проблема общества в литературе, образ женщины, сравнительное литературоведение, духовные отношения.

References

1. Simonov K. Chitaia Hemingueia. Predislovie k Sobraniu soch. – M., 1968. – 751 s.
2. Bazarbaev M. Zamana tudyrğan ädebiet. – Almaty: Čylym, 1997. – 504 b.
3. Nūrqtov A. İdeia jäne obraz. – Almaty: Kōrkem ädebiet baspasy, 1962. – 321 b.
4. Jūrtbai T. Talqy. Monografia. – Almaty: Qazaqstan, 1997. – 369 b.
5. İsabaev B. Ūlylar mekeni. – Almaty: Inform-Arna, 2010. – 336 b.

6. Maitanov B. M. Äuezov – suretкер. – Almaty: Äl-Farabi, 1995. – 124 b.
7. Syzdyqov Q. M. Äuezov – ädebiet synşysy. – Almaty: Čylym, 1973. – 214 b.
8. Aqtanova Ş. E.Heminguei men M.Äuezov şyğarmalaryndağy äielder obrazdary. Ş.Uälihanov atyndağy KU habarşysy. Filologia seriasy. – №4 (1), 2020. – B. 148-154.
9. Äuezov M. Adamdyq negizi – äiel. Tañdamaly şyğarmalar jınağy. – Almaty: Jazuşy, 1997. – 327 b.
10. Intervü Sandry Speniar, dannogo M. Efimovoi v oktäbre 2011 g. URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2012/3/zhenzhiny-hemingueya.html> (14.01.2023)
11. Kaşkin İ. Dlä chitatelä-sovremennika. Stati i issledovania. – M.: Sovetski pisatel, 1977. – 558 s.
12. Maitanov B. Qaharmannyñ ruhani älemi. – Almaty: Jazuşy, 1987. – 322 b.
13. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspäeva Zh. Existential motives in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.

Авторлар туралы мәлімет

Ақтанова Шолпан Советовна – «Alikhan Bokeikhan University» докторанты, Семей, Қазақстан.

Ақтанова Шолпан Советовна – докторант, «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Aktanova Sholpan Sovetovna – doctoral student, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

Ақтанова Айман Советовна – филология ғылымдарының кандидаты, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті» және «Қазақстан тарихы» пәндері зертханасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

Ақтанова Айман Советовна – кандидат филологических наук, заведующий лабораторией дисциплин «Казахский язык», «Казахская литература» и «История Казахстана» Национальная академия образования имени И.Алтынсарина, Астана, Казахстан.

Aktanova Aiman Sovetovna – candidate of Philological Science, Head of the laboratory of the disciplines «Kazakh language», «Kazakh literature» and «History of Kazakhstan» of Y.Altynsarin NAO, Astana, Kazakhstan.

Аманғазықызы Мөлдір – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Аманғазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – Doctor of PhD, Docent of A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan.

XҒТАР 17.71.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.15>

С.Б. ЖҰМАҒҰЛ¹

*А.Б. ШАЛҒЫНБЕКОВА²

А.Б. ЖҰМАҒҰЛ³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
Е.Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан³
(e-mail: saqymbai.zhumaqul@mail.ru¹, ayauuzhan@mail.ru², aitbai_mumin@mail.ru³)

*ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР: ЭТНО-СОЦИОФОЛЬКЛОРТАНУ АСПЕКТІСІНДЕГІ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Алаш кезеңі мұрасын жаңа ғылыми парадигмалар аясында зерттеу – қазіргі отандық қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарда өзекті мәселенің бірі. Пәнаралық байланыс бағытында жүргізілетін ізденіс алаш мұрасында фольклор материалының молдығын көрсетеді. Ұлт зиялылары отаршылдықтан арылудағы саяси күрескерлік және ағартушылық мұраттарын қалың қауым санасына ояну дәуірінің рухында сіңіруде халық даналығын ұтымды пайдаланды. Рухани мұра интегративті фольклортану аспектісінде зерттелгенде алаш кезеңі еңбектерінде халық эстетикасы айқын көрінетіні байқалды. Мақалада Ә.Бөкейханның ұлы даланың сан ғасырлық рухани және мәдени құндылықтарынан нәр алып, халық қазынасын қастерлегені талданады. Қайраткер қолданған мақал-мәтелдер тақырыптық-идеялық жағынан қарастырылады. Олардың ұлттық құндылықтардан бастап, адамзат ақыл-ойының биігіндегі ой-толғамдарымен көркемдік-эстетикалық мазмұнда үйлесім табуы екшеленеді. Қазақ қоғамының ділгір мәселелерін көтерген өзекті тақырыптағы мақалаларындағы кәсіби шеберлігі, этикалық талаптарды сақтаудағы біліктілігі этнофольклор қағидаттарымен ұштастырыла айқындалады. Отаршылдық ойранындағы ел азаттығы мен әлеуметтік теңсіздік түйткілдерін қазақ мүддесіне орайластыра шешуге айқын практикалық әрі теориялық бағыт-бағдар беретін ой-толғамдары этнофольклористикалық қырынан сараланады. Мақалаларындағы шынайылық, нақтылық, өткірлік, зеректік, батылдық, тереңдік мақал-мәтелдерді шеберлікпен қолданылуымен дәйектеліп талданады.

Түйін сөздер: алаш мұрасы, Әлихан Бөкейхан еңбегі, ояну дәуірі, ұлттық құндылықтар, фольклор, мақал-мәтелдер, интегративті фольклортану, этнофольклортану, социофольклортану.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР1487700415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның ұлт тілінің жасампаздығына сіңірген тарихи қызметі ұшан-теңіз. Қайраткер ана тіліміздің руханият, ғылым, саясат саласындағы тұғырын бекітуде тағылымы терең үлгі-өнеге қалдырды.

Ел қазынасынан рухани нәр алған қыр перзенті сөз өнерін «айыр сөз», «дәмді сөз», «ескі сөз», «кестелі сөз», «көркем сөз», «қысыр сөз», «күйлі сөз», «ұзын сөз», «піскен сөз», «сырлы сөз» деген ұтқыр зерделеулерімен де әдеби-эстетикалық таным-талғамының тереңдігіне тәнті етті.

Отандық және әлемдік рухани құндылықтарды, жаһандық ой сана алыптарының түрлі саладағы іргелі ғылыми еңбектерін жан-жақты меңгерген Ә.Бөкейхан болмысына жөн-жосықсыз білгішсіну, ақылсыну мүлдем жат. Санаткер қазақ, орыс, француз, грек, украин мақал-мәтелдерін саяси-әлеуметтік, ғылыми-танымдық, ғылыми-көпшілік, оқу-ағарту тақырыбындағы мақалаларындағы ой-пікірін ұштауда, толғамын үстеуде қолданды. Патша цензурасы қысымын өткере жүріп те ояну дәуіріндегі қоғамдық сана серпілісі мен әлеуметтік сілкіністегі сөз құдіретінің маңызын баса көрсетті [1, 11].

Қазақ қоғамының ділгір мәселелері көтерілген өзекті тақырыптағы мақалаларын объективті жазудағы кәсіби шеберлігі, этикалық талаптарды сақтаудағы парасаты сүйсіндірмей қоймайды. Отаршылдық ойранындағы ел азаттығы мен әлеуметтік теңсіздік қиянатына толы қоғам түйткілдерін қазақ мүддесіне орайластыра шешуге айқын практикалық әрі теориялық бағыт-бағдар беретін ой-толғамдарына шынайылық, нақтылық, өткірлік, зеректік, батылдық, тереңдік тән. Энциклопедиялық өредегі мақалаларын бұлтартпас деректермен дәйектеп отыратын Қыр баласының бүркеншік есімдерінің бірін «Статистик» деп алуы заңдылық болатын.

Алдаркөсе [2, 413], Қожанасыр (Қожа Нәсіреддин) қағытпаларын [3, 157] мақалаларында орайымен келтіріп отырған тектінің тілі уытты, кекесін, мысқылға толы десек, ауызекі әңгімелері де тыңдаушысын тапқырлық, ұтқырлығымен баурап алатын қасиеттерге толы болған. Смахан төре «Әлекеңнің өмірі» естелігінде «Ойыншы, күлдіргі» десе, Жанша Досмұхамедұлы 1935-1937 жылдардағы Мәскеу кезеңінде Ә.Бөкейханмен жиі жүздесіп тұрғанын айта келіп, «он хороший, остроумный рассказчик; забавлял остратами» [4, 187], - деп бағалайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Алаш кезеңі еңбегін интегративті фольклортанудың кейбір қырлары аясында зерделеп, Ә.Бөкейхан мұрасында қолданылған мақал-мәтелдерді қарастыруда талдау, саралау, салыстыру, жинақтау, қорыту әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. «Ән, күй, ескі сөз, тақпақ, нақыл, сурет, ою, бояу – орысша айтқанда – «искусство» адам баласына «руһани» арқау. Мұнсыз ел, ел болып жасай алмайды» дейді Ә.Бөкейхан «Оқытушы – кеңес құрылысының

ұстасы» атты мақаласында. Отаршылдық қысымдағы ұлтының азаттық аңсарындағы рухани арқауын ғасырлар тоғысында жаңа сапалық мазмұнда жаңғырта білген ол өзекті ой-толғамдарын, өзекжарды толғаныстарын өзі атап көрсеткен «сөз қазығын» мақал-мәтелдермен түйіндеп отырады. Мәселен, «Сақтансаң – сақтармын!» дегенді ойлаңдар!» («Қарқаралы оязының Қотан-Бұлақ, Западни Балқаш, Зайсан елдеріндегі егіннің жайы»). «Әлі жеткен алып та жығады, шалып та жығады» деген осы-дағы!» («Үшінші Дума һәм қазақ»). «Құдай қарғайын десе, ақылды алады» деген мақал Құтухта еншісіне тиді білемін» («Монғол конституциясы»). «Күн шыққанша қарау, көзді соқыр қылар» деген телмірген жұртқа шығарған орыстың мақалы бар». («Ұры тию»). «Тамшы тас теседі» («Тозған ресім азап»). «Іс ұстадан қорқады». «Политика» тамырын ұстауға құр қара-ала қағаз танығаннан басқа да ұсталық мақсат емес пе?» («Екі сиез»). «Гіректің мұнысы «ит табаны қышыса, керуенге үреді» ғой!» («Трубетской лексиясы»). «Күштінікі диірмен тартады», мал бағам деп Варон-Секреті жер алып отыр» («Государственни дума»). «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас!» («Жауап хат»). «Алмақтың да салмағы бар» («Алаштың азаматына!»). «Берушіге бесеу көп» деген мақал болса, 5 тиын ауыр болмаса керек» («Қазақ зиялыларына (Босқын қырғыз-қазаққа жәрдем)»). «Ештен кеш – игі» деген» («Ештен кеш игі»). «Жеті өлшеп бір кес» деген мақалдың ізімен жүру лайық» («Қалай бірігеміз?») т.б.

Ерекше назар аударарлығы, Ә.Бөкейхан орыс тілінде жазылған «Омскъ, 8-го февраля», «Русская поселения в глубине степного края», «Открытое письмо казахам Семипалатинской области» т.б. мақалаларында «Тауда бұғының мүйізі сырқыраса, ауылда бұзаудың мүйізі қақсайды», «Көп жүрген жыланның аяғы көрінеді» [5, 189], «Ер – туған жеріне, ит – тойған жеріне» [2, 555], «Сақтағанды сақтармын» [6, 384] сипатындағы мақал-мәтелдерді қазақ тілінде қолданады. Олардың мән-мағынасын оқырманға жеткізуде орыс тіліне аударып береді. Сондай-ақ кейбір мақалаларының атауына мақал-мәтелдерді алады. «Аңқау елге арамза молла», «Сусағанның түсіне су кіреді», «Ештен кеш игі» т.б. Тілші ғалым Ш.Құрманбайұлы атап көрсеткеніндей, «Аударма ісінің, ұлттық аударматанудың бастауында тұрған тұлға Ә.Бөкейхан көптеген орыс мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерді қазақшаға және қазақ мақал-мәтелдерін, фразеологизмдерімізді орыс тіліне шебер аударған» [7, 136].

Исі қазақты Алаш идеясына біріктірген Әлихан Бөкейхан – Ресей империясындағы ғана емес, сол кездегі әлемдік дамудағы саяси үрдістердің ағысы мен ағымын тереңнен бажайлаған реформатор тұлға. Ұлт азаттығы мен теңдігі жолында рухани және саяси күрес жүргізудің көшбасшысы бола білген Алаш ұлының бағдарламалық мұрат-мақсаты терең мазмұндағы жаңашыл стильдегі мақалаларында нақыл сөз түрінде түйінделеді.

Саяси-әлеуметтік астары, қоғамдық қатпары терең әр алуан көкейкесті тақырыптағы мақалаларын, еңбектерін қазақ және шетел ақындар өлеңі,

жазушылар пікірімен дәйектеп, үстеп отыруы да Ә.Бөкейханның өзгеше бітімдегі қалам қарымын даралайды.

Қандай да болмасын еңбегінде ұлттық болмысты басты орынға қоятын күрескер ғылыми және көркем аудармаларында да қазақ мақал-мәтелдерін ұтымды қолданып отырады. «Басқа заман түлкісі, басқа заман тазысы» (Тарихи затшылдық қисыны (Н.И. Бухариннен). «Би жоқта құл жүреді жораға, ит жоқта шошқа үреді қораға», «Ат аунаған жерде түк қалады», «Мұртқа өкпелеп жүргенде, сақал шығып қалады» (Астрономия. Фламарион К. Астрономия әліпбиі. Совет Одағындағы халықтардың Кіндік баспасы. Мәскеу – 1924-інші жыл. Аударушы: Қыр баласы). «Көптің аузы дуалы» (Қанды жауын. Фламарион К). «Әкеңнің өлгенін жасырдың, көмгенде қайтесің?» (Беташар // Грабе Д.М. Дүниенің құрылысы. Аударушы: Қыр баласы).

«Асқан төгіледі», «Түйенің түсіне көкпек кіреді» (Бір адамға қанша жер керек? (Л.Н. Толстойдан). «Тоя жесе тоқты еті сасиды» (Мамин-Сибиряк Д.М. Өзі. Аударған: Қыр баласы. Мәскеу, 1927) т.б.

«Тарих керек» мақаласында қазақ мақалдары қолданылуының мән-мағынасын екшеп, тарих түзудегі халық ауыз әдебиеті үлгілерінің құндылығын зерделейді.

«Кең киім азбас, кеңесті ел азбас» деген мақал – қазақтың бір шақта кеңесті үкіметті болғандығын, «Халық ұйғарса – хан түйесін сояды» деген мақал – хандардың халықтың пікірімен санасатындығын білдіреді. Мұндай істер аса көп, сондықтан газет бетінде сарқа жазып болмайды. Бұдан аңғаруға болады: тарих түзуге өлең, мақал, тақпақ, ертегі – халықтың қолданып жүрген ғұрып-әдеттері, ескі қарулары, ер-тұрман, құлпытас, үй ішіндегі құралдар секілді тоқсан тоғыз түрлі жолдар болады».

«Григорий Николаевич Потанин» (1913) мақаласында «Осы келер жазда Потанин Семей облысы Қарқаралы оязы Тоқырауын өзені бойына барады. Июн басында «Қоянды» жәрмеңкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жимақшы.

Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше жұрттың іргелі мақал, өзге сөздерін қарастырып, соны қай жұрт қай жұрттан өнеге-үлгі алғанын шығарып отыр» [8, 179] деп ақ жүрек ердің игілікті істерін әдіптейді. «Күншығыс баспасы» баспақ болып отырған Баржақсыұлы Ахмет жиған «Мың бір мақал» да Григорий Николаевичқа қалап басылмақ еді» деп қандастарының Г.Потанинге деген құрметін білдірді.

Алаштың аяулы перзенті Ахмет Баржақсыұлы «Айқап», «Қазақ» басылымдарындағы «Қадірменді Хасанғали мырза!» (1914), «Мақалдар» (1914) мақалаларында халық ауыз әдебиетінің осынау асыл үлгілерін жинау, жариялауды көтерген. Сол кездің өзінде мың үш жүз мақал жинап, жүйелеуді қолға алған ол халық мұрасын жинаудағы Ә.Бөкейхан қызметін жоғары

бағалайды [9, 184]. Әлихан қазақ мақал-мәтелдерін жинап, «Мың бір мақал» атауымен 1915 жылы шығарған А.Баржақсыұлы ізденісін қолдап, орысша түзетіп бастыруға ұйытқы болды. Ахмет Баржақсыұлының «Мың бір мақал» жинағының жаңа басылымы 1923 жылы Мәскеудегі Күншығыс баспасынан Н.Төреқұлұлы алғысөзімен жарыққа шықты. Ал Ө. Тұрманжанов 35 мың қазақ мақал-мәтелін жинастырып, 1935, 1980 жылдары жарыққа шығарды.

Ө. Бөкейханға Мәскеудегі «Күншығыс» баспасында қызмет атқаруына қол ұшын созып, сыйластықта болған Нәзір Төреқұлұлы да өрелі жастарды қазақ мақал-мәтелдерін жинауға жұмылдырды. Осынау рухани кемелділік әдебиетші Бейсембай Кенжебаев естелігінде шынайы көрініс тапқан [10, 246-247].

Нәтижелер. Ө. Бөкейхан өмірінің соңғы жылдарына дейін қазақ мақал-мәтелдерін жариялау мәселесін назарынан тыс қалдырған жоқ. Елдес Омарұлына 1934 жылы Мәскеуден жазған хатында «Қазақшыл Қасенғали (Асан-әлі) жиған көп (700 бет) қазақ мақалы, ескі сөздері бар еді. О қайда екен? Қасенғали жинағында жілігі татымайтын әңгімелер де көп еді. Мен мұны Алматыда кімге жазарымды білмей, саған жаздым. Сен қазақ әдебиетін бағалаушылармен отала отырсың ғой, өзің иесіне тапсырарсың» [11, 446],- деп әдеби мұраны жариялаудағы келелі істерді ой талқысына салады.

Алты Алаш көсемінің менменсіген отаршыл патша ұлықтарын қазақ мақал-мәтелдерінің даналығының тобықтай түйінімен тәубесіне келтіріп отырғаны да бүгінгіге тәмсіл болып жетті. Оны Смахан төре Бөкейхан естелігінде жазылған

Жалпы Алаш қайраткерлері өздерінің ең түйінді мақалаларында, еңбектерінде қазақ мақал-мәтелдерінің танымдық, тәрбиелік, тағылымдық маңызын назардан тыс қалдырған емес. А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбегінде (Орынбор, 1914) жеке сөз, сөйлем жасау мақсатында – 38; сөзді буынға бөлу, буынды жеке-жеке дыбыстарға бөлу ерекшеліктерін ашу үшін – 28; ажыратылған дыбыстарды пысықтауда – 100; ал, жазу қағидаларын есте ұстау үшін – 130 шақты мақал-мәтел шоғыры (кейбіреулерінің қайталанатын тұстары да жоқ емес) келтірілген.

Атауыш сөздерді өткенде дағдыландыру жаттығулары үшін – 127 мақал-мәтел алынса, оның: зат есімді өткенде – 40; сын есімді – 24; сан есімді – 17; есімдікті – 19; етістік бөлігінде – 27 шақтысы қамтылған. Біраз келтірілген мақал-мәтелдер бірнеше рет қайталанатын: «Басқа келген бәледен бастан құлақ садаға», «Не ексең, соны орасың», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» т.т.

«Тіл-құрал» кітабында (Қызылорда, 1925) 300-дей мақал-мәтел бар [12, 139-140]. «А. Байтұрсынұлының өзінің шәкірті, ағартушы, әдіскер Т. Шонанұлымен бірлесіп жазған «Оқу құралында» (хрестоматия) Абайдың «Жаз», «Күз», «Қыс», «Аттың сыны» өлеңдерін енгізген [13, 80].

«Дүниеде ешбір тіл өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен

кісі ойлап шығарған жоқ та, шығара алмайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап, пісіп дүниеге келеді» [14, 379 б.], - дейді Ә. Бөкейхан. Қазақ тілін тұрмыс қазанында қайнатып, қаңдастарын әлемдік ғылым жетістіктерінен ана тілінде сусындауына жол ашқан деғдар Фламарионның «Астрономия әліпбиі» (1924), Тутковскийдің «Жердің қысқаша тарихы» (1926), Гравенің «Дүниенің құрылысы» (1926) ғылыми еңбектерін қазақшалап басып шығарды.

Тутковскийдің «Жердің қысқаша тарихы» (1926) кітабының «Жердің өткен өмірін қалай білеміз?» бөлімінде мақал-мәтелдердің елтанудағы маңызын пысықтай түседі: «Бұрын, ертеде болып өткен жұрттың мәдениетін, әдебиетін, иманын, істеген ісін, қылған әдісін, амалын білем десек ол жұрттың жазған хатын, айтқан әңгімесін, жұмбағын, ертегісін, жазған заңын, әкім-жарлығын, жасасқан уәде қағазын, мақалын, өлеңін алып салыстырып, тесе қарап тексеріп, ол жұрттың кім екенімен танысамыз, кім екенін білеміз. Ертеде өткен жұрттың тарихы міне дейміз» [14, 330]. «23 жоқтаудың» (Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады. Жинаған, түзеткен: Байтұрсынұлы Ақмет. Қыр баласы. Кеңес Одағындағы елдердің Кіндік баспасы. Мәскеу, 1926) «Бастырушыдан» берілген кіріспесінде ұлт тілінің жасампаздығында фольклорлық мұралар маңызын байыптады.

Қорытынды. Ұлттың ұлт болып ұйысуындағы тілдік құбылыстың әлеуетіне Алаш әлеуметінің көзін жеткізген, сол арқылы елдің елдік белгісі тілді сақтауда аянбай тер төккен Қыр баласы ана тілін ардақтау мен ұлықтаудағы перзенттік парызына ақтық демі үзілгенше адал болып өтті [15]. Ұлт тілін ұлықтаған алаш ардақтысының қазақ тілінің қоғамдық өмірдегі қолданыс аясын арттырып, ғылым мен білім, саясат пен мәдениет, әдебиет пен өнер тіліне айналдырудағы ерен еңбегінен алар тағылым мол [16]. Ғұмыр жүзінде қазақ тілі өз бәйгесін алудағы аламанда жанкештілік танытып келеді. Қазіргі арлы ұрпақтың да сол өміршең үрдістегі жауапкершілік намысын қамшылап, өрелі биікте болуға ұмтылулары аманатқа адалдық танытулары деп білеміз.

Түйіп айтқанда, сан қатпарлы іргелі еңбектерінде жүз елуден астам мақал-мәтел қолданған Әлихан Бөкейхан шығармаларының, тілінің жиілік сөздігін құрастыру филологтар қолға алатын келелі міндеттердің бірі деп білеміз. Әлихантанушы Сұлтан Хан Жүсіп құрастыруы, алғысөздері және түсініктерімен басылып шыққан он бес томдық (Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016) негізінде Алаш көсемі еңбектерінде қанша сөз, неше тұрақты сөз тіркесі қолданылғаны лексикографиялық тұрғыдан айқындалуы керек деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Құрметті оқушылар // «Қазақ» газеті. Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. / Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

2. Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 5. – 2016. – 616 б.
3. Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 8. – 2016. – 600 б.
4. Мажитов Р. Жаханша Досмухамедов. – Алматы: Арыс, 2007. – 216 б.
5. Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 6. – 656 б.
6. Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 14. – 2016. – 500 б.
7. Құрманбайұлы Ш. Көркем аудармадағы жаңа атаулар: жасалуы мен қолданысы. – Астана: Фолиант, 2017. – 560 бет.
8. Қыр баласы. Григорий Николаевич Потанин // Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 8. – 2016. – 600 б.
9. Баржақсин А. Мақалдар // Қазақ» газеті. Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. / Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
10. Кенжебаев Б. Білімпаз қайраткер. Дайындаған профессор Құлбек Ергөбек // Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ. 2007. 3-том. – 215 б.
11. Қыр баласы. Шырақ Елдесім! // Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 13. – 608 б.
12. Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: ХХ ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар, Арда. - 2007. – 154 б.
13. Оспанов С.О., Мырзағалиева К.М., Алимбаев А.Е. Абайды ардақтау Торғай бойында Ахметтен басталған // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2022. – №2. – Б. – 78-85.
14. Беташар. Қыр баласы. Тутковский Т. Жердің қысқаша тарихы // Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы) / Әлихан Бөкейхан. – Астана: Сарыарқа, 2016. – Т. 12. – 568 б.
15. Жұмағұл С. Әлиханның қазақ тіліне қызметі // <https://ortalyq.kz/lihanny-azatiline-uzmeti/>
16. Жұмағұл С. Ұлт тілін ұлықтаған // <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10493>

С.Б. ЖУМАГУЛ, А.Б. ШАЛГЫНБЕКОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

А.Б. ЖУМАГУЛОВ

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

**ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ТРУДАХ АЛИХАНА БУКЕЙХАНА:
АНАЛИЗ В АСПЕКТЕ ЭТНО - СОЦИОФОЛЬКОРИСТИКИ**

Аннотация. Изучение наследия алашского периода в рамках новых научных парадигм – одна из актуальных проблем в современных отечественных общественно-гуманитарных науках. Поиски, проводимые в направлении междисциплинарных связей, показывают обилие фольклорного материала в наследии алаш. Интеллигенция нации рационально использовала народную мудрость в привитии идеалов политической борьбы и просвещения в избавлении от колониализма в духе эпохи пробуждения в сознании широкой общественности. Когда духовное наследие было изучено в аспекте интегративного фольклористики, было замечено, что в произведениях алашского периода ярко выражена народная эстетика. В статье анализируется отношения А. Букейхана к фольклору, многовековым духовным и культурным ценностям Великой степи. Используемые деятелем пословицы рассматриваются в идейно-тематическом характере. Прослеживается их гармонизация в художественно-эстетическом содержании, начиная от национальных ценностей и заканчивая представлениями о высоких человеческих благах. Профессиональное мастерство казахского общества в статьях на актуальные темы, поднимающих важные проблемы, квалификация в соблюдении этических требований определяются в сочетании с принципами этнофольклора. Этнофольклористическим аспектом дифференцируются идеи, дающие четкую практическую и теоретическую направленность на решение проблем освобождения страны и социального неравенства. Достоверность, конкретность, острота, интеллект, смелость, глубина в статьях последовательно анализируются с умелым использованием пословиц и поговорок.

Ключевые слова: наследие Алаша, труды Алихана Букейхана, период пробуждения, национальные ценности, фольклор, пословицы, интегративное фольклористика, этнофольклористика, социофольклористика.

S.B. ZHUMAGUL, A.B. SHALGYNBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

A.B. ZHUMAGULOV

Karaganda University named after E.A.Buketova, Karaganda, Kazakhstan

**PROVERBS AND SAYINGS IN THE WORKS OF ALIKHAN BUKEIKHAN:
ANALYSIS IN THE ASPECT OF ETHNO -, SOCIOFOLCLORISTICS**

Annotation. The study of the heritage of the Alash period within the framework of new scientific paradigms is one of the urgent problems in modern domestic social and humanitarian sciences. The searches conducted in the direction of interdisciplinary connections show the abundance of folklore material in the heritage of Alash. The intelligentsia of the nation rationally used folk wisdom in instilling the ideals of political struggle and enlightenment in getting rid of colonialism in the spirit of the awakening era in the minds of the general public. When the spiritual heritage was studied in the aspect of integrative folklore studies, it was noticed that the folk aesthetics was clearly expressed in the works of the Alash period. The article analyzes how A. Bukeikhan honored the national treasury, nurturing the centuries-old spiritual and cultural values of the Great Steppe. The proverbs used by the figure are considered in an ideological and thematic nature. Their harmonization in artistic and aesthetic content will be traced, starting from national values and ending with ideas about high human benefits. The professional skills of the Kazakh society in articles on current topics that raise important issues, qualifications in compliance with ethical requirements are determined in combination with the principles of ethnofolclor. The ethnofolcloristic aspect differentiates ideas that give a clear practical and theoretical focus on solving the problems of the liberation of the country and social inequality in colonial thought in the interests of the Kazakhs. Authenticity, concreteness, sharpness, intelligence, courage, depth in the articles are consistently analyzed with the skillful use of proverbs and sayings.

Keywords: heritage of Alash, works of Alikhan Bukeikhan, the period of awakening, national values, folklore, proverbs, integrative folklore, ethnofolcloristics, sociofolcloristics.

References

1. Qürmetti oquşylar // «Qazaq» gazetі. Qürastyruşylar: Ü.Subhanberdina, S.Däutov, Q.Sahov / Bas redaktor Ä.Nysanbaev. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiyası, 1998. – 560 b.
2. Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qürastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkişti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly) / Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 5. – 2016. – 616 b.

3. Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly)/ Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 8. – 2016. – 600 b.
4. Majitov R. Jahansa Dosmuhamedov. – Almaty: İzdatelstvo «Arys», 2007. – 216 b.
5. Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly) / Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 6. – 656 b.
6. Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly) / Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 14. – 2016. – 500 b.
7. Qūrmanbaiūly Ş. Kōrkem audarmadaғы jaña ataular: jasaluy men qoldanysy. – Astana: Foliant, 2017. – 560 bet.
8. Qyr balasy. Grigori Nikolaeviş Potanin // Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly)/ Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 8. – 2016. – 600 b.
9. Barjaqsin A. Maqaldar // Qazaq» gazeti. Qūrastyruşylar: Ü.Subhanberdina, S.Däuitov, Q.Sahov. / Bas redaktor Ä.Nysanbaev. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. – 560 b.
10. Kenjebaev B. Bilimpaz qairatker. Daiyndağan profesor Qūlbek Ergōbek // Tōreqūlov N. Şyğarmalarynyñ köp tomdyq jinaғы. – Almaty: «El-şejire» QQQ. 2007. 3-tom.
11. Qyr balasy. Şyraқ Eldesim! // Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly)/ Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 13. – 608 b.
12. Jūsıpov N.Q. Qazaq fōlklortanu ğylymy: HH ğasyrдыñ bırıñşı jartysy. Monografia. – Pavlodar, 2007.
13. Ospanov S.O., Myrzağalieva K.M., Alimbaev A.E. Abaidy ardaqtau Torğai boiynda Ahmetten bastalğan // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2022. – №2. – B. – 78-85.
14. Betaşar. Qyr balasy. Tutkovski T. Jerdiñ qysqaşa tarihy // Bökeihan Älihan. Tañdamaly – İzbrannoe. Qūrastyrğan, alğysözderi men tüsinikterin jazğan jäne bibliografialyq körsetkišti jasağan – Sūltan Han Jūsıp (Aqqūly)/ Älihan Bökeihan. – Astana: «Saryarqa» baspasy, 2016. – T. 12. – 568 b.
15. Jūmağūl S. Älihannyñ qazaq tiline qyzmeti // <https://ortalyq.kz/lihanny-aza-tiline-yzmeti/>
16. Jūmağūl S. Ūlt tılın ūlyqtağan // <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10493>

Авторлар жайлы мәліметтер:

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Жумагул Сагимбай Ботпайулы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Қазақстан.

Zhumagul Sagymbay Botpayuly – Doctor of Philology, professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Шалғынбекова Аяжан Бауыржанқызы – педагогика ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының іс қағаз жүргізушісі, Астана, Қазақстан.

Шалғынбекова Аяжан Бауыржановна – магистр педагогика, делопроизводитель кафедры казахской литературы Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан.

Shalgynbekova Ayauzhan Bauyrzhanovna – Master of Pedagogy, Clerk of the Department of Kazakh Literature of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Жұмағұл Айтбай Ботпайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Жумағұлов Айтбай Ботпаевич – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, Караганда, Қазақстан.

Zhumagulov Aitbai Botpaevich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Karaganda University. E.A. Buketova, Karaganda, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.07.31

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.16>

*Ж.Т. КАЛИЖАРОВА¹

К.К. МАДИБАЕВА²

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан¹
Институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан²
(e-mail: kalizharovazhadyna@mail.ru¹, kapi-51@mail.ru²)

ЭПИСТОЛЯРНАЯ ПРОЗА КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме жанровой эволюции и поэтики казахской эпистолярной литературы. Феномен, называемый эпистолярной прозой, был порожден трансформацией письма как речевого жанра в разновидность художественного нарратива. Произведения в форме писем предоставляют возможность максимально полно реализовать иллюзию, принципиально важную для литературы как вида искусства, – представить вымышленное высказывание как достоверное. Эта специфика эпистолярной литературы должна была бы гарантировать пристальное внимание филологов к ней. Однако на данное время в литературоведении есть много пробелов в её изучении. Возьмем, к примеру, такой критерий, как объем значения ключевого понятия «эпистолярная проза». Часто к данному понятию относят все сочинения, текст которых оформлен как письма (письмо) персонажа, вне зависимости от того, а) вымышлена ли представленная в нем переписка или основу текста произведения составили реальные письма; б) реализуется ли героем в посланиях (эпистоляриях) коммуникативная задача или доминируют иные интенции. Для решения этих проблем было предпринято настоящее исследование, предметом которого стали особенности жанровой эволюции и поэтики казахской эпистолярной прозы.

Исследование предполагает достаточно широкий спектр практического применения полученных результатов: в вузовском и школьном преподавании казахской литературы, при чтении теоретических курсов – теории литературы и поэтики, в специальных курсах и семинарах, при разработке новых направлений в изучении современной прозы.

Ключевые слова: жанр, проза, эпистолярная проза, теория литературы, дискурс.

Введение. Предложенный в данной статье концептуальный взгляд на поступательное качественное развитие эпистолярного жанра в литературе

базируется на концепции М.М. Бахтина и его преемников, синтезировавших ведущие направления постижения литературных жанров, которые сложились в истории культуры от Античности до XX века. М.М. Бахтин детерминировал жанр в качестве «трёхмерного конструктивного целого» [1, 145], определяя его нижеследующие признаки:

– референтативная суть прозаического текста базируется на совершающейся с его участием процедуре опосредованной коммуникации между писателем и читателем. Признак, который образует жанр, – это существенное соответствие в построении текста художественного произведения – когерентность предложений разнообразных персонажей, их мировоззрений, иерархическое и содержательное расположение, различные способы взаимодействия между персонажами и рассказчиками. В совокупности данные элементы не только провозглашают позицию автора, но и программируют направление восприятия художественного текста читателем. Партнёры по коммуникативному трио (писатель-персонаж-читатель) воплощают дискурсивную модель, которая была сформулирована Цв. Тодоровым: «"Я" и "ТЫ" (точнее отправитель и получатель сообщения) неотделимы друг от друга» [2, 78].

– о своеобразии жанра учёные говорят, заметив в нескольких художественных текстах сходные черты: хронология; мировосприятие персонажа; выбор эпизодов; композиция. Названные параметры взаимосвязаны: особенности построения текста определяют «картину» мира в нём, конфигурация мироздания детерминирует активность субъектов, как деятельностьную (героев), так и речевую (героев, нарраторов);

– все это моделирует и моделируется типичным для жанра «художественным завершением». Бахтин отмечал: «Распадение отдельных искусств на жанры в значительной степени определяется именно типами завершения целого произведения. Каждый жанр – особый тип строить и завершать целое» [1, 151]. Построение текста и мира художественного произведения связано с характером и итогами самопознания героя, его когнитивной активности. В то же время композиция произведения определяется активностью остальных субъектов коммуникативной триады: она манифестирует эстетическую активность автора (воплощение своего видения человека и мира в слове) и инициирует сотворческую деятельность читателя (состоящую в формировании своей позиции в связи с прочитанным текстом и через реакцию на позицию героя, восприятие и оценку художественных особенностей произведения и реконструкцию посредством этого позиции автора).

Система названных характеристик, по мнению Н.Д. Тамарченко, последователя М.М. Бахтина, позволяет понимать жанр как «способ видения любого конкретного произведения в качестве типического целого, своего рода оптику, необходимую для «рентгеновского снимка» его константной структуры» [3, 367].

Концепция М.М. Бахтина представляет перспективу для дуалистического сопоставления исторического и теоретического аспектов рассмотрения жанров литературы: способствует выявлению их эталонных образцов на базе филологического анализа художественных текстов, которые литературная традиция относит к данным жанрам. Предложенная Бахтиным и иными филологами, развивавшими его идеи, система параметров для идентификации и характеристики жанра в равной степени применима как к жанрам каноническим, так и неканоническим – и в силу этого универсальна. Концепция жанра М.М. Бахтина помогает определить не только характерные принципы жанров эпистолярной прозы на базе аналитического сопоставления истории их возникновения и эволюции, но и презентовать теоретический конструкт любого из них и обозначить характерные черты преобразования – видоизменения поэтики и «философии» жанра (т.е. мнение о человеке-в-мире, провозглашаемое конкретным жанром).

Концепция жанра М.М. Бахтина предоставляет возможность охарактеризовать эпистолярную прозу, двигаясь от особенностей эпистолярного текста и манифестируемой им субъектной организации – к выявлению значимых качеств изображенного мира и стратегии рецепции произведения.

Методика и методы исследования. Методология настоящего исследования основана на общей теории литературного жанра, созданной М.М. Бахтиным и его последователями. Стремясь осуществить работу в рамках единой научной парадигмы, в характеристике конкретных жанров мы опираемся на теоретическую концепцию М.М. Бахтина о романе как неканоническом жанре и систему разновидностей романа, сформированных в процессе его исторического становления. В последнем вопросе также учитываются работы А.Д. Михайлова и С.Н. Бройтмана, чьи идеи созвучны позиции М.М. Бахтина. Вновь возвращаясь к родовой категории жанра, обращаемся к работам Н.Д. Тамарченко, рассматривающего антиномию «канонический – неканонический» как универсальную для всех жанров. Также концепция Н.Д. Тамарченко использована при характеристике жанра повести. Идентификация жанров малой прозы расширяет круг теоретиков, чьи взгляды встраиваются в эту систему: атрибутивные черты жанра рассказа по той же методологической модели выявляет в своих работах В.И. Тюпа. Концепция новеллы как жанра разрабатывалась многими авторами: теоретическую модель данного жанра мы реконструируем, исходя из идей уже названных исследователей, а также опираясь на труды Н.Л. Берковского, Г. Вольперта, Б.М. Эйхенбаума и др. Анализ трансформации эпистолярного романа, изменения функциональности эпистолярного нарратива в малой прозе мотивирует нас обратиться к теории самых разных литературных (и протолитературных) жанров и явлений, которые оказываются актуальными для прояснения сущности указанных процессов: концепции романа-мифа,

представленной в трудах Б.М. Гаспарова (и в целом принципов мифопоэтики в трудах Е.М. Мелетинского, О.М. Фрейденберг и т.д.), поэтике гимна, разработанной М.Л. Гаспаровым; теории литературной фантастики (Е.Н. Ковтун, Ю.М. Лотман, Цв. Тодоров и др.) и связанному с ней жанру антиутопии (работы Е.Ю. Козьминой, А.Ф. Любимовой, О.А. Павловой и др.). Вместе с тем учитывались идеи о способности к изменчивости разных жанров и принципах их эволюции, предложенные школой русского формализма (Ю.Н. Тынянов, В.Б. Шкловский). Изучение феномена литературы, возникшего в результате приобретения письмом эстетического качества, т.е. изначально нехудожественным высказыванием, заставляет нас еще больше расширить методологическую базу, привлечь теорию коммуникации посредством использования категорий «речевой жанр» (предложенной М.М. Бахтиным), «человеческий документ» (Л.Л. Гинзбург), «коммуникативная стратегия», «коммуникативное событие» (Т.А. ван Дейк) и пр. Эстетизация переписки предполагает оперирование концепциями нарратологии (разработанными в трудах Ж. Женетта, Б.А. Успенского, В. Шмида, Ф.К. Штанцеля и др.) и сюжетологии (представленными в монографиях и статьях Б.О. Кормана, Д.С. Лихачева, Б.В. Томашевского).

Обсуждение и наблюдение. Эпистолярную прозу как особую группу произведений художественной литературы можно выделить по очевидному формальному признаку: текст таких сочинений строится по законам прозаической речи и оформлен как одно или несколько писем персонажа(ей). Этот критерий является обязательным, но далеко не достаточным, поэтому феномен эпистолярной прозы для своей идентификации требует выявления дополнительных специфических качеств.

То, что прототипом композиционной формы художественной речи стал речевой жанр письма, порождает необходимость их разграничения. Осуществляется это далеко не всеми филологами – ведь по внешним признакам письмо, являющееся нехудожественным высказыванием, и письмо как разновидность речи литературного произведения абсолютно идентичны: в обоих есть обращение к адресату, указание на дату и место написания, подпись и т.д. Эта похожесть породила целый ряд исследований, в которых соотносится эпистолярное наследие литераторов и их художественные сочинения в форме письма. В личной переписке авторов обоснованно находят темы их будущих эпистолярных художественных произведений, образы, особенности стилистики и пр. (Например: Баршт К.А. Две переписки. Ранние письма Ф.М. Достоевского и его роман «Бедные люди»).

Анализ литературоведческих энциклопедий и справочников показывает, что не все исследователи видят качественные различия между эпистолярной прозой и нехудожественной перепиской. Так, И. Эйгес в «Словаре литературных терминов» говорит об «эпистолярной форме» как универсальной, в которой могут излагаться «ученые и философские работы, религиозные проповеди, а также и

художественные произведения» [4, 1117]. Есть ли какие-либо различия в коммуникации, организуемой посредством письма в названных сочинениях, в статье не оговаривается. Более осторожны Д. Урнов, автор статьи «Эпистолярная литература» в «Краткой литературной энциклопедии» (1975), и В.С. Муравьев, написавший статью с тем же названием для «Литературной энциклопедии терминов и понятий» (2003). Последний проясняет механизм возникновения художественного произведения на основе «бытовой» переписки, говоря о расширении читательской аудитории. Однако в работах этих исследователей отмечается лишь количественное изменение адресатов, что позволяет автору выдвинуть спорный тезис о подвижности границы между письмом как нехудожественным высказыванием и письмом в эпистолярной прозе:

«Эпистолярная литература (от греч. Epistolē – послание, письмо) – переписка, изначально задуманная или позднее осмысленная как художественная или публицистическая проза, предполагающая широкий круг читателей. Такая переписка легко теряет двусторонний характер, превращаясь в серию писем к условному или номинальному адресату... строгую границу между частной перепиской и эпистолярной стилизацией провести трудно...» [5, 1233].

Очевидно, что следует говорить о качественном различии письма как речевого жанра и письма как композиционной формы речи в эпистолярной прозе. Бахтинская теория о различии речевых (первичных) и литературных (вторичных) жанров проясняет данный феномен художественного прозаического слова. Как указывает М.М. Бахтин, в литературном произведении (например, романе) письмо утрачивает связь с внеэстетической реальностью, оказывается частью и средством манифестации вымышленного, гетерогенного мира: «... первичные жанры, входящие в состав сложных, трансформируются в них и приобретают особый характер: утрачивают непосредственное отношение к реальной действительности и к реальным чужим высказываниям» [6, 161].

Являясь элементом текста литературного произведения, письмо совмещает в себе интенции двух субъектов – пишущего героя (якобы сочинившего это послание) и автора. Возникает двуголосое слово, рождается прозаическая образность: «... чужая словесная манера используется автором как точка зрения, как позиция, необходимая ему для ведения рассказа... Автор... изнутри пользуется для своих целей» [7, 325]. А именно: вкладывает в слово, «уже имеющее свою направленность», «новую смысловую направленность», т.е. свое понимание предмета речи, оценку, позицию; посредством этого возникает художественность, т.е. особая семантическая нагрузка слова, в котором сочетаются «две смысловые направленности, два голоса».

В эпистолярном произведении усложняется не только система креативных инстанций – становится многоуровневой рецепция письма, так как послание адресовано пишущим героем конкретному персонажу-адресату и вместе с тем как часть литературного текста предназначено автором для

читателя. Безусловно, различие восприятий адресата внутри изображенного мира и читателя актуализирует оппозицию «интимное – публичное»: читатель выступает в роли «соглядатая», «свидетеля», которому (якобы) эти тексты не адресованы. Но еще важнее иное расхождение восприятий разноуровневых реципиентов: если героем адресатом письмо воспринимается как самостоятельная единица, «бытовое» высказывание, имеющее прагматическое значение, то для читателя оно – часть художественного нарратива, который в единстве своих компонентов (писем, предисловия и пр.) оказывает эстетическое воздействие – открывает для читателя систему авторских ценностей.

Рецепцию письма как эстетического феномена предполагает любое послание, становящееся элементом текста художественного произведения. В силу этого объем понятия «эпистолярная проза» в современной филологии варьируется. Ряд филологов относит к ней как произведения, в которых эпистолярная коммуникация фикциональна (т.е. все письма вымышлены автором), так и сочинения, созданные путем трансформации реальной переписки. Например, М.Г. Соколянский предлагает ввести для всей совокупности данных текстов номинацию «книги писем» [8, 119]. Последние стали весьма популярны в XX в.: практика представления в качестве художественных произведений чьей либо реальной переписки получила широкое распространение. Однако с исследователями, предлагающими представить подобные произведения как эпистолярную прозу, согласиться трудно, ведь рецепция таких текстов качественно отличается от восприятия фикциональной коммуникации. Какой бы значительной ни была редакторская переработка переписки, она не уничтожает представления читателя об этих текстах как о письмах, которые изначально создавались лишь с прагматическими целями, были написаны реальным адресантом для реального адресата (все это проблематизирует художественность таких сочинений; данный вопрос сложен и для своего разрешения требует специального исследования). Поэтому целесообразным представляется относить к эпистолярной прозе только те произведения, переписка в которых фикциональна, т.е. является плодом авторского вымысла.

Превращение письма в художественное высказывание формирует художественный эпистолярный дискурс, т.е. текст, ставший результатом речевого процесса между участниками коммуникации, который определяет их специфические компетенции и характер изображенного мира. Термин «дискурс» в современной гуманитарной науке оказался наделен множеством разных значений. Мы опираемся на трактовку этого термина, разработанную в трудах Р. Барта, К. Бремона, Т.А. ван Дейка, Ж. Женетта, Дж. Манфреда, Цв. Тодорова и др.

Однако письмо – не единственный речевой жанр, на основе которого возникает разновидность литературного нарратива. Помочь в прояснении

художественного потенциала и особенностей таких разновидностей способно сопоставление художественного эпистолярного дискурса с литературным «дневниковым», «автобиографическим», «мемуарным» повествованием. Очевидно, что тексты таких произведений будут различаться по формальным признакам (каждый речевой жанр сохраняет в художественном нарративе свои реквизиты). Интересно выявить дискурсивные различия данных разновидностей художественного нарратива, т.е. специфику формируемой образности и коммуникации, а также соотнести художественный эпистолярный дискурс с традиционными вариантами организации высказывания в литературном произведении – повествованием, монологом, диалогом. Продуктивность подобного сравнения отмечается рядом исследователей (В. Кожин, Дж. Альтман, Ж. Руссе, Цв. Тодоров).

В отличие от имперсонального повествования в 3-м лице, когда читатель слышит лишь некий «голос», но сконструировать образ субъекта высказывания способен с трудом, эпистолярный нарратив (равно как и мемуарный, автобиографический, дневниковый) предъявляет читателю «характерное» слово пишущего героя. В этом эпистолярный дискурс (как результат процесса коммуникации) сближается со словом рассказчика, также ведущего повествование от 1-го лица. Однако невозможно отождествлять эти две разновидности художественного нарратива, так как эпистолярный дискурс способен обретать качества иных нарративных разновидностей (например, драматического высказывания), а рассказчик лишен этой возможности. В эпистолярном произведении оказываются представлены эксплицитная (в большей мере) и имплицитная точки зрения героя, «искренний» и в силу этого «истинный» взгляд на внутренний мир конкретного персонажа.

Художественный эпистолярный дискурс очевидно отличается от автобиографического и мемуарного: он представляет не только частное, но и незавершенное восприятие мира. Письмо создается с целью фиксации состояния героя «на данный момент» независимо от того, насколько хронологически удалены от времени написания письма события, изложенные в нем, они мыслятся как актуальные для персонажа, способные вызвать его непосредственную (эмоциональную, интеллектуальную, волевою и т.д.) реакцию. Рефлексия по поводу этих событий предполагает выход в метапозицию, дистанцирование от произошедшего, но весьма ограниченное: даются оценки происшествиям, состоянию, положению персонажа и пр., но у эпистолярного нарратора нет возможности целостно осмыслить всю жизнь (что как раз позволяет сделать автобиография, мемуарные «записки»). Каждое письмо понимается как отражение «кванта» существования героя, эксплицирует его ощущения «здесь и сейчас», которые поэтому неокончательны, могут измениться на следующем этапе существования персонажа. Подведение героем, пишущим письмо, лишь предварительных

итогов позволяет наряду с эпической оформленностью внести в картину мира лирическую «сиюминутность».

Отсутствие оцельняющего видения побуждает автора письма изображать события не как закономерные, телеологически ориентированные и вписанные в макроконтекст эпохи, судьбы человека и поколения, а как спонтанные и незапрограммированные, как часть вечно изменчивого мира. Безусловно, события, представленные в письме, могут иметь некую логическую взаимосвязь с действительностью. Однако пишущий письмо персонаж намного свободен в выборе явлений и происшествий, которые может включать в эпистолярное сочинение, чем автор автобиографии или мемуарист. Мир в письме формируется из разномасштабных и разнокачественных явлений и происшествий, связи между которыми скорее не логические, а ассоциативные: политематичность письма позволяет представить настоящий «калейдоскоп» мира героя.

Такие качества текста и мира, компетенция автора сближают письмо с дневником. Но между этими нарративными формами также есть принципиальные различия. Письмо создается не только с целью «выговорить себя», оно интерсубъектно – ориентировано на ответную реакцию адресата. Фигура адресата в эпистолярном нарративе принципиально важна – в противном случае говорить об эпистолярной коммуникации невозможно. В дальнейшем игра с литературными канонами мотивирует авторов выключить адресата из мира произведения (данный минус-прием станет весьма популярным в литературе XX в.). Но даже в этом случае реакция адресата обязательно прогнозируется, просчитывается автором письма. Автор дневника преследует совершенно иную цель – психологическую: «Автор пишет дневник для того, чтобы время от времени обращаться к ранним записям... ради пробуждения дорогих его сердцу воспоминаний» [9, 88]. Для достижения этой цели автору дневника собеседник не нужен, дневниковое повествование имеет центростремительное направление, фокусом которого является личность пишущего.

Наконец, важно указать на отличие эпистолярного дискурса от диалога персонажей. Макрокомпозиция романа в письмах представляет собой обмен высказываниями нескольких субъектов, т.е. структурно похожа на диалог. Однако нельзя не учитывать, что в эпистолярном дискурсе представлена письменная речь героев, что определяет большую пространственность высказываний и точность формулировок, чем в случае непосредственного общения персонажей. В эпистолярном романе совершается обмен монологами, а не репликами, много длиннее паузы между ними, вследствие чего для изменения позиций героев требуется большее текстовое пространство (в XIX в. это станет одним из оснований для иронии над жанром: «Роман классический, старинный, / Отменно длинный, длинный, длинный...» (Пушкин А.С. «Евгений Онегин») и создания пародий на него). Кроме того, эпистолярная коммуникация, осуществляется между персонажами, разделенными

пространственно (это позволило А.Т. Болотову назвать переписку «отсутственным разговором» [10, 25]. В силу данного обстоятельства субъект эпистолярного высказывания лишен возможности учитывать невербальную реакцию адресата и в целом оперативно менять свою позицию под влиянием собеседника (как это происходит в диалоге персонажей). Все это становится источником эпической ретардации в данном жанре.

Что касается казахской литературы XX века, нельзя сказать, что эпистолярный жанр здесь существенно сформировался. Потому что он не развивался систематически, но в то же время, нельзя сказать, что его совсем не было. Ведь в свое время А. Байтурсынов, М. Жумабаев, М. Дулатов, А. Бокейханов, классики нашей литературы М. Ауезов, С. Муканов, Г. Мусрепов и другие обменивались мнениями о развитии литературы, духе страны, современных тенденциях посредством переписки.

А. Нуршаихов существенно восполнил этот пробел. Выдающимся произведением является авторский эпистолярный роман «Қаламгер және оның достары». Он посвящен Мукану Иманжанову, страстному поэту молодежи, истинному учителю и близкому человеку многих молодых писателей. Необходимо обратить внимание на особенности приемов А. Нуршаихова применения базы данных в этом романе. Во-первых, писатель использовал впечатляющие формы и приемы, чтобы не утомлять читателя. Это вопрос композиционной структуры романа. После вступительной части Азильхан разделил роман на пять частей, начиная с того, что побудило его написать это произведение и кто его создал. Каждый из них несет свой груз. Во-вторых, у автора нет навыков, чтобы сказать что-то одно за раз. Данные и факты о творчестве Мукана Иманжанова расположены в хронологическом порядке. В-третьих, автор не использует вымышленные факты. Он выбирает реальные события и рассказывает их художественным языком. В-четвертых, говоря об Иманжанове, писатель тщательно описывает исторические реалии и события того периода.

Результаты. В современной казахской литературе важно развивать и изучать этот жанр. Фактически, один из способов его развития, который не был замечен литературными критиками – это тщательно взвесить эпоху, по крайней мере, со времен сановников Алаша. Это один, второй – издание специальной серии писем великих казахов с тематической подборкой. В-третьих, отсортировать и опубликовать широкий спектр писем. В-четвертых, собрать письма для литературы и предложить вниманию писателей и журналистов.

Заключение. Авторы статьи приходят к выводу, что в свете изложенного выше становится понятен набор критериев для идентификации эпистолярной прозы, отличающий её от других разновидностей литературного нарратива:

- текст оформлен как письмо(а) героя(ев);
- посредством писем осуществляется коммуникация: тематика и стилистика посланий выбирается пишущим героем с учетом круга интересов

адресата; происходит соотнесение позиций участников переписки; возможно изменение взглядов, системы ценностей каждого из переписывающихся персонажей под влиянием писем «собеседника»; – письма героев вымышлены автором произведения, т.е. «фикциональны».

Литература

1. Медведев П.Н. Формальный метод в литературоведении. – М., 1993. – Вып. 2. – 207 с.
2. Тодоров Ц. Поэтика. Пер. А.К. Жолковского // Структурализм: «за» и «против»: Сб. статей. – М., 1975. – 468 с.
3. Теория литературы: учеб. пособие для студ. филол. факультетов вузов: в 2 т. / Под ред. Н.Д. Тамарченко. – М.: Академия, 2004. Т. 1. – 512 с.
4. Эйгес И. Эпистолярная форма. Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: в 2 т. / под ред. Н. Бродского [и др.]. – М.; Л.: Изд-во Л.Д. Френкель, 1925. Т. 2. – 1198 с.
5. Муравьев В.С. Эпистолярная литература // Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М., 2003. – С. 1233.
6. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров / М.М. Бахтин // Собр. соч.: в 7 т. – М.: Русские словари, 1996. Т. 5: Работы 1940-х - начала 1960-х годов. – 955 с.
7. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972. – 470 с.
8. Соколянский М.Г. Эпистолярный роман // Литературоведческие термины (материалы к словарю). – Коломна, 1999. Вып. 2. – 120 с.
9. Егоров О.Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: Исследование. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 279 с.
10. Лазарчук Р.М. Дружеское письмо второй половины XVIII века как явление литературы: автореф. дис канд. филол. наук. – Л., 1972. – 25 с.

Ж.Т. ҚАЛИЖАРОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

К.К. МАДИБАЕВА

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ПРОЗА ӘДЕБИ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қазақ эпистолярлық әдебиетінің жанрлық эволюциясы мен поэтикасы қарастырылған. Эпистолярлық проза деп аталатын құбылыс жазу сөйлеу жанры ретінде көркемдік баяндаудың бір түріне айнала бастаған кезде туындады. Хаттар түріндегі жұмыстар әдебиет үшін өнер түрі ретінде түбегейлі маңызды елесті барынша толық жүзеге асыруға яғни жалған мәлімдемені сенімді деп ұсынуға мүмкіндік береді. Эпистолярлық әдебиеттің бұл ерекшелігі филологтардың оған сирек назар аударуына кепілдік беруі керек еді. Бірақ қазіргі уақытта әдебиеттануда эпистолярлық проза ғалымдардың назарынан тыс қалып

отыр. Мысалы, «эпистолярлық проза» негізгі ұғымының мәні сияқты өлшемді алайық. Көбінесе бұл тұжырымдамаға барлық шығармалар кіреді, олардың мәтіні кейіпкердің хаттары ретінде жасалады, а) ондағы хат-хабарлардың ойдан шығарылғанына немесе шығарма мәтінінің негізі нақты хаттар болғанына қарамастан; б) кейіпкер жолдауларда (эпистолярларда) коммуникативті тапсырманы орындай ма немесе басқа ниеттер басым бола ма деген мәселелер. Осы мәселелерді шешу үшін қазақ эпистолярлық прозасының жанрлық эволюциясы мен поэтикасының ерекшеліктері туралы нақты зерттеу жүргізілді.

Зерттеуде алынған нәтижелерді қазақ әдебиетін жоғары оқу орнында және мектепте оқытуда, теориялық курстарды – әдебиет пен поэтика теориясын оқытқанда, арнайы курстар мен семинарларда, қазіргі прозаны зерттеудегі жаңа бағыттарды дамытуда қолдануға болады.

Түйін сөздер: жанр, проза, эпистолярлық проза, әдебиет теориясы, дискурс.

Zh.T. KALIZHAROVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

K.K. MADIBAYEVA

M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

EPISTOLARY PROSE AS A LITERARY PHENOMENON

Annotation. This article is devoted to the problem of genre evolution and poetics of Kazakh epistolary literature. The phenomenon called epistolary prose was generated by the transformation of writing as a speech genre into a kind of artistic narrative. Works in the form letters of provide an opportunity to fully realize the illusion, which is fundamentally important for literature as an art form, – to present a fictional statement as authentic. This specificity of epistolary literature should have guaranteed philologists' close attention to it. But at this time in literary studies there are many gaps in its study. For example, such a criterion as the scope of the meaning of the key concept of «epistolary prose». This concept often includes all works whose text is designed letters (a letter) of a character, regardless of whether a) the correspondence presented in it is fictional or the basis of the text of the work was real letters; b) whether the hero implements a communicative task in the messages (epistolaries) or other intentions dominate. To solve these problems, a real study was undertaken, the subject of which was the peculiarities of genre evolution and poetics of Kazakh epistolary prose.

The study assumes a fairly wide range of practical application of the results obtained: in university and school teaching of Kazakh literature, reading theoretical courses – theory of literature and poetics, in special courses and seminars, when developing new directions in the study of modern prose.

Keywords: genre, prose, epistolary prose, literary theory, discourse.

References

1. Medvedev P.N. Formal'nyy metod v literaturovedenii. – M., 1993. – Vyp. 2. – 207 s.
2. Todorov Ts. Poetika. Per. A.K. Zholkovskogo // Strukturalizm: «za» i «protiv»: Sb. statey. – M., 1975. – 468 s.
3. Teoriya literatury: ucheb. posobie dlya stud. filol. fakul'tetov vuzov: v 2 t. / Pod red. N.D. Tamarchenko. – M.: Akademiya, 2004. T. 1. – 512 s.
4. Eyges I. Epistolyarnaya forma. Literaturnaya entsiklopediya: Slovar' literaturnykh terminov: v 2 t. / pod red. N. Brodskogo [i dr.]. – M.; L.: Izd-vo L.D. Frenkel', 1925. T. 2. – 1198 s.
5. Murav'ev B.C. Epistolyarnaya literatura // Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy. – M., 2003. – S. 1233.
6. Bakhtin M.M. Problemy rechevykh zhanrov / M.M. Bakhtin // Sobr. soch.: v 7 t. – M.: Russkie slovari, 1996. T. 5: Raboty 1940-kh - nachala 1960-kh godov. – 955 s.
7. Bakhtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo. – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1972. – 470 s.
8. Sokolyanskiy M.G. Epistolyarnyy roman // Literaturovedcheskie terminy (materialy k slovaryu). – Kolomna, 1999. – Vyp. 2. – 120 s.
9. Egorov O.G. Russkiy literaturnyy dnevnik XIX veka. Istoriya i teoriya zhanra: Issledovanie. – M.: Flinta: Nauka, 2003. – 279 s.
10. Lazarchuk R.M. Druzheskoe pis'mo vtoroy poloviny XVIII veka kak yavlenie literatury: avtoref. dis ...kand. filol. nauk. – L., 1972. – 25 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Қалижарова Жадыра Талғатқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

Калижарова Жадыра Талғатовна – докторант, Казахского национального университета имени аль-Фараби, институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Kalizharova Zhadyra Talgatovna – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Мәдібаева Қанипаш Қайсақызы – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының профессоры, Алматы, Қазақстан.

Мадибаева Канипаш Кайсановна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, институт Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Madibayeva Kanipash Kaysanovna – Doctor of Philology, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.17>

*Д. КӘПҰЛЫ¹

Г. САҒЫНАДИН²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: sahar.0@mail.ru¹, gulnaz86.08@mail.ru²)

АҚЫТ ҮЛІМЖІЛҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИ- ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ

Аңдатпа. Қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелерінің бірі – өзінің тарихи отанынан тысқары жерде туып, қалыптасып, дамып отырған көркем әдебиеттің кешегісі мен бүгінін сарапқа салып, даму үрдісін саралап, зерттеп, болашағын барлау, бүгінгісіне баға беру, оның басты өкілдерін айқындау. Қазақ әдебиеті тарихи тамыры тереңге кеткен мәуелі алып бәйтерек десек, онда әр елде, әр жерде өздерінің жергілікті һәм аймақтық ерекшеліктерімен дараланатын қазақ әдебиеті оның жемісті, сан салалы алтын бұтағы екеніне дау болмаса керек. Сондықтан да алыс-жақын шетелдердегі мәдени-әдеби бай мұраларымызды дер кезінде, уақыт оздырмай зерттеу, жинастыру ұлттық қажеттіліктен туындап отыр.

Ақыт Үлімжіұлы – қазақ тарихында көзі тірісінде бірнеше кітап шығарған адам. Ол – Абай, Шәкәрім деңгейіндегі ұлы ақын һәм ағартушы.

Қазақ халқының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі салт-дәстүрін, әдебиетін, мәдениетін, дінін, тарихы мен пәлсапасын, психологиясын танытуда Ақыт Үлімжіұлының еңбектерінің қосар үлесі мен маңызы аса зор болса керек. Ақын сол кезеңнің тарихи себептеріне байланысты Қытайдың Шынжаң өлкесі мен Моңғолияның Бай-Өлке аймағында алма-кезек өмір сүрді. Оның туындыларында осы екі аймақты мекен еткен қазақ халқының өмір тіршілігі, діл-діні, жай-күйі, болмыс-бітімі, салт-санасы, дүниетанымы көрініс тапқан.

Міне, осы бағытта қазақтың бас ақыны Абайдан кейін орын алатын ғұлама ақын, ағартушы-ұстаз, қоғам және діни қайраткер, жазба әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Ақыт Үлімжіұлының өмірдеректерін анықтадық. Оның әдеби бай мұрасын, ұлттық ұстанымын саралап, Ақыт шығармаларының фольклорлық қырын ашып көрсетпек болдық. Атап айтсақ, бұл мақала А.Үлімжіұлының туындылары мен фольклорлық поэтиканың қабысу мәселесіне арналады. Фольклоризм, фольклорлық тұтастану заңдылықтарының орын алуын қарастыру, фольклорлық мотивтердің көріністерін саралау ісі зерттеудің мақсат-міндеттеріне негіз болып отыр.

Түйін сөздер: әдебиет, фольклор, фольклорлық поэтика, фольклорлық дәстүр, әдеби-фольклорлық интеграция.

Кіріспе. Ақыт жырларын жинап, жариялаудағы ғалымдар ұстанымы – ақын жырларының тақырыптық және жанрлық тұрғыдан топтастыру. Жаңа мизамда тұңғыш кітабын ұйымдастырған байөлкеліктер де, Қытайдағы баспагерлер де, Қазақстанда жарық көрген «Жиһаншаһ» жинағы да осы үрдістен жаңылмайды. Бай-Өлкеде ақын, зерттеуші Кәкей Жаңжұңұлының ұйымдастыруымен 1991 жылы жарық көрген «Қажыбаян» жинағы «Қисса, дастан, назым» деп топталса, 1994 жылы филология ғылымының докторы, профессор Қабидаш Қалиасқарұлы құрастырған «Ақыт Үлімжілұлы» атты кітапта «жыр, толғау, қиссалар» деген топталарымен ұсынылады. Дәл осы жылы жарық көрген «Ғахылия» жинағында да «жыр, толғау, қисса, дастандар» деп топталған. Ал Қытайдың Шыңжаң өлкесінде жарық көрген қос томдығы да осы дәстүрді жалғастырады. Кітап ақын шығармаларын жанрлық тұрғыдан топтап беруді мақсат еткен. Ол төрт бөлімнен тұрады. 1-бөлім – «Қазанама» (18 желілес қиссадан құралған), 2-бөлім – роман-қиссалар (2 өлең роман, 2 қиссадан құралған), үшінші бөлім – «Толғаулар» (15 толғаудан құралған), төртінші бөлім – «Өлеңдер мен жырлар» (37 өлең-жырдан құралған).

Қазақстанда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының «Атажұрт» баспасынан 2007 жылы жарық көрген «Жиһаншаһ» жинағы да ақын мұраларын «Толғаулар, өлеңдер және қисса-дастандар» деп топтастырады. Жарық көрген кітаптарын салыстыра отырып, Ақыт жырларының біршама тиянақты және оның әдеби мұрасын біршама толық түрде ұсынған Шыңжаңда басылған кітаптары деуге толық негіз бар. Бұл кітаптардың көлемі, алғашқысы – 21 баспа табақ болса, екіншісі – 23 баспа табақ. Бай-Өлкеде жарық көрген үш кітабының жиынтық көлемі 27 баспа табақ. Ал Қазақстанда жарық көрген «Жиһаншаһ» кітабы – 14 баспа табақ. Бай-Өлкеде 1991 жылы кітабын бастырып шығарған қаламгер Кәкей Жаңжұңұлы «Қажыбаянды» да, «Керей Ишан Мұхамет мүминді» де қисса-толғауларға жатқызады: «Оның «Шолақ қол қатын», «Керей Ишаны Мұхамет мүмин», «Қобда кеңес», «Қажыбаян», «Мұхамед-Қанафия», «Жеті қажы», «Қырық төрт назым», «Мұғыражы», «Керей туралы», «Алпыс алты жасым бар», «Бісмiлла тәңірім бір болар», «Қалам, сия – көз жасы», «Жер- су сипаты», «Өсиетім жұртыма», «Құрбыларға», «Ынтымақсыз ел азар», «Өсиетнама», «Барып қайттым Бисантау», «Насихатым жұртыма», «Жаңа мизам» қатарлы қисса толғаулары мен жоқтау, сарын тойбастар, беташар секілді тұрмыс-салттық өлеңдері, жігіт пен әйелдер сипаты жайлы толғаныстары, жазысқан хат-жырлары, т.б. мың жолдық туындылары ел көкірегінде сақталып келді» [1, 94] - дейді. Толғау жайлы А. Байтұрсынұлы: «Толғау өлеңнен ұзақтау болып табылады. Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқары ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын, әуелі көңілінің күйін-мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды: екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп,

халін түсіндіру мақсатпен қозғайды. Толғау, қысқасын айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі. Көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі ақындық жалғыз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай алуда. Толғау, ішкергі ғаламның күйі» [2, 274]. деген екен. Егер осы өлшеммен қарайтын болсақ, Ақыт жырларының көбі толғау және ұзақ толғаулар, дастан болып келеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ақыт қажы шығармаларының поэтикалық сипаты туралы бұл зерделеуде фольклорды зерттеудегі әдіснамалық негіздер басшылыққа алынып, талдау, жинақтау және салыстыру әдістері пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Ақыттың әдеби мұрасының жанрлық аясы фольклорлық жанр табиғатымен үндес болып келеді. Халық әдебиетінің өлең сөз тегінен шығатын эпикалық түрлері ақын шығармашылығынан айқын көрінеді. Толғау, қисса-дастан жанрлары ақынның өлең-жырларының құрылымына, сипатына негіз болумен қатар, оның даралық стилін танытуда да фольклорлық поэтиканың ерекшеліктерін байқаймыз.

Жалпы, фольклор поэтикасы дегеніміз – сөз өнерінің көркем формаларының: сюжет, композиция, образ, бейнелеу құралдары, тіл кестесі, әуен, ырғақ, өлшем сияқты компоненттерін қамтуы, сондай-ақ, фольклор жанрларының шыңдықты бейнелеу принциптері мен әдістері де осы ұғымға кіретінін байқаймыз.

Бұл ретте «Поэтика - әдебиет пен фольклортану ғылымының аса бір қиын да күрделі саласы. Өйткені кез келген шығарманың көркемдігі мен оның тіл кестесін, яғни поэтикасын зерттеу сөз өнерінің ішкі қыр-сырына тереңдеп барып тексеруді қажет етеді. Поэтика – гректің «poietine» – поэтикалық өнер деген сөзінен шыққан» деген ғалым Б.Уахатов тұжырымын келтіруге болады [3, 59].

Идеялық-эстетикалық бірлік аясындағы әдеби-фольклорлық интеграцияның негізі фольклоризм үдерісінен көрінеді. Фольклоризмнің ғылыми концепциясын анықтайтын әлемдік деңгейдегі тұжырымдар (М.К. Азадовский, Д.Н. Медриш, У.Б. Далгат, Д.С. Лихачёв, Н.И. Савушкина, Г.Г. Гамзатов, т.б.) бар.

Қазіргі таңда фольклортанушы ғалымдар фольклоризмді кең мағынада түсінуді алға тартады. Қаламгердің нақты фольклорлық материалмен тікелей ықпалдасуын ғана емес, сондай-ақ фольклордың синкретті сипатын есепке ала отырып, көркем шығармадағы халықтық мәдениет, таным құбылысының түгел жиынтық әсерін зерттеуге ұмтылады. «Фольклор мен әдебиеттің арақатынасын сыртқы «тоғысудан» ғана емес, олардың «өзгертілген» түрдегі байланысының заңдылықтарын ашуға тырысу керек» (Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті [4,14].

Ақыттың мұңы – елдің мұңы, аз ғана қазағының екіге жарылуы. Олардың ертеңгі болашағының бұлыңғырлығы. Бір қазақтың бір қазанға сыймай босуды. Жалпы, Ақыт жырларында елдікті ту еткен, қазақты бірлікке үндеген азаматтық сарын басым. Осындай тарихи кезеңде өмір сүрген ақынның ең әуелгі үйрену

бұлағы – әрине, халықтық жырлар мен қазақ халқының жылдар бойы қалыптасқан, ауыздан ауызға тарап жеткен бай ауыз әдебиеті. XV-XVIII ғасырлардағы бүгінгі таңда әдебиеттану ғылымында «Зар заман әдебиеті» деп үкіленіп жүрген халық жыраулары мен ақындары болғаны даусыз. Біріншіден, Ақыт XX ғасырдың басында өмір сүрді. Бұл кезеңде Қытайдағы қазақтар мен Қазақстан арасындағы шекара мүлдем жабық болса да, Әсет Найманбайұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысіләмұлы, Зият Шәкәрімұлы секілді көрнекті ақындардың Қытай жеріне өтуі екі ел арасындағы әдеби рухани байланыстың тереңдеуіне жол ашады. Бұл адамдар тек өздері ғана қоныс аударған жоқ. Сонымен қатар Қазақстандағы қалыптаса бастаған жаңа мизам әдебиеті мен бай ауыз әдебиетінің үлгілерін, халықтық жырларды ала келді. Әсіресе, Қазақстанда аты айтылуға тыйым салынған Мағжан Жұмабайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы секілді алашшы ақындардың әдеби мұрасы аты аталған қаламгерлермен бірге Шыңжаңдағы қазақтарға жеткені мәлім (Оспан батыр Кеңестен Алтайға келген Алаш өкілі Райымжан Мәрсековпен кездескен деген ел аузында әңгіме бар).

Бұл жайында Қадыс Жәнәбілұлы: «Ақыт еңбегінің енді бір саласы – шынын айтқанда, бастау көзі – түп тамыры туған әдебиетіміздің халықтық дағдысы болған. Ақынның ұлы Ғазез қажы «Ақын атаны еске алғанда» деген мақаласында айтқандай-ақ, 8, 9, 11 өлең құрап айтқаны мәлім. Мәселен: «Үлімжі деген атам бар, Қос кіндік ботам бар» дегеннен-ақ айқын көрінеді. Оның 1-томында жарияланған «Беташары», 2-томдағы «Беташар», «Сарын», «Аужарлары», «Сарып қызбен айтысы» туған әдебиетімізбен ашылғанын, содан тамыр алғанын әйгілейді» [5, 23] деп жазады. Филология ғылымдарының докторы Зұфар Сейітжанов бұл туралы: «Қорыта айтқанда, Ақыт шығармашылығының рухани жетіліп кемелденуіне тірек болған үш бұлақ көзді айтқан орынды. Оның бірі – халықтың қазына фольклор» [1, 96], - дейді.

При определении фольклоризма важно учесть мнение У.Б. Далгат, которая считает, что фольклорные элементы приобретают в литературном контексте известную поливалентность: они в качестве национально-эстетических категорий относятся как к языку и стилю, так и к содержанию литературных произведений [6, 14-15].

Ю.М. Лотманом, З.Г. Минц, Е.М. Мелетинским допускается бессознательное воспроизведение мифологических архетипов и мотивов в художественном тексте: «Связь литературы с архетипическими явлениями искусства зависит не столько от сознательной творческой установки писателя, от его субъективных намерений, сколько от хранящей «память жанра» сферы бессознательного» [7, 15].

Әрине, Ақыттың өмірі өткен Қытайдың Шыңжаң өлкесінің Алтай аймағы мен Моңғолияның Бай-Өлкедегі тарихи-мәдени жағдай Қазақстанмен салыстыруға мүлдем келмейтінін, өзіндік даму тарихымен ерекшеленгенін айтып

өттік. Дегенмен ХХ ғасыр басындағы шырғалаңдар бұл өлкенің қазағын айналып өтпегені анық. Геосаяси мүдделер тоғысынан зардап шеккен қазақ даласы екіге бөлініп, Қытай аумағында қалған қазақтың тағы бір бөлшегі Моңғолия мен Қытайдың бөлінісіне түскен тарихи сәті Ақыт жырларынан шет қалмайды.

Дәстүр мен жаңашылдық – бүкіл әдебиеттің даму үдерісі мен бағытының жеткен деңгейін көрсететін әдебиеттану үшін аса маңызды мәселелер. Бұл ұғымдар бір-бірінің мәнін ашып, бірінсіз-бірі көріне алмайтын екі полюс сияқты. Бірлікте ғана көрінетін категориялар. Дәстүрдің бастауы жаңашылдық болса, жаңашылдықтың мәні дәстүрге айналу. Жаңалықсыз дәстүр болмайтыны сияқты, дәстүр дәрежесіне көтеріле алмаса, ол да жаңашылдық емес, өткінші бір құбылыс болып қалмақ. Демек, Ақыт Үлімжіұлының фольклорлық дәстүрді ұстана отырып, шығармашылығының тақырыптық-идеялық болмысы түрленіп, өзіндік авторлық қолтаңбасы айқындалған әдеби әлемі қалыптасты.

Сонымен, Ақыт жырларының жанрлық және тақырыптық ерекшеліктерін сараптар болсақ, діни-қиссалар мен дастандар және назымдар, толғау және насихат жырлары деген қисынға келетін сынды. Үрімжілік зерттеушілер Ақыт Үлімжіұлы желілес (циклды) қиссалар жазумен де ерекшеленеді дейді:

«Бірталай жылдардан бері, Ақыт шығармаларын шығару ісімен айналысып жүрген Қалиолла Нұртазаұлы жолдас Ақыт жазған «Қазанама» деп аталатын желілес қиссалар тобы барлығын айтып келеді. Жуықта мен көріп те шықтым. Онда оқиғаларды мысалға ала отырып, сол тектес оқиғаларға қазылық шешім айтатын қиссалар екен. Бұл шығармаларын Ақыт 1907, 1908 жылдардағы қажы сапары үстінде бастап жазып, кейбіреулерін сол кезде баспаға жолдаған да секілді. Кейбіреулері кезінде басылым да көрген екен. Ал соңын 1924, 1925 жылдардан өмірінің соңына дейін жазған екен. Қазіргі қолға түсіп, осы 2-томға беріліп отырғаны 18 қисса, Қалиолланың айтуына қарағанда, Ғазез қажы оның нақ қанша екенін білмесе де, «жиырмадан астам еді» депті» [5, 17] – деп жазады, Қадыс Жанәбілұлы. Және бұл топқа құрастырушылар «Ғадыл ханның хукімі», «Мұса пайғамбардың мойындауы», «Қазы патша», «Тәкаппар патша», «Хикаят үш жігіт», «Үш ауыз сөз», «Екі уәзір хикаясы», «Данышпан бала», «Керім кербез хикаясы», «Шолақ қол қатын», «Мұсаның Қызырға жолдас болуы», «Жауыз патшаның жаңылысы», «Смағұл қиссасы», «Сүлеймен мен пайғамбардың хикаясы», «Ұлықпан қиссасы», «Ескендір Зұлқарнайын» толғауларын енгізеді. Атауларына қарап отырып-ақ, бұлардың діни аңыз негізінде нәзирашылдық дәстүрімен жазылғанын бағамдау қиын емес.

Жалпы, Ақыт ақын шығармаларының сүбелісі де, өзін қазақ оқырмандарына етене таныс еткен де осы діни тақырыпта жазылған қисса-дастандары. «Қазақ поэзиясының антологиясы» аталатын кітапта ХХ ғасырдың бас кезіндегі кітаби ақын шайырлар қатарында Ақыт Үлімжіұлы боп тұруына да кезіндегі Қазанда басылған қиссалары себеп.

Осы дастандардың әдеби айналыста жүргеніне қанша уақыт болса да арнайы Ақыт ақын шығармашылығы ретінде жеке қарастырылмады. Тек Ү. Сүбханбердинаның мақаласында революциядан бұрын баспа бетін көрген қазақ кітаптары басылымы үлгісі ретінде ғана Ақыттың қиссалары ауызға ілігеді. Сонымен бірге академик, ф.ғ.д. С. Қасқабасов дастанға ауызша туып, ауызша тараған эпикалық туындыларды да және «Сейфүлмәлік» тектес ғажайып сипаттағы шығармаларды да жатқызған [8, 311]. Шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандарының алғашқы басылымы ретінде сөз болған «Қисса-и Ғабдулмәлік». Мұның өзі «Қисса-и Сейфүлмәліктің» «Ғабдулмәлік» боп өзгеру жайына ғана байланысты әңгімеге арқау болады. Ақыттың «Әбияд Ғахидия» атты кітабында:

Ғабдулмәлік боп келді,
Сейфүлмәлік нұсқасы.
Ақыт атым орнына,
Сейіткерей қол қойған, –

деп өзі көрсетеді [9, 360-488]. Ал Ақыттың бұл дастандарының тілі кейбір осы тақырыптағы дастандарды жырлаушылардың тілі сияқты шұбар емес, таза қазақы ауылдың төл тілімен жырланған, араб-парсы сөздерін жөнді-жөнсіз тықпалай бермеген.

Әдебиет тарихында шығыстық сюжеттегі бір қиссаны бірнеше кітаби ақын қатар жырлағаны кездесе береді. Бұл дәстүр шығыс поэзиясында нәзирашылдық деп аталады. Академик Рымғали Нұрғали осы тарапта «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты зерттеу еңбегінде халықтық сюжетті, бұрыннан бар белгілі сарындарды, фольклорлық идеяларды жаңа заман тілегіне қарай суреткерлікпен өзгерте пайдалану реализм поэтикасына жат емес екенін атайды [10, 186]. Біз сөз қылып отырған «Қисса и Сейфүлмәлік» Қазан қаласында, Қазан гимназиясының баспаханасында 1807 жылы 115 бетпен жарық көрген екен. «Бастырушы: Юсуф Исмағил ұғлы Апанайдың тасрифы» деп берілген. Демек, Қазақ кітаптары шежіресінің көшін бастап тұрған да осы «Сейфүлмәлік» қиссасы. Негізінен бұл «Сейфүлмәлік» қиссасы – Орта Азияда көп таралған «Жеті ғашық» жырының бірі. «Батырлар жырын» құрастырған ғалымдар (М.Ғ. Ғұмарова, О.А. Нұрмағамбетова, Т. Сыдықов, Б. Уахатов) «Сейфүлмәлік» жырының сюжетін атақты Бабырдың ақындары айтып таратқан деген пікірді айтады. Және осы «Жеті ғашық» жырының шыққан уақытын Б. Әзібаева XIV – XV ғасырлар арасы деп көрсетеді. Жыр мәтіндерінде кездесетін Ақыт, Сейіткерей, Махмұди ханның есімі бірнеше жерде кездесетінін ескерткен Б. Әзібаева Сейіткерей мен Махмұди ханды Бабырдың ақындары мен сұлтандарының бірі болу керек деп болжайды [1, 117]. Ал Ақыт ақынның өмір сүрген уақыты анық екенін тәптіштеп жазады. Жырдың 1807 жылғы басылымын ойлағанда, ерте хатқа түскендігін түйсінуіміз керек. Сонда Ақыт ақын бұл жырды қайта жаңғырта жырлаушының бірі деп білуіміз ләзім.

Ақыттың діни қисса-дастандары жайында сөз қозғаған алғашқы адам 1898 жылы «Деятель» журналында Қазан университетінің профессоры Н.Ф. Катанов. Бұл Ақыттың 1897 жылы Қазанда шыққан «Тәржіме-и Ақыт уаляди Өлімжі Алтайский» кітабы жайында мақала екендігін ескерткен «Қазақ кітабының шежіресі» атты еңбекте әдебиетші ғалым Ү.Сүбханбердина былай дейді: «Халық даналығынан туған өшпес мұраларымыз – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Біржан – Сара айтысы», «Қыз Жібек» жырлары және қиссашыл ақын Ақыт жайында жазылған Н.Ф. Катановтың мақалалары кейінгі зерттеушілеріміз үшін бірден-бір нақтылы дерек екені сөзсіз» [8, 154].

Фольклордың көркем жазба әдебиетпен салыстырғанда байқалатын өзіне тән ерекшелігінің, поэтикалық құралының бірі – онда күрделі көркем жинақтаудың (типизация) үлкен орын алатындығында. Фольклордағы жинақтау өмірді, қаһарманды фольклорлық түсінікпен дәріптеуге қызмет етеді және тұтастану құбылысына негіз болады. Тұтастануда тарихи оқиғалар, кейіпкерлердің өмір жолы мен әрекеттері түгел жинақталып, біртұтас дүние құрап, қаһарманды, оның ұрпағын, жерін, елін дәріптеуге бағытталады. Ғалым С. Қасқабасов көрсеткендей: «Қазақ фольклорындағы тұтастану – батырды дәріптеу үшін қолданылатын көркем құрал, поэтиканың заңдылығы. Батырды көтермелей суреттеу – халық тілегі, ал жыршы – сол тілекті орындаушы. Сондықтанда эпос алуан түрлі тұтастанудан өтеді, сөйтіп өзінің батырды дәріптеу мақсатында уақыт пен кеңістікті де, тарих пен қиялды да қызмет еткізеді [11, 139].

«Жер, су толғауы» туындысын Ақыт географиясы десе болғандай. Мұнда бүкіл Ұйғырстан (Шыңжан), Қобда бетіндегі бүкіл жер аты, қасиетімен тізбектеліп баяндалады. Онда Ақыт аузына түскен жер атын соға бермейді. Алтай сауырдан бастап, Қобда жерлеріне дейінгі ұлан байтақ шексіз-шетсіз елді, мекенді рет-ретімен, кезіндегі керуен жолы, ел арасын жалғастырған атаулы асулар жүйесіне қарай тізбектеп жырлайды. Жырда Асанқайғының Жерұйықты іздеп жүріп қазақ даласына берген бағасы секілді баға сарыны бар. Өлеңнің көлемі 240-тай жол [11,162]. Бұл жырдың өн бойы географиялық тұтастанудан хабар береді. Асан қайғының Жерұйықты іздеп, Қазақстанның барлық түкпірін шарлап, тіпті Ресейге, Қытайға, Ауғанстанға, Иранға да баруын академик С. Қасқабасов географиялық тұтастануға жатқызады. «Айтушы жалпы сюжеттің қаңқасын сақтай отырып, өз көрген жерлерді немесе өзінің ел жұрты тұрып жатқан аймақтың мекендерін атайды» [12, 190].

Рухы азат, санасы еркін халықтың түптің түбінде бодандықтан арыларына сенді. Бұл орайда «Елде жоқ рух ақын сөзінде де болмайды. Елде бар рухты ақын ықтимал дәріптеп, күшейтіп, көшіртіп, көркейтіп айтуы, бірақ жұртта жоқ рухты ақын өзінен шығарып айта алмайды. Ақын сөзіне жұрт рухының сәулесі түспей тұрмайды» («Әдебиеттанушы») деген Қыр перзентінің

байыптауы – рухы өшпеген еліне риясыз сүйіспеншілігі, сенімінің жарқын көрінісі [13, 96].

Жалпы, географиялық тұтастану дегеніміз – бір фольклорлық шығармада көптеген жер атауларының бас кейіпкерге байланысты көрінуі болып шығады. Фольклордағы географиялық тұтастану екі түрлі болады: бірі бірнеше жер атауларының бір кейіпкердің іс-әрекетіне телінуі де, екіншісі – бірнеше қаһарманның бір жерде, бір өлкеде іс-қимыл көрсетуі [12, 190].

Ғұмырнамалық (биографиялық) тұтастанудың үлгісі ретінде А. Үлімжіұлының «Мұхаммед-Қанапия» жырын айтуға болады. Пайғамбар Мұхаммедтің баласы Мұхаммед-Қанапияның бар өмірі баяндалады [11, 161]. Ғұмырнамалық тұтастану – елдің батырға, оның өміріне деген зор ықыласынан пайда болған секілді. Әдеби-фольклорлық байланыстың эпикалық жанрдағы ғұмырнамалық құрылым арқылы көрінуі Ақыт шығармашылығының жан-жақты, көп қырлы көркемдік ерекшелігін дәлелдей түседі.

Ақыттың «Беташары», «Сарыны» секілді бір топ өлең-толғаулары қыз ұзату дәстүріне арналған. Сонымен қатар «Жүәбен қажыны жоқтау» - оның әйелі Қадиша мен туыстарына айтқан жұбатуы [11, 163]. Бұл – ғұрыптық фольклорды құрайтын салт жырларының сын-сипатын бойын сіңірген, әдебиеттегі фольклоризм элементтерін қамтыған туындылар.

Нәтижелер. Фольклорлық құндылықтардың Ақыт мұрасынан бой көрсетуі - оның ақын шығармашылығының қайнар көзі, өркен жаюына ықпал жасаған үлкен арна болғанын аңғартады. Халықтың тарихи және рухани тіршілігімен бірге жасасып келе жатқан қоғамдық құбылыс ретінде фольклор Ақыт ақынның ұлттық көркемдік ой-көзқарасын, эстетикалық талап-талғамын, танымдық түсінігін қалыптастырумен қатар, ақын әлеміне танытатын әдеби дәстүр туғызды. Фольклор мұраларының молдығы – халықтың рухани байлығын танытады. Фольклордытану – халықтың рухани әлемін тану деген сөз. Оның қаншалықты маңызды екенін осыдан-ақ аңғаруға болады.

Ақыттану ісіне көбірек ден қойған қытайлық қаламгер Қадыс Жанәбілұлы Ақыт Үлімжіұлы қазақта кітабы баспа көрген тұңғыш қаламгер ғана емес, сондай-ақ көптеген мәселеде тұңғыш қадам басқандығын айтады (Қытай қазақтары ішінде) [1, 93].

Ақыт Үлімжіұлы Қытай, Моңғолиядағы қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы екенін көреміз. Ақынның қисса-дастандарының Моңғолия және Қытайдағы қазақ әдебиетіндегі эпикалық жанрдың дамуына қосқан үлесі мен әсері зор екенін байқауға болады. А. Үлімжіұлы халқына азаттық аңсаған азат идеялы қоғам қайраткері, ұлтын соған үндеген жыршы-күрескер, қазақ әдебиетінің дау жоқ ірі имани өкілі екенін көреміз.

Ақыт шығармашылығы мен әдеби-фольклорлық интеграцияны саралау жұмысы – ақыттану саласының дамуына жан-жақты ықпал ету мақсатынан туындайтын үлес болмақ. Сонымен қатар Ақыт Үлімжіұлы туған, қайтыс

болған жеріне, негізгі мекеніне қарап, тек Қытай қазақтарының немесе жастық ғұмырының көбі өткен, дүниетанымын кеңейткен ортасына қарай Моңғолия қазағының ақыны деп қана емес, жалпы қазақ әдебиетінің бірегей тұлғасы екендігін таныту міндетін орындамақ.

Қорытынды. Қорытындылайтын болсақ, Ақыт туындыларының көркемдік дені фольклор поэтикасынан тамыр тартады. Фольклордың поэтикасы да өзгеше. Ол ғылымда «тепе-теңдік эстетикасы» деп аталатын эстетикаға негізделеді. Эстетиканың бұл түрінің талабы бойынша, шығарма тудырушы тың дүние жаратуға саналы түрде талпынбайды, дәстүрді кие тұтады. Мұнда елдің арман-аңсары алдыңғы орында болады. Осындай құнды дүниенің зерттелуі де маңызын ешқашан жоймайды. Фольклортанудың маңыздылығы халық шығармаларының құндылығынан келіп шығады. Фольклор дегеніміз – тозбас қастерлі мұра. Фольклордың зерттелу жайы да өзгеше. Ол жинау, жүйелеу, жариялау деген кезеңдерден өткеннен кейін ғана толымды зерттеу бола алады.

Ақыт ақынның тағдыры да, әлеуметтік көзқарасы да күрделі сом тұлға. Ол – өз дәуірлестерінен оза шауып, өз заманының ойлау деңгейін тым биікке көтеріп кеткен ақын. Тарихты тұлғалар жасайды десек, Алтай өңірі мен Қобда бетіндегі қазақтар арасынан шыққан діни әрі әдеби ғұламаның еңбектері бір ғана емес, талай зерттеу еңбегінің арқауы болары хақ. Ақыт жырларындағы философиялық терең толғаулар, түйіндер әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Алдағы жылдары да осы мақсатта ізденіс жүргіземіз.

Әдебиеттер

1. Кәпұлы Д. Қалам сия – көз жасы. Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармашылық тұлғасы.- Астана: Фолиант, 2018. – 184 б.
2. Байтұрсынұлы. А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ., мақалалар және әдеби зерттеулер / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
3. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы.- Алматы: Ғылым, 1983. – 161 б.
4. Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 480 б.
5. Үлімжіұлы А. Шығармалары. 2-том. – Күйтің: Іле халық, 1999. – 685 б.
6. Далгат У.Б. Литература и фольклор. Москва: Наука, 1981. – 304 с.
7. Ахундова И.Р. Проблема художественного пространства в творчестве Ф. Достоевского (контекст литературы и фольклора). – Дис..... канд. филологических наук. – М., 1998.
8. Сүбханбердина Ү. Қазақ кітабының шежіресі. 1807-1917. – Алматы: Рауан, 1996. – 286 б.
9. Үлімжіұлы А. Ғахылия: жыр, толғау, қисса, дастандар. – Монғолия: «Бай-Өлке» баспагер компаниясы, 1994. – 328 б.
10. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Алматы: Күлтегін, 2002. – 528 б.
11. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.

12. Қалиасқарұлы Қ. Моңғолиядағы қазақ әдебиеті. Алматы: Арыс, 2009. – 240 б.

13. Жұмағұл С.Б. Ахмет Байтұрсынұлы нақыл сөздерінің ағартушылық сипаты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. – Нұр-Сұлтан: 2021. – 163 б.

Д. КАПУЛЫ, Г. САГЫНАДИН

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ТВОРЧЕСТВО АКЫТА УЛИМЖИУЛЫ И ЛИТЕРАТУРНО-ФОЛЬКЛОРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Аннотация. Одной из актуальных проблем современной казахской литературы является анализ мира художественной литературы, анализ тенденций развития, исследование перспектив, оценка настоящего, определение ее главных представителей. Если говорить о том, что национальная литература имеет глубокие исторические корни, то можно утверждать, что казахская литература, которая отличается своими местными и региональными особенностями, является плодотворной, многогранной Золотой ветвью. Своевременное изучение богатого культурно-литературного наследия ближнего и дальнего зарубежья обусловлено национальной необходимостью.

Акыт Улимжиулы издал за свою жизнь несколько книг о казахской истории. Он великий поэт и просветитель на уровне Абая, Шакарима. Немаловажным является вклад и значение трудов Акыта Улимжиулы в популяризацию традиций, литературы, культуры, религии, истории, философии, психологии казахского народа конца XIX – первой четверти XX века. В силу исторических причин того периода, поэт жил поочередно в богатокраевом регионе Китая и Монголии. В его произведениях отражены быт, религия, состояние, бытие, обычаи, мировоззрение казахского народа, населявшего эти два региона.

Именно в этом направлении был изучен жизненный путь поэта-ученого, педагога-просветителя, общественного и религиозного деятеля, одного из основоположников письменной литературы Акыта Улимжиулы, который является главным последователем Абая. Необходимо проанализировать богатое литературное наследие, национальную позицию и раскрыть фольклорную сторону произведений Акыта. В частности, данная статья будет посвящена проблеме поэтики фольклора и произведений А. Улимжиулы. Фольклоризм, рассмотрение закономерностей фольклорной целостности, дифференциация проявлений фольклорных мотивов лежат в основе целей и задач исследования.

Ключевые слова: литература, фольклор, фольклорная поэтика, фольклорная традиция, литературно-фольклорная интеграция.

D.KAPULY, G.SAGYNADIN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

CREATIVITY OF AKYT ULIMZHIULY AND LITERARY AND FOLKLORE INTEGRATION

Abstract. One of the urgent problems of modern Kazakh literature is the analysis of the world of fiction, outside of its historical homeland, the analysis of development trends, the study of prospects, the assessment of the present, the identification of its main representatives. If we talk about the fact that national literature has deep historical roots, then it can be argued that Kazakh literature, which in each country and in different places is distinguished by its local and regional characteristics, is its fruitful, multifaceted Golden Branch. Therefore, the timely study of the rich cultural and literary heritage of near and far abroad is due to national necessity.

Akyt Ulimzhiuly is a man who published several books in Kazakh history during his life. He is a great poet and educator at the level of Abai, Shakarim. Of no small importance is the contribution and significance of the works of Akyt Ulimzhiuly to the popularization of traditions, literature, culture, religion, history, philosophy, psychology of the Kazakh people at the end of the 19th-first quarter of the 20th century. Due to the historical reasons of that period, the poet lived alternately in the rich regional region of China and Mongolia. His works reflect the life, religion, state, being, customs, worldview of the Kazakh people who inhabited these two regions.

It was in this direction that we studied the life path of the poet-scientist, teacher-educator, public and religious figure, one of the founders of written literature Akyt Ulimzhiuly, who follows the main Kazakh poet Abay. We would like to analyze his rich literary heritage, his national position and reveal the folklore side of Akyt's works. In particular, this article will be devoted to the problem of the poetics of folklore and works by A. Ulimzhiuly. Folklorism, consideration of the patterns of folklore integrity, differentiation of manifestations of folklore motifs underlie the goals and objectives of the study.

Key words: literature, folklore, folklore poetics, folklore tradition, literary-folklore integration.

References

1. Kapuly D. Kalam siya – koz zhasy. Akyt kazhy Ulimzhiulyynyn shygarmashylyk tulgasy. – Astana: Foliant, 2018. – 184 b.
2. Baitursynuly A. Ak zhol: olender men tarzhimeler, publ, makalalar zhane adebi zertteuler / Kurast. R. Nurgaliev. – Almaty: Zhaly, 1991. – 464 b.

3. Uakhatov B. Kazakhtyn turmys-salt zhyrlarynyn typology. – Almaty: Gylym, 1983. - 161 b.
4. Folklor zhane kazirgi kazak adebiyeti. – Almaty: «Arda», 2011. – 480 b.
5. Ulimzhiuly A. Shygarmalary. 2 tom. – Kuytin: Ile halyk baspasy, 1999. - 685 b.
6. Dalgat U.B. Literatura i folklor. – Moskva: Nauka, 1981. – 304 s.
7. Ahundova I.R. Problema hudojestvennogo prostranstva v tvorchestve F. Dostoevskogo (konteks literatury i folklor). – Dis. ... kand. filologicheskikh nauk. – M., 1998.
8. Subkhanberdina Y. Kazakh kitabynyn shezhiresi. 1807-1917. – Almaty: Rauan, 1996. - 286 b.
9. Ulimzhiuly Akyt. Gakhyliya: zhyr, tolgau, kissa, dastandar. «Bai-Olke» Baspager Company, 1994. – 328 b.
10. Nurgali R. Kazak adebietinin altyn gasyry. Zertteu. - Almaty: Kultegin, 2002. – 528 b.
11. Kaskabasov S. Tandamaly. T.2. Myfologia. Folklor. Adebiet. Zertteuler. – Astana: Foliant, 2014. – 344 b.
12. Kaliaskaruly K. Mongoliyadagy kazak adebiyeti. Almaty: Arys, 2009. – 240 b.
13. Jumagul S.B. Ahmet Baitursynuly nakyl sozderinin agartushylyk sipaty. L.N. Gumilev atyndagy Eurazia ulttyk universitetinin habarshysy. Makala. – Nur-Sultan: 2021.– 163 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Кәпұлы Дәулеткерей – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Капулы Даулеткерей – старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kapuly Dauletkerey – Senior Lecturer of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Сағынадин Гульназ Сағынадиновна – доктор философии (PhD), доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Saginadyn Gulnaz Sagynadinovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

ХҒТАР 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.18>*Ж. КОКБАС¹ К.С. КУРМАМБАЕВА² М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті²(e-mail: jazira_kokbas@mail.ru¹, karlitos-73@mail.ru²)

ЗЕЙНОЛЛА СӘНИК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «ТҰҒЫРЫЛ ХАН» БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Әдебиет айдынына келіп қосылған жазушылардың бірі – фольклоршы, этнограф Зейнолла Сәнік. Қаламгер саналы ғұмырын Қытай халық республикасында өткізседе, қазақтың төл әдебиетін жинап-зерттеуді ешқашан тоқтатқан емес. Қазақ тарихына қатысты ұлттық рухани мұраларымызды да кездескен жерінен тауып алып, жинап отырған. Қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін, салт-дәстүрлеріміз бен музыкатануға қатысты да көптеген зерттеулер жүргізген. Зейнолла Сәнік қаламынан туған қай шығармасын алсақ та оның шығармаларының астарынан ұлттың тұтастығы, халықтың бірлігі, елдің татулығы байқалып тұрады. Мақалаға арқау болған тарихи туындысы «Тұғырыл хан». Шығарма тарихтың алтын арқауынан ұзын сонар уақыттың алмағайып кезеңінен сыр шертеді. Қазақ сахарасындағы Шыңғыс ханның өсіп, жетілуінен бастап өмірінің соңына дейінгі кезең «Тұғырыл хан» шығармасында суреттеледі. Тарихи тақырыптағы шығармалардың шеңбері кеңейіп келе жатқанының тағы бір дәлелі іспетті. «Тұғырыл хан» шығармасын талдау барысында тәуелсіздік, тыныштық, ерлік өмір жолындағы күрестерін, ерліктері мен өкініштерін көрсеттік. Шығарма құрылымындағы батырлық-ерлік танымның артықшылықтары мен батырлардың ерлік бейнелеріндегі тұрақты көрінісі назарға алынып, Шыңғыс хан мен Тұғырыл ханның образдары өзара салыстыру нәтижесінде салмақты тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: Тұғырыл хан, Шыңғыс хан, тарихи туынды, көркемдік шешім, бейне.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің мөлдір бұлағынан су ішіп, сарқылмайтын дарияға асау толқын болып қосылған жазушының бірі – Зейнолла Сәнікұлы. Ащы да, тұщы тағдырын әдебиет айдынына шідерлеген жазушы қаламынан ертегіден бастап, тарих сахнасындағы тарихи тұлғаларға дейін туған. Жазушының өзі: «Дүниеде әділ патша жоқ, бірақ өмірдің өзі әділ патша, қисайған дүниенің қисынын тауып, әкеп түзетеді екен. Маған пәле ертегіден келген еді», - деп, саясаттың сан қырлы тұсын меңзей отырып, осы ертегі өмірдің

катал сынына қарсы тұруға ерік-жігерімді қайрады. Өмірдің бұралаң жолы қалам қайраткерлерінің көбінің аяғына тұсау салды. Екі қолын кісендеді. Ақын мен жазушы жүген-құрық тимеген шу асау сияқты ғой. Оңайлықпен бұғауда отырмайды. Бұлқынып, тұсау мен кісенді үзері қақ. Буырқанған буға, ауыл ақсақалдарының көкейкесті әңгімелері себепші болып, жазушының ойына ертегінің дәнін егіп, аңыздың қанын құйған екен. Арман болған қазақ ертегілерін жарыққа шығару мүмкіндігіне ие болады. Тамаша табиғаттың ортасында өскен жазушының жазушылық табиғаты да ертегіге бергісіз. Осы мақаланы жазу барысында Зейнолла Сәнік шығармашылығын, оның ішінде «Тұғырыл хан» тарихи туындысын талдап-зерттеу, шығармадағы Тұғырыл бейнесін ашып, талдап көрсетуді мақсат тұттық.

Г. Леноблдің айтуынша, «суреттеудің реалистігі, тарихи күрестердің адамдар тағдырына әсерін айту принциптерін ұстанады. Халықтың тарихи белсенділігі, тарихи қажеттілік, бұқараның, ірі қайраткерлердің істерін кең қамту тарихи романның шарттары болып саналады», - [1, 3] делінген. Сонымен қатар тарихтың жауапты, ұрымтал тұстарын көрсету, белгілі адамдардың ақиқат тарихи мәнді істерін, тұлғасын ашу принципі тарихи романдар алдында орасан биік міндет жүктейтінін баса айтқан. Осы жүктелген міндетті толыққанды ашу Зейнолла Сәнік еншісіне де бұйырған екен. Зейнолла Сәнік шығармашылығын зерттеу барысында жазушының тарихи тақырыпта жазылған «Тұғырыл хан» еңбегіндегі Тұғырылдың тарихтағы бейнесін Шыңғыс бейнесімен салыстыра отырып, ғылыми тұрғыдан талдау жасалды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тарихи тақырыпта жазылған тарихи туындыны талдауда жинақтау, индукция, дедукция, структуралық талдау және тұжырымдау сияқты әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Зейнолла Сәнік қаламынан қазақтың аттары аңызға айналған батырлары мен күйшілері, хандары туралы ғажап шығармалары жазылған. Атап айтсақ, «Хан батыр Қабанбай», «Дәмежан батыр», «Баспай», «Сергелдең», Қайрақбай күйші», «Көкше әулие» және «Тұғырыл хан» т.б.

Жазушының тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларына белгілі жазушы Бексұлтан Нұржекеев: «Бұл күнде әлем әдебиетінде деректі әдебиеттің құны артып барады. Ал Зейнолла Сәнік тарихи шығармаларында дерек көздерін егжей-тегжейлі жазатын стилімен, өзіне тәнті ететін дерек көздерінің құндылығымен ерекшеленетін еңбектер жазды» - [2,130] деп үлкен бағасын берді. Осы пікірден кейін жазушы Жолдасбек Тұрлыбаев та: «осы дерек көздері арқылы жазылған шығармалары бізді өзіне баурай жөнелді. Райымбек батырдың 300 жылдығы қарсаңында жазылған «Хан батыр Қабанбай және Райымбек», - [2,136] деген елеулі еңбегі халық ықыласына бөленгенін айтты.

Зейнолла Сәнік журналист, фольклортанушы, жазушы, тарихшы болып оқырманға танылды. Жылаған жылдар шежіресін бөлшектеп, тарих

қойнауындағы «Тұғырлы хан» еңбегін қарастырып, оқырман ретіндегі көзқарасымызды білдірудің сәті түсті. Туынды «Ақиқат түбі- аңыз», «Арпалыспен өткен аңдалық өмір», «Тұғырыл хан кездескен тұрлаусыз тағдыр», «Ажал алдындағы ойлар», - деген бөлімдерден тұрады.

«Тұғырыл хан кездескен тұрлаусыз тағдыр» бөлімі Тұғырылдың баянсыз бақыты, басынан кешкен қиындықтар еркін баяндалады. Тұғырылдың жеті атасынан хандық үзілмеген қара көктің тұқымы екенін ашып көрсетеді. Тұғырылдың өз әкесі Құршақұз, арғы атасы Марғұз барлығыда хандық биліктің тағын ұстаған хандар. «Күнде қырғын, күнде дау болып жататын» сол бір заманда бұлардың негізгі жауы ұлы қорған түбіндегі татарлар мен жүржіңдер болатын. Шығармада осы оқиғаның өткен уақытын кезеңін көрсетуге арналса да, онда елін, жерін сыртқы жаудан қорғауға келгенде Отаншылдық сезім басым екені анық байқалады.

«1130 жылдың аяқ шенінде татарлар мен жүржіңдер Тұғырылдың атасы Марғұз ханды тұтқындап, оны «ағаш есекке» таңып, азаппен өлтірді», - делінген. Атасының өлімі «қабырғасы қатып, бұғанасы бекімеген» жас баланың тағдырын айналып өтпеді. Жеті жасар Тұғырыл тұтқынға түсіп, меркіттердің есігінде құлдықтың қамытын киді. Ауыр жұмысқа жегіліп, келі түйіп, бидай түктеп, тамақтың қалдығын жеп, арып-ашып жүріп күнелтті. Жеті жасар баланың ауыр тағдырын жауларының қолынан арашалап алып шығу әкесі Құршақұз Бұйрық ханның еншісіне тиді. Амалын тауып баласын құтқарып алды. Дегенмен, әкелерінің өлімі ұлдарының арасындағы таққа таласқа әкеліп соғады. Ақыры керейлердің берекесіздігі халықты екіге бөліп, соңы татардың Ажай ханының осал жерді аңдып отырып, ту сыртынан пышақ тығумен аяқталады. Ел бірлігінің азаюының салдары Құршақұз Бұйрық ханның қолға түсуіне әкеліп соқтырды. Осы жолы Тұғырыл екінші рет жау қолына түседі. Бұл кезде жасы он үште болатын. Татардың Ажай ханы Тұғырылдың әкесі Құршақұз Бұйрық ханның көзін жойып, баласының мойнына «құлдық қамытты» бір жолата кигізеді. Бұл жолғы тағдыры біріншісінен де қиын, нағыз құлдарша өмір сүріп, өмірдің ең қиын кезеңдерін басынан өткізіп жүрді. «Жүрегінде оты, көкірегінде дерті бар» жас азамат құлдықтан құтылудың айла-шарғысын жасап, басқа құлдардың сеніміне кіріп, солардың көмегімен Ажай ханның бір жақсы атын мініп, қашып кетеді.

Бұл кезде Тұғырыл 18 жасқа шыққан «ат жалын тартып мінетін, апталдай азамат» болған еді. Еліне аман-есен оралған жас тұлпар ендігі уақытта басынан өткен қиындықтарды сүзгіден өткізіп, кек алатын кезеңдерді ойлайды. Тұғырыл жан-жағын терең бағамдап арқа сүйер, сүйеніш болар хан іздеді. Ойлана келе «ел аралас, қой қоралас» болғанын жақсы білетін Есугей баһадүрді іздеді. Оның үстіне Есугейдің атағы алты алашқа мәлім еді. Есугейге келіп барлық мән-жайды түсіндіріп, ата мұратын ардақтау жолында ешнәрседен тайынбайтынын жеткізеді. «Қазір менің қолымда хандық тізгін емес, ата кегінің арманға

айналған ұзын бұйдасы ғана бар», - [3,74] деген Тұғырыл сөзіне хан селт етседе, жымын білдірмеді. Ақыры Тұғырылды 20 жасында, 1150 жылы хан тағына отырғызды. Тұғырылдың хан тағына отырғаннан кейінгі тағдыры да, басынан бұлбұл сайрамады. Ағайынды бауырлардың арасындағы алты бақан алауыздықтың соңы қан төгіске ұласты. Қаны бір бауырлас ұрпақтың бір-біріне қанжар көтеруі қара халықты үрейлендіргенмен, тез ес жидырды. Тұғырылды халқы түсінді.

«Жақсыдан жаман туады аяқ асқа алғысыз, жаманнан жақсы туады адам айтса нанғысыз» деген дана халқымыздың қайталанбас ғажап сөзін Горыханның іс-әрекетіне қарата айттық. Қыршын қиылған қос бауырдың тағдыры үшін ағасынан кек қайтармақ болған Горыханның ақылсыз әрекеті барлығына бас болған Құтлық ананың ашуына тиді. «Түнде алпауыт бөрілердің қорғауында жүретін, піріміз- маралдың ықыласын алған киелі ана», Құтлық ана болатын. Тұғырылдың әжесі. Ақылды, данагөй, ержүрек, батыр. Осы данагөй, абыз ана Тұғырылға былай дейді:

- Е, қарағым Тұғырыл,- деді бір күні халық жаңадан хан көтерген ұлымен жеке әңгімеде отырып, - «ашу – дұшпан ақыл – дос, ақылына ақыл қос» дейді екен бұрынғылар. Сенің ашу шықыратын да жөнің бар. Бірақ жаратқан тәңір аспаннан түсетін жауын мен қарды әмісе жаудыра бермейді. Керулен өзені де үнемі тасымайды. Табиғат ананың буырханатын, бұрқасындататын шағы болады. Адамдар осы анасына тартқан. Жауынның артында жадырау, тасудың артында басылу болғаны жөн. Ашу созыла берсе, дау көбейеді, дау көбейсе, жау көбейеді, жауы көптің жазымы көп. Бұл – бір. Екінші айтарым,- деп сабақтады сөзін қарт әже,-анау аталарың Марғұз Бұйрық хан дәуірінде керей елі шалқыған, атақ-даңқы шығыста Алтын хан еліне, батыста Сартауылға жеткен. Найманның атақты ханы Байбұқа, уақтың ханы Алакүштегін, меркіт елбасы Тоқтабек, Монғол ханы Қабыл, Мардан хандар, қоңыраттың Тай шешені... Бәрі де осы шаңырақтан дәм татқан, талай рет берекенің қазанын асып, қолдарын қанға матырысқан, жауға қарсы одақ құрысып, үзеңгілес өткен. Айтпақшы болғаным шашыраған өз еліңді қайырмаққа келтіріп алған соң, басқа елдердің хандарымен, халқымен таныс, оң-солыңды ұқ, алыс-жақынды ажырат. «Атың барда жер таны желіп жүріп, асың барда ел таны беріп жүріп» деп ата-бабаң тегін айтпаған...[3, 79]. Дана қарияның көрегендігі, немересінің тақта ұзақ, әрі бақытты отыруының саяси астарын ақылмен, байыппен жеткізді.

Тұғырыл ханның таққа ұзақ отыруы Темучиннің хан тағына келуіне септігін тигізді. Тіпті қойнындағы қас сұлу Бөртеңі олжалағандардан да Тұғырыл ханның арқасында кегін алып, «Шыңғыс хан» дәрежесіне дейін көтерілді. Жазушы Тұғырыл ханды айтпайды, айтқанынан қайтпайтын бір беткей батыр ретінде суреттейді. Көкше әулиеге болашағын болжатып, әулиенің болжамдарына өз болжамдарын қоса айтқан Құтлұқ бике әженің сөзін елемейді. Әжесі:

«- Бұдан кейінгі сенің нағыз қамқоршың бірінші – тәңір, сонан соң Көкше әулие болмақ, қаншалық астамшылап кетсең де, тәңірдің сүйген пендесі Көкшені есіңнен шығарма...

- Есінде болсын, қарағым... алыстан айғайлап келген жауды алу оңай. Ең қатерлісі – абайсызда аңдатпай соғатын ірге жау. Бәлкім ақырғы қауіп те осыдан болар. Осыған сақ бол...», [3, 81] - деп ескертуі көрегендік болатын. Шын мәнінде ажалының «анда баласынан» келетінін алдын ала әулиелер білді. Оған Тұғырыл хан мойын ұсынбады. Жыланды бауырына басып, айдаһарға айналдырды. Ақыры сол айдаһардың айтқанына көніп, айдағанына жүрді. Оның оңтайлы тұсты күтіп жүргенін аңғармай да қалды. «Күшік асырап ит еттім, балтырымды қанаттының» кебін иіп, ажал айдаһарының қолынан зорға қашып құтылады. Өл дәрмені біткен, қарсыласуға күш-қайраты қалмаған тұста, жылдар бойы сенімді серігі, жан жолдасы болған Қадақ батыр Шыңғыс әскерімен жеке шайқасып, өз ханын құтқарып үлгереді. «Өз ханымның жат қолында өлуін көруге дәтім шыдамады. Хан ием аман-есен құтылды, енді өлсеи арманым жоқ...», [3, 93] - деген батыр сөзі ханына деген адалдықтың, пәктіктің, тіпті патриоттықтың эталонын көрсетті. Шыңғыстай аузын айға білеген тойымсыз ханға қасқайып қарсы тұру нағыз ерлік. Жазушы шығарманың көркемдік деңгейін жас ұрпақтың санасына ұлт үшін қызмет ету керек болса Қадақ батырдай болуды аңғартады.

Нәтижелер. Жазушының «Тұғырыл хан» еңбегіндегі «Ажал алдындағы ойлар» бөлімі психологиялық тұрғыдан ешбір ымыраға келмейтін, қарама-қарсылықты, бітіспен күрес-тартысқа толы болса, шығармадағы трагедиялық қаһарман Тұғырылдың ауыр тағдыры, терең ойы оқырманды еріксіз елең еткізеді.

Шығармадағы көркемдік образды - Тұғырыл ханның тығырыққа тірелген кезі арқылы ерекше пафоспен жеткізеді. Көркем шығармадағы бейнелілік – жазушының кейіпкерін тартысқа түсіру үшін тудыратын бейнесі. Адамның қоғамдық өміріндегі жанды, әсерлі, эстетикалық мәнге ие суреті, жазушының соны көркем шығармада бейнелеу тәсілі. Өмірді образ арқылы ойлау, танып, бейнелеп берудегі жазушының сөз қолданысы. Мысалы, «- Қайран ел, қайран Керулен,- деді ол ауыр күрсініп, ... кешегі халқы қадірлеп, төбесіне көтерген ханның сұрпаты кеткен сұр далада босқын күйге түскен сиқы мынау, алды... мұнар, арты – жар. Қандай жағдайға тап боларын болжау қиын», - деп, [3, 94] өз ойымен арпалысқан ханның алдағы тағдырын ішкі күйзеліспен реалистік тұрғыда суреттеген. Бас қаһарман елімен, жерімен қоштасу арқылы, туған жерге деген қимастықты сездіріп, халқының алдындағы қайта оралмас қайран күндері үшін тағдырына налыды. Тұғырыл ханның дәурені бітіп, қазақ сахарасында Шыңғыс ханның дәуренінің жүруі, жасы келген Тұғырылға ауыр тиді. Себебі, асыраған күшігі арлан болып өзін талады. Осы арқылы жазушы әр нәрсенің өз уақыты болатынын оқырманға түсіндіре алды. Себебі, жетпістен асқан Тұғырыл ханның аттың жалы, қылыштың жүзінде ойнай алмайтынын

Аймалжын бике арқылы жеткізеді.

Әдеби бейне – бір бүтін адам өмірінің картинасы. Жазушы әдеби бейнені өмір құбылыстарынан жинақтап, типтендіріп, нақтылы, бейнелі көрініс түрінде суреттеп береді. Жалқылық пен жалпылықтық бірлігі тип болса, осы екеуінің бірігуінен өмірдің көркемдігі мен адамның тіршілігі үстіндегі күрес туады. Адам – көркем образ ұйытқысы. Сондықтан адам сөз өнерінде бейнелеудің негізі болады. Жазушы адам адамды қоғамдық ортада суреттеп, оның тұрмыс-тіршілігін көрсету арқылы образын ашады. Кейіпкер бейнесін ашу үшін оның түр-тұлғасы, әдеп-салты, киім-кешегі, тұтыну бұйымдарына дейін суреттеуге мән береді [4, 247]. Ал, Тұғырылдың бейнесі өз оймен өзі арпалысып, өткен күндерін еске алған өкініші арқылы бейнеленеді. Шыңғыс ханға ілесем деп жүріп, торғайымның шырылдарын ойламаған екенмін,-деп психологиялық күйзеліске түседі. «Алдымен меркіттерді шаптым, хандығын құртып, ұлын құл, қызын күң еттім. Еңіреген елдің көз жасына, шырылдаған бала мен қаусаған қарияның зарлы үніне қарамадым, қатыгездікпен қырып салдым», - [3, 96] деп ішкі ойымен арпалысады.

Шығарманың өн бойынан көзге түсетін тамаша қасиеттердің бірі- автордың тарихи шындықты нақты мерзімі арқылы жеткізуі. Жазушы тарихи тұлғалардың тағдырын шытырман оқиғаларды ерекше байланыстырып, көрнекті түйінді екшеп, іріктеп жеткізді. Хандардың қисынсыз әрекеттері де өздері өмір сүрген дәуірдің келбетінің көрінісі. Шығарма соңында Тұғырыл ханның із-түзсіз жоғалып кетті деген лақаптың соңы, жапан түзде бас сауғалап жүріп, өмірден озады. Тұғырыл ханның өлімі халқына ауыр тиді. Тұғырыл хан хандық құрған кезеңде әділдігімен, шынайылығымен халқына жақын болды. Бауырына басқан баласы, өмір бойы жан дүниесіне қулық сақтап, бар жақсылықты жасатып алған соң өзектен тепті. Автор Тұғырыл мен Шыңғыстың мінездерін бір-біріне қарама-қарсы қойып суреттейді. Дәл осы мазмұндас тарихи деректі белгілі ғалым Әлкей Марғұланнның «Ежелгі жыр аңыздар» еңбегінде Рашид-ад-Диннің жазбаларынан мысалдар келтірілгенін көреміз. Әлемді жаулап алуды арман еткен Шыңғысқа барлық жағдайды жасап берген және сол жақсылығынан қиянат көрген, аңғал батыр Тұғырылдың трагедиялық тағдырын, аянышты, мүшкіл халін жапан-түзде жалғыз қалдырып, құз даланың адам танымайтын хайуанына айналдыру арқылы оқырманын ойландырады. Қой терісін жамылған қасқырлардың қорада болатынын тағы да бір еске салады. Ақыры дархан даланың төсінде ит қорлықпен қаза болған Тұғырылдың басы хан бише атанған Гүлбишенің алдына келеді. Халық алдында әділдігімен аты шыға бастаған Гүлбише ханым Тұғырыл ханның денесін тапқызып, басымен бірге Алатай тауының бөктеріне ханға лайық құрметпен арулап жерлейді. «Тұғырыл хан» тарихи эссесімен Тұрсынхан Зәкеннің «Көк бөрілердің көз жасы» романының өзектес болуы, сол заманның саяси-әлеуметтік халінен хабар беретіндігінде. Тұрсынхан Зәкеннің «Көк бөрілердің көз жасы» романының сюжеттік желісі «Тұғырыл хан» тарихи эссесімен өзектес, тіпті көптеген сюжеттік оқиғалары бір-бірімен жақын ұқсас. Екі шығармада да

тарихтың қайталанбас дәуіріндегі тайпалар арасындағы кескілескен күрестің көрінісін бейнелейді.

Бұл зерттеулерді айтудың себебі- ғылымда тарихи тақырыпта жазылған тарихи шығармаларды талдау әлі де болса күн тәртібінен түскен жоқ. Сондықтан да болашақта тарихтың ақтаңдақ беттері зерттелсе әдебиет тарихындағы көркем туындылар да ғалымдардың назарына ілігер деген ниетпен талдадық. Тарихта болған, тарихты жасаған хандардың бейнесін тек әдебиет тарихына сүйене отырып зерттеуге мән бердік.

Қорытынды. Шығарма соңында Шыңғыс әулетінің екіге бөлінгей тұрған ұрымтал тұсында Шыңғыстың әйелдері Ұлан бике, Бөрте бике, Құлан бикелердің барлығы жабылып «Қатын тілі қара түнде қайрақ болар» дегенді дәлелдейді. Туындыда әкесіндей болған Көкшеәулие мен Шыңғыс ханның арасынан қара мысық өткізеді. Сөйтіп, Көкше әулиеге алдын ала тұзақ құрылып, құрылған тұзаққа түскен кезде ту сыртынан қанжар тығады. Оның негізгі себебі, ханның болашағының барлығын болжап, жеңіске жетер жолындағы ұстазы, өгей әкесі Көкше әулие Шыңғыстың барлық құпиясын білетін жалғыз адам. Шығарманың мазмұндық ерекшелігіне сүйене отырып, әулиенің өлімі психологиялық трагедияға әкеліп соқты. Тарихи эссе соңында әулиеге құрмет көрсетіліп, арулап жер қойнына тапсырамыз деген жоспары мифтік сюжетпен аяқталады. Әулиенің аты әулие, мүрдесінің өзі орнында болмайды. Көркемдік қиялды да шынайы суреттеген. Көркем шығарманың сюжеттік желісінде атақты хандар Тұғырыл, Шыңғыс, Жамуха, Көкше әулие, Кетбұға т.б. бас кейіпкерлердің ақылды әйелдерінің іс-әрекеттері шынайы дана әйелдердің сұлу бейнесі арқылы суреттелген. «Тұғырыл хан» шығармасы халқымыздың тарихына, тағдырына тікелей қатысты болған бір кездегі Тұғырыл, Шыңғыс, Жамуха сияқты айбарлы хандардың хандық құрған, тарихтың қозғаушы күші бұқара халықтың басып өткен жолынан мол мағұлмат беретін тарихи, тағылымды шығарма. Жазушы осы туындысы арқылы тәуелсіздікті аңсаған халқымыз үшін татулық пен бірліктен артық еш нәрсе болмайтынын тағы бір дәлелдей түсті. Өскелең ұрпаққа өткен тарихтың қатпарлы кезеңдерінен сыр шертіп, болашағымыздың жарқын боларына үмітпен қарады.

Әдебиеттер

1. Бердібай Р. Тарихи роман. Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1997. – 336 б.
2. Мәмбетов Ж. Зейнолла Сәніктің шығармашылық мұрасы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 267 б.
3. Сәнікұлы З. Тұғырыл хан. Тарихи эссе. – Алматы: «Palitra Press», 2020. – 354 б.
4. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.
5. Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.

6. Жұртбай Т. Дәнекер тұлға// Зейнолла әлемі: мақалалар мен естеліктер. – Алматы: Ан-арыс, 2017. - 424 б.
7. Зәкен Т. Көк бөрілердің көз жасы: тарихи роман. –Алматы: Ан-арыс, 2017. – 320 б.
8. Кудайбергенова К.Т. Әдеби бейне және бейнеліліктің теориялық негіздері. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, 2020, №4. – 244 б.
9. Құрманбаева Г., Сәленұлы Ж. Дәнекер тұлға. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2022. – 352 б.
10. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. -336 б.
11. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. –Алматы: Жазушы, 1985.- 368 б.
12. Сәнік З. Тұғырыл хан. Дәмежан батыр. Тарихи эсселер, ғылыми зерттеулер. – Алматы: Қаз ақпарат, 2005. – 269 б.

Ж. КОКБАС

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавл, Казахстан

К.С. КУРМАМБАЕВА

Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

ОБРАЗ ТУГЫРЫЛ ХАНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗЕЙНОЛЛА САНИК

Аннотация. Одним из ярких и глубоких исследователей казахской литературы является фольклорист, этнограф Зейнолла Саник. Всю свою сознательную жизнь писатель провел в Китайской Народной Республике, но никогда не переставал собирать, изучать и исследовать национальную литературу казахского народа. Помимо уникальных текстов, Саник собирал духовное наследие и национальные реликвии, связанные с историей казахского народа. Он провел много исследований, посвященных казахскому устному творчеству, народной музыке и традициям. Какое бы произведение Зейноллы Саника мы не изучали, в их основе лежит идея целостности нации, единства народа, единение общества.

В данной статье автор исследует историческое произведение Зейноллы Саника «Тугырыл хан». Произведение повествует события золотого века в истории казахского народа, связанного с периодом Золотой Орды, и является исторической сагой. В нем описываются основные вехи биографии Чингис хана от периода покорения казахской степи до последних дней жизни.

В статье изложены научные выводы автора о структуре богатырско-героического эпоса, изучены героические образы батыров, их подвиги в борьбе за независимость, целостность и свободу народа. Значительное место отводится литературному сопоставлению образов исторических личностей Чингисхана и Тугырыл-хана

Ключевые слова: Тугырыл хан, Чингисхан, историческое произведение, образ, художественное решение.

Zh. KOKBAS

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

K.S. KURMAMBAYEVA

University named after Shakarim Semey, Kazakhstan.

THE IMAGE OF TUGYRYL KHAN IN WORKS ZEYNOLLA SANIK

Abstract. One of the serious researchers of Kazakh literature is the folklorist, ethnographer Zeinolla Sanik. The writer spent his entire conscious life in the People's Republic of China, but he never stopped collecting and studying his native Kazakh literature. In addition to texts, Sanik collected spiritual relics related to the history of the Kazakh people. He conducted a lot of research on Kazakh oral art, music and traditions. Whatever Zeinolyma's work is taken, they are based on the idea of the integrity of the nation, the unity of the people, the world.

In the article, the author explores the historical work "Tugyryl khan". The work tells about the golden age in the history of the Kazakh people. It describes the period from the growing up of Genghis Khan in the Kazakh steppe until the end of his life.

The advantages of heroic-heroic knowledge in the structure of the work and the constant appearance of heroes in heroic images were taken into account, and as a result of a comparison of the images of Genghis Khan and Tugyryl Khan, a serious conclusion was drawn.

Keywords: Tugyryl Khan, Genghis Khan, historical work, artistic solution.

References

1. Berdibai R. Historical novel. Educational tool. - Almaty: "Sanat", 1997. - 336 s.
2. Mambetov Zh. Creative legacy of Zeynolla Sanik. Monograph. - Almaty: Kazakh University, 2018. - 267 s.
3. Sanikuly Z. Tughuril Khan. Historical essay. - Almaty: "Palitra Press", 2020. – 354 s.
4. Dadebaev Zh. Reality of life and artistic decision. - Almaty: Science, 1991. – 208 s.
5. Yesembekov T. Fundamentals of literary text analysis: a textbook. - Almaty: Kazakh University, 2009. - 122 s.
6. Jurtbai T. The connecting figure// The world of Zeynolla: articles and memories. - Almaty: An-arys, 2017. -424s.
7. Zaken T. Tears of the Blue Wolves: A Historical Novel. - Almaty: An-arys, 2017. - 320 s.
8. Kudaibergenova K.T. Literary image and theoretical foundations of imagery. EAGI Bulletin, 2020, No. 4. – 244 s.
9. Kurmanbayeva G., Salenuly Zh. Contact person. - Almaty: "Merey" publishing house, 2022. - 352 s.
10. Maytanov B. Kazakh novel and psychological analysis. - Almaty: Sanat, 1996. - 336 s

11. Margulan A. Ancient songs, legends. -Almaty: Writer, 1985.- 368 p.s, legends. - Almaty: Writer, 1985.- 368 s.

12. Sanik Z. Tughuril Khan. Damezhan batyr. Historical essays, scientific studies. - Almaty: Kaz information, 2005. - 269 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Кокбас Жазира – филология магистрі, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Петропавл, Қазақстан.

Кокбас Жазира – магистр филологии, старший преподаватель Северо-Казакхстанского университета имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казакхстан.

Kokbas Zhazira - master of Philology, Senior Lecturer, M.Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Курмамбаева Карлыгаш Солтанбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы университетінің аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Курмамбаева Карлыгаш Солтанбековна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Университета имени Шакарима, Семей, Казакхстан.

Kurmambayeva Karlygash Soltanbekovna - candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, University Shakarim, Semey, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.21.33

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.19>

*К.Р. НУРГАЛИ¹

Ж.К. НУРМАНОВА²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

(e-mail: nurgalik1@mail.ru¹, zhanna-astana@mail.ru²)

***ДЕТСКАЯ ПОВЕСТЬ Б. СОКПАКБАЕВА «МЕНЯ ЗОВУТ КОЖА»:
ОТ КНИГИ – ДО РЕМЕЙКА**

Аннотация. Творчество Бердибека Сокпакбаева, классика казахской детской литературы, часто становилось объектом публицистических работ, литературоведческих изысканий и диссертационных исследований. Однако судьба самой книги, имевшей продолжение в художественной прозе, кинематографе, ремейках, осталась неизученной, что и предопределило актуальность данной работы.

Целью данной статьи является описание трансформации известной школьной повести Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа», прошедшей путь от текста повести – к кинотекстам («Меня зовут Кожа» А. Карсакбаева (1964), «Менің де атым Қожа» Еркина Ракишева (2009)), «бумерангом» вернувшейся обратно в литературу повестью «Ангелочек» Нурлана Санжара, исполнителя главной роли карсакбаевского киношедевра.

Методы изучения материала – метод описательной поэтики, биографический и компаративный методы исследования.

В результате исследования были сделаны выводы о вторичных текстах детской повести «Меня зовут Кожа» Б. Сокпакбаева, в которых воспроизведены или продублированы сюжетные ходы, переосмысливающие или актуализирующие произведение, ставшее классикой. Одно классическое произведение послужило рождению трех новых текстов – экранизации, ремейку, повести, ставшей для автора книги отзвуком когда-то сыгранной роли.

Материалы исследования могут быть использованы в курсе преподавания дисциплин «Казахская детская литература», «История казахской литературы XX века», а также студентами-филологами, специализирующимися в области литературоведения.

* Статья написана в рамках научного проекта №АР14870429 «Детская литература Казахстана в контексте мировой словесности как основа национального самосознания» финансируемого Комитетом науки МНВО РК

Ключевые слова: детская литература Казахстана, Б. Сокпакбаев, «Меня зовут Кожа», кинематограф, А. Карсакбаев, Е. Ракишев, Н. Санжар.

Введение. Бердибека Сокпакбаева называли «человеком из страны детства» [1]. О его творчестве писали и размышляли лучшие представители казахской литературы и культуры: академики С. Кирабаев [2] и Р. Нургали [3, 4, 5], профессор и абаевед Т. Журтбай [6] и народный поэт М. Алимбаев [7], известные прозаики – С. Муратбеков [8], Т. Ахтанов [9], С. Шаймерденов [10], Т. Нұрмағанбетов [11], А. Тарази [12, 13], Д. Досжан [14], Т. Мамесеит [15, 16] и др.

В поэтике заглавий статей, посвященных творчеству Б. Сокпакбаева, превалирует образная оценка творчества писателя. Например, академик Р. Нургали назвал автора детской прозы «Таудан түскен адам» («человеком, спустившимся с гор») [4]. Ш. Күмісбайұлы назвал свою статью метафорически «Ақиық» [17], что в переводе означает «Человек-орел», а Т. Ташенов сравнил его с «небесным белым соколом» («Аспантаудың ақ сұңқары») [18]. М. Алимбаев талант писателя определил как «мужественный» («берен талант»), а А. Ражан – «изумляющий» («таңқалдырған талант»). О. Сарсенбай разглядел в нем писателя с загадкой («жұмбақ жазушы»), а Т. Медетбек увидел неповторимый художественный дар («қайталанбас қаламгер»). Несмотря на калейдоскопичность характеристик, писатели сходились в одном – Б. Сокпакбаев был человеком, который всегда писал правду. Неслучайно С. Шаймерденов свою статью так и назвал: «Ақиқаттан айнымаған қалам» [10], что в переводе означает: «перо, не изменившее истине».

Б. Сокпакбаев был и остается классиком не только детской литературы, но и казахской литературы в целом. Его творчество сравнивали с творчеством А. Гайдара, а его литературного героя Кожу – с Томом Соьером. Секрет успеха книг детского писателя – в искренности, знании психологии маленького ребенка, отсутствии назидательности и дидактизма.

Методика и методы исследования. В работе основными методами исследования являются метод описательной поэтики, биографический и компаративный методы исследования. Метод описательной поэтики позволил нам целостно рассмотреть художественное своеобразие повести Б. Сокпакбаева. При помощи биографического метода мы смогли исследовать связь между прозаическим текстом и биографией самого автора. Компаративный метод исследования применен в аспекте сравнительного анализа текста повести «Меня зовут Кожа» с его кинотекстами – экранизацией и киноремейком.

Обсуждение и наблюдение. В повести «Меня зовут Кожа» Б. Сокпакбаева высказал уверенность, что его книги «будут печататься в тысячах, в миллионах экземпляров. Тогда все узнают, кто я такой» [19, 14-15]. Пророчество писателя сбылось. Повесть, изданная в 1957 году, вышла в Москве, в издательстве «Детская литература» и принесла писателю мировую известность.

Позже ее перевели на французский и другие иностранные языки, последний перевод книги был сделан в 2018 году, на турецкий язык.

Б. Сокпакбаев неоднократно отмечал, что каждый писатель, в первую очередь, пишет о себе. Это подтверждает и начало книги: «Позвольте мне, дорогой читатель, в первых строках моей повести познакомить вас с героем моего произведения. Этот герой – я сам» [19, 9]. Первоначальное заглавие повести несло на себе отпечаток автобиографического начала – «Өзім туралы повесть» («Повесть о себе»). Поэтика окончательного заглавия повести несла в себе некий вызов, что было отмечено известным казахстанским киноведом Г. Абикеевой: «Меня зовут Кожа» – это все равно, что сказать «Меня зовут Казах». Да и имя Кожа тоже необычное, потому что Кожа – это человек, совершивший хадж, уважаемый в обществе, в то же время Кожа – это и название одного из аристократических казахских родов [20, 65]. Нурлан Санжар (Н. Сегизбаев), известный писатель и кинодраматург, исполнивший роль главного героя в экранизации повести, высказался в поддержку данной точки зрения, отметив, что писатель Б. Сокпакбаев «одним из первых в эпоху хрущевской оттепели заявил в своей книге: вот я казах, вот я какой, с достоинствами и недостатками» [21, 18]. Имя главного героя автор позаимствовал у своего одноклассника, не отличавшегося покладистым характером. Поведенческим репертуаром, поступками литературный герой сродни своему творцу в детстве.

По структуре повесть «Меня зовут Кожа» состоит из двадцати двух глав. При этом это нелинейная хронология, поскольку автор отмечает, что он «начал писать не по порядку», за что он просит его не осуждать. Центральным персонажем книги Б. Сокпакбаева является двенадцатилетний подросток Кожаберген Кадыров, занявший центральное место в галерее казахстанских детских персонажей. Он выступает как герой-рассказчик и как автор повести: «...я пишу не какие-нибудь стишки, а целую повесть. Это будет настоящая повесть» [19,8].

Первая глава повести посвящена знакомству читателя с главным героем повести. Повествование в повести построено от первого лица, по концепции Н. Тмарченко и В. Тюпы, категории «Я – повествование». Литературный автопортрет героя сделан с помощью зеркала. Комментируя ситуацию «человек перед зеркалом», М.М. Бахтин говорил, что в зеркале личность видит не себя, но «лицо, которое Я намерено показать Другому» [22, 31]. По мнению М. Бахтина, экспрессия отраженного в зеркале лица является совершенно особым случаем видения своей наружности: «Мы остаемся в себе самих и видим только свое отражение... я перед зеркалом, а не в нем; зеркало может дать лишь материал для самообъективизации, и притом даже не в чистом виде» [22, 31].

Атрибут зеркала присутствует в поворотных эпизодах повести. В первой главе повести Кожа «предентует» самого себя, вглядываясь в собственное

отражение в зеркале: «...будем знакомиться. Меня зовут...Кожа. Сами видите, какое «приятное» у меня имя!» [19, 10]. При этом герой отмечает, что у него смуглый цвет лица, средний рост, плоский нос, из которого ноздри торчат, как «дула двустволки», и густые и жесткие волосы, как у отца, не вернувшегося с войны. Ему двенадцать лет, и он учится в шестом классе.

Кожа живет в двух измерениях – в реальной школьной жизни и в мире своей фантазии. В тексте повести мир мечты героя представлен тремя фрагментами: Кожа-чабан, Кожа-пограничник и Кожа-разбойник. Все его мечты связаны с Жанар, отношения с которой он хочет позиционировать, как отношения Козы-Корпеша и Баян-Сулу. В мире фантазий он самый храбрый человек на свете, герой. В первом он спасает Жанар, во втором – страну, будучи пограничником. Герой проигрывает разные роли, примеряет к себе те или иные профессии.

Мир детей в повести противопоставлен миру взрослых («Странный народ взрослые!»). Этот конфликт подробно проанализирован в статье Адаевой «Б. Сокпакбаевтың шығармаларындағы тартыс» [23]. Кожа мечтает о том, чтобы поменять сложившийся порядок в мире и сделать так, чтобы человек родился сначала взрослым, выполнил свою миссию на земле, а потом превратился в ребенка. Совсем так, как это происходит в знаменитой Фицджеральдовской новелле «Загадочная история Бенджамина Баттона».

Центральной главой в повести Б. Сокпакбаева является история с Султаном Сугуровым, хитроватым парнем, предлагающим познать прелести вольной жизни на джайляу. Кожа с ним ездит по джайляу, пьет чужой кумыс и участвует в похищении овечьей шкурки. Султан, подталкивающий Кожу к разным авантюрам в повести Б. Сокпакбаева, – герой отрицательный. Неслучайно Рахманов называет его «разбойником, которого можно было бы исправить в свое время» [19, 93]. В один день Султан, казавшийся раньше сильным, независимым и гордым, становится для него «жалким попрошайкой и трусом» [19, 110]. Кража каракулевой шкурки вызывает чувство протеста у Кожу, который понимает, что нельзя дружить с Султаном и оставаться честным человеком.

Судьба фильма Абдоллы Карсакбаева «**Меня зовут Кожа**» была такой же непростой, как и судьба книги. Изначально ее постановке сопротивлялся сам автор, пока его в этом не убедил молодой режиссер, закончивший к тому времени ВГИК. Б. Сокпакбаев поверил в талант А. Карсакбаева и в соавторстве с ним написал сценарий. Позже писатель расценивал этот факт не иначе, как «возвращение маленького сорванца» от читателя к кинозрителю.

А. Карсакбаев продемонстрировал глубокое кинематографическое осмысление литературного первоисточника и творческий подход к созданию кинопроизведения. Фильм первым среди казахстанских лент получил поощрительный приз международного Каннского кинофестиваля в 1967 году. А. Карсакбаев, снявший детский фильм в жанре комедии, на всю жизнь сохранил

верность прозе Б. Сокпакбаева. Киновед Г. Гурьева писала по поводу фильма: «Пожалуй, именно этой лентой было положено начало детскому казахскому кинематографу, который в лучших своих произведениях будет акцентировать внимание на раскрытие детских характеров, мироощущения подростка, на воспитание чувств молодежи» [24, 29]. Тематический диапазон режиссера тяготеет к светлому миру детства, отражающему точку зрения на мир. По этому поводу известный актер К. Кожабеков высказался следующим образом: «До сих пор удивительно, как он, прожив такую трудную жизнь, создал светлые картины о детстве. Я люблю эти ленты о детях: в них запечатлелась лучшая и светлая часть его души. Мне нравился его режиссерский стиль, в котором не было украшательства, красотостей, лжи» [25, 17].

Н. Сегизбаев (Н. Санжар), назвал четыре секрета успеха картины: «Причина того, что картина так громко «выстрелила», заключается, по-моему, в первую очередь, в первоисточнике, то есть в самом писателе...

Второй секрет успеха ленты «Меня зовут Кожа» в том, что режиссер сделал очень искреннюю трактовку книги Сокпакбаева.

В-третьих, в фильме звучит прекрасная музыка Н. Тлендиева.

В-четвертых, там работал ансамбль сильнейших актеров...» [26, 5].

Поэт Сейфолла Оспанов отметил сложившийся тандем прозаика и режиссера, замечательно дополнивших друг друга в творчестве, что способствовало рождению немеркнувшего кинопроизведения.

Режиссер одноименного фильма выстраивает свою внутреннюю хронологию фильма. Двадцать две главы повести реконструированы в восемь частей фильма. Жанр школьной повести трансформирован в детскую кинокомедию. При этом в фильм не вошли истории с «сочинительством» стихов главного героя, с путевкой в пионерский лагерь, с фотографией, доставившей герою много неприятностей, с историческим днем 27 сентября, перенасыщенным событиями.

Хронотоп фильма включает в себя год школьной жизни Кожи. С конца августа, когда герой, называющий себя «Чингачкуком из 13», идет за книжками, и, завершается концом учебного года, когда Жанар читает стихотворение Ф. Тютчева «Люблю грозу в начале мая» (в повести стихотворение А. Пушкина «Зимнее утро»). Все это свидетельствует о том, что с начала киноповествования прошел год. Действие фильма условно происходит в двух мирах-пространствах, «серединном» мире – деревне, в которой живет Кожа, и в «верхнем» мире – горах, куда однажды забирает его с собой Султан, друг Кожи. Именно там открывается ему совсем другой мир – мир казахского аула, кочевья.

Первые пять глав повести практически без изменений перенесены в кино. Начиная с шестой главы в кинополотно вносятся поправки. Шестая глава повести, посвященная описанию мечты Кожи, переделана в третью часть фильма, которая носит название «Кожа видит сны». В фильме А. Карсакбаева

мир мечты и фантазий главного героя в киноэпизоде «Кожа-космонавт» разворачивается свитком анимационных кадров в картине сна героя. Тема космонавтики в эпоху шестидесятых годов XX века была самой актуальной.

Главы седьмая-четырнадцатая в повести соответствуют пятой и шестой частям фильма «На джайляу!». Последняя восьмая часть фильма («Собрание пионеров») есть подробное киноизложение девятнадцатой главы повести «Обсуждение». Повесть заканчивается «Тайным совещанием» героя с самим собой, а фильм – «Собранием пионеров». В фильме «Тайное совещание» входит структурной частью четвертой части фильма, условно именуемой «Педсовет». Суть при этом в фильме сохраняется – это описание той новой жизни, к которой стремится главный герой, его возрождение, перевоспитание. В картину введен новый эпизод, которого нет в тексте повести – герой решает, что ему лучше умереть, чем так жить после наказания его матерью за участие в воровстве овечьей шкурки. Кожа представляет картину собственных похорон, когда прощаться с ним приходят все те, кто виновен в его «условной смерти» – Майканова, Жантас, Жумагул, Султан. «Мертвые не разговаривают», – произносит он, но появление Султана возвращает его к реальной жизни.

С. Герасимов считал, что исполнитель роли является соавтором образа. В трактовке Н. Сегизбаева Кожа – неудержимый фантазер, сорви-голова и озорник, приключения которого насыщены различного рода комическими перипетиями. Он часто попадает в самые невероятные ситуации, из которых выбирается с честью, благодаря своей смекалке, уму и находчивости. Он непосредствен в своих поступках, отзывчив к чужому горю, наделен чувством справедливости, честности и непримиримости к злу. Все эти качества породили добрый отклик в душах читателей, доверие и огромную симпатию к маленькому герою, мальчику из далекого казахского аула. Кожа стал нарицательным героем после выхода фильма А. Карсакбаева.

«Соавторами образов» стали Б. Римова (мать Кожи), К. Кожобеков (Рахманов), Р. Мухамедьярова (Майканова). Образы героев в книге прописаны скорее контурно, чем подробно: мама – «дойрка на летнем пастбище», Майканова – женщина «лет под 30, маленького роста, щупленькая и очень подвижная» [19, 15], Жанар – «самая умная и красивая девочка в классе», Жантас – «ябеда, ехидна, змея в образе человеческом, хитрец с гадючьим языком» [19, 60] и остренькой мордочкой. Султан – «долговязый сын коневода Сугура», бродяга, плут, которого «никто терпеть не может» [19, 41]. Это не портреты, а, скорее, характеристики. Актерам как «соавторам образов» удалось создать полнокровные, запоминающиеся образы персонажей с биографией и судьбой.

Роль учителя географии, «лучшего учителя во всем районе», «единственного человека на земле, который может понять и поверить Коже», сыграл К. Кожобеков, в котором воплотилась сама доброта и открытость,

«академическая простота (Б. Берман). Плюс «ласковый взгляд, задушевный, негромкий голос, благородная осанка – все располагало, заставляло верить в добрые помыслы и намерения» [19, 14]. Запоминающийся образ учительницы Майкановой создала на экране Р. Мухамедьярова. Ее героиня пытается разобраться в непростом характере главного героя: «Никогда не знаешь, на что способен Кожа. Иногда хочется исключить из школы, а иногда поставить в пример» [19, 76].

Судьба отдельных литературных героев повести значительно изменена в кинофильме, например, комбайнера Каратая. В повести вдовец Каратай благополучно женится на продавщице магазина, дочери Асланбека, чему немало способствует сам Кожа, не подозревающий об этом. В фильме Каратай имеет самые серьезные намерения по поводу матери главного героя. Неоднократно он намекает на то, что они с Миллатжан - «две разорванные половинки, которым следует быть вдвоем», но мать Кожи отказывается от «мужской руки в доме», аргументируя тем, что у нее растет сын.

В сравнении с книгой в фильме А. Карсакбаева Султан не является отрицательным персонажем. К нему с сочувствием относится и учитель Рахманов, видящий свою вину в том, что он не смог «зажечь», исправить в свое время. В итоге он перевоспитывается и идет работать на конеферму. Встречая Кожу, он произносит фразу: «Лучше быть сытым конюхом, чем раздетым джигитом».

У А. Карсакбаева в свое время была идея снять продолжение «Кожи», в котором должны были появиться подростковые ребята-актеры, после чего историю героев фильма должны были играть уже взрослые. Идея осталась невоплощенной. Спустя сорок пять лет, к юбилею картины, Е. Ракишев снял фильм «Менің де атым Қожа» Это фильм о приключениях современного Кожи XXI века, история аульного мальчишки из южной глубинки, пытающегося вписаться в столичную жизнь. Таким образом, повесть «Меня зовут Кожа» Б. Сокпакбаева породила еще один кинотекст – ремейк Еркина Ракишева «Менің де атым Қожа» («Меня тоже зовут Кожа»).

Герой фильма Е. Ракишева – Кожаберген Мамыров (для сравнения – Кожа Кадыров у Б. Сокпакбаева) страдает оттого, что все находят в нем поразительное сходство с киногероем А. Карсакбаева. Обращаясь к зрителям, герой говорит, что, если бы не было этого фильма, его бы не называли «Черным Кожей». В своем монологе он приглашает зрителей посмотреть фильм и убедиться в том, что это не так. Сюжет фильма построен на том, что Кожа переезжает вместе с мамой со станции Тюлькибас Шымкентской области в Алма-Ату, чему очень рады его одноклассники, потому что с его уходом одним хулиганом станет меньше в школе.

В фильме с новой интерпретацией фильма, ставшего классикой, много реминисценций из картины А. Карсакбаева «Меня зовут Кожа». Например,

фраза: «Урок класста қалды, мен мында» («Урок остался в классе, а я здесь»). Главный герой – подросток, в раннем детстве потерявший отца. Мама Кожи – врач. Если Кожа А. Карсакбаева мечтал стать космонавтом, то Кожа XXI века мечтает стать президентом страны. В своих мечтаниях он обращается со своим «Посланием к народу», в котором предлагает баловать детей, разрешать смотреть много фильмов, не ставить двоек и троек, уроки проводить по пятнадцать минут, а перемены делать по сорок пять, никогда не повышать голоса и не сметь спрашивать, по какой же причине ученик не выучил урока. Всем сельским бабушкам предлагает раздать по корове, а городским – по роликам.

В фильме Е. Ракишева, как и в предшествующих текстах – повести Б. Сокпакбаева и экранизации А. Карсакбаева, одним из центральных становится монолог героя перед зеркалом. В этом эпизоде два Кожи – один обвинитель, другой – адвокат. С одной стороны, он ругает себя за то, что не сдержал своего обещания, данного в ауле перед отъездом, с другой, находит себе оправдание в том, что он не собирался никого обижать. В итоге, сидя перед зеркалом платяного шкафа, он дает себе клятву, что отныне будет самым дисциплинированным учеником.

Кожа Мамыров также влюбчив, как и его предшественник. Если герой Б. Сокпакбаева влюблен в Жанар, то герой ракишевского фильма находится в состоянии выбора: Гульнар или Алтынай? Взаимоотношения героя с девочками проигрываются в стиле индийского кино.

У современного Кожи тоже немало обидчиков и врагов. Ябеда Жантас замещен в фильме трусом Медетом, убежавшим в одних носках со дня рождения Алтынай при виде карнавальной маски «Крик», которую надевает на себя главный герой. Если Кожа Б. Сокпакбаева пугал всех в классе принесенной в класс лягушкой, то Кожа Е. Ракишева пугает всех на дне рождения Алтынай, переодевшись в костюм главного героя из фильма ужасов.

Когда режиссер показал сценарий Н. Санжару, тот обратил внимание на отсутствие кульминации и предложил вставить в фильм сцену, когда главный герой встречает взрослого Кожу. Встреча Кожи с главными героями фильма «Меня зовут Кожа» А. Карсакбаева – с Р. Мухамедьяровой, Н. Санжаром и Г. Курабаевой стала кульминацией фильма. Исполнители главных ролей фильма А. Карсакбаева встречаются возле памятника Г. Мусрепову в Алматы с главным героем фильма-ремейка, что тоже символично. Кожа Е. Ракишева благодарит актеров фильма «Меня зовут Кожа» и просит совет, как поступить ему с Алтынай. Актеры дают ему совет попросить прощения у девочки и подарить коробочку с заводной лягушкой в память о фильме.

В конце книги Б. Сокпакбаева главный герой – Кожа становится писателем. Исполнитель главной роли в фильме А. Карсакбаева – Н. Санжар (Н. Сегизбаев) стал профессиональным писателем и продолжает сегодня традиции Б. Сокпакбаева в литературе. Он является автором литературной

трилогии, включающей в себя произведения «Ангелочек», «Имиджмейкер» и «Белая дорога». Достигнув возраста Б. Сокпакбаева, своего любимого автора, он решил написать литературный ремейк книги «Меня зовут Кожа» – повесть «Ангелочек». Книга написана в 1997 году и приурочена к 45-летнему выходу на экран легендарного фильма А. Карсакбаева. По сути, это современное продолжение легендарной книги, такое же трогательное и правдивое, с Кожей XXI века - Чингизом, десятилетним мальчиком.

По мнению Н. Санжара, в современной литературе не хватает простых и добрых историй. Именно такой является его повесть «Ангелочек» [27]. Чингиз Н. Санжара стал таким же литературно-экранным героем, как и Кожа, с которым его объединяет единая система ценностей: доброта, чистота помыслов и поступков, обостренное чувство справедливости. При этом дорога у каждого из них своя. Чингизу, по утверждению автора повести, гораздо сложнее, чем Коже Б. Сокпакбаева. Действие книги происходит в 1990-е годы, когда распад Союза обернулся трагедией для многих людей.

В повести умело сочетаются детектив, мелодрама, приключения. На пути к заветной цели Чингиз объезжает почти всю страну и каждый человек, который встречается на его пути – это отдельная судьба, отдельная история жизни. Сюжет повести построен на мотиве путешествия маленького героя. В пути встречаются разные люди, а он, подобно ангелочку, появляется из ниоткуда и исчезает в никуда, мистическим образом влияя на их судьбу.

По сюжету десятилетний мальчик убегает из детского дома на поиски своей вымышленной матери в Алма-Ату. По пути он попадает в различные ситуации. После того как Чингиза ссаживают с поезда, он попадает в приемник-распределитель для малолетних бродяг, бежит и попадает в Алтайский край, где встречает незнакомую бабушку-казашку, которая спасает его от смерти.

В конце повести случайно встреченный журналист, под которым легко узнается сам автор, помогает добраться мальчику до Алма-Аты. И когда, наконец, вновь обретенная «мать» – красивая народная артистка - приезжает с мальчиком в детдом, чтобы оформить документы на его усыновление, выясняется, что в этом самом детском доме и находится его настоящая мама, самая нелюбимая воспитательница, которой он больше всего досаждал. В финале появляется и настоящий отец мальчика, «вечный жених», от которого она бежала в глушь, в областной детдом, где чудом оказался когда-то брошенный ею сын. Так герой сам находит свою мать.

Проза Н. Санжара дает основание сделать вывод о том, что его актерская профессия наложила отпечаток на неповторимый литературный стиль, отличающийся ретроспективностью и монтажностью. Повесть «Ангелочек» свидетельствует о безусловном таланте автора не только в сфере кино, но и литературы, для которого писать такая же потребность, как и играть в кино.

Результаты. В настоящем исследовании мы впервые предприняли

попытку проанализировать трансформацию детской повести Б. Сокпақбаева в казахской культуре. Речь идет об экранизации повести - фильме А. Карсақбаева 1964 года, способствовавшей популяризации книги, сделавшей ее культовой, ремейк фильма «Менің де атым Қожа» («Меня тоже зовут Кожа»), снятого Е. Ракишевым о приключениях Кожи XXI века, мальчика из южной глубинки, пытающегося вписаться в жизнь такого мегаполиса, как Алматы. Литературный дебют Нурлана Санжара», исполнителя роли Кожи в фильме А. Карсақбаева, его детская повесть «Ангелочек» об истории мальчика из детского дома, отправившегося на поиски своей матери, завершает цикл, порожденный повестью Б. Сокпақбаева.

Заключение. Таким образом, наше исследование вписывает новую страницу не только в сокпақбаевяну, но и в историю детской литературы Казахстана, дополняя и воскрешая позабытые литературоведческие исследования на тему «Книги и судьбы».

Литература

1. Кешин К. Человек из страны детства: к 70-летию со дня рождения Бердибека Сокпақбаева // Казахстанская правда. – 1994. – 4 авг.
2. Қирабаев С. Бердібек Соқпақбаев // АНА ТІЛІ (Ана тілі). – Алматы: 2019. – 24-30 қазан (№ 43).
3. Нұрғали Р. Өлгендер қайтып келмейді /Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. Т.6. – Б. 394-398.
4. Нұрғали Р. Таудан түскен адам // Егемен Қазақстан. – Алматы: 2009. – 7 қараша (№ 368).
5. Нұрғали Р. Суреткер мінезі // Мұқағали. – Алматы: 2014. – № 9/10. – Б. 20-31.
6. Жұртбай Т. Лебіз күткен шығарма. // Қазақ әдебиеті. – Алматы: 2015. – 30 қазан – 5 қараша (№42).
7. Әлімбаев М. Берен талант Бердібек. // Жалын. – Алматы: 2009. – № 3. – Б. 26-29.
8. Мұратбеков С. Шындықты ғана жазған: Бердібек Соқпақбаевтың шығармашылығы туралы //Жұлдыз. – Алматы: 2004. – N 11. – Б. 150-156.
9. Ахтанов Т. Бердібек биігі // Ауыл. – Алматы: – 1994. – 21-27 қаңтар.
10. Шәймерденов С. Ақиқаттан айнымаған қалам // Жас Алаш. – Алматы: 1994. – 2 маусым
11. Нұрмағанбетов Т. Қамқор кісі еді // Жалын. – Алматы: 2009. – № 3. – Б. 30-31.
12. Тарази Ә. Шын таланттың алдында заман да әлсіз. // Қазақ үні. – Алматы: 2019. (№15).
13. Тарази Ә. Өлгендер қайтып келеді: Бердібек Соқпақбаев туралы эссе // Парасат. – Алматы, 2002. – N 9. – Б. 26-28.
14. Досжан Д. Соқпақбаевтың өнер соқпағы: эссе // Мұқағали. – Алматы: 2012. – № 1/2. – Б. 60-67.
15. Мәмесеіт Т. Өзін жазып өзгені ойландырған // Астана ақшамы. – Алматы: 2014. – 2 қазан (№111).
16. Мәмесеіт Т. Жан-жүрегің жалғандыққа қимаған // Адырна. – Алматы, 2017. – № 9. – Б. 167-173.

17. Күмісбайұлы Ш. Ақиық // Дала мен қала. – Алматы: 2009. – 30 наурыз (№ 12). – Б. 8-9.
18. Тәшенов Т. Аспантаудың ақ сұңқары // Айқын. – Алматы: 2014. – 10 қазан (№183). – Б. 5.
19. Соқпақбаев Б. Меня зовут Кожа: Повести. – Алма-Ата: Жалын, 1980. – 496 с.
20. Абикиева Г.О. Нациостроительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. – Алматы: ОФ «Центр Центрально-Азиатской кинематографии», 2006. – 308 с.
21. «Меня зовут Кожа»: книга, которая вернет вас в детство <https://oyla.xyz/article/menya-zovut-kozha-kniga-kotoraya-vernet-vas-v-detstvo>
22. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества /Сост. С.Бочаров. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
23. Адаева Е. Б. Соқпақбаевтың шығармаларындағы тартыс // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 1999. – N 29. – Б. 62-65.
24. Гурьева Г.Г. Казахское кино 80-х годов. Проблемы и поиски (на материале игрового кино): Дисс. ... канд. искусствовед. наук. – М., 1991. – 173 с.
25. Гарифуллина Н. Кененбай Кожабеков: «Играть так, будто это последний твой фильм». – Новый фильм. – 1985. – февраль. – С.14-15.
26. Канафина Ж. «Меня зовут Кожа»: детство не кончается. – Караван. – 2003. – №3 (661). – 17 января. – С.18-19.
27. Санжар Н. Ангелочек. – Алматы: ТОО «Intelli Group». – 2008. – 200 с.

Қ.Р. НҰРҒАЛИ, Ж.Қ. НҰРМАНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Б.СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА» ПОВЕСІ: КІТАПТАН – РИМЕЙККЕ ДЕЙІН

Аңдатпа: Қазақ балалар әдебиетінің классигі Бердібек Соқпақбаевтың шығармашылығы әрқашан публицистикалық еңбектердің, әдеби ізденістердің, диссертациялық зерттеулердің объектісі болып табылды. Алайда көркем әдебиетте, кинода, ремейктерде жалғасын тапқан кітаптың тағдыры зерттелмеген күйінде қалды, бұл жұмыстың өзектілігін анықтады. Бұл мақаланың мақсаты – Б.Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» атты мектептегі әңгімесінің әңгіме мәтінінен киноәтіндерге ауысуын сипаттау («Менің атым Қожа», А. Қарсақбаев (1964), Еркін Рақышевтың «Менің де атым Қожа» (2009) және әдебиетке «бумеранг» болып қайта оралған А. Қарсақбаевтың кино шедеврiнiң басты рөлiн сомдаған Нұрлан Санжардың «Перiште» хикаясын сипаттау арқылы, балалар хикаятының даму бағытын айқындау басты мақсат болып табылады. Зерттеу нәтижесiнде Б. Соқпақбаевтың «Менiң атым Қожа» атты балаларға арналған әңгімесiнiң жинақы (екiншiлiк) мәтiндерi туралы қорытынды жасалып, онда классикаға айналған өзектендiрiлген шығарма, сюжеттiк қимылдар қайта жаңғыртылды.

Зерттеу материалдарын «Қазақ балалар әдебиеті», «XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы» пәндерін, сондай-ақ әдебиеттану мамандығының филология факультетінің студенттерін оқыту барысында пайдалануға болады. Мақалада сипаттамалық поэтикалық әдісі, өмірбаяндық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: қазақ балалар әдебиеті, Б.Сокпақбаев, «Менің атым Қожа», кино, Ә.Қарсақбаев, Е.Рақышев, Н.Санжар.

K.R. NURGALI, ZH.K. NURMANOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**CHILDREN'S STORY B. SOKPAKBAYEV «MY NAME IS KOJA»:
FROM BOOK TO REMAKE**

Abstract: The work of the classic of Kazakh children's literature, Berdibek Sokpakbaev, has always been the object of journalistic works, literary research and dissertation research. However, the destiny of the book, which was continued in fiction, cinema, remakes, is not explored, that's why this is the relevance of this work.

The aim of this article is to describe the transformation of the well-known school story «My name is Kozha» of B. Sokpakbaev, which has gone from the text of the story to film texts («My name is Kozha» by A. Karsakbaev (1964), «Menin de aтым Kozha» by Yerkin Rakishev (2009)) and to describe the story «Angel» of Nurlan Sanzhar, who played the main role of Karsakbaev's film.

Methods of study – the method of descriptive poetics, biographical and comparative methods of research.

As a result of the study, secondary texts of the children's story «My name is Kozha» by B. Sokpakbaev were obtained, plot moves and rethinking or updating works that have become classics were reproduced or duplicated. One classic work was the birth of three new texts – a film adaptation, a remake, a story that became for the author of the book an echo of the role once played.

The research materials can be used in the course of teaching the disciplines «Kazakh children's literature», «History of Kazakh literature of the twentieth century», as well as philology students specializing in the field of literary criticism.

Keywords: children's literature of Kazakhstan, B. Sokpakbaev, «My name is Kozha», cinema, A. Karsakbaev, E. Rakishev, N. Sanzhar.

References

1. Кежин К. Chelovek iz strany detstva: k 70-letiu so dnä rojdenia Berdibeka Sokpakbaeva // Kazahstanskaia pravda. – 1994. – 4 avg.
2. Qirabaev S. Berdibek Soqpaqbaev // ANA TILI (Ana tılı). – Almaty: 2019. – 24-30 qazan (№ 43).

3. Nūrǵali R. Ölgender qaityp kelmeidi /Jeti tomdyq syǵarmalar jinaǵy. – Astana: Foliant, 2005. T.6. – B. 394-398.
4. Nūrǵali R. Taudan tüsken adam // Egemen Qazaqstan. – Almaty: 2009. – 7 qaraşa (№ 368).
5. Nūrǵali R. Suretкер minezi // Mūqaǵali. – Almaty: 2014. – № 9/10. – B. 20-31.
6. Jūrtbai T. Lebiz kütken syǵarma // Qazaq әдеbieti. – Almaty: 2015. – 30 qazan – 5 qaraşa (№42).
7. Älimbaev M. Beren talant Berdibek // Jalyn. – Almaty: 2009. – № 3. – B. 26-29.
8. Mūratbekov S. Syndyqty ǵana jazǵan: Berdibek Soqpaqbaevtyñ syǵarmaşylyǵy turaly //Jūldyz. – Almaty: 2004. – N 11. – B. 150-156.
9. Ahtanov T. Berdibek biǵı. //Auyl. – Almaty: – 1994. – 21-27 qañtar.
10. Şäimerdenov S. Aqiqattan ainymaǵan qalam // Jas Alaş. – Almaty: 1994. – 2 mausym.
11. Nūrmaǵanbetov T. Qamqor kısı edı // Jalyn. – Almaty: 2009. – № 3. – B. 30-31.
12. Tarazi Ä. Şyn talanttyñ aldynda zaman da älsız. // Qazaq üni. – Almaty: 2019. (№15).
13. Tarazi Ä. Ölgender qaityp keledi: Berdibek Soqpaqbaev turaly ese // Parasat. – Almaty, 2002. – N 9. – B. 26-28.
14. Dosjan D. Soqpaqbaevtyñ öner soqpaǵy: ese //Mūqaǵali. – Almaty: 2012. – № 1/2. – B. 60-67.
15. Mämeseit T. Özin jazyp özgenı oilandyrǵan // Astana aqşamy. – Almaty: 2014. – 2 qazan (№111).
16. Mämeseit T. Jan-jüregın jalǵandyqqa qimaǵan //Adyrna. – Almaty, 2017. – №9. – B. 167-173.
17. Kümısbaiüly Ş. Aqiyq //Dala men qala. – Almaty: 2009. – 30 nauryz (№ 12). – B. 8-9.
18. Täşenov T. Aspantaudyñ aq sūñqary //Aiqyn. – Almaty: 2014. – 10 qazan (№183). – B. 5.
19. Sokpakbaev B. Menä zovut Koja: Povesti. – Alma-Ata: Jalyn, 1980. – 496 s.
20. Abikeeva G.O. Nasiostroitelstvo v Kazahstane i drugih stranah Sentralnoi Azii, i kak etot proses otrajaetsä v kinematografe. – Almaty: OF «Sentr Sentralno-Aziatskoi kinematografii», 2006. – 308 s.
21. «Menä zovut Koja»: kniga, kotoria vernet vas v detstvo <https://oyla.xyz/article/menya-zovut-kozha-kniga-kotoraya-vernet-vas-v-detstvo>
22. Bahtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva /Sost. S.Bocharov. – M.: İskustvo, 1979. – 424 s.
23. Adaeva E. B. Soqpaqbaevtyñ syǵarmalaryndaǵy tartys // QazMU habarşysy. Filologia seriasy. – 1999. – N 29. – B. 62-65.
24. Gureva G.G. Kazahskoe kino 80-h godov. Problemy i poiski (na materiale igrovogo kino): Diss. ...kand. iskustvoved. nauk. – M., 1991. – 173 s.
25. Garifullina N. Kenenbai Kojabekov: «İgrät tak, budto eto posledni tvoi film». – Novyi film. – 1985. – fevräl. – S.14-15.
26. Kanafina J. «Menä zovut Koja»: detstvo ne konchaetsä. – Karavan. – 2003. – №3 (661). – 17 ianvarä. – S.18-19.
27. Sanjar N. Angeloček. – Almaty: TOO «Intelli Group». – 2008. – 200 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Нурғали Қадиша Рустембекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Нурғали Қадиша Рустембековна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurgali Kadisha Rustembekovna – doctor of Philological Studies, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нұрманова Жанна Қадырбайқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Нұрманова Жанна Кадирбаевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurmanova Zhanna Kadyrbaevna - candidate of Pedagogical Studies, assistant professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.09.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.20>Ж. СЕКЕЙ

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

(e-mail: janbota2010@mail.ru)

«АЛАСТЫ ОЙЛАП ШЫҚҚАН ЖАС...»

(Д.ӘШІМХАНҰЛЫНЫҢ «ЖЫНДЫ ЖЕЛ» ӘНГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа: Мақалада әдебиеттің қасиетті табалдырығын жетпісінші-сексенінші жылдары имене аттап, аз уақыттың ішінде өз орнын тауып үлгерген Дидахмет Әшімханұлының «Жынды жел» әңгімесі қарастырылған. Мақаланың мақсаты – қаламгер шеберлігін таныту, кейіпкердің даралық психологиясын ашуда жазушының шығармашылық қиялының жемісін, көркемдеу құралының жаңалығын анықтау. Сонымен қатар кейіпкердің тұлғалық сипаты, аңызбен ұштастырылған көркем әңгіменің танымдық, көркемдік орны дәлелденеді. Туындының тағылымдық мәнін ашуға көмектесетін мүмкіндігін нақты мысалдар арқылы зерделеуге тырыстық.

Шығармада кейіпкер болмысының табиғатпен байланыстыра суреттелуі, адамның ішкі құпия әлеміне үңілу, адам бойындағы кереғар екіұдай сезімдер, сюжет бірлігі жағынан ел тағдырын суреттеуге құрылғандығы, адам бойындағы асыл қасиеттердің дәріптелуі туралы тұжырымдар жасалды.

Жазушы шығармашылығындағы табысты кезең тәуелсіздік жылдарында жарыққа шыққан әңгімелері, повестері, публицистикалық эссе, әдеби сын жанрларындағы еңбектеріне тоқтала отырып, шығармаларындағы қоғам өзгерісі, ұлттық құндылық, ұлт тағдыры сынды қазіргі қоғамның күрмеулі мәселелерімен ұштасып жатқандығына талдау барысында көз жеткіздік. Мақалада автор туындыларындағы ұлт мұраты, ана тілі, рухани азғындық мәселелері сөз етіледі.

Қаламгердің шығармашылық шеберлігін жаңа технологияның шығу үдерістерімен (балалардың әке-шешесімен емес, айнамен сөйлесуі, олардың не деп отырғанын ешкімнің түсінбеуі яғни интернетпен сөйлесу) байланыстыра отырып, көркем әдебиеттің дамуының өзгеше бітімін қалыптастыруға септігін тигізетіндігіне баса назар аударылады. Ел жадына сіңген ұлттық менталитеттің сақталмауы (бұқаның бұзауға артылуы, қыздардың жігітке артылуы, жалаңдаған пышақ, жын қаққандай би, құтырынған күй), әлеуметтік жағдай (тайпа өмірі, ұлт тағдыры, т.б) мәселелеріне еркін бойлай отырып, осы тұста Обыр, Жебір, Орман тайпаларының күнделікті тұрмыстағы қарым-қатынастарын арқау еткен шағын эпизодтарға кезек беріп, әр тайпаның өзіндік ментальдық ерекшеліктері мен ұлттық болмысын ашуға тырысқан қаламгер

рухани жағынан азған тайпаның материалдық байлыққа ұмтылысын көрсетуге талпыныс жасайды. Осы орайда келтірілетін детальдар қызық, бір-біріне ұқсамайды, сонысымен де әңгіменің идеялық-көркемдік мазмұнын байыта түскен.

Түйін сөздер: Дидахмет Әшімханұлы, әңгіме, аңыз, ұлттық құндылық, идея.

Кіріспе. Дидахмет Әшімханұлының шығармашылығындағы аса табысты кезең тәуелсіздік жылдарымен тұстас келеді. Осы кезде оның әңгімелері, повестері, публицистикалық эссе, әдеби сын жанрларындағы еңбектері мерзімді баспасөз арқылы да, жеке жинақ болып та жиі жариялана бастады. Қалам иесінің осы жылдары жазылып, жарық көрген «Тасқала», «Жынды жел», «Сары самауырын», «Жылыжайдың қияры» қатарлы әңгімелерінде жүйелі өрбіген тақырып – қоғам өзгерісі, ұлттық құндылық, ұлт тағдыры сынды қазіргі қоғамның күрмеулі мәселелерімен ұштасып жатыр. Автор осы туындылары арқылы ұлттың уайым-қайғысыздығы, барға мәз, ішкенге тоқ, тек ас ішіп, аяқ босатар – хайуанша күн кешіп, өз ана тілін ұмытып, ұлтының ұлы мұраттарын әлдеқашан аяқасты еткенін жеткізеді.

Дидахмет Әшімханұлы – өте сезімтал, аңғарымпаз суреткер. Ол адамның ішкі жан-дүниесіндегі психологиялық сезімдік, эмоционалды құбылыстарды қалт жібермей бақылап, тап басып бейнелеп отырады. Тіпті, одан «жынды желдің гуілін» де жасыра алмайсыз. Сөзіңіз бен қимыл-әрекетіңіздегі елеусіз сәтті де, ішкі дүниеніңдегі астаң-кестені шыққан жасырын құпия сырларды да жан тамыршысындай жайып салып отырады.

«Қай жанрда жазса да қазақ халқының жоғын жоқтап, мұңын мұңдаған ол қоғамның көкейкесті мәселелерін көтере білді» [1, 313]. «О бастан әдебиеттен таңдап алған жанрым – әңгіме. Шындығында, таңдайын дегем жоқ, үйренейін деп бастап едім, үйренген соң қалай бауыр басып кеткенімді білмеймін. Кейін... роман деп қолға алғаным да, повесть деп бастағаным да әңгіме боп шыға келетін болды» [2, 4], - дейді автор алғашқы әңгімесі туралы.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Жазушы өз шығармаларында фольклорлық сюжеттер мен сарындарды аса шеберлікпен пайдаланған. Бұл әдіс әрбір дамыған әдебиетке тән құбылыс. Белгілі ғалым У.Далгаттың: «...Имеют место индивидуально-творческой обработки, переработки, переложения фольклорных образцов, стилизация под народно-поэтические формы, когда писатель или поэт решает от себя заговорить на языке фольклора, создавая свои произведения в духе фольклорной традиции...» [3, 15] – деп жазушылар фольклоризміне берген анықтамасында олардың фольклорға саналы түрде баруының әдеби-эстетикалық маңызы түсіндіріледі. Халық прозасының аңыздық, мифтік сюжеттері суреткердің аталмыш әңгімесінде қолданыс тапқан. Қазіргі таңда прозаның өн бойында желі тартып жататын

фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлердің қолданылуы оның проблематикасын ғана емес, көркем суреттеу мүмкіндігін де байытатын өміршең тәсіл болып отыр. Ал, аңыздық, мифтік сюжеттерді көркем әдебиетте әдеби тәсіл ретінде қолданудың маңызы А.Мәуленовтің зерттеу еңбегінде зерделенді [4]. Сонымен қатар фольклоршы ғалым С.Қасқабасовтың еңбегінде де жан-жақты қарастырылған [5]. Алас туралы аңыздық-әпсаналық сюжет жазушы қаламынан туған да, жазба әдебиеттің шағын болса да кесек ойлы туындысына айналған. Талданып отырған әңгімеден көргеніміздей, Д.Әшімханұлы көркем шығармалары мен публицистикалық туындыларында жалпыадамзатқа ортақ құндылықтарды көтере білді. Жалпы жазушы туындыларының негізгі өзегі – ел тағдыры, жер тағдыры.

«The human and nature ecology is one of the main problems of the XXI century, which is on discuss and also is the main object of modern literature. Upon Independence, the Kazakh literature enriched with modern topics, and one of them is nature and human ecology» [6].

Алас тайпасы тәрізді қазақ ұлтының азғындауынан қорыққан жазушы негізгі кейіпкерлерінің тағдыры арқылы мәңгілік мұраттарды насихаттайды. Ана тілі жоғалса, ұлттығымыздан айырылатындығымызға алаңдаушылық танытқан қаламгер тіл мәселесін, жер киесі мен туған жердің құдіретін, имансыз ұрпақты ешқандай боямасыз, қаз-қалпында бейнелейді. Қаламгер өз оқырманна, көп мәселеден бейхабар бүгінгі ұрпаққа ата салтын сақтау жөнінде ұлағат айтады.

Мақалада әңгіме жанрында қалам тартқан зерттеуші ғалымдардың ой-пікірлері, зерттеулері қарастырылып, жұмысқа теориялық негіз болды. Зерттеу материалы ретінде Дидахмет Әшімханұлының «Жыңды жел» әңгімесі қарастырылды. Мақаланы жазу барысында әдеби, жүйелеу, талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Әңгіменің басты ой өзегі ел кезіп жүретін әлдебір емші шалдың әңгімесінен («...Сонау ерте дүниеде, осы Алтайдан айшылық алыс жерде өріс толы малы бар, шаңырақ толы жаны бар, ағаш уықты, киіз туырлықты Алас деген тайпа тіршілік етеді...») бастау алып, шығарманың соңғы нүктесіне дейін ойнамалы түрде өрбиді.

Алтай тауының қойнауында қой бағып отырған отбасының айналасында топтастырылған эпизодтық оқиғалар тізбегі жалғыз бір жанұяның өмір тарихын суреттемейді. Шығармаға осыдан елу жыл бұрын ақ сақалды, сары шапанды шалдың айтқан әңгімесі мен сонау ерте заманда Алтайдан айшылық жерде мекен еткен өріс толы малы бар, шаңырақ толы жаны бар, ағаш уықты, киіз туырлықты Алас деген тайпаның өмір белестері арқау болып, егіз желімен баяндалып отырады.

Сюжеттік оқиға алтыншы сынып оқып жүрген баланың жел тиіп ауырып, ұшықтаған шалдың жыңды жел туралы әңгімесінен басталады.

Алтайды мекен еткен Алас тайпасының мамыражай тіршілігі, көршілес Мұңдар тайпасынан қашып, Алтайдың бергі бетіне қопарыла көшкені суреттеледі.

«Емші шал сөйлеп отыр. ...Шындығында, мен әңгіме тыңдап емес, бір қызық кино көріп жатқандаймын. Жоқ, қызық емес, үрейлі, қорқынышты кино. Көз алдымда... қым-қиғаш көріністер... Аппақ қарлы асулар... Асу үсті ақ тұман. Ақ тұманға бұлдырай сіңген салқар көш. Құлағыма сыңсыған ән келеді алыстан... Мен оқыған кітаптардан да дәл осындай жан түршігер көріністер кездеспеген. Шал әлі сөйлеп отыр...» [7]. Осындай ой-сезім ұшқындарынан кейіпкердің жан әлемінің астан-кестен болып қопарылуы өзін кінәлі сезінгендей айыпты күйі қылаң беріп қалады. Кейіпкердің ой арпалысы оның жан тебіренісін шынайы жеткізеді.

Оқырман назары да бірден арбалып, әңгіме беттерін бас көтермей бірден оқи жөнеледі. Шығарма сюжетін қоюлатып қызықтырып тұрған сырт оқиға емес, психологиялық үрдіс, бұрқаған ой ағысы, қайнап, шеңберлеп, атқылап тұрған жүрек сезімі, жүйкелер майданы. Осының бәрі дәл бүгін, осы сәтте көз алдыңнан тізбектеліп өтіп жатқандай.

«Жаңа жерге тайпа жақсы орнығады. Аз-ақ жылда өріс малға, қоныс жанға толады. Әр шаңырақтан он-он бестен өріп шыққан өрімдей жастар тайпаның сәніне айналады. Олардың мінгені құйрық-жалы төгілген кілең сәйгүлік, кигендері сусылдаған жібек пен жылтылдаған торқа болады. Кәріде қайғы, жаста уайым болмайды. Жалшы мен малшының жегені алдында, жемегені артында, ауыздарынан ақ май ағады» [7]. «Адамның басы – Алланың добы» деген көне тәмсілдің ақиқатын өмірлік тәжірибесі мойындатқан Алас тайпасы үшін жаңа қоныс – жер бетіндегі құтты мекен.

«Көп ұзамай саятшылықтан еркектер де оралады. Оралған сәтте иен тұрған үйлерді, түтіні өшкен қазан-ошақты, иістеніп жатқан кемпірді, көкшіл белдің үстінен көп қатынды көреді. Оларға шауып жеткенде:

- Алтын! Алтын таптық! – дегенінен басқа ештеме естімейді. Сонда мән-жайды әбден білген тайпа ақсақалы:

- Бітті! Құрыдық! Алас тайпасының басына ақыр заман келді! – деп аттан құлап түседі» [7].

Көшіп келген Алас тайпасының оқшау қоныстанып, Жебір мен Орман тайпаларымен қоян-қолтық араласа қоймауын, барақат, тоқшылықта тіршілік етіп отырғандығын көркем бедерлей отырып, қаламгер осы тайпаның өзгенің ырқына көне қоймайтын тарпаң мінезін жан-жақты ашады. Алайда Алас жерінен алтынның табылғаны туралы хабар міне, осындай айрандай ұйып, ынтымағы жарасып отырған Алас тайпасының құтын қашырып, берекесін алады.

Сюжеттік даму бірде Алас тайпасы, бірде Жебір тайпасы мен Обыр және Орман тайпалары төңірегіндегі мекеншақтық тұрғыдан тікелей өріс алады. Өзге әрекеттік мәліметтер авторлық шегініс арқылы баяндалады.

Алтынды алу үшін Жебір тайпасы мен Обыр және Орман тайпаларының іс-әрекеттері көркем бедерленіп, Орман тайпасы жыңды сумен, Обыр тайпасы алақандай айнаның көмегімен алтынды алғылары келетіндігі нанымды баяндалады. Жазушы бүгінгі күннің тынысын бейнелегенде де оқшау, сырт көз үшін таңқаларлық әрі жұмбақ оқиғаларға құрық салады. Осы ретте «жер түбіндегі жебір тайпасы Орман мен Обыр сияқты Аласқа бірден ұмтылмайды. Олардың айла-тәсілінен не шығарын сырттай күтіп отыра береді. Сосын арада жылдар өткенде, «жақсылықтар» құлаққа жеткенде, қулық-сұмдықтың небір түрін білетін, тым әдемі сөйлейтін, өте әріден ойлайтын, шашы алтындай сапсары, беті ақша қардай аппақ жалғыз әйелдің» Алас мекеніне арнайы келгенін автор ерекше ықыласпен баяндайды. Түптеп келгенде, аппақ әйелді Алас тайпасына жетелеген сезім дүниеқоңыздық болса керек.

Автор осы тұста Обыр, Жебір, Орман тайпаларының күнделікті тұрмыстағы қарым-қатынастарын арқау еткен шағын эпизодтарға кезек беріп, әр тайпаның өзіндік ментальдық ерекшеліктері мен ұлттық болмысын ашуға тырысады. Осы орайда келтірілетін детальдар қызық, бір-біріне ұқсамайды, сонысымен де әңгіменің идеялық-көркемдік мазмұнын байыта түскен.

«... Орман тайпасы «тәтті сусындарына» тойып алып күні бойы киіз үй іргесінде тоңқаяды да жатады. Мал бағусыз, қатын қараусыз қалады. Бала-шаға күндіз-түні баяғы Обыр тайпасынан келген қара кемпірдің айнасына қарайды да отырады. Ғажап айна! Алыстағыны алақандағыдай көрсетеді. Ал, ол не көрсетпейді десеңші. Бұзауға артылған бұқаны, жігітке өзі артылған қыздарды, жалаңдаған пышақты, жап-жалаңаш құшықты, жын қаққандай биді, құтырынған күйді, бәрін-бәрін көрсетеді, шіркінің. Ал, бұл кезде ақ қатын не істейді?!...» [7]. Бұл ретте адамның азғандығын көрсететін тұспал, емеуріні мол эпизодтар шаң береді. Әңгіменің бұл күтпеген күрт бұрылыстары тағы да бір өрісті ойға, бүгінгі тәуелсіз еліміз зәру идеяға жетектейді. Ұлттық менталитеттің киесі бар. Сол ұлт мәйегін көзіңнің қарашығындай сақта. Бұл – сенің қазақ боп өмір сүруіңнің бірден бір шарты дейді. Қалам иесі ұлттық һәм жалпыадамзаттық мінездерге оған жараспайтын қасиеттерді зорлықпен таңуға болмайды деп санайды.

Жебір тайпасынан келген ақ әйел Алас тайпасының әйелдерін іздеп тауып, мақтауын келістіріп, іргені көтеріп, киіздерді кестіріп, орманға өрт қойдыруы бауырмалдық, қамқорлық сынды жан туыстығын білдіретін рухани құндылықтардың әлсірегенін, керісінше материалдық байлыққа деген ұмтылысты айғақтайды.

Алас тайпасының адамдары атамекенін ардақтамай, жер-суын талапайға салғаны үшін қасиетінен де, адамгершілік сыпатынан да жұрдай болады. Неміс философы Фридрих Ницше: «...тот, кто своим знанием низвергает природу в бездну уничтожения, на себе испытывает это разложение природы» [8] – деген екен. Тайпа адамдары да солай азады. Қысқасы, ұлттық қасиеттен ажырау

адами қасиеттен айырылу деген сөз.

«Сол-ақ екен: ойдан-қырдан, оңнан-солдан самал лекіп қоя береді. Қатындар мәз боп қол соғады. Еркектер желпініп кейде ашады. Бірінің бетіне әр кіреді, бірінің бойына әл бітеді. Мұндай рақатты кім көрген!... Бірақ, амал не, бұл рақат ұзаққа созылмайды, самалдың арты желге айналады. Желдің соңы қара дауылға ұласады. Ол күндіз-түні түйедей боздап, иттей ұлып тұрады. Бір сәт тұна қалады, бір сәт екілене қайта соғады. Жылаңдай ысылдап, іргеден кіреді, айдаһардай ысқырып, есіктен шығады. Зәрі еттен өтеді, ызғары сүйекке жетеді. Ыңырсып жылап бала бесікте жатады. Күрк-күрк жөтеліп еркектер есікте отырады. Көздері алақ-жұлақ етіп көп қатын ақ қатынды іздейді. Ол ізім-қайым жоғалған. Ол жоғалысымен, тағы бір сұмдық басталады. Көктен түсті ме, жерден шықты ма, әлде желмен бірге жетті ме, тайпа ішінен белгісіз бір індет шығады. Бұл алдымен жан-жануар, малдан білінеді. Қотанда қойлар бастарын бір жағына қисайтып, айналып-айналып құлап түседі. Үйірде айғырлар қуып жүріп өз жатырына шабады. Түйелер жаңа туған ботасын тіземен таптап тастайды. Үйдегі иттер иесін қабады. Бұның соңы адамдарға жетеді. Еркектер бесіктегі қызына ұмтылады, қатындар қаршадай ұлды үстеріне жығады» [7]. Белгісіз індеттің келуі мәтін астарындағы бейсаналық ағыстармен төркіндес. Хайуанның адамзатқа немесе адамның мақұлыққа айналу құбылыстары аңыз-әпсаналарда неғұрлым әдепті арман-мұраттармен төркіндес болса, ал «Жынды жел» әңгімесінде эстетикадағы сұрқиялық категориясына сәйкес мейлінше ақылға сыйымсыз жағдай орын алады. «Дағдарысты дәуірлерде адамның дүниені қабылдауы бұзылады, оның орнына жаңасы бірден келе қоймайды. Осындай сәтте шынайы өмірді сұмдық аясында қабылдау жиілейді. Қалыптасқан тарихи тәртіптің талқан болуы замандастардың көзіне жаһандық апат болып көрінеді» [9, 87] – деген ғалым пікірі жоғарыдағы ойымызды бекіте түседі.

«Балалар әке-шешесімен емес, қолдарындағы айнамен сөйлеседі. Олардың не деп отырғанын ешкім түсінбейді. Тілдері басқа болады» [7]. Қолдарындағы айна – технологиялық жетістіктің арқасында бүгінгі күні адам баласы мен бүкіл әлемді тұтасымен кішірейтіп әкеліп алақанына қондырып, көріп отыратын Интернет дейтін сиқырлы қобдиша. Бұл, әрине, зор жетістік, адам баласының ақыл-ойының жемісі. Алайда, бұл сиқырлы қобдиша адамның ең басты байлығы – денсаулығы мен алтыннан да қымбат уақытын қоса ұрлап жатқанын, әсіресе, жас буынның компьютерлік құрылғылардың қосалқы бөлшегіне айналып кете ме деген қауіп төніп тұрғанын түспалмен жеткізеді.

Жазушы бұл туындысында біз өмір сүріп отырған қоғамда құндылықтардың орын ауысқаны, қазіргі таңда рухани құндылықтардың екінші кезекке шығып, бірінші кезекті материалдық байлықтың иемденгенін нанымды суреттеген. Сонымен бірге, бұл әңгімеде қазіргі қоғамдағы әйел-аналар бейнесі және бір қырынан толыққан. Тіршілікке нәр беруші аналардың болашақ ұлт тағдырына тікелей жауапты екендігі авторлық көзқараспен барынша нанымды

суреттелген.

«...Әкем көзінің жасын сүрте беріп:

- Балам, емделсеңші, - деген.

Менің де көзімнен жас шыққан. Аласты ойлап... Ал, әкем кімді ойлап екен?..» [7].

Әңгіме осы сөздермен аяқталады. Реалистік суретпен басталған шығарма символикалық, рәміздік елеспен тамамдалады. Бұл жерде қалың сана ағысы кілең сезімге айналғандай. Бала әкесінің ішкі әлемінде қалып қойғандай, ой сыртқа теппейді. Алас деген тайпа туралы шалдың айтқан әңгімесі күллі адамзаттың соңғы парызындай оқушы көңілінде қалып қояды.

Нәтижелер. Қаламгер «Жынды жел» деген әңгімесінде адамдар арасындағы бәсекелестік, дүниеқоңыздық, күншілдіктің ақыры неге апарып соғарын, ол түптеп келгенде тұтас бір ұлттың мінезін ғана емес, тағдырын да тығырыққа тірейтін қасіретке әкелетінін нақты әдеби деректер, кейіпкерлердің өкінішті өмірі арқылы бейнелеп береді. Өз кейіпкерлерінің жан дүниесіндегі өзгерістерді дамыта, күрделендіре отырып бедерлейтін жазушы адамзат табиғатындағы кереғар екіұдай сезімдерді де барынша зерделей біледі.

Алас тайпасы туралы аңызды арқау еткен «Жынды жел» әңгімесіне ұрпақ тәрбиесі негіз болған. Бір тайпаның көркейіп дамуы да, оның азғындап жер бетінен жойылып кетуі де әйел-аналарға байланысты екенін көрсеткен жазушы ұлттың болашағына, ұрпақтың тәрбиесіне болашақ аналардың жауапты екендігін еске салуда есте жоқ ескі замандағы аңызға жан бітірген [10].

«Аңыздар мен мифтерді көркем әдебиетте әдеби тәсіл ретінде қолдану шығарманың көркемдік-эстетикалық әсерін байыта отырып, шығармада суреттелген өмір шындығын бейнелеуге, өмірдің шынайы беттерін тануға септігін тигізеді» [11].

Әңгіме көзі қарақты оқырманға кеңінен мәлім немесе қалам иесінің қиялынан туған, автордың өзі де «Алас тайпасы туралы аңыз» деп атаған аңыз желісіне құрылған деп топшылауымызға болады. Әдебиет зерттеушісі С.Қасқабасовтың «Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық. Ал әпсана-хикаяттың мақсаты – баяғыда болған немесе болды деген керемет оқиғаны, іс-әрекетті немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі» [12, 153], - деген пікірін ескерсек, шығарманың әпсана-хикаятқа берілген анықтамамен толық қабысатындығына көз жеткізуге болады.

Қорытынды. Автор Алас тайпасы арқылы жаһандану үдерісіне жұтылып бара жатқан адамзат баласына үлкен ой салады. Адам баласының пиғылын бұзатын байлық екендігін безбендей алған автор қазақ баласының ар мен ұяттан, адамгершіліктен озбауын қалайды. Қоғам енжарлығы мен ұлт қасіретін замана қайшылығы, табиғи тамыры терең кінәрат есебінде суреттейді.

Бұл жазылмайтын дерт іспеттес. Қаламгер дүние қайғысын шыдамның шерімен жазуды көздейді.

Әңгіме өмірлік шындықты суреттеудегі, тұрмыстық тіршілік иірімдерін, ұлттық болмысты, мінез-құлықты, мәдениетті, идеялық және құндылықтық, бағыт-бағдарлық ұстанымдарды оқырманның санасына сіңіре білетін ұтқырлығын бағамдай білуімен ерекшеленеді.

Қорыта айтқанда, жазушының «Жыңды жел» әңгімесі тұтас көркемдік әлемімен тіл, діл, дүниетаным сынды ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарды қастерлеуге олардың мән-маңызын ашуға бағытталған деуге негіз толық.

Әдебиеттер

1. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: Print express, 2017. – 512 б.
2. Әшімханұлы Д. Көптомдық шығармалар, Т.2. Ақшоқы. Әңгімелер мен әдеби эсселер, мақалалар. – Астана: Нұра-Астана, 2016. – 480 б.
3. Далгат У. Фольклор и литература народов Дагестана. – Москва, 1999. – 263 с.
4. Мәуленов А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2001. – 24 б.
5. Қасқабасов С. Ойөріс. – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
6. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultangaliyeva R., Abilkhaiyrov N., Mekebayeva L., The nature and human ecology in modern kazakh literature. Utopia y Praxis Latinoamericana, ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 79-89.
7. Әшімханұлы Д. Жыңды жел. – Қаралған күні: 10.09.2022. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/didahmet_ashimhanuli_zhindi_zhel_21242
8. Ницше Ф. Сочинение в двух томах. Т.1. – Москва, 2013. – 395 с.
9. Боров Ю. Эстетика. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
10. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. 15 т. – Алматы: Әдебиет әлемі. – 412 б.
11. Келдыбекова С.Б., Шортанбаев Ш.А. Қазіргі қазақ әңгіме жанрындағы драматизм мәселесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филологиялық серия. - 2020. - №3 (179). – Б. 25-33.
12. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 2014. – 215 б.

Ж. СЕКЕЙ

УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Қазақстан

«СЛЕЗЫ, КОТОРЫЕ ТЕКЛИ ДУМАЯ ОБ АЛАСЕ...» (ПО МОТИВАМ РАССКАЗА Д.АШИМХАНУЛЫ «СУМАСШЕДШИЙ ВЕТЕР»)

Аннотация: В статье рассмотрен рассказ Дидахмета Ашимханулы «Сумасшедший ветер», который вошел в священный мир литературы в семидесятых-восемидесятых годах XX в. и за столь короткое время успел найти

свое почетное место. Цель статьи – показать мастерство писателя, выявить плоды творческого воображения писателя в раскрытии психологии индивидуальности героя, новизну использования средств художественной выразительности. Также показывается личностный характер героя, познавательное место художественного рассказа в сочетании с легендой. В статье на конкретных примерах раскрывается воспитательная сущность произведения.

В произведении были сделаны выводы о связях бытия героя с природой, погружении во внутренний тайный мир человека, противоречивых чувствах в человеке, единстве сюжета, прославлении благородных человеческих качеств.

В статье затрагиваются вопросы национального идеала, родного языка, духовного разврата в произведениях автора.

Особое внимание уделяется тому факту, что творческое мастерство писателя позволило ему предсказать появление новых технологий (общение детей с зеркалом, а не с родителями, чье-либо непонимание того, что они говорят, то есть общение с интернетом), способствует формированию иного плана развития художественной литературы. Не соблюдая принципы национального менталитета, заложенного в памяти страны (перегрузка быка на теленка, перегрузка девушек на парня, голый нож, бешеный танец, бешеное состояние), свободно затрагивая вопросы социального положения (жизнь племени, судьба нации и т.д.), в этой связи были затронуты вопросы повседневного быта племен Обыра, Жебира и Ормана. Писатель, имеющий целью раскрыть свои ментальные особенности и национальную самобытность каждого племени к материальному богатству. В этой связи приводимые детали анализа текста весьма интересны, не похожи друг на друга и обогащают идейно-художественное содержание повествования.

Ключевые слова: Дидахмет Ашимханулы, рассказ, легенда, национальная ценность, идея.

ZH. SEKEY

«Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

"THE TEARS THAT FLOWED, THINKING ABOUT ALAS..." (BASED ON D. ASHIMKHANULY'S STORY "CRAZY WIND")

Abstract. The article deals with the story "Crazy wind" by Didakhmet Ashimkhanuly, who crossed the sacred threshold of literature in the seventies and eighties and managed to find his place in a short time. The purpose of the article is to demonstrate the writer's skill, reveal the fruit of the writer's creative imagination, the novelty of the artistic tool in revealing the psychology of the character's personality. In addition, the personality of the protagonist, the cognitive and artistic place of the

fictional story combined with the legend is proved. We tried to study the possibility of helping to reveal the educational value of the work with specific examples.

The work concludes the description of the character's personality in connection with nature, the search for the inner world of man, the contradictory feelings in man, the unity of the plot to describe the fate of the country, the glorification of human qualities.

Analyzing the success of the writer's work in the years of independence, focusing on his short stories, stories, journalistic essays, works in the genres of literary criticism, we see that his works are associated with the complex issues of modern society, such as social change, national values, national destiny. The research deals with the issues of national goals, mother tongue, spiritual immorality in the works of the author.

It is emphasized that the writer connects his creative skills with the emergence of new technologies (children talk not with their parents, but with the mirror, no one understands what they are talking about, that is, talking with the internet), which contributes to the development of fiction. Focusing freely on the issues of the inability to preserve the national mentality (a bull on a calf, girls on a boy, a naked knife, a demonic dance, a frantic state), social situation (tribal life, the fate of the nation, etc.), the writer tries to show the aspirations of the spiritually degenerate tribes for material wealth, trying to reveal the peculiarities of the mentality and national identity of each tribe, turning to small episodes that form the basis of everyday life of Obyr, Zhebir, Orman tribes. The details are interesting and different, thus enriching the ideological and artistic content of the story.

Keywords: Didakhmet Ashimkhanuly, story, legend, national value, idea.

References

1. Qazırgı qazaq ädebieti: damu ürdısterı, esımder men oqıǵalar: Üjymdyq monografiya. – Almaty: Print express, 2017. – 512 b.
2. Äşımhanūly D. Köptomdyq syǵarmalar, T.2. Aqşoqy. Äñgımeler men ädabi eseler, maqalalar. – Astana: Nūra-Astana, 2016. – 480 b.
3. Dalgat U. Fölklor i literatura narodov Dagestana. – Moskva, 1999. – 263 s.
4. Mäulenov A. Qazırgı qazaq prozasyndaqy ańyzdar men mifтерdıñ körkemdık qyzmeti: filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesın alu üşın daiyndalǵan disertasiyanıñ avtoreferaty. – Almaty, 2001. – 24 b.
5. Qasqabasov S. Oıörıs. – Astana: Astana poligrafia, 2009. – 320 b.
6. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultangaliyeva R., Abilkhayrov N., Mekebayeva L., The nature and human ecology in modern kazakh literature. Utopia y Praxis Latinoamericana, ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 79-89.
7. Äşımhanūly D. Jyndy jel. – Qaralǵan künü: 10.09.2022. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/didahmet_ashimhanuli_zhindi_zhel_21242
8. Nisşe F. Sochinenie v dvuh tomah. T.1. – Moskva, 2013. – 395 s.
9. Borev İu. Estetika. – Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoǵamdyq qory, 2020. – 408 b.

10. Klasikalyq zertteuler: Köp tomdyq. 15 t. – Almaty: Ädebiet älemi. – 412 b.
11. Keldybekova S.B., Şortanbaev Ş.A. Qazırgı qazaq äñgime janryndaғы dramatizm мәselesı // QazÜU Habarşysy. Filologialyq seria. - 2020. - №3 (179). – B. 25-33.
12. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy. – Almaty: Şylym, 2014. – 215 b.

Автор туралы мәлімет:

Секей Жанбота – филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Секей Жанбота – кандидат филологических наук, «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан.

Sekey Zhanbota - candidate of Philological Sciences, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

XҒТАР 17.09.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.21>

Б.Б. ТАГУДРЕТОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: t.bota_90_10@mail.ru)

ЖАЗУШЫ МАРХАБАТ БАЙҒҰТТЫҢ ЮМОРЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы Мархабат Байғұттың шығармаларындағы юмор мәселесі талданады. Жазушының прозалық шығармаларындағы юмордың орны мен көркемдік қызметі идеялық, тақырыптық, авторлық-дүниетанымдық, образдық, стильдік аяда зерделенеді. Қаламгердің юморды қолданудағы қайталанбас, дара қолтаңбасы шығармашылық жетістік тұрғысында қарастырылады. Оқырманды көңілділікке, жеңіл күлкіге бөлейтін пафос шығарманың өн бойынан, кейіпкерлердің мінез-құлқынан, дағдысынан, іс-әрекетінен, жалпы бейнелеу компоненттерінен бастау алады. Күнделікті өмір мен шындықты бейнелеудегі юморға құрылған жағдай, тартыс, қарым-қатынас, тілдік қолданыс түрлері сараланып, юмор жазушы шығармаларының бойынан табылатын ең бір ұтымды әдіс ретінде танылады. Жазушының юморды қолдану арқылы айтайын деген ойын жан-жақты қамтып, дәл, анық беру мақсатында зерттеу нысанына алынған туындыларындағы диалогтың белсенді түрде қолданыс табуы, тілдік қолданыстар, құрылымы қысқа да, тосын сөйлемдер, өзіндік табиғи болмысымен ерекшеленетін сәтті монолог, диалог, сонымен қатар, авторлық баяндау үлгілері, олардағы детальдар нақты мысалдармен көрсетіліп, ғылыми еңбектердегі тұжырымдамен дәйектелді. Оқырманына жайдары әзілмен, салмақты ой салатын, астарлы әжуа, жеңіл әзіл, достық рәуіштегі жүрекке жылы тиетін қалжыңдары әлеуметтік, қоғамдық сипатта маңызды қызмет атқаратындығы сөз болады. Қазақ болмысына терең бойлай алған жазушының қолданған юморының өз шығармашылығындағы орнын айқындау мақсат етілді.

Түйін сөздер: Мархабат Байғұт, проза, стиль, күлкі, юмор, диалог.

Кіріспе. Күлкі – өмірдің өзінде де, әдебиет пен өнерде де маңызы зор құбылыс. «Өмірде күлкі негіздері, оның туу себептері көп. Күлкі іс-әрекетте де, сөзде де, түр-түсте де, мінезде де көрініс таба береді» [1,165]. Ал көркем әдебиетте ол нақты мақсаттан туып, идеяны жеткізуде аса қажет көркемдік жүк арқалайды. Күлкі өмірге құштарлықтан туындайды, адам мен қоғамды байланыстырады, құндылықтардың өзгеруін жүзеге асырады, әлемді қабылдау құрылымын өзгертеді, кемелдену жолын ұсынады. Күлкі қашан да керек.

Күлкісіз өмір жоқ. Күлкіден туындайтын психикалық күй қандай да бір келіспеушілік мақсатында, қоршаған әлемді қабылдауға және оған деген көзқарасқа әсер ететін қайшылықта жатыр. Сондықтан юморды әлеуметтік құбылыс деп те тануға болады.

Күлкі – сынның да өте өткір түрі, әрі прогрестің қуатты құралы болып табылады. Күлкі – наным-сенімдер мен қателіктерге қарсы күресетін ең күшті және тиімді өнер құралдарының бірі. Осындай қуатты құралды қаламына серік етіп, әдебиет әлемінде өмірдің кемшін тартқан тұстарын көрсету үшін, түрлі ұнамсыз көріністер мен мінез-құлықтарды астарлы қалжыңмен сынау мақсатында әзіл-қалжың, жеңіл юморды кеңінен қолданған жазушылар аз емес. Атап айтсақ, Т. Әлімқұлов, Ә. Тарази, Д. Исабеков, М. Мағауин, Т. Нұрмағанбетов сияқты қаламгерлер осы қатардан көрінеді. Олардың ішінде өзіндік стилі мен мәнері бөлек, оқырман назарын өзіне жеңіл күлкімен де аудара алған қаламгер Мархабат Байғұтты да ерекше атауға болады. М. Байғұт шығармаларындағы күлкі – орынсыз емес, әрдайым ең қажетті сәтте жұмсалатын, езу тарттыра отырып, ойландыруға мәжбүрлейтін, шынайы күлкі. М. Байғұтта ауылдағы қарапайым ортада қалыптасқан және сол ортаны бейнелеуде сәтті шешім табатын юмор жиі көрінеді. Шығармаларымен алғаш танысқан оқырманның өзі оның юморлық қолтаңбасын тез аңғарады. Кейіпкерлерінің мінездері мен әрекеттері, тіпті есімдеріне дейін күлкі шақырып тұрады. Мархабат Байғұттың өзіндік стилін, юморлық образ жасаудағы, сөз саптау жүйесіндегі күлкіні ешкіммен шатастыруға болмайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың материалы ретінде Мархабат Байғұттың прозалық шығармаларында кездесетін әзіл-қалжың, күлкі, жалпы юморлық әдістер негізге алынды. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми еңбектерді сұрыптау, талдау, мәтіндік талдау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Мархабат прозасы юморға өте бай. Жазушы өмірдің қарапайым шындықтарынан тартымды сюжеттер тудырып, езу тарттыратын бейнелер арқылы оқырман ықыласын күшейтіп, әсерлілік қуатын күшейтіп отырады. М. Байғұттың юморы сюжет құрылымынан, характер сомдаудан, портрет жасаудан, авторлық баяндаудан көбірек көрінеді. Жазушының «Кафедегі құдалық» әңгімесіндегі Бидайбек, Несіпқұл, «Гүлжазирадағы» Еркебек, «Шибөрінің бүргесіндегі» Мәнжу Малайсариндер әулеті, «Гамбургтегі қазақтардағы» Немеребай, Шөберебай, Пәтима, Нәтибек, «Түбіркүләз» әңгімесіндегі Қыбырай, «Теңелбай» образдары езуге жеңіл күлкі үйірте отырып, характерлік сипатымен ауыл тұрмысын, ондағы адамдардың тіршілігін, мінез-қылықтарын мол жинақтап, жалпы қоғам мен заман тынысын барынша кең қамтиды. Аталған юморлық образдардың даралығы да өзгеше. «...Оның әрбір жаңа шығармасы жарыққа шыққан сайын өзіме таныс адамдардың тіршілігімен тағы бір қауышатын болдым деп ол шығармаларды

оқып шыққанша асығам. Оның алғашқы жолдарынан-ақ іздегенімді тауып, бірде жымыып, бірде еріксіз езу тартып, енді бірде тұншыға күліп алам. Бірақ ол юморист те, сатирик те емес. Оның шығармаларындағы адамдардың мінез-құлықтары мен қылықтарының өзі күлкі шақырып тұрады. Өйткені өзімен біте қайнасып кеткен ауылдастары мен аудандастарының өмір салтын әбден біліп алғандықтан, олардың іс-әрекеттеріндегі күлкілі сәттерді Мархабат аттап өте алмайды. Юмор – жазушының ғана емес, бүтін бір ұлттың мәдени деңгейін таныта алатын көркем әдебиеттегі басты құралдардың бірі» [2, 11], – деген жазушы Д.Исабековтің пікірі М.Байғұт шығармашылығының ерекшелігін айқындап тұр.

М. Байғұтта юмор шығарманың барлық мазмұндық-пішіндік қырларын қамтиды деуге болады. Ең алдымен, ол пафос түрінде көрінеді. Юморлық пафос арқылы жазушы шығармаларының идеясын айқындауға, өз заманындағы қайшылықты мәселелерге араша түсуге, жалпы қоғамдық маңызы бар әлеуметтік идеалын танытуға зор мүмкіндіктер алады. Идеяны жалаң ой түрінде емес, сезіммен астасқан толғаныс түрінде оқырман назарына ұсынылады, әрі ақиқатты жетудегі өз бағалаушылық ұстанымдарын да нақтырақ көрсетіп отырады.

«Қазіргі юморлық әңгімелерде адамдар басындағы, іс-тіршілігіміздегі қоғамға, елге, жұртқа аса зиянсыз мінез-қылықтар туралы жазылады. Сол кемшіліктер жылы леппен, іш тартудан туған зілсіз күлкімен суреттеледі» [3, 179], – дейді Т. Қожакеев. Комикалық жағдайларға толы, юморлық пафос жетекші орынға шығатын жазушы әңгімесінің бірі – «Гамбургтегі қазақтар». Бұл әңгімеде қарапайым ауылдың тұрмыс-тіршілігінің көркем бейнесі жасалады. Шығарма тақырыбы да тосын. Әңгіме «Гамбург» аулындағы неміс Ганс Вайслердің басқа елге көшетіні, оның үй-жайын Немеребай мен Шөберебайдың сатып алмаққа ниеттенуінен басталады. Кейін шығарма әзілмен әрленген эизодтар мен баяндауларға ұласады. Аңқау, аңғал Нәтибек пен Пәтима, Шөберебай мен Немеребай бейнелері арқылы жеңіл юмор шығармадағы басты көңіл-күйге айналады. «Барлық жақтағыдай, Гамбургтің немістері де тіпті өсек айтпайды, өтірік сөйлемейді, көкіректерін қақпайды, шіренушілік атымен жоқ. Колхоздың шаруасын да, өз үйлерінің тірлігін де тап-тұйнақтай тындырып, тақылдап тұрғаны» деген сияқты қарапайым шындықты баяндаудың өзінде әзіл сезілетін авторлық қатынас көрініп тұрады [4, 113]. «Мәселенки бар ғой, қоңырлау бір түймені жеңіл ғана басып қалсаңыз болды, дыбыссыз-дабырсыз, салдыр-күлдірсіз, тіпті тырс еткен дәнemesіз-ақ сау етіп жем төгіледі. Екінші бір көгілдір түймені түртіп қалсаңыз, сәл сопақтау шойын құтыға мөддіреген, түп-тұнық, тап-таза, тәп-тәтті су құйылады. Үшінші бір қызғылт ноқатты басқаныңыз сол екен, сиырдың буы бұрқырап, жаңа ғана түскен тезегін сыпырып-сиырып ала жөнеледі. Бұлардың сиырларының ақ жүні де, қара жүні де, түгі мен түбіне дейін жылт-жылт етеді, малақ түгілі титімдей

тозаң жұқпайды. Қой-ешкілері де, шошқалары да, қаз-үйректері де шетінен ақылды ма, асыл тұқымды ма, әйтеуір ерекше екендігі рас» [4, 116], – деген тұсы шығарманың эмоциялық күйін әрлендіре түседі. Осындағы «буы бұрқырап» деген тіркес әдетте дәмді тағамдарға қатысты қолданылады. Ал оның сиыр тезегіне байланысты жұмсалуды сөйлеушінің дәріптеліп отырған жағдайды көзсіз ұнатқан аңғалдығынан хабар берумен қоса, қиыспайтын, қисынға келмейтін қайшылықты біріктіретін күлкі шақырудың тәсілі ретінде көрінеді. «Ақ жүн мен қара жүннің» дара көрінуі де шаруашылықтағы тазалықты нақты әрі айқын және күлкі арқылы жеткізудің ұтымды бейнесі болып шыққан. Міне, шығармадағы күлкі баяндаудың елеусіз тұстарынан да осылай елеулі орын алып отырады.

Шөберебай, Немерай, Нәтибектердің әрекеті әр жолы тың күлкі тудырады. Автор қазаққа тән жалқаулықты, ұқыпсыздықты да астарлап, деталь түрінде жеткізеді.

«– Механикаландырылған мал тамның бірдемесін кеше ғана кенже баламыз бүлдіріп тынды, – деді Шөберебай күйіп-пісіп.

– Телевизор жыбырлап, істемей қалса, жұдырықпен бір періп жіберетін еді, әлгі мал тамдағы шөп турағышы істемей қалған екен, балтаның шүйдесімен қойып кеп жіберіп, күл-талқанын шығарыпты. Атаңа нәлет-ай, әкенің малы балаға мал болып жарытпас деген осы-ау!» [4, 124]. Ақыры немістердің қорақопсысын, үйін сатып алып, олардың іші-сыртын да «қазақыланыдырады».

Пәтима мен Нәтибек Кильданың сыйға тарту еткен Эра атты сиырына дұрыстап ие бола алмай, өлтіріп тынады. Көршілеріне мал емес адам дүниеден озғандай көңіл айтып, жоқтау айтқызады. «Бесінші күні түс ауа бере Эра дүниеден өтті. Қара ала кірпігін қақпай, қимылсыз қалды. Көктерекке хабар жіберілді. Қатындар бір топ боп келіп, көңіл айтты. Толық және жан-жақты механикаландырылған мал тамда бір түнетілген Эраның денесі ертеңіне тоғайдағы тау талдардың арасына жерленді» [4, 127], – деп, автор Пәтима мен Нәтибек күлкілі бейнесін одан әрі әрлендіре түседі. Осындағы сиырға жоқтау айту мен оны жерлеуден өзгелердің артықшылығын шын бағалай білген ақ-адал көңіл танылады. Эра өздері құрметтеген немістің сиыры болғандықтан да осындай «артықшылыққа» бөленеді. Алайда немістерге қанша еліктеп, ұқсап бақса да, ол істерінен түк те шықпайды. Әдетте күлкі көбіне осындай қайшылықтар негізінде іске асырылады. Шығарманың өн бойында игі қасиеттер мен кемшіліктер қатар өріле отырып, қиыспас дүниенің қиюласуындай тосындықпен езу тартқыза отырып, ойландырады. С. Құланова өз зерттеуінде: «Мархабат Байғұттың юморға толы шығармалары қазақтың ауыл өмірінің айнасы іспетті. Оның әрбір кейіпкерінің бойынан ауылдағы ақкөңіл ағалар мен ақжарқын жеңгелерімізді, солардың өзімен жүзбе-жүз сөйлесіп тұрғандай болып көретініміз рас» [5, 31]. Шынында да, М.Байғұт кейіпкерлерді қарапайым адамдарға жақындата отырып, ең көкейтесті мәселелерді шебер жеткізе біледі.

«Гүлжазира» әңгімесіндегі «қыз айттыратын» Еркебектің образы да әдемі жеңіл әзілмен әрленген. Әдет-салт, тұрмыстағы құбылыстарға қатысты адамның ісі мен мінезіндегі міндерге бағытталған туынды. «Мен қыз айттыратын болдым. – Немене сонша ұнжырғаң түсіп кетті күреңқабактанып, – деп апам өзіме ежірейе қарады. – Осы шіркін қыз айттырып жарытар ма, өзі ұзатылғалы тұрғандай дір-дір етіп...» [6, 11], – деп басталатын әңгімедегі апасының сөзінен-ақ кейіпкер характерінің алғашқы нобайын аңғаруға болады. «Бармаймың, бармаймың. Қыз айттырғаны құрысын, қатынсыз қалсам да. Ойбай-ау, бұл ескіліктің қалдығы ғой!» деген Еркебектің алғашқыдағы ойы, одан жол бойында «Не болар екен? Үйден неге шықтым, басымды кесіп алса да!», «Шынында апамның айтқанына көне салғаным нем-ей, а?» [6, 12], – деген сауалдар жасы отызға келіп қалған ер азаматқа лайықты еместей көрінеді. Апасының қаһарына ұшырауынан қорыққан Еркебек «қыз айттыруға» амалсыздан келіседі. «–Нешеуа, бала. Өтегеннің қызын көргенде байқармыз күшіңді. «Қымызды кім ішпейді, қызды кім сүймейді» деген ғой бұрынғылар. Сен сияқты қызға тіл қата алмайтындарға айттыру салтының құрымай тұрғаны да жақсы-ау, хе-хе-хе» [6, 13], – деген Қоржынбайдың бір ауыз сөз әзілімен жазушы Еркебек мінезін одан әрі толықтай аша түседі. «Шай ішіп болған соң сайдың ішіндегі үйге қарай бет алдық. Не болғанымды сезуден қалып бара жатқандаймын. Артқа қарай қаша жөнелуге оқталсам да, сол ынжықтығым жібермейді» деп кейіпкер мінезін өз-өзіне мойындатады. Еркебек қызды бір көргеннен ұнатса да, сезімін білдере алмайды. Жігіт пен қыздың арасындағы әңгіме – шығарманың ең бір күлкілі кезеңі. Осы тұста оқырманның Еркебекке күлумен қатар жанашырлығы да оянары рас.

« – Бұл, бұл жерге өз еркіммен келгенім жоқ, қарындас, – деп қойып қалдым да, сылқ етіп қайта отырдым.

– Қайдан келдіңіз? – деді ол сәлден соң тағы да айна жаққа бұрылып.

– Ж-Жамбыл колхозынан.

– А-а. Мен сізді он тоғызыншы ғасырдан келді ме деп ем, қыз айттырып жүр дегенге, – ол тағы да мырс етіп қойды» [6, 14]. Бір сөзді екі қайталап, тұтығып, сасқалақтап тұрған Еркебектің сөзі мен әрекетінен оның күлкі шақырар характерге тән сипаттары мейлінше ашылады. Еркебектің әлсіздігі мен ынжықтығына іш тарта отырып, қайырыммен күлеміз. Кез келген ер азаматтардың бойында кездесе беруі мүмкін аңғалдық, қулықтан хабарсыздық тәрізді кешіріммен де қарауға болатын, керек десеңіз, елжірей қарата алатын қасиеттермен қатар, ынжықтық сияқты құптарлық емес мінездің қатар өрілуі күлкі тудырушы басты детальдар сипатында орын алады. Қаламгер жағымсыз міннен арылу қажеттілігін көздейді. Жеке бастың міні мен кемшіліктерін ғана емес, жазушы ғұрыптағы ескілікті де күлкі етеді.

«Шибөрінің бүргесі» әңгімесіндегі Мәнжу Малайсарин бейнесі –

кедейліктің типі тәрізді. Жалқаулықтың кесірінен, кембағал күйге түскен Мәнжу Малайсариндер отбасына, жұпыны өмірлеріне жаның ашығанымен, сүйекке біткен енжарлықтан ешқашан айыға алмас шарасыздықтары қынжылтады да. Жазушы олардың санаққа тіркелу тұсындағы жай-күйлерін езу тарттыра отырып, бір сөйлеммен ғана, оқырманына орайлы жеткізеді.

«Мәнжу Малайсарин сынды отағасы мен пәнер тақтай секілді семіп-қатқан қатыны Селеп және тірідей салмағы тайыншадан кем тартпас, сонда-дағы көз жанары кәрі өгіздікіндей өлегізген, сүрбойдақ семіз ұлы; малдан: мойындары сырықтай, мүйіздері құрықтай, екі ешкісі мен арқа жүні ақшулан тартқан ақсақ қойы тіркелді» [4, 274], – дейді. Ішгерге тамағы болмаса да, жалқаулықтан семірген ұлы «тайыншадай». Осындай, қазақи, ұлттық тұрмыс-салтымызда қолданылатын ерекше суретті теңеулер арқылы кейіпкердің тұрмысынан, мінез-құлқынан хабардар етеді. Қоғамда Мәнжу жалғыз емес, талай Мәнжу секілділер барын астарлайды. Осы бір ғана сөйлемде көркем шарттылыққа құрылған қаншама қолданыстар бар. Жүдеуліктің теңеуі ретінде пайдаланылған «пәнер тақтай» олардың тұрмысынан хабар берсе, ұлының сыртқы келбетін үй жануарларының сипаттарынан құралған теңеулермен безендіруі және «тірідей салмағы» деген сол үй жануарларына қатысты жұмсалатын тіркесті қосуы оның үміті сөніп қалған бойкүйездігін аша түседі. Ал қойының арқа жүнінің «ақшулан тарта бастауы» өте сәтті юморлық қолданыс. Әдетте қой жүні «тарта бастамайды», әуел бастан сондай түспен туылады. Ал «ақшулан тарту» адам баласының бейнетпен ағаратын шашына қатысты айтылады. Жазушы осы арқылы бұлардың уайымсыздығынан өз шаштары ағаруы тиіс ахуалдан қой екеш қойдың да жүні ағарып кетті деген шарттылыққа құрылған емеурінмен күлкі шақыра алған.

Жазушы шығармаларында күлкілі әжуалық жайттар юморға толы детальдарға құрылған диалогтардан көбірек көрініс табады. Кейіпкерлерін ауызекі сөйлеу тіліне жақындатып, тартымды бейнелер жасайды.

«Түбіркүләз» әңгімесіндегі Қыбырайдың ауыл амбулаториясына сенбей, Ташкентке барып, өзінің бұл дертке шалдықпағанын дәлелдеп қайту жолындағы әрекеті де күлкілі. Тексерістің қорытындысын естіген сәтіндегі оның дәрігермен диалогы кейіпкер образын жан-жақты ашып, астарлы әзілмен ой түйеді. Диалогқа үңілсек:

– Сізде түк те жоқ, ақсақал, – десті.

– Түк жоғы қалай? – деді Қыбырай.

– Солай, ештеңе қалмаған, – деді ақ халатты абзал жан. – Егер бұрындары болса, түк те қалмаған.

– Түсініңкіремей отырмын, – деді Қыбырай қатты сасып. – Сонда мына менің қос өкпемнен де түк қалмаған ба? Өкпесіз қалай жүрмін?!

– Ойбай-ау, ауылдағы амбалатория анықтап, тізімге тіркеген, төрт ай бұрынғы түбіркүләзім қайда кетті, а?!

– Қайда кетуі мүмкін, а? Таза ауа, майлы жүздеме, айналайын ағарған көзін тұздай құртты ма, әлде? Бәлкім...

– Бәлкім, біздің ауылдағы амбалаторияның рентгенінде бір запшасты болмай қалып, сап-сау өкпемді қап-қара етіп көрсеткен шығар-ау, ә? Бәлкім бе, осыным?

– Бәлкім, ақсақал, бүгінде бәрі-бәрі бәлкім ғой, – деді дәрігер.

– Сол ғой, – деді Қыбырай. – Солай ғой, балам. Барлық жерде запшасты жетіспейді. Әй, өздерінде түгел ме еді, әйтеуір? Запшастыларыңды айтам?

– Түгел, ақсақал, бізде әзірше бәрі түгел-түзу боп тұр» [4, 66-67]. Жазушы күлкіге әлеуметтік сипат беріп, қоғамға кесірін тигізетін кей кеселдерді сынайды. Тіпті, шығарма идеясын осы диалог арқылы нақтылай түседі. Бұл диалогта кейіпкерлер санасына тән айырмашылықпен бірге ауыл мен қала, екі мемлекет, екі ұлт өкілдерінің тұрмыстық, психологиялық айырмашылығы, тіпті қайшылығы да терең бейнеленген. Мұндағы юмор психологизммен де астасып жатыр.

Кеуіртбектің әйелінің әрекеті мен оған қарата айтылған сөзі де сәтті шыққан юморлық детальдің бірі.

«Құдықсайдың шеттегі бөрткен беткейінен Кеуіртбектің қатыны көрінген.

– Гүл теріп, жайбарақат келе жатыр ғой келінжан, – деді Қыбырай.

– Ай, атаңа нәлет-ай! Жаңа анау Амансайдағы арықтың орнынан өте бергенде, сол жер өзі әлі кеппеген екен, шоңқиып қалып, қара қатынға: «Дәу! Жерге тіре аяқтарыңды! Тығылдық! Деп едім. Сорлы дәуім сол күйі, аяқтарын арықтың жиегіне тіреп, талтайып қап кеткен екен де. » [4, 68].

Юмордың ең ұтымды жері – еркелете отырып, достық рәуіште сынап, тәлкек ету. «Әр заман юморының өз кезі, өз тұсы, ұсынып отыратын тақырыптары, объектісі болады» [7, 267]. Заманауи шындықты қамтыған «Кафедегі құдалық» әңгімесінде ХХІ ғасырдағы қала мен даладағы қазақ мәдениетіндегі өзгерістер сынға алынады. Ауылдың қарапайым тұрғындарын түгелдей терістеп, өзгеше өркениетке талпынған «жаңа ауыл» адамдарының бейнесімен танысамыз. Бидайбек пен қалалық Ескерместің арасындағы «тауық тұмауы» жайындағы өтірік әңгімеден танылатын Бидайбектің аңғалдығы күлкі шақырады. Несіпкұл мен Мінуархан арасындағы сөз таласында да қазақ халқының жаһандану дәуіріндегі той өткізу мәселесі сөз болады. Ата дәстүрінің көп тұсын тозғанға санап, замана көшінен қалмауды мәртебе көрген ауыл адамдары қала халқына, қала тұрмысына еліктейді. «...Қазақ құданы қара шаңырағына шақырған, өз үйінде күткен. Үйлерің жоқ па, немене? Үй көрсету деген салттан безіп, дәстүрден танып, шетелдерше кафелеткен, кафелдеткен салттарыңның сиқын, еһ!»

– Бірақ қазіргі заманда кафедегі құдалық, қаласаңыз да, қапалансаңыздағы, дәстүрге еніп, тұрмысқа кіріп кетті. Кафеде күтуге шамалары жетпей ме деп күлетін болды бүгінгі жұртыңыз» [8, 107-108], – дейді

Мінуархан. Кафедегі тойдың артықшылықтарын қайта қайталап, керісінше, ауыл адамдарының ерекше қонақжайлығын әжуалайды. «Бір-екі жыл бұрынырақта анау отырған менің ағам келін алған. Келтемашат деген жерден. Таулы ауыл ғой. Сол Келтемашатта екі үй, Ұзынмашатта үш үй, Жиынбай деген жерде бір үй, Састөбе кентінде бір үй... Қойшы, әйтеурім, сегіз-тоғыз үй шақырды. Бір үйде бір сағаттай отырар-отырмас опыр-топыр тұрып кетіп, келесі үйге жөнөйміз. Анаусынан ауыз тиіп, мынауына мұрын жақындатып жүріп-ақ, күпті боласыз. Ал арғы жылы Жетісайдың бергі жағында және қаланың өзінде он төрт үй ме, әлде он бес үй ме шақырған бір құдалықта болып, бәрінен бірыңғай ет жеп, он алты, әлде он жеті қойдың басын мүжіп, ақырында алты-жеті адамымыз ауруханаға түскен. Неден болғанын қайдам, қалалық пажарныйда істейтін подполковник ініміз қайтыс боп кеткен» [8, 109], – деп баяндайды Несіпқұл. Құданың сөзіне күлмеске амалың жоқ. Күлкі туғызатын бейнеленген жағдай ғана емес, оны жеткізудегі сөз саптау мен сөйлеуші санасының шындыққа қатысы да. Ауылдық құдалықтың бар кемшілігін терген кейіпкер тіпті кісі өлімін де сол кемшіліктің салдары етіп көрсетіп тұрғанынан мезі еткен әдетті кешіре алмайтындай болған қатынасы да күлкілі. «Құдалыққа неге мәшине мінесіз? А? Түйемен, атпен, күйемен келмедіңіз бе? А-а? Мәшинелеріңіздің бәрі шетінен – Мерседенсеніс. Аудижүз, Маздашырақ, Жіпбымды, Ал?А-а-а-а?» [8, 109], – деген айтыстағы Мінуарханның сөзі қазақтардың қазіргі жайма-шуақ күндерінен хабар береді. Кафені қабылдай алмайтын Несіпқұлымыз соңында мәшине салыстырып, жарыстырып кетеді. Сол арқылы жазушы беделділер арасындағы бәсекелестіктің қоғамымызда дертке айналған дүние екендігін зілсіз әжуа етеді.

Жазушы тудырған тағы бір сәтті юморлық бейне – Теңелбай. Есімі де ерекше. Сырбұлақ ауылының тұрғыны Теңелбай нағыз қарапайым, ақкөңіл, адал жандардың характері деуге болады. Автордың «Теңелбаймен бірге мектепке кіреміз. Ол маңдайынан шүмектеген терді мақтасы бұрқыраған күпәйкесінің жеңімен сүйкей салып, мектеп терезесінің алдында тұрған шелектен су ішеді.

– Көке, шелектің енеуінен ішуге болмайды. Тазалыққа жатпайды. Кружка тұр ғой, – деген сол күнгі кезекшіміз Ердаулетов Нұрмұхан. Теңелбай езуі жайыла, рахаттана ыржиды» [6,124], – деген сияқты кейіпкер сөздері мен әрекеттері барған сайын Теңелбай характерін айқындай береді. Теңелбай – бір сыныпта үш жыл отырған, білімсіз, қараңғы адам. Оныға Құрыш ағайына «Ағай, мына балаларға мені мысал етіп, көрнекі құрал етіп көрсетіңіз» [6,124], – деген бір ауыз сөзінде үлкен мән бар. Өзі оқымай, арба айдап кетсе де, өзінен кейінгі ұрпақтың білімсіз болғанын мүлдем қаламайды. Сөйткен Теңелбай колхоз басшысы Көсеубаймен келіспей қалып, комбайынның оқуын оқимын деп елден кетеді. «Екі айға жетер-жетпесте қашып келмесе, мұрнымды кесіп берейін, – дейтін. Бірақ Теңелбай екі айдан кейін де, он-он бес жылдан кейін де

келмеді. Көсеубай көкеміз мұрнын кесе қоймады» деп, Теңелбайдың сертке берік, адалдығын кейіпкер сөзімен жеткізеді. Әңгіме соңын жазушы юморға құрылған тосын оқиғамен аяқтайды. Бірін-бірі көрместей болған Теңелбай мен Көсеубай құда болады. Тағдырдың жазуы солай болды ма, кім білсін деген сауалмен аяқтайды. Бұл тұстағы юмордың тағдырдың жазуына деген сеніммен астасқан ұлттық сипаты да бой көрсетеді.

Кейіпкердің өзіне тән іс-қимылы, мінезі, түр тұлғасындағы өзгешеліктері оның бар болмысын көрсетіп, характер жасауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Осы тұста жазушының күлкіні кейіпкер портретін беруде жиі қолдануы шығармаға көрік беріп, оқырман сезіміне еріксіз әсер етеді. Жазушы, әсіресе, эпитеттерді, қосарлы айқындауыштарды, теңеулерді сұрыптап, ерекше талғампазыдықпен қолданады. «Артымда отыр еді ғой, түйенің жарты етіндей боп?!» [4,69].

«Ганстің өзі де, Нәтибектің өз қорытындылауы бойынша, бет-жүзі сәл-пәл реңсіздеу, бірақ, аяқ-қолы балғадай мықты, теректей түп-түзу қатыны Кильда да құрақ ұша қарсы алысты» [4,114]. «Шымшық құсап, айнала алмайтын балконында аузыңды ашып, тамағыңды бүлкідетіп, неменеге мәз боласың?!» [6, 230]. «Тапалтақ-талтақ балаларының бәрі шетінен жоғары оқу орындарына түсіп жатыр тағы да. Мұның сылқым-серілеу сұңғақтары тоғайдағы тоқымдай жердің қауынына қалған сұңғыласын терумен әлек» [4, 87]. «Шегір көз сары бұған қарап, қадала тесілді» [4, 134], «Пән-Төрағасының басы өте үлкен екен, бірақ жартылай жылтыр екен» [4, 136 б], – деген мысалдарды одан әрі жалғастыра беруге болады. Мұндай сөз саптаудың, сөйлеудегі юморлық детальдарды кейіпкердің ішкі әлемімен сабақтастырудың Мархабатқа ғана тән үлгісі бар деп айта аламыз. Дегенмен күлкіні көркемдік тәсіл ретінде қолдануда, адам мінезін ашу жолында қажетке жаратуда Б.Майлин үлгісінің ізін көргендей боламыз. Жазушымен сұхбатымызда «Алдымен «Алла», екінші «Бейімбет» деп сыйынып, бір-екі әңгімесін оқып алып, өзім де біраз әңгіме жазып тастаймын», – деп айтқан сөзінің нақты шығармашылықтағы әсер-ықпалын осы юморлық бейнелер мен қолданыстардан байқай аламыз.

Нәтижелер. Жалпы алғанда, юмордың түпкі мақсаты сынға құрылғанмен, ол суреткердің идеясымен қайшылықта болмайды, юмор нысаны қанша жерден сынға лайықты болса да, ол өзінің тартымдылығын, сүйкімділігін жоймайды. Мұнда кемшіліктер әрдайым бұрынғы жетістіктердің заңды жалғастығы ретінде көрінеді [9, 573]. М.Байғұт шығармаларындағы юмор өзінің осы сипаттарымен толық көрінеді. Жазушының ащы сатирадан гөрі жүрекке жеңіл тиетін юморға көбірек бейімдігін, оның өз ұлтын кемшіліктерімен қоса сүйетін адамсүйгіштік қасиетінен деп білуіміз керек. М.Байғұт юморы әрдайым өзінің эстетикалық мұраттарымен, шығарма идеясымен сабақтасып жатады. Бұл бағытта жазушы бойындағы үздіксіз ізденіс, өзіндік көзқарас, тапқырлық сынды ерекшеліктерді аңғарамыз. Автор қай тақырыпты жазбасын, юморлық қалыпты бұзбаған «М.Горький: Мен кімді жазсам да, мейлі дәуірдің ұлы

адамын жазсам да міндетті түрде оның ерекше, тіпті бір қарағанда таңқаларлық әдет-дағдысын табуға тиістімін. Соны сығалап көру арқылы мен оқушыны іштей жымиюға мәжбүр етемін» [7, 20],- деген екен. Осы творчестволық принцип М.Байғұтта да бар. Жоғарыда аталған кейіпкерлер өздерінің оғаш іс-әрекеттерімен жүрген орталарында еріксіз күлкілі жағдайларға душар болып жүреді. Жазушы әңгімелеріндегі бейнелер далаға тән дарқандылығымен, ауылға тән қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Осы орайда Жұмабай Шаштайұлының мына пікіріне зер салып көрейік: «Байғұтов қазақ өмірінің бүгінгі тынысына үңілген кезде жаңаша өзгерістерді көргіш келеді. Оның кейіпкерлері –Дон Кихот секілді әпенділіктен арыла алмаған, сөйтсе де барға қанағат, жоққа салауат қылатын біртоға жандар» [10, 98],-деп пікір білдіреді. Жазушы юморды пайдалана отырып: шығарманы бейнелеудің ұтымды тәсілі ретінде қолданады; юморлық кейіпкер жасайды; маңызды оқиғаларды, халықтың ой-толғамдарын, қоғамды астарлап,қарапайым,жалпыхалыққа түсінікті, әзіл-қалжың, зілсіз күлкімен жеткізеді. Өмір шындығы, халықтың психологиясы, уақыт бедері көркемдік шешімін тауып отырады. Тіл жанашыры Бегман Ысқақ: «Оқырмандар М.Байғұттың күллі шығармасын дәлме-дәл нақты шындығы, шынайылығы үшін, қазақ тұрмысы мен болмысына терең бойлағаны үшін, еңбектеген жастан еңкейген кәріге дейінгілердің психологиясын, жан қуаныштарын шебер бере білгені үшін, айтар ойының кең ауқымы мен тегеурінді күш-қуаты үшін, ауық-ауық езу тартқызар юморы мен аса жоғары көркемдігі үшін сүйеді. Құрметтейді»,- деп жазушы шығармашылығына өз бағасын береді [11]. Қаламгердің қызықты сюжетке толы шығармалары езу жиғызбай отырып ойлануға итермелейді, зерделеп, тұжырымды жеткізуге тырысады.

Қорытынды. Жазушы Мархабат Байғұт шығармалары жеңіл әзілге, юморға толы. Оның оқырманды өзіне баурап алатын юморлық образдары жүйелі ізденіс пен еңбектің нәтижесінде және гуманистік идеяларынан туындаған. Адами және қоғамдық дамуға едәуір кедергі келтіретін келеңсіздіктерді, кемшіліктерді күлкі арқылы сын тезіне алуда оқырман жүрегіне салмақ түсірмеу, оны жалықтырмау, ұлттық сана мен мәдениеттің заман көшіне лайықты емес тұстарының өзіне деген қимастықты сезіндіру мақсатында жазушы юмордың көркемдік әдістеріне жиі жүгінген. Жазушы образ жасауда да, авторлық баяндау мен кейіпкер сөзінде де юморлық элементтерді үнемі ұлттық менталитетпен, кейіпкер санасымен және шығарма идеясымен сабақтастырып отырады. Сондықтан да оның юморлық қолданыстары әрдайым көпмәнділікке ие болып жатады. Оның жазушылық қолтаңбасына тән ең басты ерекшеліктердің ең бастысы ретінде де осы юморды жиі және сәтті қолдануы болып табылады. Көп жағдайда юмор арқылы ұлттық мінез бен болмысты аша отырады.

Әдебиеттер

1. Қадырова Б.М., Төлебаева Қ.Т., Д.Исабеков әңгімелеріндегі комика тудыру тәсілдері. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №1, 2014. – Б. 160-166.
2. Әнуарбек Ә. Көркем ниетті қазақ көркем әдебиетсіз қалмайды // Түркістан. – 2015. – №.25. – 11 б.
3. Қожакеев Т. Сатиралық жанрлар. – Алматы: Мектеп, 1983. – 213 б.
4. Байғұт М. Бұла бұлақ. Әңгімелер. – Алматы: Раритет, 2012. –384 б.
5. Құланова С. М. Байғұт прозасындағы ұлттық идея және кейіпкер әлемі: филол.ғыл. кандидаты ... дисс. – Алматы, 2010. – 120 б.
6. Байғұт М. Шығармалар жинағы.1-том: Әңгімелер мен хикаяттар/ Алматы: Керемет медиа, 2019. – 400 б.
7. Қожакеев Т. Сатира – күштілер қаруы (монография). – Алматы: Жазушы, 1985. – 274 б.
8. Байғұт М. Оқу залы. Әңгімелер. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 344 б.
9. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – Москва: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 575 с.
10. Мархабат музасы. Әңгімесі роман жүгін арқалап. Әдеби-сын мақалалар, рецензиялар, эсселер. – Алматы: Қазығұрт,2020. – 344 б.
11. Бегман Ы. «Көркем сөз бен көсемсөздің шебері». // <https://okg.kz/post?id=21181&slug=korkem-soz-ben-kosemsozdin-sheberi> (қаралған күн: 10.10.2022)

Б.Б. ТАГУДРЕТОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ЮМОРИСТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО ПИСАТЕЛЯ МАРХАБАТА БАЙГУТА

Аннотация. В статье анализируется проблема юмора в произведениях писателя Мархабата Байгута. Изучается место и художественная функция юмора в идейном, тематическом, авторско-мировоззренческом, образном и стилистическом плане в прозаических произведениях писателя. Уникальный почерк писателя в использовании юмора рассматривается как творческое достижение. Пафос, вызывающий у читателя веселье и легкую улыбку, исходит из характера произведения, поведения героев, навыков, действий, общих изобразительных компонентов. Дифференцируются ситуации, создаваемые юмором при изображении быта и действительности, конфликтов, отношений, типов употребления языка. Юмор признается одним из наиболее рациональных приемов, встречающихся в произведениях писателя. Диалоги передают основную мысль писателя, юмор создается за счет ярких языковых оборотов, коротких и неожиданных предложений, удачного монолога, диалога, отличающегося естественностью. Авторские повествовательные шаблоны, детали показаны на конкретных примерах и подтверждены определенной

концепцией в научных работах. В статье детально анализируется юмор, который наводит читателя на серьезные размышления, а легкие, душевные шутки Мархабата Байгута в дружеской обстановке выполняют важную социальную и общественную функцию.

Ключевые слова: Мархабат Байгут, проза, стиль, смех, юмор, диалог.

B.B. TAGUDRETOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

HUMOROUS SKILL OF THE WRITER MARHABAT BAIGUT

Annotation. The article analyzes the problem of humor in the works of the writer Marhabat Baigut. The place and artistic function of humor in the ideological, thematic, author-worldview, figurative and stylistic terms in the writer's prose works are studied. The writer's unique style in the use of humor is seen as a creative achievement. The pathos that evokes the reader's amusement and easy smile comes from the character of the work, the behavior of the characters, the skills, the actions, the general pictorial components. Situations created by humor in depicting everyday life and reality, conflicts, relationships, types of language use are differentiated, and humor is recognized as one of the most rational techniques found in the writer's works. The active use of dialogue in the works under study in order to comprehensively cover, accurately and clearly convey what the writer wants to say, through the use of humor, language turns, short and unexpected sentences, a successful monologue, dialogue characterized by naturalness, as well as the author's narrative patterns, details are shown on concrete examples and confirmed by the concept in scientific works. It is also said about his good humor, which leads the reader to serious thoughts, light, sincere jokes in a friendly atmosphere perform an important social function. The goal was to identify the place of humor in the writer's work, which is deeply connected with the identity of the Kazakh people.

Keywords: Marhabat Baigut, prose, style, laugh, humor, dialogue.

References

1. Qadyrova B.M., Tölebaeva Q.T. D.İsabekov äñgimelerindegi komika tudyru täsilderi. S.Toraiğyrov atyndağy Pavlodar memlekettik universitetinñ Habarşysy. – №1, 2014. – S. 160-166.
2. Änuarbek Ä. Körkem nietti qazaq körkem ädebietsız qalmaidy // Türkıstan. – 2015. – №25. – 11 b.
3. Qojakeev T.Satiralyq janrlar. – Almaty: Mektep, 1983. – 213 b.
4. Baiğüt M. Būla būlaq. Äñgimeler. – Almaty: Raritet, 2012. – 384 b.
5. Qūlanova S. M. Baiğüt prozasyndağy ũlttyq ideia jäne keiipker älemi: filol.ğyl. kandidaty..... diss. – Almaty, 2010. – 120 b.
6. Baiğüt M. Şyğarmalar jınağy.1-tom: Äñgimeler men hikaiattar/ Almaty: Keremet

media, 2019. – 400 b.

7. Qojakeev T. Satira – küştler qaruy (monografia). – Almaty: Jazuşy, 1985. – 274 b.

8. Baiğūt M. Oqu zaly. Äñgimeler. – Almaty: QazAqparat, 2009. – 344 b.

9. Borev Ju.B. Jestetika. Teorija literatury: Jenciklopedicheskiy slovar' terminov. – Moskva: OOO «Izdatel'stvo Astrel'», 2003. – 575 s.

10. Marhabat muzasy. Äñgimesı roman jügin arqalap. Ädebi-syn maqalalar, resenzialar, eseler. – Almaty: Qazyğürt, 2020. – 344 b.

11. Begman Y. «Körkem söz ben kösemsözdiñ şeberı» // <https://okg.kz/post?id=21181&slug> (qaralğan küni: 10.10.2022)

Автор жайлы мәлімет:

Тағдретова Ботағоз Бейбитовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Тағдретова Ботағоз Бейбитовна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Tagudretova Botagoz Beybitovna – doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.22>

Р.С. ТҰРЫСБЕК¹

*С. БАТАН²

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹
А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан²
(e-mail: rst58@mail.ru¹, sunkarbakbatan@gmail.com²)

ЖАЗУШЫ ЕҢБЕГІ: ЖАҢАШЫЛ БАҒЫТ ПЕН КӨРКЕМДІК ӨРІС (ҚАЛАМГЕР ДҮКЕНБАЙ ДОСЖАН ТУЫНДЫЛАРЫ ТУРАЛЫ)

Аңдатпа. Мақалада жазушы Дүкенбай Досжанның өмірі мен шығармашылығы, ондағы тақырыптық ерекшелік, жанр жүйесі мен көркемдік өрнектері кең түрде сөз етіледі. Әсіресе, жазушы қаламынан туындаған – «Отырар», «Фараби», «Жібек жолы», «Зауал», «Дария», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Абай айнасы», «Мұхтар жолы», «Алыптың азабы», «Ақ Орда» т.т. туындыларында қоғам және адам, заман және өмір, тағдыр талқысы мен тұрмыс көріністеріне кең орын беріледі. Қоғамдық-саяси өмір, ел-жер жағдайы, адаммен оның мұраттары, дәстүр мен тарих тағылымы, тәлім-тәрбие арналары да байыпты баяндалады. Сондай-ақ, аталған туындыларда – Көне Тұран, қарт Қаратау, Ұлы Жібек жолы, Ежелгі Тараз, Баласағұн, Мерке, Отырар, Сайрам т.т. қыр-сыры, ел-жер мәні, өмір-дүние жайы, адам мұраты мен еңбегі, тарих мен тағдыр талқысы жан-жақты көрініс береді. Дүкенбай Досжан туындыларында тарихнамалық сипат, шежірелік белгі-ерекшеліктер, ұлттық-этнографиялық нышандар, кеше мен бүгін байланысы айқын көрінеді. Автор арғы-бергі тарихты, өмір-уақыт тынысын, тұғырлы тұлғалардың тағдыр-талайын тарата сөз еткен тұстарда елдік мұратты, халық өмірін, туған жер тағдырын, еңбек адамдарының тыныс-тірліктерін негізгі назарда ұстайды. Маңыздысы, жазушы еңбегі мен көркемдік құбылыс мәні, көзқарас пен қолтаңба мәнері, автор ұстанымы, адам мұраты, еңбек тәлімі, дәстүр мен дүниетаным тағылымы, дін мен діл, тарих пен таным арналары, тіл мен стиль сипаттары жан-жақты ашылады.

Түйін сөздер: автор, тақырып, жанр, көркемдік, тіл, стиль.

Кіріспе. Сырлы әлем – руханияттың әлеуметтік мәні, көркемдік нәрі, оңды сипаттары көп-ақ. Осы орайда, талантты туынды бір күннің жемісі еместігі еске түседі. Білім-ғылымның әлемдік тәжірибесі, зерттеп-зерделеу мен танып-талдаудың әдіс-тәсілдері, көркемдік-эстетикалық өлшемдердің эволюциялық үрдістері де осыған табан тірейді. Ой-сөз жүйесін әсемдік әлемі –

әдебиет төңірегінде өрбітсек, көркем шығарма түрлері (әңгіме, ертегі, өлең, жыр, пьеса), оның құрылым-құрылысына қатысты компоненттері (лирика, драма, эпос), эпостық туындылар (әңгіме, повесть, роман) т.т. табиғи талантты, іргелі ізденісті, ерен еңбекті, өмір тәжірибесін, шынайы шеберлік пен шешендікті қажет ететін күрделі құбылыс. Адамтану ісін ардақтап, сол арқылы Мадақ сезімі ойды-бойды билейтін құдіретті кезең – Шабытты шаққа бастайтын тұс та осы сәт. Жазушы еңбегі мен көзқарастың айқындалып, қолтаңба құбылысы мен көркемдік көкжиегінің алыс-жақынға қатар жететін сәулелі сәті, руханият әлеміндегі қазыналы биігі де осы тұстан айқын танылып, айнала-әлемге тегіс жетіп, самаладай жарқырап көрінетіні анық.

Осы реттен еске алғанда, жазушы Дүкенбай Досжан әр кез-ақ қаламын өткір ұштаған, қолтаңбасы анық, көзқарас эволюциясы танылып-ақ тұрады. Ізденіс-еңбектері құнарлы, ой-сөз жүйелері мен көзқарас-танымының орнықтылығы бұл күнде ешкімді де бейтарап қалдырмайды. Әсіресе, адам әлеміне еркін еніп, жан-жүрекке, көңіл пернесіне, сыр-сезімге көп көңіл бөледі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының нысаны ретінде жазушы Дүкенбай Досжанның көптомдық шығармалар жинағы қолданылды. Жазушы шығармашыларының тақырыптық, көркемдік ерекшелігі, жанр жүйесіне талдау жасалды. Мақаладағы пікірлерді дәлелдеу ғылыми дереккөздерге сүйене отырып жүргізілді. Дүкенбай Досжан шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың да еңбектері сараланды. Жұмысты жазу барысында материалды жинау, мәтінді талдау, салыстыру, герменевтикалық т.б. әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Әдебиеттің көркемдік қырларын, бейнелілік мазмұнын тануда А. Байтұрсынұлы былай деді: «Сөз өнері — адам санасының үш негізіне тіреледі. 1. Ақылға; 2. Қиялға; 3. Көңілге. Ақыл ісі — оңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі — меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеп суреттеп ойлану, көңіл ісі — түю, талдау. Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенше айтуға жарау» [1, 26.]. Сол секілді жазушы қиял дүниесіне, көркемдік нәріне, тіл мүмкіндігіне терең мән береді. Ойы өрнекті, сөзі суретті. Бояуы бедерлі. Жаңашыл бағыт, көркемдік өріс айқын. Тегінде, шығармашылық ізденіс, әсіресе: «Еңбексіз жазылған дүние – әсерсіз оқылатынын ескерсек» (С.Джонсон, ағылшын жазушысы), Д.Досжан туындылары («Отырар», «Фараби», «Жібек жолы», «Зауал», «Дария», «Табалдырығына табын», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Кісі ақысы», «Мұхтар жолы», «Абай айнасы», «Алыптың азабы», «Абайдың рухы», «Ақ орда» т.т.), ондағы тақырып-мазмұн, адам мен оның еңбегіне, тарих тағлымына негізделген оқиға өрімі, ой-сөз жүйесі, тіл-стиль сипаты, көркемдік таным арналары – ізденіс-еңбекті серік еткен, қоғамдық-кезеңдік көріністер мен өмір-уақыт талаптары басты мұрат, өлшем болғанын аңғару қиын емес [2, 164].

Асылы, жазушы еңбегі, көркемдік өріс арнасы – іргелі ізденісті, ерен еңбекті, терең тәжірибені негіз етеді. Өйткені: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек» [3, 144]. Осы орайда, жазушы Д. Досжан шығармашылығында көне Тұран мен қарт Қаратау өңірі, Ұлы Жібек жолы мен Дешті Қыпшақ өркениеті, тарихи мекендер – Түркістан, Отрар, Тараз, Баласағұн, Мерке, Сайрам, Сығынақ т.т. арғы-бергі ахуалы, қоғамдық-кезеңдік көріністер, ғажайып тұлғалар, ел-жер тағдыры, айнала-әлем, өмір-дүние сырлары, адам жаратылысы, еңбек ырғақтары т.т. қарапайым тіл, көркем шежіре, өрнекті ой жүйелері арқылы әсерлі сөз етіледі. Бұл реттен алғанда: «Д.Досжан тақырыбы, бейне домбыраның қос ішегі секілді: бірі – қоңыр үнді көне тарихи оқиғалар тізбегі; келесісі – ащы шындығымен құлаққа қытымыр, шыңылтыр естілетін қазіргі өмірдің өз үні» (Г.Бельгер). Бұл тұста көзі қарақты қалың көпшілікке алғашқы әңгімесі 15 жасында жарық көріп, содан бергі кезеңде алыс-жақын елдердің баспа орындарынан шыққан кітаптары – әлемнің 20-дан астам тіліне аударылып, 7.7 млн. таралыммен басылғанын, олар негізінен 100-дің үстінде әңгіме, 20-дан астам хикаят, 10-нан астам роман, көптеген мақала, естелік-эссе, сұхбаттар т.т. болып жүйе құрауы, көп жайды аңғартса керек. Бұған қоса жазу бөлмесінен орын алған 10 мыңнан астам кейіпкерлер жүйесіне, олардың тағдыр-талайына қатысты картотека, елімізден тыс жерлерде – Қазан, Мәскеу, Тәшкен, Омбы архивтерінен алынған сирек қолжазба мен әр алуан дерек көздері жазушының көркем һәм тарихи туындыларына негіз болып келе жатқаны жасырын емес. Бұдан басқа, атап айтқанда М.Әуезовтің абақтыдағы түсініктемесі, А.Байтұрсыновтың қызы Кәтезге жазған хаты, М.Дулатовтың «Келешек ұрпаққа хат» атты жазбасының толық нұсқасы, Б.Момышұлының, І.Есенберлиннің, Ө.Тұрманжановтың, Ө.Тәжібаевтың, З.Қалауованың т.б. өлең, хат, суреттері де мол. Жазушылықты – кәсіп емес, өнер өлкесі деп танитын жазушының жеке мұрағатынан алынған бұл дерек-дәйектерді – АҚШ-тың «Әдебиет және өнер адамдары» энциклопедиясына енуі (2 том), Ұлттық және Абай энциклопедияларынан да берік орын алуы, Мемлекеттік сыйлық (1996) пен М.Әуезов атындағы ұлттық сыйлықтың (1987), Жаңақорған, Отрар, Сырдария, Созақ аудандары мен Түркістан қаласының құрметті азаматы атты атақ-дәрежелері жан-жақты толықтырып-байытып, биіктете түсті. Біздіңше, мұның мәні: Адамтану ісіне, ақыл-парасатқа құштарлықтан туғанын алдымен айтқымыз келеді. Өйткені: «Көркем өнердің міндеті – табиғатқа еліктеу емес, оның сырын ашу» (М.Әуезов). Бұл реттен алғанда, Д.Досжанның жазушы еңбегі, талант пен тағдыр, жанр мен жауапкершілік, қалам мен қарым, парыз бен қарыз, талап-талғам төңірегіндегі өзіндік көзқарастары да негізсіз емес. Оның бірсыпырасы төмендегіше түзіліс құрайды:

«Өмірде парадокс бола береді.

Сенің бейнетің шаш етектен болғанда, пәлен жылдан бері сын естімей, әлде бағы, әлде өңгеріп жүрген қызмет портфелі септеседі ме, ылғи мақталумен ғана келе жатқан жазушылар болады. Асып бара жатқан көркемдік кестесі жоқ. Нәтижеде ылғи ауызға ілігіп, төр жақта жүреді. «Неге бұлай» деп мәселенің шындығын іздейсің. Шындығына үңілсек, қазақ оқырманы әлі күнге дабыраға еліккіш, өзі көз жеткізбейді, өзгенің дегеніне ілескіш-ақ. Талғамы 30 жылдар деңгейінде қалып қойған, бастауыш пен баяндауыштан құрылған хабарлама, баяндама сөйлемдерді көбіне әдебиет деп ұғады. Баяғы - «Ақбілек», «Қараш-Қараш» оқиғасы өрнектеген әдемі үлгіні ұмытып үлгерген.

Екі пікір төңірегінде ой өрбітсем деймін.

Бірі: тоқмейілу туралы. Аз жазатын қаламгерлер мына тұтамдай тіршілікте өзіне-өзі қамшылаудың орнына, бәсін көтергісі келіп: «Біз аз әрі саз жазамыз, ой, пәленше ме!.. соны қойшы, бұрқыратып жаза береді» – дейді. Жүйесіз сөз иесін табатынын білмейді. Аз, көп жазу – Жаратқан иенің таразылап берген өлшемі емес қой. Қолыңнан келсе, оқырман қауымға қалайша аз жазып жүргеніңді түсіндір, талғамыңның биіктігін дәлелде, тапқан көркемдік бояу, белгілеріңді айт. Өзгенің егініне түспе! Ал, өзім аз жазатындар туралы айтылатын аса ащы, құбыжық суреттерді елестетпей-ақ, неге көп жазып жүргенімді түсіндіріп өтейін.

Суреткер үшін жазу – шер тарқату, сыр бөлісу. Роман арқылы қауым ел көтерген жүкке арқа төсесін, я хикаят арқылы жеке адамның жан күйін шежірелесін, я әңгіме арқылы пәстік сезім, көңіл шырғалаңын елестетсін, бәрінде автордың көзқарасы көрініп отырады, яғни өзгенікі деп өзінің мұң-шерін ақтарады. Әр жанрда, әр кітапта айтарым асып-төгіліп жатса - көкірек кенішімнің моддығынан болар. Сосын әлсін-әлі үстелге шегелетіп, қағазға шоқындырып қойған ой-болмыстағы қажыр-қайрат шығар. Шығармасын қалай бастап, қалай аяқтауын көзге елестетіп қойған, әйтсе де бір бет қағаз жаза алмай жүрген қаламгерді білемін. Бар гәп қаламгердің ішкі серпіні – пружинасы босағаннан, қажыры азайғаннан. Іншалла, әзірге айтарым бар, ішкі пружинам босай қойған жоқ. Көп жазғандығымды емес, шығарманың кемшілігін дөп басып көрсеткен әріптестерге алғысым айрықша, әрине.

Екінші ой: сөз қасіреті туралы.

Өзге қаламгерлер нарық заманына өкпелеген сыңай танытып: қой, болды жетті!.. енді жазбаймын, жазғанымыз басылмайды, кездейсоқ басыла қалса - қаламақы төлемейді, оқырманға жетпейді, – деп қолын бір-ақ сілтеп, сырт айналып жатса; бұл көкең: «Әлгі жиналған архив, дерек, құжаттар ізімен қол жеткен егемендік тарихын жазып аяқтап қалдым, көлемі отыз баспатабақ, үстінен асықпай қарап, шығару жайын ойластырамын», – деп жазу үстеліне желімше жабысады. Мына сөзді естіп отырған қаламгер құрбысы сауал қояды: «Сонда мұнша ақ тер, көк тер бейнетіңе қанша қаламақы аласың?..». Бұл көкең:

«Білмеймін, баспалар тұралап қалды, әй, көк тиын төлемейтін шығар, бұдан бұрынғы кітабым «Екі дүние есігіне» ештеңе төлемеген, керісінше, «жақсы мұқабаға бастық, демеушілік қаржы түсір» деп өзімді қажаған, шаршатқан дейді. Мына сөзді естіген әлгі қатар құрбысы басын шайқап, қолын сермелеп, о!.. бұл жазбаса отыра алмайды!.. деп мырс-мырс күліп... жөніне жоғалды.

О!.. ол жазбаса отыра алмайды!..

О!.. ол ішпесе жүре алмайды, – дегендей естіледі әлгі құрбысының сөзі.

Сөзді сөз түртеді, ойды ой оятады. Сейіл құру, шипажайда демалу, бейтаныс сапар шегу, ұлы тойларға қатынасу, күн құрғатпай астанаға келіп жатқан өнерпаздардың ойынын көріп қол соғу, өзгелерге ұқсап желпіну, жел өтіне шығу, қызық көру, ішу-жеу секілді пендешілік хикметтерден қол үзіп, өзін-өзі еріксіз бөлмеге қамап, өз отбасын абақтыға айналдырып, үстелге үңілген сұрау белгісіне ұқсап, кеш жатып, ерте тұрып, рынок заманында кітап жазған бұл көкең - Дон-Кихот болмағанда несі қалды.

Ендеше, өмір өлшемі әлгі айтқандай, я аз жазу, я көп жазуда емес болар;

Өз отыңды қалай жағып, қалай өшірмей, шеберлік жолыңа шам алып түсіп жүргеніңде шығар.

Тегінде француз Альфонс Доде айтқан асыл сөз бар: «Осы мен қандаймын» деп ауық-ауық айнаға қарап тұр: Өзіне-өзі ауық-ауық сын көзімен қарай білген кісі тегін болмайды. Өзін-өзі қайрап жетілдіре білген адам асыл дейді үлкен кісілер» [4].

Бұл тұста ойға алар жайт: Д.Досжан шығармашылығын әдебиетші-зерттеушілердің үш арна-салаға бөліп, бағалап жүргенін де еске алу артық емес. Олар, негізінен:

– көне ғасыр қойнауынан ер түрік аруағын көтерген 60 - жылдар басындағы тарихи кітаптары («Жібек жолы», «Отырар», «Фараби»);

– бодандық бұғау мен шенеуніктер езгісі зардабынан мінез экологиясына ұшыраған өмірі зая ұрпақтар образдарының галереясы («Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Кісі ақысы»;

– ғажайып адамдар ғұмырын көркем тілмен сомдаған сериялық еңбектер («Мұхтар жолы», «Абай айнасы», «Алыптың азабы») т.т. болып табылады.

Д. Досжан туындыларында өмір оқиғаларының шындыққа негізделіп, кейіпкерлер жүйесінен тарих пен қазіргі кезеңнің маңызды мәселелері айқын аңғарылып, оның өзі нәзік лиризм, сыр-сезім, ой ағыны, келісті ырғақ арқылы кең өріс алады. Ақын О.Сүлейменов айтқанындай: «Досжанов сөз қаруын қасиет тұтатындықтан да қаламға қажетсіз жерде жөнсіз жармаспайтын жазушы. Ал, егер сол қару-қаламын қынынан суырса, онда ол ылғи әділеттің жағында болып, елсізді қорғау үшін, мұңлыны жұбату үшін ғана қару-қаламын сілтейді». Кітап палатасынан – «Ең көп оқылатын жазушы» атты куәлігін алуы - жазушы еңбегінің басты мұраты, негізгі кілтін танытады [5, 4].

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Мүсілім Базарбаев өткен ғасырдың өзінде

«... Осы күнгі көзқарас сонау жылдар әдебиетін тексергенде өз орнын алмай қоймайды. Шындап келгенде ұғым-түсінік жүз сексен градуcқа өзгеріп отыр. Демек, өткен тарихтың бел-белестерін осы әділет көзқараспен таразылай қарап, жаңаш жазу парыз» [6, 6]. Осы тұста жазушының тарихи тақырыпта жазылған еңбектері өткен дәуірге заман талабына сай қайта қарау қажеттілігінен туған шығармалар екенін айтуымыз қажет.

Жазушы Д.Досжанның әр жылдары жарық көрген – «Таңдамалы шығармалар» (мысалы, «Жазушы», 1990.-2 том; «Білім», 2002.-13 том; «Фолиант», 2008.-4 том) бойынша байқалғаны, кіші және орта, үлкен жанрларға қатар қалам тартқанын айқын аңғарар едік. Олардың арасында балаларға арналған әңгімелер мен хикаяттар («Ата кәсіп», «Тегіне тарту», «Ақыл сатамын», «Арман баланың басынан кешкендері»), «Тарихи тақырыптың пионері» («Отырар», «Фараби», «Жібек жолы»), өмірзая ұрпақтардың тағдыр-талайы («Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын», «Кісі ақысы»), өнегелі өмір өрнектері («Мұхтар жолы», «Абайдың рухы», «Алыптың азабы»), тәуелсіздік тарихы мен тағылымы («Ақ орда», «Салтанат сарайы»), жан әлемі мен рух арналарының иірімдері («Екі дүние есігі», «Жан тәтті», «Ине ұшындағы өмір») т.т. кең орын алады.

Жазушы Д.Досжан шығармашылығында - көркем әңгімелері бояу-бедерлерімен, ізденіс пен өзгеше өрнекті, өзінше әлем құрайды. Алдымен аңғарылатыны, шағын жанр – әңгімелер әлемінен тақырыптық-көркемдік ерекшеліктер байқалып, ондағы басты бағыт-арналар – адам мұраты, өмір оқиғалары, уақыт бедері, тарих таңбасы, тағдыр талқысы т.т. әр алуан ізденіске, көркемдікке құрылатыны көрінеді. Қоғамдық құбылыстар мен өмір оқиғаларының көріністері, адам әлемі мен уақыт тынысының сыр-сипаттары да танылады. Оның біраз бөлігі - тәуелсіздік тұсындағы туындыларынан, атап айтқанда «Ат үстіндегі үшеу» («Егемен Қазақстан», 1992, 3 қыркүйек), «Жақыныңды жалғыз тастама» («Халық кеңесі», 1992, 19-20 тамыз), «Мағжанды атқан адамдар» («Қазақ әдебиеті», 1992, 4 қыркүйек), «Динозавр» («Зерде», 1993, №5. -30-33 бет), «Иман таразы» («Егемен Қазақстан», 1993, 26 қараша), «Екі дүние есігі» («Жас Алаш», 1997, 20-24 мамыр), «Жан өлмейді» («Қазақ әдебиеті», 1998, 1 мамыр), «Академик» («Балдырған», 2000, №2, -5бет), «Пілмен күресу» («Жалын», 2005, №12. -41-45 бет) т.т. жан-жақты, кеңінен көрініс тапты.

Қаламгердің «Кейінгі кездегі әңгімелер» топтамасына енген туындылары («Сөз киесі», «Суретші», «Кешірім», «Адамға қанша жер қажет?», «Виртуоз», «Жанып-сөну», «Жоғалған қолжазба», «Жаңғақ», «Өмір арбасы», «Шырақшы», т.т.) тақырыптық-жанрлық жүйесімен, көркемдік-эстетикалық құндылықтарымен ерекшеленіп, ұлттық сөз өнеріне жаңа көзқарас, соны ізденістерімен сүбелі үлес болып қосылды. Әсіресе, адам өміріне, жан әлеміне еркін еніп, өмір-дүниеге, тұрмыс-тірлік иіріміне етене бойлап, оның бәрі-

баршасынан адамдық істі ардақтау, адамшылық жолдан айнымау, жасампаздық пен ізгілікке ұмтылу, достық пен махаббатқа құштарлық, сыр-сезімге сүйіспеншілік пен тұрақтылық терең танылады. Адам мұраты мен еңбегі, тұрмыс-тіршілік иірімдері өмір оқиғалары арқылы кең өріс алып, оның өзі «өз шындығы мен өз көзқарасы шеңберінде» шынайылық пен шеберлік сипатына ие болып, ондағы уақыт шындығы, көркемдік нәрі, бедерлі бояу, сөз өрнегі, тіл мүмкіндігі, стильдік құбылысы келісті нақыш, байтақ көкжиегімен айрықша мәнге ие болады. Өмір-дүниені қанық бояу, нәрлі нақышта беру, қоғамдық құбылысты көркемдік мұраттар тұрғысынан тану, ой-сөз жүйесінен сыр тарту - жазушы еңбегінің басым бағыты, белесті биігі, құнарлы қырлары бодып табылады.

Қаламгер қолтаңбасы мен ұстанымынан – өмір оқиғаларын жіті бақылап, уақыт тынысын байыпты саралап, сосын сөз жоқ адам әлемінің мың сан иірімдеріне еркін бойлайды. Ақыл-парасат таразысына, таным арналарына, сыр-сезімнің сәулелі сәттеріне де сертек қарап, шынайылық сипаттарына маңыз береді. Қаламгерге кезек берсек, мен қалай жазамын деген сауалдар төңірегінде төмендегіше сыр толғайды: «...Мен - суретшімін, құралым –сөз, кәсібім –тірі сөзбен суреттеп шығарма жазу. Екінші сөзбен айтсақ: болмысты көркем сөзбен келістіріп, оқырманның көз алдына елестетіп беру. Мысалға, «күн батты» десек – бұл журналистика, ал, «күн шоққа ұстаған сүрдің майындай құм шағылға еріп сінді» десек – бұл сурет. «Алдымыздан тау көрінді» десек – журналистика, ал, «алдымыздан ақ бас тау иықтасып түрегелді десек – бұл проза.

... Өз басым бір нәрсені көңілге түйіп жазар кезде – сол нәрсені көз алдыма келтіріп елестетем, солай еткен мезгілде – дүние шіркін дөңгеленіп, сол нәрседен басқасы тарс естен шығып, шырқ айналып кетеді. Ойға алған жайт қана көз алдымнан елес боп кетпей қояды. Жайлап отырып ойды, қиялды үзіп алмай, қаламсапты алып қылқалам сілтеген суретшіге ұқсап ақ қағазға сөзді түсірем, сөйлемді иіп келтірем.

Сөз өз-өзінен құйылып келе береді.

... Ішімдегі тірі сөзді, көркем сөйлемді, қадау-қадау ойларымды жарық дүниеге, сырт әлемге қайтсем де шығаруым керек көрінді. Аян берген сол ойлар! Шығармасам – шерленемін кеп.

Мына мен үшін жазушылық кітап жазу, атақ шығару емес; жер әлемді бояумен бедерлеу, шер тарқату, мысқылдай болса-дағы; кептердің қауырсынындай көрінсе-дағы – өзімнің тапқан шындығымды айту» [6, 382,443,444].

Осы орайда, айталық «Сөз киесі» әңгімесі – тағдыр, пешене төңірегіндегі толғам-толғаныстармен басталады. Өйткені: «Тағдар әу баста пешенеге жазылады». Әңгіме кейіпкері – Асылмұраттың тағдыр, пешене төңірегінде өзіндік таным, түсінігі бар. Тіпті жас кезінде пешене – кісі маңдайы деп

қабылдаған-ды. Кісі маңдайындағы белгі, тері мен сүйек арасындағы сызат, іздер адам өмірінің, еңбегінің, тағдырының көрінісіндей әсер қалдырған-ды. Асылмұрат қаламгер болып қалыптасты. Бір отырғанда жазып тастайтын танымал болды. Сөз құды. Сөз сиқырын еркін сезінді. «Тірі сөзді тәспіше тізбесе, отыра алмайтын ауру жамады». Жазғаны жұртқа жетті. Ел таныды. «Дүниені суретпен көретін, бояумен беретін сөз киесі қонды... Сөз саптасы: кемпірқосақша көз тартады, сәруәр тасындай сыңғырлады, жауһарша жалт-жұлт етті». Шығыс аңызын еске алды. Дүниенің ақылын кітаппен байланыстырды. Адам-пенденің ақыл-парасатын, хал-қарекетін, мінез қырларын да көңіл сүзгісінен өткізді. «Жауһар әңгімелер жинағын» дайындады. Мемлекеттік тапсырыспен баспадан шығарып, алыс-жақын елге жеткізгісі келді. Баспа орындары мен бөлім бастықтарына жолықты. Үкімет үйіндегі бас маман алдына да барды. Бәрі де мың сан себеп, салдарды көлденең тартып, «ұзатып салып» отырды. Бас маман - «Сонар» деген баспаға бағыттады. Асылмұраттың «Сонар» баспасын табуын тапқанымен, оның директоры – Айнагүлді көріп, қолжазбаны қатар қарағаннан бастап, өзгеше халді бастан өткереді. Айнагүлдің өзі-сөзі, тіпті ажар-көркі, қылық-әрекеттері - Асылмұратты тәп-тәуір «тұсап тастады». Асылмұрат жан әлеміндегі өзгеше өзгерісті сезінді. Бойын мазасыздық биледі. Көңілі алаң күй кешті. «Бойжеткеннің қос анары жарылған әңгелекше төңкеріліп, ойығы шыңырауға ұқсап, қараған көзге үлкейе-үлкейе жанарына тым-тым тақап қобалжытты. Басы айналып, танауына емшек ойығының жылы жұпары жетті. Тұла бойы бір ысынып, бір суынып, нәпсісі күйын боп қозды...

Көзі жылтыраған бойжеткеннің жұмсақ ерні шоқ басқандай күйдірді, жанарын жұмды, көзін ашса-ақ арбап алатындай сезінді».

Асылмұрат Айнагүлмен кезіккеннен кейін-ақ жазу ісінен алыстады. Күндіз-түні еңбектенгенімен - «ойы божырап, сөзі қожырап» кетті.

Асылмұрат кейін естіді. Айнагүл «ірі холдингтің президенті» болыпты. Сөз жоқ, таңданды. Ақыл-парасаттан - ажар-көрік үстем болыпты. Шынайы сыр-сезімді жалтырақ өмір, табансыз әрекет алмастырыпты. Өмір мұратын мәнсіз, нәрсіз әрекет, көріністер жаулап алыпты. Осылайша, әрине Асылмұраттың жаңа кітабым мемлекеттік тапсырыспен шықса, кітапханаларға тарап, қалың көпке жетсе екен,-деген үміт-сенімі аяқ-асты етілді. Асылмұраттың «Жауһар әңгімелер жинағын» мемлекеттік тапсырыспен шығару жолындағы әрекет-қимылдары мың сан қиырға бастады. Баспа бөлімінің бастығы қолжазбаның қыр-сырын емес, баспахана жайын, зейнеткер естелігін, кәсіпкер дастанын айтты. Бас маманның таным-түсінігі төмендегіше түзіліс құрады: «-Мен үшін тасқа басылғанның бәрі-кітап. Кітап жазғанның баршасы – жазушы. Осы күні пәленше зейнеткер естелік жазыпты, түгенше әкім жолжазба басқызыпты, мұнайшы мұнай тарихын баяндапты...Тарихшы ата-бабасының шежіресін тарқатыпты...» [7, 257].

Ал, «Сонар» баспасының директоры, «көзі жылтыраған қара торы» Айнагүлдің былығы мен қылығы бір басынан асып түседі. Қызметтік этикасын әйелдік қызығушылығы басып, «ағатай» деген сөзімен-ақ қолжазба тағдырын, жазушы еңбегін қас-қағым сәтте шешіп-ақ береді. Қаржы-қаражат көзі шығады-ау деген мекеме, компания, фирмаға қызметтік хатты да өз мойнына алады. «Атыңыздан өзім жүремін, ағатай. Шаршатпаймын дегенді де жасырмай жайып салады. Әп-сәтте «... балшекер қосқан шай алғызды, үстел үстіне жент, ірімшік, сықпа құрт, бауырсақ толып кетті». Оның үстіне: «...Атыңызды алдыма айбар етіп ұстаймын, баспаға қомақты қаржы құямын дейді. Тірі сөздің киесі мен қасиетін дәт-қуат қыламын дейді. «Айнагүл» деген есімді классиктің аузынан естимін деп ойлаппын ба, сірә дейді. Шілдеде шіреп піскен жемістей сабағымнан үзіле жаздаппын. Қолжазбаны алып қаламын, бір түнде оқып шығамын, келесі кеште станокке қоямын, ағатай!» дегенді де нақты жеткізеді [7, 261].

Осы сәт бұрылып қараған-ды: «Бойжеткеннің кең ашылған көз шарасы айдын көлге ұқсады. Осынау көлде не жоқ дейсіз: жастық оты...ләззат ойыны...әдемі әзіл...қылықты наз...қоңыр мұң...сезім көлі... сол сезім кемерінен асып, көл шырайын шайқап-шайқап жібергені. Кең ашылған жанарды мөлдіреген жас кемерледі. Мақұл сөзі еріксіз аузынан шығып кетті...

Көзі жылтыраған бойжеткеннің жұмсақ ерні шоқ басқандай – күйдірді, жанарын жұмды, көзін ашса-ақ арбап алатындай сезінді [7, 262].

Бұл баспа директорының - «бір күні». Былыққа батқан, қылығын көрсеткен, «сезім күшінің» қуатты серпіні танылған сәулелі сәттерінің бірі еді. Жазушы еңбегі мен қолжазба құқының таразыға түскен мезеті де осы болатынды. Ақиқатында: «Осы оқиғадан кейін дүние өзгерді». Асылмұраттың жазуы өнбеді. «Ойы божырап, сөзі қожырап» кетті. «Сөз киесі кеудесінен ұшып кеткенін сезінді».

Әңгімеде, сөз жоқ жазушы еңбегі, қолжазбадан – кітапқа дейінгі ізденіс мұраттары, тақырыпты меңгеру жолдары, көркемдік амал-тәсілдері, ой-сөз жүйесі алуан көрініс, қилы бояу-бедерлер кең орын алады. Алайда, Асылмұраттың қолжазбаға көзқарасы мен оның кітап үлгісінде қалың көпшілікке жету жолындағы ақ-адал көңілі баспа орындары мен ондағы басшылық арасындағы көзқарас, қарым-қатнастардың «күрделі жолдарынан» ақыл-парасат, таным деңгейлерінің «алуандылығынан» кедергі-қайшылықтарға тап болады. Асылмұрат кітап шығарудың «бұралаң - қалтарыстарымен» бірге жекелеген адамдардың (баспа қызметкерлерінің) таным-түсініктері мен қарым-қатнастарына да қайран қалады. Олардың өмірі мен еңбегі, көзқарас-мұраттары қаржы-қаражатқа, табыс-пайдаға құрылғандықтан, халыққа қызмет, рухани байлыққа қызығушылық, ұрпаққа ұлағат мәселесі тым төмен деңгейде көрініс табады. Автор баспа төңірегіндегі тоғышар жандардың ұлт руханиятына атүсті, селқос қарайтындарын әр алуан көрініс, түрлі шегіністер арқылы көрсетіп, тіпті сынап-мінеу негізінде адал еңбекті, өмір-өнегелерін, оның кітабы арқылы да

қалың көпке жететінін барынша айқын, нанымды баяндайды.

Автор үкімет үйіндегі бас маман (Тұрар) мен баспа директорын (Айнагүл) әрекет-қимылдарына сай дәл, нақты көрсетеді. Бірі – «маңғаз», келесісі – «жылтың» әрекеттерімен-ақ қоғамға кереғар, ұлт пен ұрпаққа зиянды екендіктерін аңғару қиын емес. Жең ұшынан жалғасқан сыбайластар екені де танылып тұрады. Қоғам дамуын тежеп, ортақ байлықты талан-таражға салып, ел игілігіне кері әсер-ықпал ететіндер қатарында болғанын да жасыру қиын. Қысқасы, «Сөз киесі» әңгімесі – тарих пен таным, адам мен тағдыр жайын кеңінен қозғап, осының негізінде Асылмұрат сынды қаламгердің – өмірі мен еңбегін, көзқарасы мен қолжазбасын, кітап шығарудың шырғалаң жолдарын алуан көрініс, қилы кедергі – қайшылықтарымен сабақтастықта сөз етеді. Жазушы еңбегі мен сөз киесінің ортақ тұстарын, терең сырларын кең көлемде ашады.

Қоғамдағы өнер адамының орын-үлесі, өмірі мен еңбегінің лайықты бағаланбауы, талант тағдыры мен тұрмыс тауқыметінің көлеңкелі тұстары – «Суретші» әңгімесінің басты арқауын, негізгі желісін құрайды. Жасбай жеке көрмесінің – Астанада, Президент мәдениет орталығында өтетіндігін естісімен-ақ, шеберханадағы жұмысы жаңданып, жаңа қарқын алып, бұрынғыдан бетер қыза түсті. «Көк түріктер» атты баталды кереметіне қайраты мен талантын сарқа пайдаланды десе де болады. Майлы бояуды да барынша қолданып, өнердің тылсым құдіреті мен терең иірім, шынайы сырларына осы жолы көзі әбден-ақ жетті. Алайда, «Көк түріктері» көшірме, табиғилық қырлары тапшы, - дегенді көлденең тартқан арыз-жазбалар да алдан көлденеңдей берді. Суретшілер одағының төрағасы ол жайды бүге-шегесіне дейін жайып салды. Жасбай да өз кезегінде: - «Көк түріктер» көшірме емес, түпнұсқа! - дегенді дәлелдеп-ақ бақты. Астанаға баратыны, жеке көрмесі өтетіндігі де сәл кейінірек анықталғанымен, іссапарға қатысты қаржы-қаражат тағы қолбайлау болды. Суретшілер одағы арқадан қағып, «құрғақ сөзбен» шығарып салды. Көрмені ашқан Мәдениет комитетінің орынбасары да дағдарыс толқынын тілге тиек етті. «Қол қысқа» дегенді емеурінмен жеткізді. Көрме мұратына, қайсыбір туындылар табиғатына тоқталмады. Өнер құдіреті мен қасиетін, өзіндік өзгешеліктерін де ашпады. Өнерді өгейсітіп, авторына мән бермей, селқос қарады. Алайда, көрме қалың көптің қызығушылығын туғызды. Әсіресе, «Көк түріктер» ел тарихын, тағдыр-талайы мен тағылымын, танымал тұлғалардың өмірі мен қызметін жан-жақты ашуымен, арғы-бергі кезеңдерді кең көлемде қамтуымен, анық-қанық бояуымен, көркемдік өрнектерімен көз тартты. Асылы, сөз жоқ: «Сурет - суретшінің бояуын, қолтаңбасын сіңіріп қоймайды. Кенепке өнерпаздың жүрек лүпілі, көз майы, сезім сыры, түйсік тебіренісі... түгел жұтылыпты. Сиқырлы аура сезіледі. Көп қадалып қараған кісінің басы айналып, көзі қарауытады. Көп суреттен өнерпаздың жазмыш жазуы...ыстық лепесі...көз сиқыры атойлап көзге ұрады. Түсінген кісі – қай-қай майлы живопись – кескіндемеден айрықша сиқыр табады. Арбалады. Табуға тұсалады» [7, 269].

Өнер мұраты мен өнерпаз жолының мың қырлы, сан арналы ерекшеліктерінің бірі осы. Ал, Жасбайдың пәтер жалдап, онда Айманкеш есімді келіншекпен кездесуі, өмір-тағдырын естіп білуі, оның суретін салуы т.с.с. табиғи өріс алады. Тиісті тұста Айманкеш өзі, өнері мен тағдыры төңірегінде сыр толғайды. Дизайнер –суретші болғанын, жұбайының сәулетші екендігін, өнерде де әділетсіздік орын алғанын байыпты баяндайды [7, 272]. Жасбай болса, өмірге өнердің көзімен қарайды. «Дүниені өзіндік бояу, белгісімен көреді». Өмір жолы, мінезі де осы тұрғыдан қалыптасқан-ды. Көзқарас мұраты, ой жүйесінен де осы бағыт танылады: «Көп кісілер уағында өз бақытын сезіне бермейді. Денсаулығы мықты спортшылар тепсе темір үзетіндей болып жүріп, күндердің күні, ауырып төсек тартып жатып қалғанда барып саушылықтың қадірін біледі. Ақшаны қаптап жаратып жүрген байлар бір күні банкротқа ұшырап, қара нанға қарап қалғанда, барлықтың барақатын түсінеді. Сұлулар да солай. Жас кезінде «бетім барда бетіме кім шыдар» деп, кімі паңдау келеді, кімі тантық». Бетіне әжім, самайға қырау түскенде барып әлгі арулар мөлдіреген, жан төзбеген аршын төс тәккапарлығы есіне түсіп, бармағын тістелеп, еңірейтіні анық. Не нәрсенің барақатын, бақытын дер мезгілінде ұғынатын дарынды суретшілер ғана» [7, 273]. Өнер өрісі, суретші сыры осы. Жалпы, «Суретші» әңгімесінде Жасбайдың адами әлемі, өнердегі орын-үлесі, тұрмыс-тіршілік тауқыметтері жеке көрме, бір іссапар төңірегінде-ақ жан-жақты танылады. Өмір-уақыт шындықтары, талант пен тағдыр тайталасы, өнердің мәңгілік сипаттары да өзіндік өзгешеліктерімен есте қалады. Автор Жасбай суретшінің өмірі мен өнердегі өрнектерін қатар көрсету негізінде уақыт шындықтарын, тұрмыс-тіршілік иірімдерін нанымды ашады. Бір көрменің баянынан өнер өрімі де, суретші сыры да ашылады. Демек, «Суретші» әңгімесі – өмір мен өнер адамының қыр-сырын ашып, әлеуметтік астарын, көркемдік қырларын кең көлемде көрсетеді. Жасбай суретшінің өмірі мен өнері, көрме өткізу ісіндегі ізденіс мұраттары, жанкештілігі мен жауапкершілігі – көзқарасы мен қолтаңбасынан, табаңды әрекеттерінен айқын аңғарылады. Жасбайдың еңбекке құштарлығы, өнерге сүйіспеншілігі шеберханадағы жанкешті әрекеттерінен, көрме өткізу ісіндегі көзқарас эволюциясынан да жіті көрінеді. Автор Жасбай және оның ортасын, отбасы мен өнер өрісіндегі әр қилы құбылыс - көріністерді, кедергі-кемшіліктерді қаз-қалпында көрсету негізінде өмір-уақыт шындықтарын, адамдар арасындағы қарым-қатнасты, көзқарастар жүйесін сенімді суреттейді. «Суретші» әңгімесі – Жасбай сынды өнер адамының көзқарасы мен қолтаңбасын кеңінен көрсететін көркем туынды.

Сурет өнері, суретші өмірі – «Адамға қанша жер керек?» атты әңгіменің негізгі өзегін құрайды. Суретші Қосайдың балалық, жастық кезеңі алыс ауылмен, қоршаған ортамен, табиғатпен байланыстырылады. Автор: «Сурет балалықтан басталады», - деп Қосайдың жаны құлазыған, өмір тұрмыстан қажып, қалжыраған тұстарын жастық кезеңімен сабақтастықта сөз етеді. Дала

дидары, таулы қыраттар, өзен-көлдер, сағымға оранған айнала әлем, ауыл үйдің түтүні, бәрі-баршасы Қосай жанына жақын, көңілін әр кез-ақ баурап алады. Алайда, Астанадағы үш бөлмелі пәтерінде «... қылқаламыңды құлаштай сілтеп, ойға алған көркем дүниелерді келістіріп сала алмайсың. Тынысың тарылып қалады» [7, 296-297]. Осыдан кейін-ақ, Қосай шығармашылық шеберханаға қатысты жер алу мәселесімен айналысты. Жер ресурстары агенттігіне барды. Төраға жерге мораторий жарияланғанын жеткізді. Дүниелік дағдарысты, Кадастрлік зерттеулер жүйесін алға тартты. Жолай әкімдіктің жер басқармасын басқаратын – Төлеуғазы кезіккен еді. Ол да өз кезегінде дүниеауи үрдістерді еске алды. Өмір-тұрмыстан да сыр тартты. Барлықтың жайын, пейілдің тарлығын, кіріптарлық туралы да ой қозғады. Өнерге жақындығын, бірқатар сурет коллекциясы барын да еске алды. Жеке тұрғын үй шығармашылық шеберханамен бірге деген қаулының қажеттілігін, оның өзі әкімдіктен өтсе, ырыс-несібе асып-таситынын алға тартты. Өз ара әңгімеден ортақ мақсат, мүдде де танылып тұрды. Қосай ойына кеңестік кезеңдегі шығармашылық иесіне жасалатын қамқорлық түсті. Худфонд арқылы іссапарға, шетелге шығатынын еске алды. Социализм мен капитализм де өз ара салыстырылды. Қайтадан өнерге ден қойды. Жан азабын бастан кешті. Аяқталған суретті жер қатнастары басқармасына алып барды. Төлеуғазыға тарту етті. «Өзің секілді азаматтың бояудағы бейнесі» дегенді де айтып қалды. «Сурет жинайтын коллекционерсің!» деп те ойын анық-қанық жеткізді.

Көп ұзамай шығармашылық шеберханаға жеті сотық жер бөлінгені жөнінде хат та жетті. Осы хаттардың қай-қайсысы да Қосай өмірін, өнерге құштарлық, сүйіспеншілігін танытқаны анық. Ақиқатында, автор суретші Қосайдың өмір-тұрмысына еркін еніп, балалық, жастық кезеңін қоса көрсетіп, соның бәрінде де адам мұратына ден қояды. Өмір-тұрмыстағы орын үлесі, еңбекке көзқарасы да негізгі назарда тұрады. Осы реттен алғанда, автор суретші Жасбай мен Қосай бейнелерін (қараңыз: «Суретші», «Адамға қанша жер керек?») өмір-тұрмыстағы орнымен қатар көрсетіп, осы арқылы өнерге сүйіспеншіліктерің, мақсат-мұратқа адалдықтарың, сол жолдағы кедергі-кемшіліктерді жеңу ісінде жанкешті еңбектерің, табандылықтарың сенімді суреттейді. Өнер мұраты, шығармашылық арналар, шеберханадағы азапты-жанкешті еңбек, көзқарас жүйелері жазушы ізденісін, әр алуан көркемдік амал-тәсілдерін терең танытады. Бұл орайды, сөз жоқ автор ұстанымы, өнер мұраты мен тақырыбына қатысты іргелі ізденістері, көзқарасы мен қолтаңбалары өзіндік өзгешеліктерімен назар аудартады.

Жазушы еңбегіндегі өнер тақырыбы – «Виртуоз» және «Сәулетші» әңгімелері арқылы жаңа бағыт, соны сипат алады. Алғашқы әңгімеде Қожамжар қарттың жалғыз ұлы – Нүркен Әшіровтың өнер нығметін қоңыр домбыра арқылы еселеп арттыруы, қалың көпшілік: -Виртуоз!, - деп қабылдауы («Біртуар») көркем баяндалады. Автор әке мен баланың ауыл-елдегі өмір-

тұрмыстарын көрсетіп, мерекелік концерттегі өнер құдіреті мен Нұркеннің өзіндік ерекшелігін, орындаушылық шеберлігін жан-жақты ашады. Ал, «Сәулетші» әңгімесіндегі Самаат пен Сәулеттің жастығы мен ғашықтық ғаламаттары, сәулетшілік өнердің өзіндік ерекшеліктері, аға буын өкілдерінің жастарға сенімсіздік білдіріп, еңбектерін бағаламауы, дұрысы – пайдалануы т.с.с. сенімді суреттеледі. Негізінен, автор өнер тақырыбын адам әлемімен, қоғам-ортасымен сабақтастықта сөз етіп, өмірге, еңбекке қатнас пен көзқарасты, адалдық пен тоғышарлықты, қарапайымдылық пен әділетсіздікті өз ара салыстыра береді. Өмірдің бұралаң жолын өнер адамы басындағы әр алуан хал, кедергі-кемшіліктермен қатар көрсетеді. Өмір шындығын, уақыт тынысын – өнер төңірегіндегі ізденіс пен көзқарас, еңбекке қатысты тұстар кең орын алады.

Бұдан басқа – «Дон Кихот», «Өмір арбасы», «Кешірім», «Жанып-сөну», «Жаңғақ», «Шырақшы» сынды әңгімелер тақырыптық ізденісімен, жанрлық-көркемдік ерекшеліктерімен назар аудартады. Болған оқиғаның ізі, өмірлік жайттар көркемдік шындық пен шешім тұрғысынан табиғи өріс алады. Адам өмірі мен арман-аңсарлары, еңбек мұраттары шынайы бояу бедері, суретті көрініс, нақыштар негізінде дамып отырады. Айталық, «Дон Кихотта» - адамгершілік пен ар үлгісі, еңбек пен бейнет ісі алға шығады. «Өмір арбасы» отбасылық өмірдің қиын да қатпарлы, сан қилы көріністерін келісті келісім, көркем өрнектермен баяндайды. «Кешірім» - М. Әуезовтің «талайлы тағдырын, «Алаш ісі» мен «Ашық хат» сырын, уақыт таңбасы мен тынысын терең танытады. «Жанып-сөну» - өмір талқысы мен отбасы салмағын қатар сезінген – Нүрәлінің мұңды-шерлі халін, өзін-өзі алдаған һәм жоғалтқан сәттерін сенімді суреттейді. «Жаңғақ» М.Әуезовтің отбасылық өмірі мен шешен шалы Ахметтің өз ара байланысын, ғұмырбаяндық-шығармашылық сыр-сипаттарды, жаңғақ ағашын күтіп-баптаудағы өзіндік өзгешеліктерді уақыт пен кеңістік, кезең-заман шындығы аясында кеңінен көрсетеді. «Шырақшы» - Дайрабай қарттың өмір-тұрмыстан көргенін, дүние дидары туралы таным-түйсігін, толғам-толғаныстарын, адам мен аюуан арақатнасын, дін-діл төңірегіндегі көзқарас-өлшемдерін, уақыт таңбасының әсер-ықпалын қаз-қалпында көрсетеді. Демек, жазушы еңбегі мен қолтаңба құбылысынан – өмірді тану мен оның шынайы шындықтарының сыр-сипаттары, адам мұраттарының өрнекті-өлшемді тұстары, дүние дидары мен дәстүр өнегелері, тәлім-тәрбие иірімдері оқиғалық-танымдық желілер негізінде дамып, оның өн бойынан көзқарас эволюциясы, бояу бедері, мінез сыры, сөз суреті, ой өрісі арналы ағыс құрайды. Ой-сөз жүйесінен – көңілде қорытылған, жан-жүрек таразысында өмір шындықтары мен көркемдік шешімдер, әдеби-эстетикалық құндылықтар жан-жақты танылып тұрады. Көркемдік көкжиегі – жаңа әлем ашады. Сөз суреті соны сипат алады. Өткір ұшталған қалам-қиял қанатындағы, ой көрігіндегі бояу бедерін, суретті сөзді - ақ қағазға көшіреді. Нәтижесінде: «Нағыз суреткер адамға жазу да сүйексізді мінезге айналады» [8]. Авторлық ұстанымға мән

берсек, болмысты, өмір-тұрмысты көру қажет. Бояумен, бедермен беру үшін де сергек сана, суреткерлік керек. Бояуға бедер, сөзге сурет, ойға қиял дүниесін дарытады. Әр алуан адам, мінез-иелерінің өмір-тұрмыс, дағды-кәсіп, еңбек көзқарастарын еркін ой ағынына, көркемдік келісімге құрады. Ана тілінің мол мүмкіндіктеріне еркін еніп, ұлт пен ұрпақ, дәстүр мен дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне бойлайды. Ұлттық сөздің қадір-қасиетін, кәделі нығметін, сауапты тұстарын арға серік етеді. Сосын, сөз жоқ: ар ісін – бәрінен де биік қояды.

Сондай-ақ, жазушы еңбегіндегі таңдаулы әңгіме, хикаяттары табиғатынан (мысалы, «Кісі ақысы», «Қымыз», «Ақыл иесі», «Арыстанды-Қарабастың желі», «Адамға қанша қуаныш қажет?», «Ергежейлі», «Қыдырдың құбылысы», «Момындар», «Жігіттің бір жұрты», «Қыз әні», «Келіншек асуы», «Жылы жауын», «Екі дүние есігі», «Шипалы су»- әңгімелері; «Отырар», «Фараби», «Төрт патшаны көрген кейуана», «Пайғамбардың өлімі», «Жылы ағыс», «Жан тәтті», «Үрей» - хикаят; «Ата кәсіп», «Ақыл сатамын», «Арман баланың бастан кешкен қызықты оқиғалары», «Қарықбол мен Ақбата», «Келіншектаудағы тас түйелер», «Келіншектаудың көгілдір бояулары», «Тегіне тарту» - балаларға арналған туындылары т.с.с.) арғы-бергі кезең көріністері, ел-жер жайы, белгілі адамдар өмірі мен өнегесі, тарих пен таным арналары, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие иірімдері, балалық-жастық дәурен, дүние дидары, уақыт пен кеңістік қатнасы, дәстүр тағылымы, өнердің өріс-өлкесі т.с.с. өзекті тақырыптар кеңінен қозғалады. Іргелі ізденіс пен көркемдікке құрылады. Автор қайсібір туындысында да өмір оқиғасы мен уақыт шындықтарына табан тіреп, осының негізінде адам әлеміне, еңбек мұраттарына еркін енеді. Жазушы еңбегінде адам сөз арқылы – ой құнарына, образ әлемі негізінде - сыр-сезімге қадам жасайды. Ақыл-парасат - басты өлшем етіледі. Ерен еңбек пен талант табиғаты алға шығады.

Қаламгер Д. Досжанның шағын жанрдағы туындылары – өмірдің өзінен өрбіген шындық сырларынан, адам мұраты мен еңбегін, дәстүр өнегелерін, тұрмыс-тіршіліктерін терең таным, іргелі ізденістермен байытқан, көзқарасы мен қолтаңбасынан ой мен сөз жүйесі бірлік құрап, көркемдік көкжиегі, эстетикалық көзқарастары кең өріс, алуандылығымен мәнді болып табылады. Оның үстіне: «... дүниені суретпен көреді, аллегория, шендестіруге жиі жүгінеді. Тіл құнары бай. Көбіне магиялық реализм әдісімен жазады. Кейіпкердің ішкі жан сарайын ашуда – ой ағынына, пәлсапалық түйін түюге, максималистік көзқарасқа басымдықпен қалам тербейді. Көркем шығармалары мен зерттеу еңбектерінің тақырып аясы кең. Тіл бояуы кемпірқосақтай. Символға, қиялға еркін тізгін береді» [3]. Жазушы еңбегі мен қолтаңба құбылысының көпке ортақ қыр-сыры, көркемдік мәні мен өрісі, мың сан иірімді сыр-сипаттарының бірі осы.

Д. Досжан туындыларында тарихнамалық сипат, шежірелік белгі-ерекшеліктер, ұлттық-этнографиялық нышандар, кеше мен бүгін байланысы айқын аңғарылады. Автор арғы-бергі тарихты, өмір-уақыт тынысын, тұғырлы тұлғалардың тағдыр-талайын тарата сөз еткен тұстарда елдік мұратты, халық

өмірін, туған жер тағдырын, еңбек адамдарының тыныс-тірліктерін негізгі назарда ұстайды. Айталық, «Жусан мен гүлдер» (1966), «Тұлпардың ізімен» (1967), «Құм жұтқан кемелер» (1967) сынды алғашқы прозалық кітаптарында – Қызылқұм мен Сырдария өңірі, тарих пен тағдыр, туған жер әуендері, уақыт-кеңістік қатынастары, салт-дәстүр өнегелері, кейіпкерлердің жан әлемі, қимыл-әрекеттері өзіндік белгі-ерекшеліктерімен есте қалады. Өмір-уақыт, диалектика заңдылықтары қоғамдық-кезеңдік сипатымен, қоршаған орта мен болмысқа сай көркем һәм пәлсафалық қырларымен әсерлі, бедерлі беріледі.

Ал, «Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын» сынды трилогиялық туындылар табиғатына ел-жер тағдыры, Арал теңізінің ауыр ахуалы, Сырдария суының тартылуы, құм көшкіні, адам мен оның еңбегі, қилы кейіпкерлердің қым-қуыт өмір соқпақтары (Мақұлбек, Доскей, Батыр), ауыл қарттарының (Мүлкімен, Нағанай, Құлшығаш) өмір мұраты т.т. жатқызған жөн. Кітап авторы ауыл адамын, оның адал еңбегін, өмір мұратын, ел-жерге көзқарасын, келешекке үміт-сенімін қоғамға, ортаға аса қажет маңызды мәселе ретінде қозғайды. Мұның бәрінен автордың азаматтық көзқарасы, ел-жерді, өмір-тұрмысты, жалпы айнала-әлемде болып жатқан өзгеріс-құбылыстарды терең танып-біліп мәнді, түйінді ойлар қозғайтындығы танылады. Тақырыпқа түрлі қырынан келіп, қоғамдық-әлеуметтік сипаттарын, әдеби-тарихи негізін, көркемдік-пәлсапалық арналарын әсерлі ашады. Жазушы еңбегі мен мұраттарынан ортақ сипат, сырлар танылады.

Д. Досжанның шығармашылық еңбегінде – «Адамға қанша қуаныш қажет?», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Күміс керуен», «Құм адамы», «Қызыл құмның желі не деп жылайды», «Сексеуіл шоғының қызуы», «Кішкентай Ягимус», «Қос бұтақ», «Арыстанды-Қарабастың желі», «Кісі ақысы», «Қымыз», «Шабандоз» сынды хикаяттары ерекше орын алады. Біздіңше, бұл еңбектер – қаламгердің қиял дүниесінің, көзқарас-дүниетанымының биік дәрежесін, ізденіс-тәжірибелерін терең танытады. Әсіресе авторлық ой. Д. Досжан әңгімелерінің тағы бір байқалатыны авторлық ой. «Енді өзі егіліп еріп келеді. Жылқы жайында нелер қызық хикая тыңдауға құныққан. Апырмау, ат күткені ше, қарап тұрғың келеді... Бұл өзі ақын жырлап, жазушы көрмеген қиын кісі болды. Мінезін қай «пункітке» жатқызса екен. Меланхолик пе, сангвиник пе... Олай болса, әлгі профессор айтқандай, атқұмар қазақты көркем әдебиетке жағымсыз бейне етіп пе, жоқ жағымды етіп пе... қай жағынан кіргізген мақұл. Бақандай бес жыл ежіктеп, енді міне, бір мінездің табиғатын тани алмай тұрғаны.» [9. 144]. Міне осылайша жазушы ауылдың маңғаз қазағын әңгіме ете отырып мінездеме береді. Сонымен бірге жазу әдебі мен машығы, көркемдік құпиясын меңгеру жолындағы әр алуан ізденістер, оқиғадағы ой ағыны, қаһарманның жан-сезім әлемі, толғаныс-тебіреністер т.т қалың көпті туынды табиғатымен етене байланыстырып жібереді. Мұндай тұстарда: Дешті-Қыпшақ мемлекеті туралы, Шыңғысхан түмендерінің шапқыншылығы, Сырдария

өлкесінің өзіндік қырлары, Қызылқұмның эрозия мен дефляцияға ұшырау себептері, Қаратаудың қасиеті, Келіншектау кереметтері, ел-жер тағдыры, адам мен оның еңбегі, Ұлы Даланың ойшылдары, елбасылар мен қолбасылар, көне қалалар – Отрар, Тараз, Сығанақ, Сайрам т.т тарихи-тұрмыстық сипаты нақты өмір болмысымен, байыпты баяндау, лирикалық әуен, алуан көркемдік тәсіл, тосын тіркес, қанатты сөздер арқылы жүйелі беріледі. Аңыз-әпсаналар, тарих пен таным тоғысы, кеше мен бүгіннің байланысы жіті көрінеді.

Д. Досжанның «Таразы» роман-толғауы ел өмірін, адам тағдырын, ұлт мұратын кең көлемде көрсетеді. Романдағы Өмірсерік пен оның адал жары Аңсаның жастық кезеңі, өмір-еңбектегі орындары, бастарынан өткерген алуан оқиға әрбірімізге таныс-етене болса да жазушы ондай көрініс-құбылыстарды ұлт мұратымен, озық-озат дәстүрімен, өнеге-салтымен табиғи байланыстырады. Романдағы адам мен табиғат ара қатынасы, экологиялық апат пен оған қарсы күрес жолдары – Өмірсеріктің үлес-салмағы арқылы көрсетіледі. Өмірсеріктің Жібек жолы, Түркістан, Қызылқұм, Сырдарияға қатысты көзқарастары, әл-Фараби, Қ.А.Ясауи, Базар жырау, Құлыншақ ақын т.б. рухымен тілдесіп-сырласуы кеше мен бүгін байланысын, ұрпақтар сабақтастығын, тарих тағылымын, өмір-уақыт рухын терең танытады. Романдағы сталиндік зұлмат – Дүйсенқұл, Мағазбектің жалған жаламен елден аластатылуы, кейіннен ақталып, бұрынғы қызметтеріне оралуы, заман зобалаңы халық қасіреті ретінде суреттеледі. Тарих, тағдыр қатар көрінеді. Өміршіл-әкімшіл жүйе сипаты, отаршылдық саясаттың қыр-сыры да зұлмат жылдарымен қатар, салыстырыла көрсетіледі. Сондай-ақ, Абдолла, Иса, Танагүл, Тынышбек, Аңса секілді кейіпкерлер өмір-тұрмыстың барша саласына араласады. Бақыт, жақсылық, шындық турасында көп еңбек етіп, тер төгеді. Абдолла мен Исаның мінез қырлары, Тынышбектің ішкі монологы, Аңсаның әйел-ана сипатындағы орын-үлесі кезең, уақыт тынысына сай суреттеледі. Автор кейіпкерлер жүйесін қиял қанатымен қанаттандырмайды, керісінше өмір-тұрмыстан, күнделікті еңбек үстінен кездестіріп, әр біріне жаратылыс-табиғатына сай әрекет-қимыл жасатады. Көркемдік өрісін ашады.

Д. Досжан шығармашылығындағы жаңа кезең, соны ізденіс іздері – «Мұхтар асуы» (1986), «Мұхтар жолы» (1988), «Абақты» (1992), «Алаң» (1993), «Абай айнасы» (1994), «Алыптың азабы» (1997), «Ақ орда» (2005), «Абайдың рухы» (2008) сынды әрі тарихи, әрі деректік-танымдық қыр-сырлары мол еңбектерінен де танылады. Бұл реттен алғанда; жазушы Ә. Кекілбаевтің «Дүкенбай Досжановтың бір шығармадан бір шығармаға баспалдақтап өсіп, тынымсыз ізденуі өзімді қатты қызықтырады. Оның соңғы кітаптары тақырыбы, орындалуы, ой ағыны, көркемдік кестесі, тіл бояуы жағынан бүгінгі прозаның талап деңгейіне толық жауап беретін аса талантты дүниелер» деп жазуында үлкен мән бар.

Д. Досжан ізденісінен академик-жазушы М. Әуезовтің өмірі мен кезеңі,

қызметі, шығармашылық еңбегінің беймәлім қырлары кеңінен көрінеді. Айталық «Мұхтар жолы» – М. Әуезовтің қиын тағдырын, сергелдең сәттерін әр алуан пәлсафалық-психологиялық аспектіде алып қарайды. Әсіресе, әлемдік тұлғаға айналған – М. Әуезовтің 1930-32 жылдардағы істі болу сыры, қазақ ғалымдары – Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов т.б. «Қазақстан тарихын маркстік-лениндік тұрғыдан көрсетпегені» әр алуан шегініс, тарихтаным таразысы тұрғысынан сөз етіледі. М. Әуезов хаттары, жазушы еңбегі мен оның азап-рахаты, қуғын-сүргін кезеңінің «ұр да жық, мен атайын, сен тұр» сынды салмақсыз бағыт-саясаты кеше-бүгін мәселесімен қатар баяндалады. Автор тарихта, елімізде, танымал тұлғалардың өмір-тағдырында із қалдырған құбылыс-оқиғаларды әр алуан салыстыру, түрлі шегініс, қиял дүниесімен, дерек-шындық көріністерімен де бірге көрсетеді. Ұлт тарихындағы, руханият әлеміндегі ақтаңдақ беттердің ақиқаты ашылып, ел мүддесі мен ұлт мұраты кеңінен көрініс табады. Міне, осы тұста Д. Досжан тағы да алғашқылардың бірі болып Алаш ардақтыларының (М. Әуезов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы) – «істі болу сырларына» батыл ден қойды. Дерек пен дәйекке толы құжаттар, естелік әңгімелер, сұрақ-жауап үлгілері – «Абақты» кітабының басты арқауын құрады. Қалың көпшілік бұдан бұрын «Жас Алаш» газетінен, «Жалын» журналынан оқып-танысқан Алаш ардақтыларының тағдыр-талайы кітап үлгісінде кең көлемде толығып, жан-жақты көрініс тапты. «Абақтыда» айтылған ақиқаттар атты сұхбатта жазушының өзі Алаш ардақтыларының сталиндік зұлматқа ұшырап, тағдыр-талайын тым көп тартуға «тиіс» екендіктерін едәуір баяндаған еді [10].

Жазушы Д.Досжан Алаш ардақтыларының халық алдындағы еңбек-мұраларын, істі болу «сырын» түпкі мақсат еткенмен алдымен «құжаттық очерктің» (кітап туралы осылай дейді - авт.) кілтін табу үшін 1920-30 жылдардағы жағдайдың жай-күйіне тоқталады. Автордың анықтап, табан тіреген ондай мәселелердің негізгі түйіні төмендегідей: «Бірінші: жаңа экономикалық саясат қазақ сахарасына жетті ме, жетпеді ме, атыс толқыны әлсіреп жеткен жағдайда оны қазақтың базар нарқы қалыптаспаған қара табан кедейлері қалай қабылдады. Екіншісі: байларды кәмпескелеу, кулактарды тап ретінде жою, қазақ қауымына қандай залалдарын әкелді, соны аз сөзбен дәлелдер арқылы сөйлете кетпекпіз. Үшінші: осынау саяси науқандар кезінде жартылай көшпенді, жартылай отырықшы кедей шаруаларға күштеп телінген саяси қондырғылар: жаңа экономикалық саясат. Төтенше шара - тұяғына қараған бар малын сыпырып алып, ал енді ортақшыл шаруа құрыңдар, мемлекеттік жоспарды орындаңдар деу қандай сорақы, кері әсерін тигізгені баршамызға белгілі. Осындай асыра сілтеушілік саясаты жергілікті халықтың әлеуметтік жағдайына, күнкөріс қамына, әдет-ғұрпына көзжұмбайлықпен қараудың ақыры орны толмас қателіктерге ұрындырды. Халықтың түсінбестігін, наразылығын туғызды. Соның салдарынан Семей облысында қанды қырғын

Шұбартау көтерілісі, Шымкент облысында әйгілі Созақ көтерілісі (халық арасында – «Аққалпақ» көтерілісі деп аталады) бұрқ етті» (сонда, 44 бет). Кітап авторының Созақ көтерілісінің шығу себептері хақында, Алаш қозғалысы мен ағайынды Әділовтердің ісі төңірегіндегі жазбалары, осы мәселелерге байланысты күнделік шерткен сырлар т.т. кезең кестелерін кең көлемде танып, «уақыт желінің» бағытын нақты айқындайды. Біздіңше, «құжаттық очерктің» маңызды қыры Алаш ардақтыларының бірі – Ж.Аймауытұлының Қызылорда, Алматы, Бутырка абақтысында болып, онда жүргізілген тергеу ісінің жазбалары (көшірмелері) рет-ретімен берілуі дер едік. Әрбір тергеу ісінен соңғы жазушы ойлары, түсініктемелері де табиғи жалғасын тауып, нанымды өріс алып отырады. Бұған жазушының отбасы, ұрпақтары хақындағы баспасөз материалдарын да тиісінше пайдалануын орынды деп білеміз. Бұл реттен алғанда, кітап авторы архив құжаттарын мейлінше еркін пайдаланып, тартымды сөйлете де білген. «Жасыратыны жоқ, – деп еске алады автор, – менің ізденістеріме сол кездегі Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің бірінші орынбасары, генерал-майор Сапар Қопабайұлы Әбдірахманов көп қолғабысын тигізді. Архивтердің қолыма тиюіне жәрдем жасады» [4]. Шығармамен танысу барысында авторға баспасөз материалдары, естелік, күнделік жазбалары едәуір көмек еткен. Ондай тұстарда автор әрбір дерек көзіне мұқият қарап, қол ұшын берген, көмек еткендерге ілтипат білдіріп отырады.

Д. Досжан еңбектерінен шығармашылық ізденіс, жазушы еңбегінің мың сан қыры, қоғамдық құбылыстар мен адам әлемінің мүмкіндіктері, мөлтек сырлар, түйсік-сезім иірімдері алуан көрініс-сипаттарымен есте қалады. Айталық, “Алаң” романында Алматыдағы Желтоқсан оқиғасы (1986 ж.), оның туу себептері мен сол кездегі қоғамдық ахуал, саяси-идеологиялық таным-түсінік – Қазақ халқының арғы-бергі тарихымен телқабыс байланыста баяндалады. Авторлық көзқарастаң, шығармашылық еңбек пен ондағы таным-түсінік, түйсік-сезім сырларынан қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы барша көрініс-құбылыстар – Алаң арқылы өтеді. Алаң символикалық сипат ала отырып, саяси-пәлсафалық көзқарастарды, адамзаттық маңызы бар – Адамгершілік пен аярлықты, Ақиқат пен жалғанды, Ізгілік пен қатыгездікті өз ара салмақтап, саралайды. Байыпты байлам-түйін жасап, ара-жігін ашады. Адамзат дамуындағы, ұлт тарихындағы ақтаңдақтардың қыр-сыры да осында екенін автор алуан ізденіс, көркемдік таным арналары арқылы ашады. Қысқасы, «Алаң» романы – ұлт мұратын айқындаған, қоғамдық-кезеңдік көріністер мен саяси-ахуалды байыпты саралаған туынды.

Д. Досжанның «Алыптың азабы» атты кітабы (1997) құжаттардан құралған Әуезов тағдырын сөз ететін романнан, бірнеше әңгімеден («Пайғамбар», «Тегіне тарту», «Бекежан», «Екі дүние есігі», «Поэзия гладиаторлары»), «Түсіне соғыс енетін кісі» сынды хикаяттан тұрады. «Алыптың азабы» - «Роман осылай басталды», «Роман осылай аяқталды» деген кіріспе,

қорытындыдан тұрады. Автор роман кіріспесінде М.Әуезовтің «Абай» атты екі кітабын оқығаннан кейінгі әсерін (1955 ж): «... Қазақ тіршілігінің, әкелер, аталар өмірінің енді бұдан былай айналып келмес әдемі әуенін, бояу белгілерін іздегендей жат жұртқа ұзатылған қыздың төркінін қимай сыңсып бір жылағанын естігендей, қарасөздің тосын ырғағын, дәмін, нәрін әсерін тұщына түсіп тамсана ұзақ жатыпшын... Ең ғанибеті, Әуезов рухы өзімді өмірге ғашық етті, тіршілік сапарыңда шаршасам, қажысам, қиналсам – бойыма тың, жігер, қажыр құятын қасиетті киеге айналды» деп жазады (8 бет). Нәтижесінде: бір роман, бір хикаят және әңгіме жазады. «Алыптың азабында» қазақ зиялыларының зұлматқа ұшыраған тұстағы тағдыр-талайы, соның ішінде М. Әуезовтің істі болу тарихы, ОГПУ, НКВД тергеушілеріне берген арыз, түсініктеме, хаттамалары, көптеген құпия құжаттар нақты, жүйелі беріледі. Автор сөзімен айтсақ: «Бұл кітап – алғашқы үш шығармаға мүлде ұқсамайды. Мұнда авторлық толғаныс, қиял, сезім, ой ағымына тізгін беруден гөрі, дерекшілдік басым» (9 бет). Құжаттардан құралған романда – М.Әуезовтің ел-жер қадірін терең түсінетіні, білім-ғылым ісіне жан-тәнімен құштарлығы, шығармашылық еңбекке деген тазалығы мен тиянақтылығы, өмір-уақытқа көзқарасы, дүниетаным иірімдері кеңінен орын алған. Әсіресе, жазушының тұтқындалған кезінде куә болған академик Ш.Шөкіұлы естелігі (27 бет), М.Әуезовтің айыптау ісіне байланысты мәлімдемесі (39 бет), түрлі арыз-шағымдар, Алаш партиясы мен оның көсемдеріне қатысты көзқарастары, «Әдебиет тарихы» оқулығына байланысты сұрақтарға – адами, халықтық сипат беруі, «Қилы заман», «Сұғанақ сұр» повестерінде төңкерісшіл әсер байқалмайтыны турасындағы оңды жауаптары, Мәскеу, Ташкен кезеңіндегі ұлттық-рухани бағыттағы ізденіс-еңбектері т.т. нақтылық, деректік қырларымен ерекшеленеді. Автор бұл тұстарда қоғамдық-кезеңдік көріністерді, саяси-идеологиялық ахуалды теріп-тізбей-ақ өмір-уақыт ұсынған сұрақтарға тергеу ісінің құпия құжаттарын алға тарту арқылы нанымды жауаптар береді. Қайсібір тұстарына түсінік-талдау да жасайды. Сол арқылы қатал уақыт ағымын, саясат пен парасат ара-жігін айқын аңғартады. Біздіңше, «Алыптың азабы» – М.Әуезовтің қилы тағдыры мен өмірдің қым-қуыт іздерін кең көлемде көрсету арқылы дәуір-кезең көріністерін, ұлт мұраты мен оның зиялы қауым өкілдерінің тағдыр-талайын тереңнен толғаған туынды.

Жазушы еңбектері арасында жас ұрпақ - балаларға арналған «Отрар», «Түркістан», «Ардақ – сын табунщика», «Мальчик – Жокей» т.т. кітаптарының орын-үлесі үлкен. Бұл ақын М.Шаханов атап көрсеткеніндей: «Адам жыл өткен сайын өзінің ескі арнасына жақындай түседі екен. Дүкенбай туралы ойласам: алпысыншы жылдардың басындағы тарихи повестері – «Отрар», «Фараби» еске түседі, ол маған тарихи тақырыптың пионері болып, ескі арнаны анық елестетеді». Айталық, «Отрар» кітапшасында: Отрар тарихы мен тағдыры, ондағы ойшыл-білімпаздар – Арыстанбаб, әл-Фараби, Қ.А.Ясауи т.б. өмірі мен

кезеңі-қызметі, сол секілді Сайрамдағы Әбділәзиз баб, Ысқақ баб ескерткіштері, Отрар атын асқақтатқан әйгілі кітапхананың қыр-сыры т.т. алуан дерек-дәйекпен, көркем бояу-бедерлермен беріледі. Бұдан басқа, атап айтқанда Отрардағы қыштан салынған тасболат тамдар, керуен қақпалары, қолөнер кәсібіне қатысты көзқарас-деректер де нанымды әрі жеңіл, жүйелі өріс алады. Ал, «Түркістанда» қаланың Мұғыл (манғол) шапқыншылығынан кейінгі тарихи орны, «түріктер мекені» деген мағына беретіні, ондағы шәкірттер оқитын медреселер мен оның бас ұстаз-ақыны Қ.А.Ясауи туралы кең көлемде баяндалады. Жазушы еңбегі мен көркемдік өріс өлкесі кең ұғым. Автордың өзі айтқандай: «...Жазушының өмірі жазған кітаптарымен өлшенеді», «...Мен – суретшімін, құралым – сөз, кәсібім – тірі сөзбен суреттеп шығарма жазу», «...Шын жазушылық – имандылыққа апарады», - деген сөз жүйесі жазушы еңбегін, көркемдік құбылысты танытады, әрі өмір тағылымы мен тәжірибе негізі [7, 367, 382, 414].

Нәтижелер. Д.Досжан шығармашылығынан тарих пен таным тоғысы, ұлт мұраты мен тұғырлы тұлғалардың орын-үлесі, халықтық бітім-болмыс, салт-дәстүр өнегелері ел-жердің қадір-қасиеті кең көлемде көрініс береді. Жазушы еңбегі мен көзқарас мұраттарынан, қолтаңба құбылысына қатысты мәнерлерден алуан ізденіс арналары, әр түрлі, қилы тағдырлы адамдардың бейнелері, ой-сөз жүйесінің біртұтас сипаты, анық-қанық бояу бедерлері, көркемдік өрнектердің өрісті өлкесі, қысқасы әсемдік әлемінің нәрлі де сырлы, шетсіз де шексіз көкжиегі шынайылығымен баурап алады.

Қорытынды. Қаламгер қолтаңбасынан кеңінен көрінетініндей, қоғамдық құбылыстар, кезең көріністері, өмір өрнектері, адам әлемі мен еңбегінің қыр-сырлары да назар аудартып, ондағы оқиға өрімі, кейіпкер әрекеті, қилы қимыл, тартыс табиғаты, кедергі-кемшіліктердің астарлы-қатпарлы құбылыстары шындық сырларымен, шеберлік сипаттарымен жан-жүрекке жылы әсер етеді. Әдебиеттанушы А.Ісмақованың «Бүгінгі компаративистиканың жаңа жол табуына әзер ететін зерттеу – М.Бахтиннің белгілі диалог түсінігі мен «Әдебиет танытқыштағы» өнердің, әдебиеттің басты мақсаты, міндеті, асыл сөздің қажеттілігі туралы тұжырымдар» дегенін ескерсек, Дүкенбай әңгімелеріндегі кейіпкерлер өзіндік мінез ерекшелігіне сай сөйлейді [11. 114].

Филология ғылымдарының қандаидаты Б.Жұмақаеваның Джек Лондон жөнінде: «Жазушының қай тақырыпқа қалам тартсадағы нақты суретпен, қатесіз тірі сөзбен, қолмен қойғандай етіп жазатыны оқырманды риясыз иландыруға сеп. Логикалық силлогизм шеңберінен шығармайды. Фәни дүниенің мың қатпарлы, жүз сырлы құпиясының әдібін сөгіп, астарын ашқандай философиялық оймен әредік-әредік әдіптеп отыруы әр әңгіменің мазмұнын байытып, салмағын арттырған. Тірі сөздің өміршеңдігін өнеге етіп алдымызға тартады» деген пікірі бар еді [12. 174]. Қаламгер Д. Досжанның да шығармашылығы осы пікірмен үйлесім тапқан.

Мұның бәрі, сөз жоқ Д. Досжанның жазушылық жолдағы өмірге

құштарлығы, өнерге сүйіспеншілігі, ар ісіне адалдығы мен жауапкершілігі, қалам құдіретіндегі құбылыстарды жіті танитынын айқын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. «Әдебиет танытқыш». Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: - Атамұра, 2003. - 208 б.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. –Алматы: Аруна, 2005. -122 б.
3. Байтұрсынұлы А. Маса. – Алматы: Раритет, 2005. – 208 б.
4. Досжан Д. . Өз жайымды өзім айтам. // «Қазақ әдебиеті», 1991,1 пілде.
5. Досжан Д. Көркемсөз шебері (Библиографиялық көрсеткіш). – Астана: ҚР ПМО, 2010. – 278 б.
6. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Жаңаша бажайлау. – Алматы: Ғылым, 1997. – 509 б.
7. Досжан Д. Шығармалары. – 1-том. – Астана: Фолиант, 2008. – 392 б.
8. Досжан Д. Таңдамалы шығармалар:-Алматы: Өлке,2011. – 288 б.
9. Досжан Д. Таңдамалы шығармалар. Әңгімелер 1-том. – Алматы: Білім, 2002 ж. - 424 б.
10. «Абақтыда» айтылған ақиқаттар // «Алматы ақшамы», 1992, 27 наурыз.
11. А.Исмақова. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б
12. Жұмақаева Б.Д. , Аманғалиева З.Т. Джек Лондонның «Киш туралы» әңгімесінің қазақ тіліндегі аударма нұсқалары. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 2 (56), 2016 ж. – 233 б.

Р.С. ТУРЫСБЕК

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилев, Астана,
Казахстан

С. БАТАН

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

ТВОРЕНИЕ ПИСАТЕЛЯ: НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЛЕ (О ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АВТОРА ДУКЕНБАЯ ДОСЖАНА)

Аннотация. В статье широко обсуждаются жизнь и творчество писателя Дукенбая Досжана, а также тематические особенности, жанровая система и художественные выражения. Особенно анализируются произведения писателя «Отырар», «Фараби», «Шелковый путь», «Зауаль», «Дарья», «Тигриное угощение», «Зеркало Абая», «Дорога Мухтара», «Боль Алып», «Белая Орда» и др. В его произведениях много места отводится обществу и человеку, времени и жизни, рассуждениям о судьбе и сценам из жизни. Серьезно описываются также общественная и политическая жизнь, состояние страны, человек и его идеалы, традиции и история и т.д. Также в произведениях («Старый Туран», «Старый Каратау», «Великий шелковый путь», «Древний Тараз», «Баласагун»,

«Мерке», «Отырар», «Сайрам» и др.) говорится о месте жизни в мире, человеческих идеалах и труде, истории и судьбе народа. Важно, что в статье комплексно раскрыты смысл писательского творчества и художественного явления, всесторонне изучены мироощущение и фирменный стиль, авторская позиция, идеалы человека, трудовое воспитание, воспитание традиции и мировоззрения, характер текста, диалог и монолог, языковые и стилевые характеристики.

Ключевые слова: автор, тема, жанр, искусство, язык, стиль.

R.S. TURYSBEK

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

S.BATAN

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute

**WRITER'S CREATION: A NEW DIRECTION AND ART FIELD
(ABOUT THE WORKS OF THE AUTHOR DUKENBAY DOSZHAN)**

Annotation. The article widely discusses the life and work of the writer Dukenbay Doszhan, thematic features, genre system and artistic expressions. Especially created by the writer's pen – «Otyrar», «Farabi», «Silk Road», «Zahual», «Daria», «Tiger Treat», «Mirror of Abai», «Mukhtar's Road», «Pain of Alyp», «White Horde» etc. in his works, a lot of space is given to society and man, time and life, reasoning about fate and scenes from life. Social and political life, the state of the country, man and his ideals, traditions and history, and educational channels are also seriously described. Also in the mentioned works – Old Turan, Old Karatau, the Great Silk Road, Ancient Taraz, Balasagun, Merke, Otyrar, Sairam and other secrets, the meaning of the country, the place of life in the world, human ideals and labor, the history and fate of the people will be presented comprehensively. It is important that the meaning of writer's creativity and artistic phenomenon, attitude and corporate identity, author's position, ideals of a person, labor education, education of tradition and worldview, channels of history and knowledge, the nature of the text, dialogue and monologue, language and style characteristics are comprehensively revealed. disclosed.

Keywords: author, theme, genre, art, language, style.

References

1. Baitürsynұly A. «Ädebiät tanytқыş». Zertteu men öleñder. Almaty: - Atamūra, 2003. - 208 b.
2. Qazaq ädebiät. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. – Almaty: Aruna, 2005. – 122 b.
3. Baitürsynұly A. Masa. – Almaty: Raritet, 2005. – 208 b.
4. Dosjan D. . Öz jaiymdy özım aitam. // «Qazaq ädebiät», 1991, 1 şilde.
5. Dosjan D. Kөrkemsöz şeberı (Bibliografialyq kөrsetkış). – Astana: QR PMO, 2010. –

278 b.

6. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Жаңаşa байлау.-Алматы: Ғылым, 1997. -509 б.
7. Dosjan D. Ғығармалары. 1-том. – Астана:Фолиант, 2008. – 392 б.
8. Dosjan D. Таңдамалы ғығармалар. – Алматы: Өлке, 2011. – 288 б.
9. Dosjan D. Таңдамалы ғығармалар. Аңғимелер 1-том. – Алматы: Білім, 2002 ж. –424 б.
10. «Абақтыда» айтылған ақиқаттар // «Алматы ақшамы», 1992, 27 наурыз.
11. А.Исмақова. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б
12. Жұмақаева В.Д. , Аманғалиева З.Т. Жек Лондонның «Кіш туралы» аңғимесінің қазақ тіліндегі аударма нұсқалары. Абаи атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, № 2 (56), 2016 ж. – 233 б.

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрысбек Рақымжан Сағымбекұлы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Турусбек Рақымжан Сағымбекович – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Turusbek Rakymzhan Sagymbekovich – Professor of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Doctor of Philology, Astana, Kazakhstan.

Батан Сунхарбек – педагогика ғылымдарының магистрі, А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Батан Сунхарбек – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан.

Batan Sunkharbek – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Eurasian Humanitarian Institute named after A.K. Kusaynov, Astana, Kazakhstan.

XҒТАР: 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.23>

К.Т. КУДАЙБЕРГЕНОВА

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(e-mail: kkunimzhan@mail.ru)

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ұлттық әдеби мұраларымыз бен сөз мазмұнындағы мәдени мәнділіктерді айқындау, оларды танытумен тығыз байланыста қарастыру, мәдени-танымдық ерекшеліктерін білім алушыға жинақтау арқылы игерту «тіл мен ұлт», «тіл мен әдебиет, мәдениет» сабақтастығында зерттелінді.

Бұл ғылыми жұмыста Сыр сүлейлері Т.Ізтілеуов, Б.Оңдасұлы, Ш. Омаров, Қ. Ерімбет шығармаларына зерттеу жүргізе отырып, рухани құндылыққа толы дидактикалық шығармаларындағы ұлағатты ойлар мен нибраттық тәмсілдерге тоқталдық. Жүргізген жұмыстың нәтижесінде білім алушылардың өлке әдебиетіне деген қызығушылығын оятып, Сыр сүлейлерінің толғау-терме, айтыс, дастандарымен жастарды, адамгершілік, имандылық, отансүйгіштік сияқты адами құндылықтардың қалыптасуына негіз жасалды.

Өлке әдебиеті қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын ұлттық рухани қазынамыз десек, Сыр сүлейлерінің дана өсиеттері мен ақыл-нақылға толы дидактикалық жырлары қазіргі білім мен тәрбие құралы екені сөзсіз. Сыр сүлейлері адамгершілік, имандылық, отансүйгіштік сияқты тәрбиелік тағылымдармен ұлт өнеріне өлшеусіз үлес қосқанымен, оларды оқытудың тиімді әдістері әлі де болса терең меңгеріле қойған жоқ, жұмыстың жазылуына осы жәйттер негіз болды. Әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатында рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруда бүгінгі күннің өзекті мәселесі – ұлтты ардақтауда Сыр сүлейлерінің шығармаларын оқыту арқылы келешек ұрпақтың дүниетанымы мен көзқарасын қалыптастыру зерттеудің маңыздылығы мен көкейкестілігін танытады.

Түйін сөздер: Сыр сүлейлері, дидактика, ұлттық таным, жеке тұлға, модульдік оқыту, жаңа технология.

Кіріспе. Қазіргі таңда білімнің қажеттілігін, жекелік мәнін сезіну, білім алушының оқудан қанағат алу сезіміне ұласып отыруы және ой-өрісіне, сезіміне әсер ететін дәрежеде болуына мән беріліп отыр.

Білім алушыға ұлттық тәлім-тәрбие беру, осы жолда шығармашылық оқу, жаңа технологияны дұрыс пайдалана білу, сабақты дидактикалық материалдармен жабдықтауға көп көңіл бөлінуде.

Зерттеу жұмысында Қазақстанның дүниежүзілік білім кеңістігіне ену қажеттілігі көтеріп отырған кезде білім беру мәселесін, әдіс-тәсілдерді инновациялық үрдістермен алмастыру арқылы жалпы білім сапасын арттыру көзделген. Осы орайда әрбір оқытушы озық технологияларды терең талдаудан өткізіп, өзіне тиімді әдіс-тәсілдерді таңдауы керек.

Сыр сүлейлерінің шығармаларындағы дидактикалық мәселені оның ғибраттық үлгісін әр қырынан таныту басты міндет деп санадық. Туған халқының тағдырына ортақтасып, отаншыл, адами асыл қасиеттерге баулудағы Сыр сүлейлерінің өзіндік ерекшелігін ашу, ойшылдық шеберлігіне, ой тереңдігіне тоқталдық. Сыр сүлейлерінің ұрпақты - ұлтты тәрбиелеу мақсатында жазылған нақыл-ғибрат сөздер – жалаң үгітке, ресми ережеге құрылған құрғақ нақыл емес, нақты өмір шындығына қатысты жазылған өсиет сөздер.

Сыр сүлейлері жырлаған мәңгілік тақырып адамгершілік категориялары, ар-ождан, өнегелік, сенімділікті наихаттайтын, дидактикалық талғамы мол мұра ретінде бағалы екенін байқаймыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты кеңінен зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдар мен нақты нәтижелер Сыр сүлейлері шығармаларын оқыту барысында кеңінен насихатталады. Әр ақынның шығармаларындағы (толғау, терме, айтыс) адами құндылықтар да басты назарға алынады.

Сондай-ақ, Сыр сүлейлері поэзиясында аталған көркемдік, зерттеу әдіс-тәсілдердің барлық түрлері қолданылады. Мысалы, бейнелеу тәсілін әрбір сөз иесі өзінше сомдайды. Адамзатқа ортақ таным дүниесі үздіксіз дамуда болады. Сондықтан, әрбір ақынның ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы болатыны белгілі. Сүлейлер поэзиясының образ сомдау тәсілдерін зерделеу барысында туындаған мәселенің бірі әдеби бейне және оның бейнелену мүмкіндіктеріне қатысы еді. Зерттеп отырған нысанымыздың негізгі сипаттары тіл арқылы берілетіндіктен, біз сөз саптауда жеке-жеке ақындардың өлеңдеріндегі ерекшеліктеріне де тоқталдық. Жинақтау, салыстырмалы-типологиялық әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі қоғам тарихының барлық кезеңдерінде, соның ішінде әдебиетте де маңызды орын алады. Сондықтан осы саладағы педагогика ғылымының тарихы мен дамуын зерттеу мақсатында педагогтар, ғалымдар, жазушылар мен фольклор зерттеушілері белсенді жұмыс істейді. Біздің ойшылдар білімнің адам өміріндегі басты күш екендігіне және адами қатынастарды жақсартуда ерекше рөл атқаратынына сенімді болды. Сыр бойындағы ақын-жыраулар өздерінің барлық шығармаларын осы идеяларға арнады. Құнды педагогикалық ойлар мен адамгершілікке толы шығармаларын рухани мұра ретінде қалдырды [1,261].

Сыр сүлейлері шығармаларын оқытуда диалогты сөйлемдерге көп назар аударамыз. М.Жұмабаев: «Диалог репликадан құралады, оның бәрі сөйлеуге уәж жасайтын, екіншісі жауап ретіндегі реакция - реплика. Диалогта ой ауысып

отыратыны белгілі, сондықтан әңгімелесушілер бір - бірімен ақпарат алмасып отырады» [2, 73] – деген. Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдерін оқыту барысында осы пікірді негізге алдық.

Ғылыми жұмыс аясында «Сыр сүлейлері шығармаларындағы әдеби бейне және бейнелілікті оқыту» тақырыбында арнайы курс бағдарламасы әзірленді. Оның мазмұны - 15 дәріс, 10 - практикалық сабақ, 5 БАӨЖ - ден тұрады. Кредит саны - 3.

Біз, арнайы курс бағдарламасын өткізбес бұрын өзіміздің «Сыр сүлейлері шығармаларындағы әдеби бейне және бейнелілікті оқыту» атты авторлық сауалнамамызды білім алушыларға жүргіздік. Сауалнама 20 сұрақтан тұрады. Ол бақылау және эксперимент топ болып екіге бөлінеді. БТ-52; ЭТ-59 студенттен құралған (1-диаграмма).

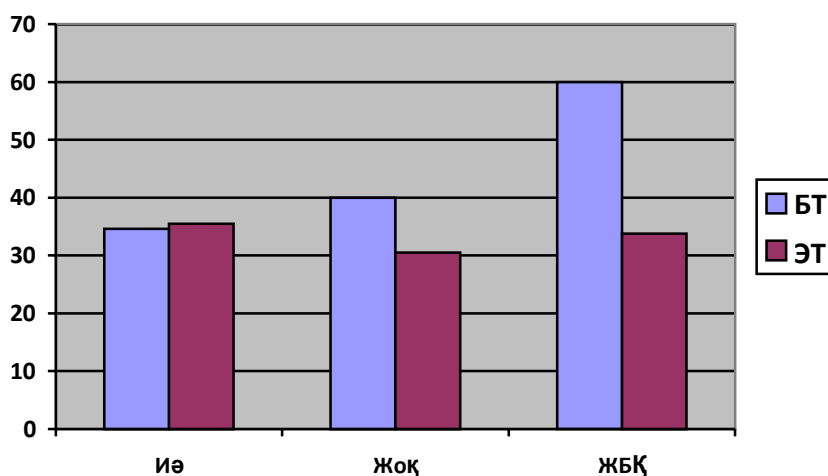

Диаграмма 1– Барлық топ мүшелерінің сауалнаманы толтыру кезінде көрсеткен эксперимент жұмыстарының нәтижелері (эксперименталды, бақылаушы топтар бойынша)

Респонденттердің БТ қатысқан 52 білім алушының «иә» деп жауап бергендер саны - 18, ол 34,6 % құраса, «жауап беруге қиналамын» деп жауап бергендер саны – 60 % құрайды, «жоқ» деп жауап бергендер саны – 40 % құрады.

Респонденттердің ЭТ қатысқан 59 білім алушының «иә» деп жауап бергендер саны - 21, ол 35,5% құраса, «жауап беруге қиналамын» деп жауап бергендер саны – 20, ол 33,8% құрайды, «жоқ» деп жауап бергендер саны –18, ол 30,5% құрады.

Біз, зерттеу жұмысымыздың соңында эксперимент бойынша салыстырмалы зерттеу жүргіздік (2, 3 - диаграммалар).

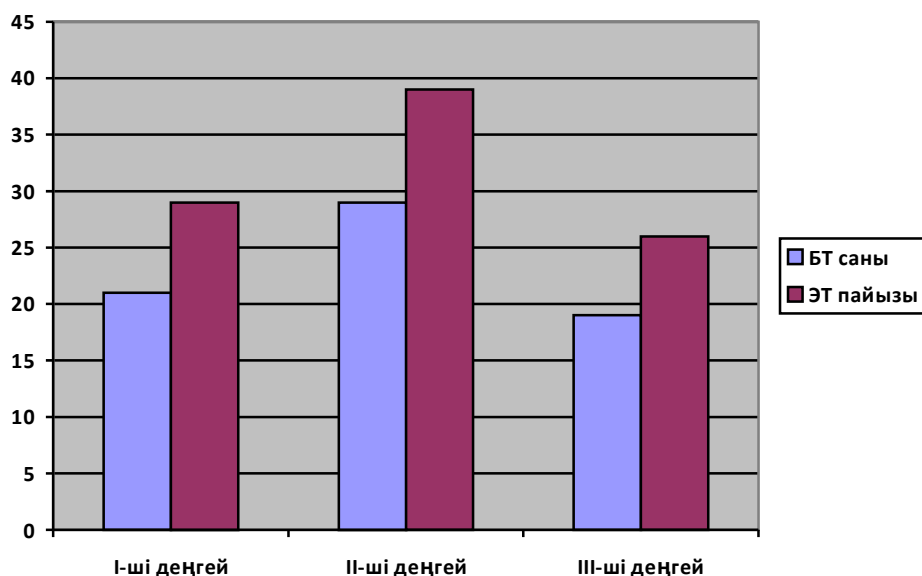

Диаграмма 2 - Сауалнаманы толтыру кезінде I мен III деңгей аралығында эксперимент жұмыстарының нәтижелері (бақылаушы топ бойынша)

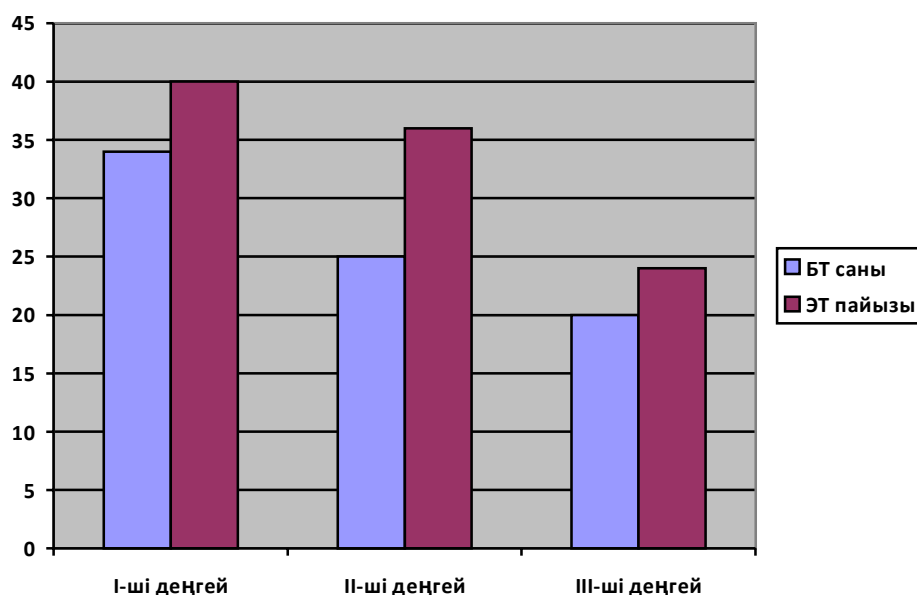

Диаграмма 3 – Сауалнаманы толтыру кезінде I мен III деңгей аралығында эксперимент жұмыстарының нәтижелері (эксперименталды топ бойынша).

Эксперимент тобы бойынша I-деңгейде 42,3 %, II-деңгейде 61,1%, III - деңгейде 84,7% - ды құрады.

Әдіскер ғалым Т.Жұмажанова: «Модульдік оқу білім мазмұнын әр қырынан жетілдірудің, ұйымдастырудың құралы мен әдісі» - деп түйін жасаған [3, 182].

Осы орайда экспериментте модульдік оқу жүйесі басшылыққа алынды.

Білім алушының қызығушылығы, тақырыпты талдауы мен өзіндік тұжырымы жасауы да қатаң ескерілді.

Модульдік оқыту технологиясы. Сыр сүлейлерінің шығармаларын оқытуды үш модульге бөлдік.

- Оқыту мақсаты айқын, нәтижесі белгілі;
- Оқу мәтіндері бөліктерге бөлінеді;
- Оқытушы – кеңесші, бағыт беруші;
- Білім алушы шығармашылықпен жұмыс істеуге қалыптасады.

Төменде кейбір үлгілерін көрсетеміз.

Модульге кіру → Оқушының білім деңгейін анықтау, еске түсіру, сұрақтарын беру.

Сыр сүлейлерінен кімдерді білесіздер? → Бағдарламалық материалдардан

Проблемалық блок → Т.Ізтілеуов лирикалары
Ш.Омарұлы мысалдары
Базар жырау дастандары

1. Т.Ізтілеуов:

Жасымнан назым сөзге шебер едім,
Өзімнен шебер кім деп кебер едім.
Әртүрлі хикая мен дастандардың,
Ширатқан шын жібектей көгені едім.

Сұрақ: Осы өлеңде поэзия құдіретін адамдық асыл сөздермен байланыстыра қалай суреттеген?

2. Ш.Омарұлы мысалдарын атап айт?

3. Базар жыраудың «Айна-тарақ» дастанындағы идея не?

	Мәтінге қызығушылық	Мен түйген ой-тұжырым
Өлеңдегі маған қатты әсер еткен көрініс		
«Аға деген ініні – жаным десе болады». Ерін күткен әйелді ханым десе болады. Ақын адамдар арасындағы сыйластықты мейлінше шынайы бейнелеген. Өлеңнен өзіме ғибрат алдым. Ата-ана, бала арасындағы мейірімділікке баулығаны ұнады.		Отан – отбасынан басталады. Тұрмағамбет ақын бұл өлеңінде татулық, сыйластық сөз болған. Тағылымы мол бұл өлеңнен адамгершілік қарым-қатынасқа насихаттау басым екенін байқадым. Тәлімдік мәні зор.

Мәтінмен жұмыс жасауда эссе, реферат, жатқа мәтін оқу, әдеби-теориялық талдау жасаймыз.

№1 блок – Ақпарат блогы.

Сыр сүлейлері туралы ақпарат беру. Лирикалық шығармаларын оқытқанда, ақындардың ой дүниесіне, сезіміне, авторлық ұстанымына білім алушыны жетектеу.

№2 блок – Тапсырма блогы.

Тапсырма жүйемен беріледі, оқушының жас ерекшелігі ескеріледі. Мысалы, Базар жыраудың «Жолдас болсаң жақсымен» өлеңіне мынандай тапсырма бердік.

- Жолдас болсаң жақсымен,
- Жетеді қолың мұратқа.

Бұл жолдардан не аңғардыңдар? Ақынның айтпақ ойы не? Ерекше тоқталып тұрған мәселенің астын сыз.

- Ақын «жақсы» адамды қалай бағалайды?

- Адами болмыс, сыйластық, ізгілік туралы «Жолдас болсаң жақсымен» атты шағын эссе жазыңдар. Мұндай іздену арқылы білім алушыларды өз бетімен жұмыс жасай білуге дағдыландырамыз.

№3 блок – Қорытынды блогы.

Пән оқытушысы модульде көрсетілген тапсырмаларды орындауда тиімді әдіс-тәсілдерді іздестіреді. Модуль арқылы аз сөзбен көп нәрсені түсіндіреді.

Ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша «Сыр сүлейлері шығармаларындағы әдеби бейне және бейнелілікті оқыту» атты арнайы курс бағдарламасы өз нәтижесін берді. Келешекте осы тақырыпты әрі қарай да практикада қолдануға болады деп ойлаймыз.

Нәтижелер. Профессор Ұ.Н. Жанбершиева «Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар» мақаласында: Сыр елінде халыққа қызмет еткен, тарихта болған киелі адамдардың өмірі мен атқарған игі істері жайлы аңыздар көп. Қазіргі күні киелі орындарға айналған Сырда туған аңыздардың ерекшелігі мен ислам құндылықтары мен киелі нысаны туралы әлі де айтылмай жүргені айқын. Аңыздық шығармалардағы киелі орындар туралы бірлі-жарым айтылғанмен, арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналмағанын көрсеткен [4, 126].

Қазақ әдебиетінде Сыр сүлейлерінің қосқан үлесі ұшан-теңіз. Олар, ең алдымен, ұлттық танымның тәрбиелік мәнін арттыруға, екіншіден, халқымыздың ұлттық болмысын нақтылай түсуге үлес қосса, сондай-ақ шығыстың бай әдебиетін тануға, олардың романтикалық кеңістігіне бойлауға, халық санасында асқақ адамгершіліктің рухын қалыптастыруға айтарлықтай еңбек етті. Бұл ұлттық өсиет, терме-өлең, дастан мен айтыстардың негізін құраса, шығыс сюжеттеріне негізделген «Көрұғлы», «Қарасай-Қази», «Сәйфулмәлік», «Бәдіғұл-Жамал», «Шаһнама» сияқты т.б. жүздеген

дастандардың қазақша нұсқалары ұлттық әдебиет қорына мол үлес болып қосылды.

Академик З.Қабдолов «Сөз өнерінде»: көркемдік тілдің тәсілдерін айқындау, теңеу, троп, метафора, кейіптеу, астарлау, алмастыру, меңзеу, кекесін, ұлғайту, әсірелеу, айшықтау» [5, 147] - деп бөліп көрсетеді, талдап таразылайды.

Сыр сүлейлері түрлі әдеби ағымдардың ықпалын көріп, олардың лирикалық образ сомдау әдістерімен де кеңінен таныс болған. Десек те, қанша ықпалдастық, әдеби үндестік болғанмен, туған жұрттың ежелден қалыптасқан дәстүрлі өзіне ғана тән ерекшеліктерін де сақтап қалған.

Адамдар арасындағы сыйласымды, мәдени қарым-қатынас, туысқандық, бауырмалдық сезімдер Сыр сүлейлері шығармаларының ең негізгі өзегі болып табылады. Оны қазақтың біртуар ақыны Т.Ізтілеуұлының «Адамдық іс» өлеңінен толық аңғарамыз.

Алда - аға, артта - іні болып тұрса,
Жігітке ол бір құрал, сайман - дағы.
Деген бар: «Төртеу түгел - төрге шығар!
«Төрің сол - бақыт құстың айналғаны.

Алтау боп - аузың ала бола қойса,
Дұшпанға құл боп анық байланбағы» [6, 105].

Осы шығарманың өзінен-ақ тірліктің бірлігі мен берекесі аға мен інінің, ағайынның татулығында, сыйластығында, бауырмалдығында екендігі айқын анық бейнеленген. Сондай-ақ, Т.Ізтілеуовтің «Шырын тіл, шырайлы жүз болсаң балдай» атты өлеңінде адам өмірінде өзінің кез-келген жағдайында тілің шырын, жүзің шырайлы болса, басыңа бақ қонады, өмірді қызықпен, мағыналы өткізесің, тіпті қияметтің көпірінен де қиналмай өтесің» - деген пікірді айтып, «мен айтқан үгітке құлақ салыңдар, дәулеттен бос қалмаңдар» деп уағыз айтады:

«Өтерсің ойнап-күліп, есен-аман,
Көпірден қияметте қылдан нәзік.
Өтерсің етегіңді ертең шалмай,
Дәулеттен бұл сияқты бос қалмаңдар,
Үгітке осы айтылған құлақ салмай, - дейді.

Қазақ халқының «ұлық болсаң, кішік бол» - деген даналық қағидасын үнемі алға тартып отырады. Т.Ізтілеуов: «Жігіт жарастығы» атты өлеңде үлкенді үлкен, кішіні кіші деп құрмет тұту адамдық борышың деген ойды ортаға салады, ырыс-құт береке сыйластықтың негізінде құрылатындығын осы өлең шумақтарында ой орамымен қиыстырған:

Жігіттің жарастығы жан барында,
Дос сыйлау, дастарханда нан барында.
Тұтынып үлкенді - аға, кішіні - іні,

Отыру қатарының қамдарында.
Өмірін бұл тәртіппен бітіргендер
Қайғының қала қоймас шаңдарында.
Ойына осыларды түсірер ер
Бақ, дәулет, ықпал, ырыс аңдарында.

Осы тұрғыдан алғанда Тұрмағамбет өлеңдерінің көбісі отбасы тәрбиесі, оның мүшелерінің бір-біріне деген ізгілікті, адамгершілік қарым-қатынастарды насихаттауға бағытталған. Ақынның «Тәлім» деген өлеңін мысалға келтірейік:

«Аға» деген ініні –
«Жаным» десе болады;
Ерін күткен қатынды –
«Ханым» десе болады;
Қызғалдақтай ұл-қызды –
«Сәнім» десе болады.
Ойлы туған жігітті –
«Ғалым» десе болады,
Осындай айтқан үгітті
Ел біткенге таратып
Мәлімдесе болады.

Үлкенді құрметтеу, кішіге қамқорлық таныту, адамзат баласы үшін ең қадірменді жандар ата-ананы, аға-ініні қастерлеу, ер-азаматты күту, отбасы мүшелерімен жарасымды сыйластық орнатуға шақырған бұл өлеңнің де жастарға берер тағылымы мол.

Тұрмағамбет ақын «Жас жетіп жақ тамырың білеуенді» атты өлеңінде адамға кәріліктің келетіндігін ол өз кезегінде қадіріңді қашырмай әдемі қартаю керектігін, өсіп келе жатқан буынға үлгі өнеге, насихат айта білу, жастарға жолыңды беру туралы кеңінен суреттейді. Мәдени қарым-қатынас бағытындағы бұл шығармасы Алладан үміт күтуге, бұл дүниемен разылықпен қоштаса білуге, баланың қамын ойлап байытам дей бермей, иманның байлығын жиюға шақырады.

Сыр сүлейлерінің шығармашылығындағы мәдени қарым-қатынас тақырыбы «Тұрмағамбет пен Жүрсіннің айтысында» айшықты, жан-жақты сипатталған. Бұл жөнінде зерттеуші Е.Карбозовтың «Т.Ізтілеуұлының жазба айтыстары» атты мақаласында жақсы келтірілген: «Екі ақынның бір-біріне деген қошемет сөзінен бастау алған айтыс Тұрмағамбет ақынның қамқоршы аға болып, Жүрсіннің жасы кіші іні ретінде сыйласқан ізгі ниетімен жалғасын тауып, оқырманның жанын жадырата түседі, - деп жазады Е.Карбозов, - «Тұрмағамбеттің «қиғаш қас, құралай көз нағыз һүр (сұлу) екенсің, «кемеңгер, білімге бай анық дүр (ақын) екенсің» деген мақтау сөзіне алғашында Жүрсін сеніңкіремей, кері түсініп, «жазуымды жөндей алмай жүргенімді айтқаның ба?» [7, 18], - дейді.

«Зейінім сүйегіңді танып еді», - деген көреген сөзінен кейін барып Жүрсін ақын ағасының адал көңіліне сене отырып:

Сөзіңе «дуа дарыған» адам едің,
Басыма кетпес онда бақыт қонбай, – дейді.

«Жақсы сөз – жарым ырыс», «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» деген халық нақылдарын өлеңдеріне өзек еткен халық ақындары жақсы қасиеттерді әсем сөздермен жеткізу арқылы оқырманын әдемілікке жетелейді. Жан мен тәннің сұлулығын сипаттай келе адамдықтың биік шыңын нұсқайды, адамгершілік мұраттарды көздейді.

Басыңа ықпал орнап, бақыт қонса,
Қайырсыз қатарыңа болма онша.
Қазаның халық біткенге қайнап тұрсын!
Жаз салқын болсын үйің, қыс күн монша [7, 20].

Қарым-қатынас пен сыйластық, татулық тақырыбы Сыр сүлейі Омар Шораяқұлының шығармаларында кең түрде қамтылған. Ол өз өлеңдері арқылы туған халқын ағайыншылыққа, бір-бірін қастерлеуге шақырды. Өзінің соңғы еңбегінде:

Қайратты туған ер болсаң,
Қамын ойла халқыңның.
Жетім менен жесірге,
Өзі бол жүзі жарқынның.
Ғаріптерді топама,
Толуын біліп алқымның.
Көжеңді көптен ірікпесең,
Күшейер көркі әлпіңнің.
Уағдаңды екі етпе,
Әліне қарап әркімнің, – деп жазған.

Жалпы педагогика, әдебиеттану ғылымдарында ең жоғары құндылық адамды дәріптеу, оның ізгілікті қарым-қатынасын қалыптастыру, жеке тұлға ретінде көрсету бәрінен биік тұтады. Ш.Омарының мысал үлгісінде жазған «Қанағат», «Қара шекпен», «Бір пиала май», «Маймыл», «Һақ Сүлеймен» сияқты мысалдары бар. Бұл шығармаларының желісі адамгершілікке үндеу, жастарға өсиет айту, кішіпейілік мақсатында болып келеді.

Сыр сүлейлерінің ішінде ерекше назар аударатын ақын Нұртуған Жежеұлұлы болып табылады. Оның шығармаларындағы мейлінше өзекті мәселелердің бірі - достық, сыйластық, адамгершілік тақырыбы. Ол өзінің қарақан басының қамынан басқаны ойламайтындарды сын садағымен атқылап, ұрпақты осындай қылықтан үнемі жирендіріп отырды. Адам мен адамның, ру мен рудың, ауыл мен ауылдың арасында араздық емес тек достық, сыйластық болғанда ғана бірлік болатынын, ал бірлік болған жерде елдің берекесі кіріп, қазақ елінің ғана емес, бүкіл адамзат баласының тірлігі оңды болатынын өз

шығармаларына арқау етті. Ақын «Заманнан сөйлеп барамын» деген өлеңінде болашақ ұрпаққа осы ойын былай аңдатады:

Жасөспірім жастарым,
Үйреніңдер амалды.
Бұрынғы білімпаздардың
Сөздері болған ұнамды.
Кейбір сөзі қазақтың
Шайқалтпас, сірә, сабаңды.
«Ұран - елдің бірлігі!»
Деген сенің бабаң-ды.
Сол бірлікке қаланар
Кірпішінің бірісің.
Бойыңа дарыт, балалар,
Жақсы әдет пен үлгісін [8, 118].

«Достық - адамдар арасындағы алғашқы сыйластықтан, сый-құрметтен бастау алады!» Ақынның достық жөніндегі ұстанған негізгі қағидасы осы. Сондықтан да ол:

Ықылас қойып құрметте,
Қонақ еткен кісіңді.
Тіршілікте береке –
Сыйла үлкен-кішіңді.
Майда сөйле кісіге,
Құбылтпашы түсіңді.
Сырттан айтып даттама,
Сүйеніскен досыңды.
Әншейінде доссымақ
Бөліп ішер асыңды,
Іс түскенде жегідей
Кеміреді басыңды [9, 74], - дейді.

Жылы сөз, жарқын қабақпен танытып, кісімен жақсы сөйлес, сонан соң оның әрекетіне қарай қас пен досыңды айырып ал дейді. «Адаспайды ақылды» деген өсиет өлеңінде, қашаннан келе жатқан қазақ халқындағы «Ағайын тату болса ат көп» деген мақалды негізге алады. Сыйластық қарым-қатынас, әдеп, ар-ұят деген ұғымдардан алшақтап кеткен опасыз жандар жайлы «Бір кеңес» деген өлеңінде былайша ашынады:

Кескінін кем ақылдың қарап тұрсаң,
Көтеріп өзін тауға бағалайды.
Шыныдай сынып кетіп сәл нәрседен,
Кеуліңді қатты сөзбен жаралайды.
Қолына опасыздың олжа түссе,
Досы мен жолдасына қарамайды.

Ол «Ерлермен есі бүтін болсаң ұлпат» деген өлеңінде жақсымен дос болсаң, артық-кемінді білдірмей, кемшілігіңді жасырып, жақсылығыңды асырады, жаманмен қатыссаң қабаған иттей өзіңе шабады деп жақсы мен жаман адамдардың ара-жігін ажырата білуге үндейді.

Жақсыға көп ішінде душар келсең,
Жетпеген артық-кемді қымтап-жабад.
Жаманға қанша қызмет жасасаң да,
Өзінді ақырында зәрдей шағад.
Мінезі жамандардың ит секілді,
Есейіп ержеткен соң қолды қабады [10, 47], - деп кейіс білдіреді

Достық, жолдастық тақырыбы Сыр сүлейлерінің шығармашылығында ерекше айтылатын тақырып. Адами болмыс сыйластықтан, ізгілік пен әдептен құралады деген қағиданы ашу олардың барлығына тән мәселе. Сондай ақындардың бірегейі Базар жырау:

«Жолдас болсаң жақсымен,
Жетеді қолың мақсатқа.
Жолдас болсаң нәмәртпен,
Аунатар бір күн батпаққа».
Тағы біреуін келтіре кетейік.
«Жақсының сөзі сүйкімді,
Әбі гәусар бал судан.
Жаманның сөзі жағдайсыз.

Ызғары қатты ащы удан», - деп жолдастықтың, достықтың мән-мағынасын жеткізіп отыр

Даңмұрын Кенжебекұлы өзінің «Кімдер дос» деген өлеңінде:
Кімдер дос, кім жақының, кімдер қасың,
Солардың сезбек міндет шекарасын.

Барлығын бірдей санап сене берсең
Шырмалған шөптей шарға түсер басың [11, 118] - дейді. Тіршілік қарекеті барысында аңдап басып, дос пен дұшпанды саралай біл, жақын жолдас жан аямас жан жолдасың болады деген пікір қалдырады да:

Алғыс ал, аға-ініңнен қарғыс алма –
Көлдеген көп тілеуі бар мысалда.
Айбатың арыстандай болғанменен
Арбасқан ажал қоймас аңдысарда.
Жігітке бір кесепет кездесерде,
Асқындап алмас пісент жанды санға [12, 78], - деп аяқтайды.

Сыр сүлейлерінің жарқын өкілдерінің бірі Кете Жүсіп Ешниязұлы. Ақынның адамның балалық шағынан бастап бозбала, жігіт, жігіт ағасы, ересек, егде болған кезеңдерде ұстанған қасиеттері жайлы кейінгі ұрпақтарға үлгі болатын ұтымды ой-пайымдары ерекше назар аударады. Кете Жүсіптің

өлеңдерінің ішінде «Адамдық пен надандық», «Әлеумет келді жиналып», «Тіл ал!», «Өмір сырлары», «Жақсыдан есте қалған бір ауыз сөз» сынды ғибратты шығармаларының тәлімдік маңызы зор.

Осындай насихат өлеңдер туралы академик З.Ахметов: «Насихат өлеңнің таңдаулылары өнеге боларлық, тағылым аларлық, ғибраттылық, мәнімен ойды көркемдеп нақышты сөздермен жеткізетін бейнелілігі, тартымдылығымен құнды болған. Насихат өлеңнен сол замандағы қоғамдық көзқарастар, арман-мұраттар, халықтың адамгершілікке, ерлікке, әділдікке ұмтылысы, жақсы мен жаманды қалай түсінетіні айқын танылады» [13, 123], - деп жазады.

Қорытынды. Өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар арқылы Сыр сүлейлері шығармаларындағы дидактикалық ойларды оқыту білім алушының білім қорын молайтуға белсенділігін арттырады, шығармашылық қабілетін жетілдіруге көп көмегі бар. Терең білімді, бәсекеге қабілетті тұлғаны жасау, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру бүгінгі күн талабы екені даусыз. Сондықтан оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызғылықты жүргізіп, білім алушылардың зейінін өзіне аудара білуінде, өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты.

Сыр сүлейлері шығармаларын оқытуда жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, білім беруде ұтарымыз көп. Демек, сабақ байқау, айқындау, пікір айту, сараптау, талдау, модельдеуге бағытталды.

Сондықтан әрбір оқытушы сабақтың жүргізілу жүйесін жетілдіріп, оқу-тәрбие жұмыстарын жүйелеп, білімнің сапасы мен тиімділігін арттырып, жаңа әдіс-тәсілдерді тиімді қолданып, өзгерістер енгізуге барлық күш жігерін жұмсауы тиіс деп ойлаймын.

Сыр сүлейлері шығармаларын оқытудың тиімді әдістерін талдау барысында, оның шығармашылық жүйесін құрайтын шығармаларындағы дидактикалық көрініс пен оны дәйектейтін мәтіндер жан-жақты сипатталып талданды. Жинақтап айтқанда, осы еңбекте Сыр сүлейлерінің ұлттық тәрбиеге қатысты шығармалары жинақталып жүйеленді.

Ғылыми мақалада көркем шығармаға деген білім алушылардың қызығушылығын арттыратын жұмыстарды түрлендіріп отырдық. Сабақта дара, топтық жұмыстар жүргізілді. Білім алушылардың өзара белсенділігі интерактивті әдіс-тәсілдер арқылы ұйымдастырылды.

Сыр сүлейлері шығармаларына арқау еткен ұлттық мәдени қарым-қатынас құндылықтарына қайта оралу тұғырықтан шығар нақты шешім екендігі ақиқат.

Әдебиеттер

1. Төлебаева А.Т., Айтимов М.К., Оралова Г.С., Камишева Г.А., Сердалы Б.К. Философиялық дүниетаным және педагогикалық көзқарастар: Арал-Сырдария ақын-жыраулары поэзиясы. Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn 2019, Pages 256-274, <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (ағыл.)
2. Жұмабаев, М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1991. –102 б.
3. Жұмажанова, Т.Қ. Әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы: Білім, 2009. –288 б.
4. Жанбердиева Ұ.Н., Оралова Г.С. Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана, №4, 2022.126-133 бб. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.13>
5. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ұлттар, 1988. – 595 б.
6. Ізтілеуов Т. Шығармалар жинағы– Астана: Фолиант, 2019. -304 б.
7. Карбозұлы Е. Т.Ізтілеуов шығармашылығындағы адамгершілік мәселелер: филол.ғылым.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис.автореф. [Мәтін]. – Алматы, 2005. – 24 б.
8. Карбозұлы Е. Сыр сүлейлерінің әдеби мұрасы. – Алматы: Атамұра, 2019. – 315 б.
9. Кенжеғұлұлы, Н. Кәнеки, тілім, сөйлеші . – Алматы: Маржан, 1994. – 448 б.
10. Оңдасұлы, Б. Базар жырау шығармашылығы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 176 б.
11. Қаңлы Ж. Сайраған бақта бұлбұлдай. – Тараз, Мұрагер, 2002. –139 б.
12. Шораяқ О. Шайыр. – Алматы: Жазушы, 1984. – 174 б.
13. Ахметов З. Бейне және бейнелілік. – Алматы: Рауан, 1978, - 231 б.

К.Т.КУДАЙБЕРГЕНОВА

Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВУ СЫРДАРЬИНСКИХ СКАЗИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье исследуется преемственность «язык и нация», «язык и литература, культура», выявление культурных ценностей в содержании национального литературного наследия и слова, их рассмотрение в тесной связи с их проявлением, усвоение культурно-познавательных особенностей обучающихся через обобщение.

В данной научной работе, проводя исследования произведений сырдарьинских сказителей Т. Изтлеуова, Б. Ондасулы, Ш. Омарова, К. Еримбета, акцентировано внимание на дидактических произведениях, наполненных духовной ценностью. В результате проведенной работы был создан фундамент для формирования интереса у обучающихся к литературе края и формирования у них знания понятий терме, айтыс, нравственность, патриотизм.

Если говорить о национальном духовном достоянии, занимающем особое место в истории казахской литературы, то мудрые заповеди и дидактические

псалмы поэтов (сырдарьинских сказителей), несомненно являются современным средством образования и воспитания. Несмотря на то, что сырдарьинские сказители внесли неопределимый вклад в национальное искусство, методические особенности обучения их творчеству остались еще малоизучены.

Актуальная проблема сегодняшнего дня заключается в формировании духовно богатой, всесторонне развитой личности с целью вхождения в мировое образовательное пространство. Это возможно посредством формирования мировоззрения представителей будущего поколения через обучение творчеству сырдарьинских сказителей.

Ключевые слова: сырдарьинские сказители, дидактика, национальное познание, личность, модульное обучение, новые технологии.

K.T. KUDAIBERGENOVA

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

METHODOLOGICAL FEATURES OF TEACHING THE POETS' CREATIVITY OF SYR REGION

Abstract. The article explores the continuity of "language and nation", "language and literature, culture", the identification of cultural values in the content of the national literary heritage and words, their consideration in close connection with their manifestation, the assimilation of cultural and cognitive features by students through generalization.

In this scientific work, conducting research on the works of the Land of Syr storytellers T. Iztleuov, B. Ondasuly, Sh. Omarov, K. Yerimbet, we stopped at great thoughts and instructive works in didactic works filled with spiritual value. As a result of the work carried out, the foundation was created for the formation of students' interest in the literature of the region and the formation of such human values as: terme, aitys, the saga of the Land of Syr storytellers, morality, patriotism.

If we talk about the national spiritual heritage, which occupies a special place in the history of Kazakh literature, then the wise commandments and wise didactic psalms of the poets- storytellers of the land of Land of Syr are undoubtedly.

Keywords: Syrdarya storytellers, didactics, national cognition, personality, modular training, new technologies.

References

1. Tulebayeva A.T. Aitimov M.K. Oralova G.S., Kamisheva G.A., Serdali B.K. Philosophical Filosofiyalıq dünüetanım jäne pedagogikalıq közqarastar: Aral-Sırdarıya aqın-jırawları poézıyası [Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas] Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and

- Autumn 2019, Pages 256-274 (aғыl.)
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196>
2. Zhumabaev M. Pedagogia. – Almaty: Rauan, 1991. – 102 b.
 3. Jumajanova T.Q. Ádebietti oqytý metodıkasy [Methods of teaching literature]. – Almaty: Bilim, 2009. – 288 b.
 4. Zhanbershieva U.N., Oralova G.S. Syr elindegi kieli nysandar jauly ańyzdar. Eýrazia gýmanitarlyq institýtynyń habarshysy. – Astana, №4, 2022. – B. 126-133. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.13>
 5. Qabdolov Z. Tańdamaly shyǵarmalary. – Almaty: Ulttar, 1988. – 595 b.
 6. Iztileýov T. Shyǵarmalar jnaǵy [Collection of works]. – Astana: Foliant, 2019. – 304 b.
 7. Karbozuly E. Iztileýov shyǵarmashylyǵyndaǵy adamgershilik máseleler: filol. gýlym. kand. gýlymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan dıs. avtoref. [Moral issues in Iztleuov's work: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2005. – 24 b.
 8. Karbozuly E. Syr súleileriniń ádebi murasy [Literary heritage of Syr Suleymen]. – Almaty: Atamura, 2019. – 315 b.
 9. Kenjeǵululy, N. Káneki, tilim, sóleshi [Strange, slut, talkative]. – Almaty: Marzhan, 1994. – 448 b.
 10. Ońdasuly, B. Bazar jyraı shyǵarmashylyǵy [Creativity of Bazar Zhyrau]. – Almaty: Jazýshy, 1984. – 176 b.
 11. Qańly J. Sairaǵan baqta bulbuldaı [Like a nightingale in the garden]. – Taraz, 2002. – 139 b.
 12. Shurayak O. Resin. – Almaty: writer, 1984. – 174 b.
 13. Akhmetov Z. Adebi beine zhane beinelilik. – Almaty: Rauan, 1978. – 231 b.

Автор туралы мәлімет.

Құдайбергенова Күнімжан Тыныштықбекқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Кудайбергенова Кунимжан Тыныштықбековна – магистр гуманитарных наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Kudaibergenova Kunimzhan Tinizhtikbekovna – master of Arts, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Л.Н.ДӘУРЕНБЕКОВА

Бас редактор

Қ. АХМЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Бүгінде Астана қаласы – саяси-әкімшілік, іскерлік, мәдени ғана емес, еліміздің рухани орталығына айналғаны рас. Әрине, қай қырынан алсақ та бас қаламызды жан-жақты дамыту оңай болмағаны анық. Әсіресе, елордамызды білім мен ғылымның ордасына айналдыруда еліміздің бірқатар зиялы қауым өкілдерінің еңбегі бар.

Солардың қатарында тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ білім академиясының академигі Қадыр Әбілжанұлы Ахметовты айтуға болады.

Қашанда өз ісіне мығым Қадыр Әбілжанұлы Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде (бұрынғы ҚазПИ) доценттік қызметін атқарып жүргенде, 1996 жылы болашақ елорда – Ақмолада құрылған Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия мемлекеттік университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Амангелді Құсайынұлының шақыртуымен университеттің тарих факультетіне декандық қызметке келеді. Алғашқы күндерден-ақ, іскер басшының ұлағатын көріп, ағалық қамқорлығын сезінді. Әрине, жаңадан құрылған университетті қалыптастыру оңай шаруа емес. Ректордың қасында жүріп, жаңа мамандықтар, ғылыми орталықтар, диссертациялық кеңестер ашу ісіне белсене араласады. Университетті өзге де әріптестерімен бірге білім ошағына, мәдени, рухани ортаға айналдыруға септігін тигізді.

Жоғары оқу орнындағы оқу үрдісін білікті ұйымдастырушысы ретінде танылған Қадыр Ахметов 2004 жылдан бастап, Астанадағы тұңғыш мемлекеттік емес жоғары оқу орны Еуразия гуманитарлық институтының оқу және ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры қызметін атқарып келеді. Мемлекеттік болсын, жекеменшік болсын оқу орнының басты міндеті - елімізге қызмет ететін сапалы маман даярлау екенін білетін проректор, институттың көшін түзеп, іргесін бекітуге ат салысты.

Ұлт интеллигенциясының ауыр тағдырын қаламына арқау еткен тарихшы-ғалым Ахметов Қадыр Әбілжанұлы 1953 жылы 31 қаңтарда Солтүстік Қазақстан облысы Шал ақын (бұрынғы Сергеев) ауданы, Социал ауылында туған. Еңбек жолын ауылдық мектепте мұғалім болудан бастаған. 1976 жылы С.М. Киров атындағы ҚазМУ-ды бітірген соң ҚазССР Жоғарғы және орта арнаулы оқу орындары министрлігінің жолдамасымен Целиноград инженерлік-құрылыс институтында оқытушы қызметін атқарды. Университет

қабырғасында жүргенде ғұламалардан тыңдаған лекциялары, ғылыми орта тәлімі болашақ ғалымның қалыптасуына ерекше ықпал етеді. Содан кейін ҚазМУ-дың аспирантурасын бітіріп, кандидаттық диссертациясын қорғаған.

1991-1996 жылдары Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде доценттік қызмет атқарды.

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде тарих факультетінің деканы, кафедра меңгерушісі қызметтерімен қоса, қазақстан тарихы ғылымымен де айналысты. Нәтижесінде, академик Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейісовтың жетекшілігімен 2003 жылы «XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы Қазақстан мәдениеті («мәдени революцияның» концепциясы, идеологиясы, жүзеге асырылуы)» атты тақырыбында Отан тарихынан докторлық диссертациясын қорғап, 2006 жылы профессор атағын алды.

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанында құрылған тарих ғылымдарынан докторлық диссертациялар қорғауға арналған диссертациялық кеңестердің мүшесі ретінде ғылыми еңбектердің қорғалуына ат салысты, тарих ғылымдары бойынша қорғалған докторлық және кандидаттық диссертацияларға ресми сарапшы болды. Оның жетекшілігімен ғылым кандидаттары мен магистранттар қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне арналған диссертациялар қорғады.

Қадыр Әбілжанұлының зерттеп, зерделеген ғылыми ізденістері мәдениет, интеллигенция және жоғары оқу орны білім саласының тарихына арналған.

«Интеллигенция өзінің табиғаты, болмысы жағынан өз халқының төл мәдениетінің әрі алып жүрушісі, әрі жасаушысы, әрі теоретигі, әрі сыншысы ретінде де сол мәдениеттің түптеп келгенде рухтандырушысы, мәні мен мағынасы болып табылады» - деп, ұлттық интеллигенция, Алаш қайраткерлерінің мәдениет саласындағы қызметтеріне назар аударды.

Оның негізгі ғылыми зерттеу жұмыстарының мазмұны мәдениеттегі идеялық күрес пен оның зардаптары туралы, сондай-ақ қазақ халқының рухани-мәдени дамуын зерттеумен ерекшеленеді. Қай еңбегін алып қарасақта Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамбетов, Ә.Ермеков, М.Жұмабаев, Қ.Кемеңгеров т.б. Алаш қайраткерлерінің ХХ ғ. 20-шы жылдарындағы еліміздің мәдени-рухани салаларындағы қарымды қызметі, қайраткерлік істері туралы архив құжаттары негізінде зерделенген тың мәліметтермен танысамыз.

Қазақстанның 20-30-жылдарындағы ел тарихы мен мәдениетінің қасіретке толы кезеңін зерттеудегі ғылыми ұстанымы, әр тұжырымын дерек пен қисынды дәйекпен беру, Алаш тұлғаларына деген құрмет – ғалымның еңбектерін ерекшелеп тұратын басым сипаттар деуге болады. Мәселен, «Қазақстан мәдениетінің қилы тағдыры (XX ғасырдың 20-30-жылдары) атты 2002 жылы жарық көрген монографиясында кеңес өкіметі жүргізген «мәдени революцияның» қазақ интеллигенциясының тағдырына тигізген әсері, автор

сөзімен айтсақ «төл мәдениетіміз неден ұтылып, нені жоғалтқаны» тарихи тұрғыдан талданып, таразыланған. Еңбектің әр тарауының атауларынан-ақ, ғалымның ұстанымын байқай аламыз. «Мәдениеттегі идеялық күрес және оның зардаптары», «Мәдениеттің саясатқа, идеологияға бағындырылуы» деп бір-бірімен сабақтастыра отырып, сауатсыздықты жою, қазақ даласындағы алғашқы мектептердің бағыты туралы да тың мәліметтер береді. Оның оқырманының санасын сілкініп, әсіресе, жас ғалымдар үшін ғылыми ойды дамытуға негіз болатын тұжырымдары салмақты екені байқалады.

Қадыр Әбілжанұлының ғылым мен білім жолындағы ұзақ жылғы еңбегі елеусіз қалған емес. Ғалым ҚР БҒМ-ның «ҚР білім беру ісінің құрметті қызметкері», «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгілерімен, «10 жыл Астана», «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 20 жыл», «Қазақстан Тәуелсіздігіне 30 жыл», «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» медалімен марапатталды. Сондай-ақ, Солтүстік Қазақстан облысы, Шал ақын ауданының «Құрметті азаматы».

Мәдениет, интеллигенция тақырыбын терең қаузаған Қ. Ахметовтың өз бойынан да ерекше мәдениеттіліктің, зиялылықтың, ізеттіліктің үлгісін көреміз. Қашанда әріптестерімен іскерлік қарым-қатынас орната білетін Қадыр Әбілжанұлының азаматтық ұстанымы кім-кімге болса да үлгі болары сөзсіз.

Қай уақытта да сабырлы қалпынан танбай, еңбек етіп келе жатқан Қадыр Әбілжанұлын мерейлі 70 жасымен құттықтап, ұзақ ғұмыр, отбасына амандық, еліміздің ғылым мен білім саласын дамытуға үлесін қоса берсін деген тілек айтамыз.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2023. – 1. – Астана: ЕАГИ. 315 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.